

ՀԱՅՈՒՆԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՏԱՌ-
ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ
ԳՐՎԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵ

Նվիրում եմ սիրելի ծնողներին՝
կյանքից վաղաժամ հեռացած
ԱՎԵՏԻՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ և
ՆԱԶԻԿ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԱՎԱԳՅԱՆԻ
զերմ հիշատակին

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

	Դ - Ռ	Տ - Ձ Ռ - Ջ
(4)	Ռ - Ջ	Ռ - Ջ Ռ - Ջ
	Ա - Ջ	Ա - Ջ
	Ջ - Ա	Ջ - Ա
	Ա - Ջ	Ա - Ջ
	Ջ - Ա	Ջ - Ա
	Դ - Ջ	Դ - Ջ
	Ջ - Դ	Ջ - Դ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅՖԻՃԻ - 2001

Վեհականաց բարեկանության մասին պահանջում
և պարզության մասին պահանջում

ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՅՐՈՒԹԵՆԻ ՏԱՄԱԴՐՁՈՒՄԸ ԹՈՒՐՖԵՐԵՆ
ԱՐԵՎԱՏԱԿԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆ ՎՐԱ

ա - ս	մ - մ	վորոնի վերից վերից
թ - թ	յ - յ, հ**	իւ - ն կամ նուլու կամ նուլու
զ - զ	ն - ն	եռ - օ
դ - տ	շ - ֆ	եռ - օ
ի - յ, չ*	ն - ն, օ	Ենթադրյալ կողք
գ - չ	չ - չ	
է - է	ալ - բ	
ը - ի	զ - ս	
թ - տ	ռ - ր	
ժ - չ	ս - ս	
ի - ի	վ - վ	
լ - լ	ւն - դ	
յւ - հ (կ հ)	ր - ր	
օ - (ձ չ)	ց - տս, (ս)	
կ - գ	մ - ս	
հ - հ	փ - ր	
ձ - (տս)	ը - կ	
դ - դ	օ - օ	
Շ - Շ	ֆ - ֆ	
Ծ - Ծ		

* Տայնակերծ առաջ կարդացվում է յ, նույնականից առաջ ը.

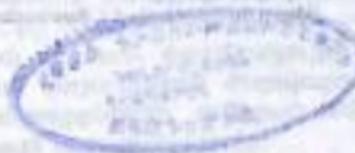
** Բառակերտ հ, նույնական պարզեցված չ.

Հ. Ա. ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Աղյուրագիտական հետազոտություն)

A/II
9/278

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2001

287-943 (479.25)

QJW-63.3 (24)

□ 430

**ԱԱՏՈՒՐ ԺԵԼՑՎԱԿԻՆ
Սամել Պետրոսյան**

Գիրքը լուսաբառված է 44 ԱՆ

Արևելագիւղության ինստիտուտի
գիտաբարերության որոշմանը

USB@IRL.SIN.US

Ա 420 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹՈՒՐԳԵՐԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԵՊՀ
Եր.: Երևան համայնք, Երևան, 2001, 272 էջ:

Գերա և մայուսնա թշրիկների ձևավոր (14-19-րդ դար) և տարածք շրջանների (1727-1968թ) լուսավարչության համար և՛ն գարել հայաստանական թագավորական գլուխավատական գրականություն, կոմունիզմանը պատճենա, Փիդիադական երգեր, Ըստակառական գումարներ և գլուխավատական օգբեր, նախական բարեկամիկ թագավորական գլուխավատական եղբայրացմանների համար բարորդին համարական գրականությունը:

Избраният на 13 мартарският югоизточният избирателен окръг
външно-териториални избирателни списъци, към които са включени
всички избиратели в избирателните списъци на избирателните
окръзи и избирателните списъци на избирателните окръзи във
всички избирателни списъци на избирателните окръзи във
всички избирателни списъци на избирателните окръзи във

Գլուխ օգտագործության մեջ է մասմագլուխությունը և բնիքայությունը ուղարկված շերտը:

U ~~4603020000~~ 2001

940-63.3 (24)

ԱՊԱԶԱՐԱՆ

Հայատառ բռնքերին գրականությունը և այլ մշակույթի անքակտելի մասն է կազմում: Այն արդյունք է Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայության սոցիալական, հասարակական-քաղաքական իրավիճակի:

Ավելի քան 500 տարի հայերն ապրել են բռնքական տիրապետության տակ: Սա սովորական հայատակություն չի եղել, այլ կրոնական ուղղուամհության մողութով տարփած սազմա-ֆեոդալական իշխանության տևական ու ահավոր ճեղում մշակույթյին խոր անցյալ ունեցող մի ժողովրդի վրա: Թուրք տիրապետողները ոչ միայն վերցրել են հայ ժողովրդի ստեղծած նյուրական բարիքները, երա փեղիկական աշխատանքի արդյունքում, այլև ամեն կերպ աշխատել են ոչնչացնել կամ յորացնել նրա մտավոր ստուդագործության արգասիքների, ձուլել ու մահմելուականացնել հայատակ ժողովությներին: Հայատառ բռնքերին գրականությունը ծնունդ է առել որպես ինքնապահանձնան ու ուժացնան դեմ պարզաբի միջոց: Խորապես ազգային այս երկույթն իր գարգացման ու գոյության ավելի քան վեց հարյուրամյակներում վերածել է մշակույթի մի այնպիսի հզոր, բազմաժանր ու իմրենույն ճյուղի, որը ոչ միայն արդարացրել է իր նախնական առարկությունը, այլև վերածել ավելի լայն գործոնի ծառայել Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող այլ ազգերի և ս, իր մասն ունենալով այդ ժողովությների զարգացման, լուսավորության գործում: Հայ մշակույթի պատմության մեջ, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների մշակության կյանքում հայատառ բռնքերնի ունեցած ավանդի ուսումնականությանը և նվիրված առյու աշխատաւությունը:

Ըստ ժողովուրդներ և ազգեր կամ, որոնք իրենց գրականությունը ստեղծել են միաժամանակ երկու լեզվով՝ սեփական ու օտար, և կամ էլ օտար լեզուներով: Այսպես օրինակ, 9-13-րդ դարերում պարսիկ մատնագիրները հսկայական գրականություն են ստեղծել ինչպես պարսիկներն, այնպես էլ արաբերներ լեզուներով: Պարսիկներ լեզվով Հնդկաստանում ստեղծվել է մատնագրական հարուստ ժառանգություն: Արաբերներ որպես գիտության լեզու ծառայել է միջնայարյան

Աղևների շատ ժողովուրդների՝ ինչպես լատիներնեն է ծառայել Եվրոպայի ժողովուրդներին: Տասնյակ ժողովուրդներ ստեղծագործել ու շարունակում են ստեղծագործել օտար լեզուներով՝ ֆրանսերն, անգլիերն, խոպաներն, սլովուգալիերն, խուղերն և դրանցից յուրաքանչյուրն ամի՞ իր ազգային դրոշն ու նկարագիրը: Հարկ է Եղի, որ ի թիվս հայերն ու հայատառ բոլորներն գրականության, գյուրքուն են ունեցել հայատառ դաշտակիրներն, արաքերն, բրդերն և այլ հայատառ գրականություններ, որոնք հիմնականում գորկ լինելով սոցիալ-քաղաքական հիմքերից, իրականում գործնական խոշոր դեր չեն կատարել:

Գայլով հայատառ բոլորն գրականությանց ապա նրան համառն է շեշտված նայ ազգային նկարագիրը: Հայ ժողովուրդը վեր եիշաւակված լեզուներով ստեղծագործած որոշ ժողովուրդներից տարբերվում է նրանով, որ հայատառ բոլորն գրականությունը չի հաճարվում նայ ժողովուրդի հիմնական, առավել ևս նայ ժողովուրդի մասվոր զարգացման գրական նիակ արտահայտությունը: Հայատառ բոլորները ատեղձել է հայերի կողմից որպես հայուրդակցության միջոց ոչ միայն հայերն այնացողների, այլ նաև մասամբ հայերնեմին տիրապետողների հևմար: Հայատառ բոլորն գրականության սկզբնավորման ու զարգացման նըրացել է բոլ նայ գրականությանը զուգահեռ և եղից պայմանագրությած չի եղել նայ գրականության վերելու կամ վայրէցը: Այս թելադրված էր միայն Արևմտյան Հայատառի սոցիալ-տնտեսական քաղաքական իրավավակով:

Հայ գրականությունը շարունակելով դարերի խորից նեռ իր մշակութային ժառանգության ակնանորույթները նոր շրջանում զարգացում է ապշել իր երկու իմբնուրույն գրական լեզուների՝ արևելայիրենի ու արևմտահայերնի նույնակորմանը: շարունակելով այն միջնէ մար օրերը:

Հայատառ բոլորն գրականությունը թեահանարար, թե բանական և թե որակական առումներով զիցում է բոլ նայ գրականությանը և կազմում իմբնուրույն արտահայտչան գուած նրա մի ամրաժամելի մասը:

Հասկանայում, առավել ևս գմանատելու համար հայատառ բոլորներն գրականության կարեւորությունը, ամերածելու և ուսումնասիրել թե իմշակիօթ՝ պատմական մախապայմանների թելադրանը և այն եղի:

Հայ ժողովուրդի արևմտահայ հատվածը դարեր շարունակ գոյաւա-նում Օսմանյան կայսրության տիրապեստության տակ, առջնդիւնը 6

գտնվել է բօնի ուժացման քաղաքականության դեմ համոյիման, որը եթև լիակատար հաջողությամբ չի պասկին, բայց և անհնուռանք չի անցել: Չարենք ու հետապնդումներից հիմնականում ազատվել են այն մարդիկ, որոնք փոխել են, երեսն միայն առերես, իրենց ազգության ու կրոնը: Հայութափոք հայկական զյուդեր, որոնք անցյալում ունեցել են իրենց վաճերերն ու նկատեցիները, աստիճանամարար ամայացել են և 19-րդ դարի կեսերին այդ վայրերում հայերի հետքն անգամ չի մնացել:

Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի համար մեծագոյն արիավիրը եր «Են շիրմե»-ը: Այն քրիստոնյա արք երեխաների պարտադիր մանկահավաք էր, որը հիմնականում նախատեսաված էր հնիշերական զբախամբերի համար: Այս ողբերգական երեւոյթին են անդրադարձել հայ մատնազիրներից Գրիգոր Շաքանաղցին, Սիմեոն Լեհացին, Թադեոս Սերաստացին և մյուսներն իրենց ժամանակագրություններում և ուրերքում: Տիրագոյն այս լիաստը բոլոր պատճառիցիների, ինչպես օրինակ Իրրահիմ Փեյլիի եկարագրություններում հերոսական երանգներ է ստունում:¹ Հայեական աղյուրներում, մասնավորապես Անանոն Սերաստացը նույն որպես «Են շիրմե»-ի սկիզբ նշվում է 1519 թվականը, կապած առյօնամ Սելիմ Սուլջիմի երանամագրի հետ²:

Եմիշերական զնիքում մանկահավաքի գոյն դարձած տղաների խալամացումը և մահմեղական դաստիարակությանը դարեր շարունակ փարձանը ու արիավիրը է եղել կայսրության քրիստոնյա հպատակների համար: Որոշ ժամանակակից բոլոր պատճառներ հենվելով նույն ի. Փեղչիլի և նրա աղյուրների վրա, գրում են, որ «Են շիրմե»-ի ժամանակ իշխանությունները մանկահավաքներն անցկացրել են միայն բռնքացած քրիստոնյամերի շրջանում: Որպես պայտոյց թերզում է այդ շրջանների քրիստոնյամերի քրքախոս լինելու համբաւանցը: Թթականարար բոլոց պատճառաբները լուիյայն անցնում են այն լիաստի կողմուն, որ քազմաքիչ զավաններուն հայեր և հույները լիզում կորելու սպառնալիքով ստիպված էին

¹ Մայուսական աղյուրները Հայութանց, ուսաքի և Անդրկուսակ գրքը՝ ժողովագիրքը Անդր. Հ. Իրեան, 1963, էջ 34.

² Տե՛ս Մամի Ժամանակագրությունը 13-17դդ., հ.1, Խարմագ Ա.Ա. Հակերյան, Երևան 1951, էջ 169. Տե՛ս նաև՝ Պայման Մ. «Են շիրմե»-ը Օսմանյան կայսրությունում բառ բռնընակության առյօնությունը՝ Պահան-բանավորական համբաւության մասին, Երևան, 1959, Ն 2-3, էջ 328-333.

խոսել միայն բուրքերն լեզվում³:

Մահմեդականություն ընդունածներն ազատվում էին մի շաբ հայր կերից՝ որոշակի առավելություններ ստանալով մնացածների նկատմամբ: Բայց մահմեդականություն ընդունածներից շատ շատերը շարունակում էին գաղտնաբարար ճնշու բրիստոնյաները: Ժամանակակիցից բոլոր գիտնականները, որոնք գրադպում են Թուրքիայի տարածումը գյուղություն ունեցած ժողովուրդների պատմության, նշակույրի, ինչպես նաև այդ ժողովուրդների կողմից եկմնականում իրենց այրութենաներով, սակայն բուրքերն ի վեցով ատենդված գրականության հարցերով, միշտ չեն որ գիտականության եմ ներկայացնում ուսումնասիրության առարկա նյութը: Ներկայացնելով օրինակ «Զարանանդիշիկա» կոչվող հումատառ բուրքերն օրականությունն որոշ գիտնականներ (Robert Anhegger, Melkiorre Molleva) սկսում են նրանից, որ բրախոս հույսների գյուղության նրան ունի են նշում: «Լանցից առաջինը՝ 1500 տարիների վաղմանություն ունեցող, դեռևս բյուզանդական շրջանից մնացած բրիստոնյա բուրքերն են: Երկրորդը՝ Թուրքիայի տարածումը ընակվող հոյսներն են, որոնց կամովին հումարենց թիւ և բուրքերն ունեն սեփականություն դարձել: Անհետի երկրորդի կողմից Կոստանդնուպոլիսի գրավումից հետո, որը հիմնադրվեցին հումական և հայոց պատրիարքարանները, բնակչությամ այս ճանար ակտեալ հումարեն, օգտագործելով հումատառ բուրքերն ուն: Մինչ այդ նրանք նկեղեցական արարողությունների ամեամ բուրքերն ուն ցանկացել կատարել և հումատառ բուրքերն կրօնական օրականությունն է այս նպատակին է ծառայել, թեև լավագույնն չի արտահայտել բուրքերն իմայությունը⁴: Գլուխ հայատառ բուրքերն ուստունասիրությանը նվիրված մի շաբ բուրքագետների հոդվածներին, ակնհայտ է պատմություն «ատենդեյու» դեռևս Թուրքիայի հանրապետության շրջանից իւ վեր («Թուրքական պատմական ընկերությամ»՝ որդեգրած պատմության «բուրքացման») նրանց ոնք՝ Հայատառ բուրքերն առաջացումը ներկայացվում է որպես Արևմտյան Ռիկայինա-Լեհական, Դրիմ հակուառված հայերի, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությունում հայերի կողմից ստեղծված օրականություն: Խոսք հայատառ դպշադերների մասին է, որն ավելի վաղ շրջան է և թիւ է տարիերկում

³ Առաջամ 17. Ազգային Հայութամբ 16-18թ. երես, ԳԱ Երևան, 1980, լո 19-85: Խնամ բարձրացնել գույքը են թիւնում Հայութամբ երաժշտական «Տիկի» տարեցըն. 1929 թ. է 5-34:

⁴ Robert Anhegger: Կառունի Տուրքու. «Տերթ ու Երիտա». 1964, N 4, է.2:

հայատառ բորբընենից Այն ուսումնասիրության հատուկ բնագավառ է և զբաղեցրել է բազմաթիվ ելուսպացի (Jean Deny, Tadeusz Kowalski, Omelyan Pritsak, Edward Tryjarski, E.Schütz, Andreas Tietze) գիտնականների: Հայատառ դպջաներնենի առաջացումը բուքը գիտնական Թալար Թերինը կապում է դեռևս 13-րդ դարում՝ Կրիստոնեական-բորբական պետության տարածումը բորբերի և ռուսուհայերի միջև հաճազրութակցությանը ու սերու հարաբերություններով, հայերի ճայրնենի լեզվից երաժարված և ամբողջում բորբերնեն սեփականացրած լինելու հաճամանը:

Հոդվածագիրը նշում է, որ Կամենեց-Ռոդոլիում և մյուս մշակութային հայկական կենտրոններում զրի առնված և տպագրված հայատառ դպջաներնենվ (ինը բարարեցն) մեծ քանչ զբականություն է պահպան Ռուսականի, Լիհաստամի արխիվային ֆոնդներում⁵: Բուքը գիտնականների այս հոդվածները, որուան էլ որ նպատակաւորված ընույթ նե կրում, այսուամենայնիվ ուշագրակ են իրենց ընդգրկած նյութի առումն:

Հոցականիր հայագետ-լեզվաբան Հրաչյա Աբաոյանն իր հայտնի «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ զրում է, որ «Ե հարկին այս բուքի վրա նոյն կերպով և նոյն ուժով չէ ազդյած բորբական տիբրակեռությունը, այլ կենտրոնական տեղերում ավելի զորե, իսկ կենտրոնից հետու տեղերում և բան Հայաստանուն համեմատարար ավելի տկար: Այս տեսակեւուից բուքը հայերին կարող ներ բաժանել երեք առաջինան:

1. Նրանք, որ բորբական սպիտեային տակ բուքովին կորցրել նե հայերնեն նկուն և բրբախտու նե դարձեն:
2. Նրանք, որ թե պահել են հայերնեն, բայց ումին մեծ բանակությանը բորբական վոլոխառություններ:
3. Նրանք, որոնց մեջ այդ վոլոխառությանց թիվը յափազանց մեծ չէ»⁶:

Հայատառ բորբերնեն գրականությունը ստեղծվել է հայ ժողովրդի

⁵ Tait, Tekin, Etmen, Alfabeytis Tükrü - Tarihi ve Toplumu - 1984, N. 4, s. 6-9.

⁶ Հայութառ ուղարկուն երաժարություննեն օրինակ Հայութառ Եղբայր Խամբայանական գրադարանուն պահուու 1619 թվականին Եվուս Հայկանուն Քարանասականից կողմէ Տրամադրված «Ազգայ Հայութառ արխանություն» վեցը (1667-5521ց): Այս գաղտնաբառուն են պիտույքանուն երաժարությունները ու շարք տվյալները:

⁷ Անձույն Հ. Հայութ թիվի պատմություն, Հ. Երևան, 1951, էջ 255-255: Հայութառ Աբաոյան ժողովրդի և առնաման ժողովրդի այդ վայրերների ու բնակչությունը, որ հայէ ին ապօռ:

ոչ թե հիմնական մասի համար, այլ այն հայերի, որոնք կորցնելով սեփական լեզուն, այնուհամդիրը պահպանել էին իրենց հայատը, քրիստոնեական դավանանքը: Միայն 19-րդ դարի կեսերին, Թամզինարի տարիներին հայերը համեմատարար լայն հնարավորույթն առաջան բացելու ազգային, աշխարհիկ դալորդները: Մոտ կես միլիոն հայեր տպությունով Օսմանյան կայսրության բուրրաչատ գավառներում, պահպանների ազգային ավանդույթները ննացել էին թրախոս: Մինչ մի ամբողջ սերունդ պիտի դառնար հայախոս, ինը երկար տասնամյակներ անհրաժեշտ էր բրախոս այդ հայերին հայորդակից դարձնել ազգային գարբույրին ու նուազոր վերելիքն նրանց համար հասկանայի լիզով՝ հայատառ բուրբերներով կատարված հրատարակույթներով: Այս համեզանամուրով պետք է բացատրել հայատառ բուրբերներ ծնուազիր և հատկապես տպագիր գրականության առաջացումը, հարյուրավոր կրոնա-դավանաբանեական, պատճեական, վելարվեստական և այլ գրականության, իսկ ավելի ուշ՝ թերթերի ու հանդեսների առաջացումը: 19-րդ դարուն հայատառ բուրբերն գրականության այնպիսի բուռն վերելիք ասցրեց՝ բանակական և որակական այնպիսի բարձրակետի հասավ, որ այն գրականությանը հետաքրքրվեցին նաև օտարները, առաջին հերթին ինարկե բուրբերը, բայց որ լեզուն իրենց էր, իսկ հայկական այրաքենն անհամեմատ դարձն էր սովորելու բան օնամետերների պարարական բարդ գրաֆիկամ:

Եվլուպական գրականության բարգանությունները հայատառ բուրբերներով գրավեցին նաև Օսմանյան կայսրությունում ապրու այլ ժողովուրդների ուշադրությունը, որոնք լավ գիտեին բուրբերները (հոյներ, բուղարներ, հրեաներ, ալբաններ և այլն): Այս համամանը նպաստեց, որպեսզի բուրք հասարակացնությունը հայատառ բուրբերների նիշուցով հայորդակից դրանք նոր ժամանակների իրադարձություններին:

Հայատառ բուրբերն տպագիր գլուք ունեցել է ընդարձակ աշխարհագրություն: Այն տպագրվել է թե Օսմանյան կայսրության տարրեր բարձրաներում և թե՝ նուա սահմաններից դուրս՝ ամենատարբեր պատճառներով: Ավելի քան 250 տարիների ընթացքում հայատառ բուրբերն տպագրված գրքերի թիվն անցնում է 2000-ից: Հրատարակվել են դրամը աշխարհի մոտ 50 բաղադրների 200-ից ավելի տպաքանչելիում: Ցուրաբանը տպարան, հրատարակչություն ունեցու է իր դիմքը, իր տպիակ-բաղարական ու կրոնական կողմնորոշումը, իր գրական, լուսավորական նախատակները, իր նախասրած թմատի-

կան, հետաքրքրությունների նախընտրում շրջանակը: Հայատառ բուրքերն ապագիր գրականության երկու ու կես դարյան նպատմության ուսումնամիջությունը՝ փաստուն է հայերի բազմակողմանի կյանքի գոյորդուն իշխան Օսմանյան կայսրությունում, այնպես է Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպայում, Ամերիկայում և այլուր:

Միայն Ստումբուլում հայատառ բուրքերն գրեթե հրատարակված են մոտ 85 հայկական տպարաններում: Հրատարակական կենտրոններ են եղել նաև Միսիթարյան միարանության Վենետիկի սր. Պապար կողմու, Տրիեստի, Վիեննայի վանքերն իրենց տպարաններով: Երժադադին սրբոց Հակոբությանց վանքի տպարանուն երատարակվել է և արժարագոր շատ զբուր, ապա՝ Թիվրություն, Միքայելու, Եղիսաբետուն, Ֆրանցիայուն, Ամերիկայուն, Ռուսարիայուն, Մաքրա կղզուն, Շոտլանդանուն և այլուր:

Հայատառ բուրքերն գրականության ուսումնամիջությունը կարևոր է ինձնականություն հետևյալ նկատառությունով:

Ա. Մանուկին գուգահեռ այս գրականությունը հակայտեան ազդեցություն է ունեցել իր բնրեցողների վրա նպաստելով նրանց նուալոր գարզացմանն ու գեղարվեստական նաշակի բարձրացմանը, հաղորդակցից դարձնելով նրանց արև նուանվետական առաջադիմ մարդի նվաճումներիմ:

Բ. Հայատառ բուրքերն գրականությունն ամենափ բազմազան է եղել իր բովանդակությամբ և ժամանակին առողջությունով: Վերջիններս դնբերգողների ավելի լայն շրջանակ են ունեցել: Նույն գարով նայ ազգային շրջանակներից, հայատառ բուրքերն գրականությունը վիաժանանակ դարձել էր բուրքերի և բուրքերներին տիրապետող այլ ազգերի սեփականությունը, դրանով իսկ տարածաշրջանային արևելագիտական կարևոր նշանակություն ձեռ բերել:

Գ. Այս գրականության մի ցույցը ծառայել է հայերի շրջանում կարույրության տարածման նորությանին, իսկ մյուս ցույցը՝ ակատիվորն սպայքարել կարույրեական պրոպագանիզմի դեմ:

Դ. Հայատառ բուրքերն գրականությունն ուշադրության է արժանի նաև իր լեզվական առանձնահատուկությունների առումով (մասնաւորապես գեղարվեստական գրականությունը): Այս պարունակությունը հայերն առանցութ և ոճուր, հայկական ազգային ինքնազիտություն կիր դարձնելով հայատառ բուրքերներ ուսումնամիջության հետաքրքրիր առյուղ հայագետ-լեզվաբների, բուրքագիտների հանար: Հատկապես բարգանական գեղարվեստական հայատառ բու-

թրեմ գրականությունը ստեղծվել է ժողովրդական, խռակցական բռնքերնենի նիման վրա: Սա յորատևասկ համաձույնն է ժողովրդական «կոպիտ բռնքերնի» (կամ նորկը) և գրական բռնքերնի «հետօնաներն»-ի: Թուրքերն իզգի դեմոկրատիզմացիայի այսպիսի աստիճանի էին ճգում 19-րդ դարի բոլոր նշանավոր բռնք լուսավորիչները: Թարգմանությունների այս լեզուն մնում է լիովին նաևկանալի մեր օրերում ևս: Այս փաստը վկայում է հայ բարգմանիշների և հեղինակների խօսական երաշալի զգացողության մասին և դրանով մեծ ավանդ է ներդրվել ժամանակակից գրական բռնքերնի ձևավորման գործում: Վերջապես, հայատառ բռնքերն գրականության ուսումնակիրությունը հմարավորություն կրնանոնի: Վեր համեմու մինչ օրս չուսումնասիրված մի բնագավառ: Այն է՝ հայ ժողովրդի լուսավորչական դերը Օսմանյան կայության մշակուրային կյանքում: Առանձնահատուկ ուշացրության է արժանի այն հանգամանքը, որ հայատառ բռնքերն բարգմանական գրականության միջոցով Արևմտարի առաջդիմ գաղափարները մերքափամուս էին ոչ միայն հայկական, այլև կայսրության բոլոր ժողովրդների, մասնակիրապես բռնքական շրջանակները տարածելով հետամնաց, ուստի ֆեռագական բռնքական բռնապետությունում լիրերակ-տահմանադրական, հեղափոխական գաղափարախոսության սերմները: Հայատառ բռնքերն գրականությունն անկասկած իր ազդեցությունն ունեցավ բարք գրողների ու հասարական գործիչների նոր սերնդի ձևավորման ու զարգացման վրա: Վերջիններս հանդիս էին գաղին հանուն Օսմանյան կայությունում սահմանադրական բարեփոխումների անցկացման և բոլոր հասարակության մեջ աշխարհիկ, նշանակային կյանքի զարգացման:

Հայատառ բռնքերն գրականությունն ընդգրկում է ավելի բան վեց հարյուրամյակ՝ 14-րդ դարից գրեթե մինչև մեր օրերը: Այս գրականությունն ունեցել է յորորինակ գարգացում: Այն պայմանակալուրված է եղել մի կողմից՝ հայ ժողովրդի պատճական ճակատագրով, իսկ մյուս կողմից՝ բուն հայ կյանքուն տեղի ունեցած բարձրական ու տցիալ-տնտեսական վայրուվերումներով:

Հայատառ բռնքերն գրականությունն անցել է զարգացման երկու շրջան ձեռագրական և տպագիր: Ձեռագրական շրջանն ընդգրկել է մոտ 600 տարի (14-19-րդ.): Տպագիր շրջանը գյուտուել է մոտ 250 տարի: Այս շրջաններից յորպարանչյուրն իր առանձնահատկություններն են ունեցել:

1. Հայատառ բռնքերն ձեռագրական շրջանն ունեցել է հարուս

բովանդակություն և ընդգրկումների լայն շրջանակ։ Այն ներառնել է աշուղական գրականության հակա մի հաստված, ազգագրական բազմազամ ու բազմաժամեր գրականություն, Ավետարաններ, կրտնադասամարակական, բարոյախոսական գործեր, բարոզներ, վարքագրական երկեր ու նարութբուռյումների պատմություններ, ինչպես նաև քիմիային, բժշկությանը, բվարանությանը, ասուղագիտությանը, անասնաբուժությանը վերաբերու գիտական ծնուազներ, գեղարվեստական, պատմական գործեր և այլն։

2. Ի տարրերություն հայատառ բոլորերեն ճեսագրական շրջանի, հայատառ բոլորերեն տպագիր գրքի շրջանակները թեմատիկ առումով շատ ավելի ընդարձակ են։ Գոյուրյամ առաջին հարյուրամյակում, թիշ բացառությամբ, հիմնականում ներկայացված են նոյն կրտնադասամարակական, բարոյախոսական երկեր՝ 1727-1840-ական թթ., ավելի քան մի ուղղ հարյուրամյակ, հայատառ բոլորերեն գրականությունը հիմնականում ծառայել է կարողիկ միսիոներներին հայերի շրջանում կարողիկության տարածման համար։ 19-րդ դ. երկրորդ կեսից սկսվում է հայատառ բոլորերեն տպագիր գրականության գարգագման մի նոր շրջան։ Այս ժամանակահատվածի համար ընորոշ է զգուռության աշխարհիկ թեմաներին։ 1850-1870-ական թթ., հայ բաղադրական կյանքի համար համեմատուարար բարենպատու տարիներին, հայատառ բոլորերեն գրականությունը մեծապես նորաստել է հայ ժողովրդի բրախոս հաւովածի հոգեւոր վերելքին, որս ազգային-ազատագրական ոգու վերածննդին և ընդհանուր առմամբ Օսմանյան կայսրությունում հասարակական մտքի զարթոնքին։ Այս շրջամի հրատարակություններում մտն տաս ժամրային ծինը ենք տարբերում։ Այն է գեղարվեստական գրականություն (ինքնուրույն և բարգմանական), պատմական, պատմա-կրոնական աշխատություններ, լուսավորական գրականություն, հրապարակախոսություն, փիլիսոփայուսկան տրակիտատներ, գիտական, գիտա-համբամատչելի գրքեր, դասագրեր, բառարաններ, օրինագրեր, իրավագիտական ակտեր, դավանաբանական հրատարակություններ, կենցաղային գրքեր, հրատարակություններ երեխաների համար և այլն։

Նույնիսկ արդյունամիջյան բոնապետության դաժանագույն տարիներին, երբ խառագույն արգելվ էր լորյած ազգային ինքնագիտակության գարգագմանը նպաստող լորաքանչյուր գրքի ու հայվածի վրա, հայատառ բոլորերեն գրականությունը կարողացավ կատարել

իրադարացիական պարտք՝ հայ ժողովոյի ազգային, հշակութային, հասարակական-քաղաքական համախմբման առարելության առողմությունը: Հայատառ բորբերն գրականության վայրեցի շրջանը սկսվում է 19-20-րդ դարերի սահմանագծին:

Այս աշխատությունը հիմնականում կատարված է հայկական, հայտառ բորբերն և բորբական առյուղների ուսումնասիրության հիման վրա: Այս առումով կարևոր են հայերեն և հայատառ բորբերն մասուց, ձևագիր և հատկապես տպագիր գրքերը ներառյա ժամանակագույքուններ, փաստագրեր, օրենքներ, հասարակական, գրական ու բաներական գրքիների հուշեր: Հարստագույն առյուղներին են գտնվում Երևանի Մ.Մաշտոցի անվան հիմն ձեռագրերի ինստիտուտում Մատենադարանում, որ պահպանվում են 14-19-րդ դ. հարյուրավոր հայատառ բորբերն պարունակող ձեռագրեր: Հայատառ բորբերն ձեռագրական ժամանակության մի նշանակալի ժամանակակից է պահպան են Երևանադեմի, Կ.Պոլսի, Վանեսիլիկ, Վիճննայի հայկական հոգեկան կենտրոնների և այլ հավաքածուներում: Դրամբ ժամանակացրույթները են, կրոնական բնույթի բնագրեր, թժկարաններ, երգեր ժողովածուներ, զիտության տարրեր, զյուլերին վերաբերող իմբուրյան և բարգմանական նրկեր, որոնք ստեղծվել կամ ընդօրինակվել և ներազարդվել են հայկական հոգեկան ու մշակութային տարրեր կենտրոններում: Հայ մատենագրության մեջ իր ուրույն տեղուն ունեցող հայատառ բորբերն գրականությունը մինչև օրս չի արժանացել անհրաժեշտ ուսումնակիրության:

Թագմարի փաստարքեր, փաստներ, որոնք Գերաներվում, առշվամ են հայատառ բորբերն գրականության ու նրա մշակմաներին, գտնվում են Երևանի Զարենցի անվան գրականության և արվեստի բանագրանի արխիվային ֆոնդերում, Փարիզի Սուսպարյան մատենադարանում: Այս առումով մաս հնատարբերություն են ներկայացնում գրական, հասարակական հայտնի գործիչներ Ա. Շոպանյանի, Թ. Ազատյանի, Հովհաննեսի, Ս. Գևորգյանի և այլոց արխիվները:

Հայատառ բորբերն ուսումնասիրության համար առանձնահատուկ արժեք են ներկայացնում հայերեն և մասնավորապես հայատառ բորբերն պարբերական մասուցի հավաքածուները, որոնք սկսվում են 19-րդ դարի կեսերից: Արև մատահայության կյանքի տարրեր կողմնորի մասին բազմազան նյութեր են պարունակում «Կ. Պոլսի տարր Փրկչի ազգային նիվանդանոցի», Կավուշի տարբերեցը, Թուղիկի «Ամենա տարբերություն»: «Արքին հրատարակվել է հայտնի բանասեր Թևողորու

Էապճինյանի (Թեոդիկ) կողմից 1907-1929 թվականներին⁸ Հայ ճշակույքի, գիտության համարյա բոլոր հայտնի գործիչների համագործակցությամբ, բարգմանական հոդվածներով ու նկարագրու այս տարեզրոբերը բարձրորակ ու բազմակողմանի հրատարակություններ, ինքնատիպ համբագիտարաններ են, որոնց հարատագույն նյութերը մինչև օրս չեն կորցրել իրենց արժեքը գիտական շրջաններում ևս։ Կ.Պոլսում հրատարակված մամուխց զառ օգտակար են նոր նաև Թիֆլիսում, Շեյրորում, Հայեպում, Փարիզում և Թուստում տպագրված պարբերականները։

150 տարիա պատմություն ունեցող հայատառ բուրբերնեն մամուլ հայ պարբերական մամուլի մի ամբակտելի մասն է կազմում Միայն 1850-1890-ական թթ Կ.Պոլսում հրատարակվել են ամենի քան 100 անուն հայ պարբերականներ, որոնցից մոտ 54-ը հայատառ բուրբերնեն։ Այս հարցին լավագույնս ամեղայարձել է հայտնի բանասեր, արևմտահայ բատրոնի պատմաբան Գառնիկ Ստեփանյանը⁹, «Մանգումի Եփքնար», «Մերմեմանի Եփքնար», «Ալինարիի Երծիյան», «Մեմնաայր Հավատիս», «Զօհալ» և այլ պարբերականներ լայն ժողովրդականություն են վայելել երատարակվել տարիներ շաբունակ մեծ տպարաններով, ունեցել բաժանմորդներ և բազմաթիվ բորբակիցներ տարբեր գավառներում, արտասահմանում, կարդացվել տարբեր ազգների կողմից։ Այդ թերթերից օրինակ «Մանգումի Եփքնար»-ը երատարակվել է 1866-96, 1901-1909, 1912-1917 թվականներին (մոտ 40 տարի)։ Ավելի քան 30 տարի հայատառ բուրբերնեն հրատարակվելուց հետո, Կարապետ Փանոսյանի հիմանդրության պատճենով օրաթերթը թողնելուց հետո՝ 1901-1917 թթ. հիմնականում հայերնենի է վերափոխվել, տպագրելով նաև հայատառ բուրբերնեն հոդվածներ։ Այն եղել է ազգային, բարդարական, գրական և տնտեսական օրաթերթ։ Բաժանմորդագրությունը կատարվել է Կ.Պոլսում, գավառում և արտասահմանում։ Նման հայատառ բուրբերնեն պարբերականներն իրենցից անհատնում աղբյուր են ներկայացնում Օսմանյան կայսրության կյանքի բոլոր կողմերի ուսումնախրաբյան համար սոցիալ-տնտեսական, բարդարական վիճակի, կայսրության տիրապետության

⁸ Թեոդիկ «Ամենուն տպահուսուր» 1907թ. սկզբն է երատարակվել։ Կ.Պոլսում, 1924-29 թվականներին Փարիզում, 1926 թվականը վեճունիւն։

⁹ Կ. Ստեփանյան, Հայուսուն բազրերն այս մասն ։ («Հայ պարբերական մամուլ պատություն» Հ. 1. Երևան, 1963)։

տակ գումար ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների և այլը: Հայաստան բոլցերին պարբերական մամուլը ներկայացրել է արևմտահայերի բազմաթիվ կյանքի ամենօրյա հայելին: Թերբն անդրադարձել է Մատամբուլին հուզող գրեթե բոլոր հարցերին մշակութային ու ազգային խնդիրներից մինչև քաղաքի սահյուտարական վիճակի, կոմունալ հարմարությունների, արևելյան ընդհանուր հետամեացության արտահայտություններին, որոնք վարակի հիվանդությունների պատճառ կարող չին հանդիսանալ: Բննադրատվել է մայրաքաղաքի երիտասարդության մեջ տարածված մի շարք այստեղ՝ խաղաղությունը, կանանցությունը, պեճնամուլությունը, պարտարույժ կյանքը: Երիտասարդների ազգագայի հարցերով լրջորեն մտահոգ քերք տարագրել է բազմարդիք հորվածներ կրթության նախին, երիտասարդների ջանքերով կազմակերպած մշակութային միջոցառումների, բատերական ներկայացումների, ընթերցաբանների մասին: Թերբի կարծիքով համբոցութ աշխատանքով գրածված հայ երիտասարդները նպատակահարմար են, որ վիճակուրական տուրք վճարելով ազատվելին ծառայություններ և լուսավորական աշխատանք կատարեն ժողովրդի շրջանում: Գավառին նվիրված հոդվածները ճամապարհութի, որուակցի տապավորությունների հետ միասին ընդարձակ տեղեկություններ ևն տվի այդ գովառների բնուրյան, պատմական եռաշարժաների, ազգային, կրօնական ավամեռյանների, առջակ տնտեսական վիճակի, գովառներուն հայ և նյութ բնակիչների կրած հաղածամբների մասին: Գավառական տարրեր կենտրոններից (Մուշ, Առա, Թոքատ, Պարտիկակ, Հաճըն և այլն) տուածված նախակենցի տպագրություններ բացահայտել է տիրող կամայականությունների, բարանի, սարտափի մրնություն, փաստել կատարյալ անիշխանությունը, որինականության շգոյակությունը:

«Երտիշյալ պարբերականները հրատարակվում են ժամանակի իրանշական պարբերականների նմանությամբ: «Արտարին կյանք», «Ներքին կյանք», «Ազգային», «Առևտուական», «Նորություններ», «Նպարական», «Կրտնական», «Գրքեր», «Թատրոն», «Լուրեր գրավուց»: «Հայտարարություններ»,և այլ վերնագրերի ներք տպագրվել են նյութեր, որոնք բազմարդիկ ընթերցույնների համար տեղեկատվության միակ աղյուսը են հանդիսացել Եվրոպական պարբերականներից բարգմանվել են բազմարդիկ օտար տերությունների պատմության, ազգագրության մասին հորվածներ, պատմական դիմերերի, ժամանակակից հրավիճակի, մշակույթի, այդ երկրներուն գիտության, բանակի,

անգամ բյուջեի, քաղաքական ու տնտեսական կյանքի վերաբերյալ ցույրիք:

Հայաստան բուրբերն թերթելից շատերը ֆրանսիական պարբերականների օրինակով ունեցել են թերթունների բաժին, որ շարունակարար, օրը օրին տպագրել են հիմնականուն ֆրանսիական հայտնի վեպեր, երբեմն էլ նայ ու նոյնիսկ բուրբերն պարբերականները բազմաթիվ բաժանորդներ են ունեցել ոչ միայն խոչոր քաղաքներում, այլ ուղ Երևան մնել Սովորական երևոյթ էր, երբ այդ թերթելոց դրանցուն տպագրված հետարքի հոդվածները կարդավելով ու քննարկելով են թերթառներուն և սրճարաններուն Հայաստան բուրբերն որոշ պարբերականների հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ մյուս ազգերի առաջադիմ մտավորականորյանը, նաև մավրուսակն բուրբերը ոչ միայն համագործակցել են դրանց, այլև սովորել են հայկական այրութենու և կարդացել այդ թերթելոց¹⁰:

Հայաստան բուրբերն մամուլը մրատարի չի եղել. Այն արտահայտել է հասարակության տարրեր խավերի գաղտափարները, ներկայացրել բաղադրական, կրոնական տարրեր հոսանքները. Թերթերի անոնցների կողքին կարելի է կարդալ այդ թերթերի բնույթը որոշող բաներ բաղադրական, ազգային, լիքերայ, պաշտոնաթերը, բանակիրական, գրական, քննադատական, գիտական, տնտեսական, առև տքային, տնտեսական, հասարակական, տեխնիկական, մանկական, նշակորային, երգիծական, պատկերապարոյ և այլն, և այլն: Երբեմն պարբերականներն ունեցել են բնարաններ: Այսպես օրինակ «Նեվա կամ Մէտայի Երմնենան» (Զայն կամ ձայն Հայկական. Կ.Պոլիս, 1910.) շաբաթաթերթի բնարանը էր «Հայ ազգային ձայնը բուրբերականական լաւի ընկ տալու ծրագրով»: Խմբագիրն էր բուրբազնությանը, օամաներն բազմաթիվ դասագրերի (հայաստան բուրբերն և օսմաններն) հեղինակ Միհրան Արիկյանը (1855-1938):

Ի թիվս հայաստան բուրբերն իրատարակվող մամուլի, հայերեն բազմաթիվ պարբերականներ ունեցել են հայաստան բուրբերն ընդարձակ բաժիններ իրենց բուրբազնու ընթացողների համար: Պարբերականների մի մասը ներել են Երևանու, Խառիսու... Նման պարբերականները

¹⁰ Բայց նույնություն ապեսուու հայերեն ուներ, պատուեն կարուն Ան-Մանդանի Եջուառ-շաբաթ նաև՝ օգոստ և նույն գիտական Անդ Անդ Թաթչյանի շքանից բարբառն նկատվու է մասնաւոր աշխատանք առ Անդ Անդ Թաթչյան և Անդ Անդ Թաթչյան...)

Ծերի թիմ եմ պատկանում Ն. Իգիելյանի «Թոշնիկ», Հ. Վարդանյանի (Հովսեփ Փաշա) «Սամուկ», Մ. Ալվատյանի «Արարատ», Հ. Մամյանի «Սեղու», Հ. Պարոնյանի «Թատրոն» և այլն: Հայ (Խայթքեն և Խայտառ բուրքերին) պարբերական մամուլ անհատուած աղբյուր է Խանդիսանում Օսմանյան կայսրության ժողովությունից կամքերի տարրեր շրջանների, մասնավորապես արև մոտածայ իրականության բազմակողմանի ուսումնասիրության համար: Հայատառ բուրքերն պարբերական մամուլի մասին նօակի եղկու հոդվածները պատկանում են Գ. Ստեփանյանի և Վ. Քարբյանի գրքին: Այսուհանդերձ մինչ օրս մասնագետների կողմից այն չի արժանացել անհրաժեշտ ուսումնասիրության:

Հայատառ բուրքերն զբականության ուսումնասիրությունն ներառում է նրան մաս կազմող բոլոր ճյուղերի համակողմանի աշխատասիրությունը: Տպագիր գրքերի և պարբերական մամուլի մատենագիտական մեր կազմած ցուցակների առաջին տպագրությունը եղել է դեռևս 1985 և 1987 թվականներին Հայատառանի Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակության կողմից: Տպագիր գրքերի մատենագիտության համար հիմք նմ ծառայել ոչ միայն հայ գրքերի տարրեր շրջանների մատենագիտությունները, ժամանակի մամուլը, այլև աշխարհի տարրեր բաղադրելու հայկական հրատարակչական տների, տպարանների, գրավաճառանոցների ցուցակները, բանկարաններին, արխիվային նյութեր, հայկական հոգևոր կենտրոնների, Միբրարյան միարանության, հայ և օտար բուրքական հրատարակությունները և այլն:

Հայատառ բուրքերն մամուլի ու զբակառարակության զնանաւում ժամանակ յափազանց կարևոր նմը համարել խորիշյային շրջանի հայտնի արևելագետներ, ս. Պետերբուրգի համալսարանից Անատոլի Ժելյազովի և Առյուն ս. Պետերբուրգի Արևելսագիտության ինստիտուտի նախակի տնօրին Շորիք Պետրոսյանի Օսմանյան կայսրությունում տպագրությանն և հրատարակախուսության ուսումնասիրության ու կայսրության հասարակական բաղադրական կյամքում, որանց ունեցած դերին, լուսավորական շարժման պատմությանը նիշրված աշխատությունները:

Հայատառ բուրքերն զբականության լեզվական առանձնահատկություններին է անդրադարձել մեծ լիգևարան Հրաչյա Անառյանի իր հայունի «Համեմատական քերականության», մեջ:

Համեմատարար ավելի լուսանակիրված բնագավառ է այսուների հայատառ բուրքերն ստեղծագործությունները ամբարված ծեռագիր 18

Ժողովածունելիում և տպագիր Երգարաններում Դիաճ անդրադարձել են գրականագիտներ, ազգագրագիտներ, երաժարակներ մի որոշ մասը, դրանց առանձին հեղինակների մասին գրվել են մենագրություններ, եղբաձնելու Այդ ժառանգության մշակմներից են նոր Մ.Թաղիալյանը, Դ.Այիշանը, Մ.Էմինը, Առ.Պայտանյանը, Հ.Գարբրիյանը, Գ.Զարդիանացյանը, Մ.Արենյանը, Ա.Շոպանյանը, Ար.Մահմայանը, Լ.Սեսրովը, Հ.Պերպերյանը, Գ.Թարվերյանը, Գ.Լևեյանը, Ս.Մնացականյանը, Հ.Մահակյանը, Ը.Գրիգորյանը, Ա.Շահումյանը և ուղիներ Օտար տառենասփրութեած հայատառ թուրքերեն աշխական գրականությամբ գրադիլ են գերմանացիներ Ենթ Լիստի մանը, Օստառ Հայոց բոլոր գիտնական նուար Քյոփրուլուն, Վերօնի տասնամյակում Խորգոր Բուրդ, Սարդի Խոզը և ուղիներ Պողա-նայ բանամեր Գեորգ Բանագործյանի Կ.Պոլի պատրիարքներ Հովհաննես Կորոնի, Հակոբ Նայյանի, Զարարիա Կառովիանցու, Ներսէս Վարժապատյանի, ինչպէս նաև արևոտսայ անվանի ճամակութեական Հովհաննես Տերյանցի գործութեառյաններին նվիրված ուսումնա-արդրյաններում հետաքրքիր նյութեր ենք գտնու հայատառ թուրքե-րն տպագիր գրականության սկզբանական շրջանի, նրա տարածման շարժառիթների մասին Գեորգ Բանագործյանի պղոսահայ տարագու-թյանը նվիրված մատենապիտական աշխատանքներում միշտ ներ-կա է նաև հայատառ թուրքերն տպագիր գիրքը Հայատառ թուրքե-րն մեռագրելին և տպագիր գրքերին անդուայարձած, այս նաև թուրք գիտական շրջանակներին հասու դարձրած Կ.Պոլի պատրիարքարա-նի նախկին ղիվանապետի ու գրադարանավարի ավանդը հայատառ թուրքերն գրականության ուսումնասփրության ասպարեզում նշանա-կայի է:

Վերջին հիմնամյակում, հատկապես արևելքում, առանձին հեղի-նակների և հայրենակցական միարյունների կողմէց երաժարակվել են Օսմանյան կայսրության հայաշատ գալատեններին նվիրված մի շարք աշխատություններ: Պատմական, աշխարհագրական, տոցիպ-տանտեսական նկարագրություններից բացի այս գրքերի մի նար հա-րուսա ֆաստական նյութ է պարտնակում տվյալ գալատեններում միախ-ներական տարրեր խմբների ներափանցման ու գործունեության, կա-րողիկ ու բողոքական հայ համայնքների, հայ առաքելական նկատեցու հետ մրանց փոխարարակրությունների, մշակութային, ուսումնական, երաժարականշաբան կյանքի վերաբերյալ: Այս գրքերում կան հայերն ու հայատառ թուրքերն բազմաթիվ փաստարերեր, գրական հուշար-

ծանմեր, ազգագրական հարուստ մյութ: Հայատառ բուրքերնի հետ առնչվող մյութեր նն պարտնակում հիմնականու բրախոս գալառ-ներին նվիրված երաժշարակությունները: Այդպիսիներից և՛ Արարէի-րիմ, Եղիշէլիսային, Այնքապին, Սերաստիային, Աղամային, Խարբեր-դին, Կեսարիային, Երգնելային, Չեյրումին նվիրված գործերը: Հայա-տառ բուրքերն գյուղատնտրյան մասին հանդիպում ենք բուրքական բառունի պատմաբանների աշխատություններում, հուշնորում, հողվածներում: Այն է Ահմեղ Ռեշիկի, Շուրիհան Արփաղի, Թահա Դուր-դերի, Վասիքի Ռըզա Զորուի, Ահմեղ Ֆեհիմ թվի, Մոհիսին Էրրօղրուի, Մերիմ Անդի, ինչպես նաև բուրք բատրունի ուսումնափրոդներ Գալ-ճիկ Ստենիսանյանի և իսուպացի Այրիչո Թալասառի գործերու:

Հայ բատներական խերերը, որոնք իրականացնում էին նաև բուրք-ըն Մերկայացումներ առատորներ օգտագործում էին հայատառ բուր-քերնց թուրքերն Մերկայացումների տեխնուերը, դերերը հայատառ բուրքերն էին: Հայատառ բուրքերնույն են սովորեն իրենց դերերը նաև առաջին բուրք դերասանները, որոնք խալագեն են հայկական բատե-րիամբերում: Այս բատրունիների համար բուրք լուսավորիչների կողմից գրիմած կամ բարզմանած, աղապտացված պիեսները եղել են հայա-տառ բուրքերնույն: Այս նասին եկացաւակում է նաև բուրք բատերագետ Մերիմ Անդը և իր ուսումնափրոքյան մեջ թիրում հայկական բատե-րակամբերի բուրքերնույն խալագված (Խայատառ բուրքերնույն գրիմած) 366 պիեսների մի գամկ: Դրանք մեծ հաջողությամբ օգտագործվել են հանրապետական շրջանի բուրք բատներախմբերի կողմից իրենց գոր-ծուներյան սկզբնական շրջանում:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, համուկապին առաջին հա-մաշխարհային պատերազմի տարիներին նվազել էր հայատառ բուր-քերն կարիացողների թիվը՝ ինտենսար նաև տպագրվող գրքերի, մա-ճույնի թիվը:

20-րդ դարում բուրքախոս հայերի վերջին սերունդների համար երաժշարակվել, բարզմանվել են հիմնականու բարոզական բնույրի գործեր:

ու մեջացու յարդունամ պատճեռ ուն ուժին է Խոհեմազ
աշխատանք ունենալ քանի քանի վեցու օրու ըստ ուղարկութեան
վայսունի գումարան անհամ քանի ու քանի վայսունի գումարան
անհամ քանի անհամ գումարան անհամ վայսունի գումարան
նույն գումար նույն վայսունի գումար անհամ գումարան անհամ գումար

ՄԱՍ ԱՂԱԶԻՆ

Հայատառ բուրքերեն գրականության սկզբնավորման ճեղագրական շրջանը և հայատառ բուրքերեն տպագիր գիրը՝ 15-19-րդ դարի սկզբին

Գլուխ Ա.

Հայատառ բուրքերեն գրականության ճեղագրման բաղադրական-տպիամ-տնտեսական և մշակութային նախադրյակները

15-18-րդ դարերում Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայությունը տպիալական ու ֆիզիկական ամասելի հետապնդումների և բռնի ուժացման է ենթարկվել: Արյունաբերությունը եղի է հայերի արտահնոր դիսկի Արիմ, Լեհաստան, Ռումինիա, Հունգարիա, Ֆրանսիա և այլ երկրներ: Թուրքիայի, Պարսկաստանի հպատակության տակ գտնվող քրիստոնյա ծողովուրդների զվահն դասույցան սրի նման միշտ է կախված է եղի ֆիզիկական ոչնչացման վտանգը: Մինչեւ 3-րդը (1595-1603) առաջն մի լուրջ պատճենի երանայից ոչնչացմեկ 700 քրիստոնյա¹¹ Հայունի է, որ Սելիմ Մասադին (1512-1520) երանանով սպանվել են 40 000 շիհմեր եհմնականում քրիստոնյա մեկ պետքուրդ, մեկ կրոն» իրականացնել իր «մեկ պետքուրդ, մեկ սողովուրդ, մեկ կրոն» զարդարության պատրաստվել եր բնաշնչել նաև կայսրության քրիստոնյաներին: Կարսական առաջնորդին շեյխ ուլ- խալամին

11 Գրիգոր Վարսանիքը: Ժամանակագործն, Եպիստեմ. 1915, թ. 10 Ընտիեռ տա գ. Խորանարդ. Ժամանակագործն:

հաջողվում է փոխել այդ որոշումը, հաճողելով սութանին, որ Թուրքիայի համար շատ ավելի օգտակար կլիներ երանցից յուրաքանչյուրից շնչահարի վերցնել¹²: Որպեսզի մահմեդականը քրիստոնյա պատմեր նրան ոչ մի պատճառ պետք չէր: Երբեմն բուրքաշատ վայրերում մահմեդականացած քրիստոնյաները երկու ամուս ունեին, բուրքական և իրենց խկականց: Տամբ, ընտանիքներում իրենց լեզվով էին խոսում, իսկ դրամը միայն բուրքերն էին:

Մահմեդականներն ամսահմանափակ իրավունքներ ու առավելություններ ունեին «անհավատների» նկատմամբ: Օսմանյան կայությունում ապրող հայերի համար ահավոր սպառնալիք եր բայի մահմեդականացուումը: Հրաժարվելու դեպքում նրանք անսանի տանջանքների էին հերթարկվում, այրվում խարույզների վրա¹³:

Հայկական բնակչության վրա դրված էին մոտ 100 տեսակ հարկեր, որոնք համարվում էին ամսահմանաժամկետություն: Եթե որևէ մեկն ուներ տաս որդի, նրանց բոլորից էլ հարկ էր զանձվում նույնիսկ նրե նրանցից որևէ մեկը զնար: Ամենուր ավագակներ էին, ամենուր բարձ, կուտորած ու բնություն էր, - գրում է Միհենն Լեհացին¹⁴:

Թուրքական Ֆեռյազմերը հանդուրժում էին քրիստոնյաներին և իրեանցին լոկ այն բանի համար, որ նրանցից ամենամեծաս մնձ օգուտ ունեին բան իրենց հակառակակիցներից: Նրանց բոլոր էին տախի ասրել Շիշտ այսպես, իմշան ուս արդում եր ոչխարների ու մնդուների համար նրանց կարի և մնորի դիմաց, - գրում է 17-րդ դարի ֆրանսիացի հետինակա Միշել Լը Ֆերոը¹⁵:

Բազմաբարիկ ուսումնասիրողներ են անցրադարձել Օսմանյան կայության հակառակության տակ գտնվող ոչ բոլոր ազգերի իրավագործիկ վիճակին, նրանց դեմ ուղղված տարրեր հակածանքներին թագուարիկ առցյուրներ կամ քրիստոնեական եկեղեցներն ավերելու, բարանելու, մակարական վերածելու կամ մի ժողովրդից վերցնելով մասին հանձնելու մասին: Երբեմն, եթե մակարական շինարարության համար քրիստոնյաներից զանձվող գումարները շեմ բավարարի երանան է արծակվել քրիստոնեական եկեղեցների ավերման մասին: Համայնքների ա-

12 Լեհ Հարց պատմություն, Երևան, 1946, հ. 3, էջ 175.

13 Գեղարք Շահումանիք: Ժամանակագրություն... էջ 15.

14 Միհենն Լեհացի: Ուղարկություն, Վրաչան, 1936, էջ 153-154.

15 Michel Le Féron: Essai présent de la Turquie. Paris 1675, p.217. (Տե՛ս Հայ ժողովրդ պատմություն, հ. 4, էջ 233).

ուաշնորդները նրե հսկողութեամ, առաջ լրացուցիչ գոմարների շնորհիվ երբեմն կարողացել են փրկել այս կամ այն նկեղեցին ավելումից. կամ շայումակել որանց վերակառուցմանը. Երբեմն նկեղեցիները քանչվել են այն պարզ պատճեռով, որ իրք թէ մի վայրում նրկու նկեղեցոց ավելին ունենալի արգելված է նույն:

Մի ժի այլ է նույն հայերի վիճակը Ա. Պողոսի, որ համեմատաբար ավելի ազատ են զաւցել: Այսուեւ նրանք ամենամեծաւ թիւ են հետարկելու ֆիզիկական ոչխացման և տեղահանությունների: Այս հանգամանքի շնորհիլ Կ. Պողիս դեպի իրեն է զրավել կրոնական ու մշակութային բազմարի գործիչների ու միայն Արքայուան, այլ նաև Արքելյան Հայաստանից:

Կ. Պողիսը համախմբել է բազմարի հանրահայր հայերի, որոնք իրանց գործունեությանը մշանակայի ավանդ են ունեցել Օսմանյան կայսրության զրակամուրյան, մշակութի, գիտության, առևտի, և կյանքի այլ բնագավառների զարգացման մեջ:

1453 թվականի մայիսին սուլթան Մեհմետ Ֆարիհ (Ավանոյ) 2-րդ զրավեց Կոստանդնուպոլիսը: Իր նոր օսմանարքի վերաբանեցման նպատակով Սուլթանը բազմարի հայերի տնտեսութեան ու քարեւ Կ. Պողիս: Նրա նպատակն էր ոչ հոգնական խոռվի: Խայերի միջոցով քարաքի բյուզանդական բնակչությանը հականչիու ստեղծել: Կ. Պողիս զրավութից հետո սուլթանական հառուկ երթարտակով հումական համայնքի (ռում. millet) պատրիարք էր ճշանակել Կենարիսը: Հումական համայնքը միավորում էր ոչ միայն հոյներին, այլև ողբական նկեղեցուն սպատկանու բոլոր նյուու հպատակներին և՛ բոլորաբներին, սերբերին, մոլոխներին, վարախներին և քաղաքացիներին կայսրության ամբողջ քրիստոնյան բնակչությունը:

Մայրաքաղաքի զրավութից մի քամի ամիս անց, աշնանը, Կ. Պողիս հասան հայ վերաբանակմերի առաջին խմբերը Սուլթան Մեհմետ Ֆարիհ 2-րդի և նրան հաջորդած տիրակալների օրոր Կ. Պողիս վերաբանակեցրին հայեր տեղահանութեան Ամկարայից, Կախայից, Եվլուկիայից, Ակնից, Կիլիկիայից, Արակերտից, Թաքերդից, Տրավուկունից և բոլոր այն տարածքներից, որ զրավել էին բռյութի կողմից: Առանձնապես մաս բնով հայեր բերվեցին Կ. Պողիս Զալալիների ապատամության շրջանում 16-17 դդ. և նրանց թիվը հստակ ավելի քան 50 000-ի: Մեհմետ 2-րդը վտանգավոր և ամիմաստ համարեց քրիստոնյան բնակչության նման մեծ ուժի, իշխանության կենտրոնացումը մեկ անգի այն է հումական պատրիարքի ծեղութ:

Ա.Պոլսի գրավումից հետո արևնտահայոքյան կյանքում ամենամեծ իրադրույթը ստորան Մեծին 2-րդի հրովարտակով 1461 թվականին Կ.Պոլսում հայկական պատրիարքական Արքոյ հաստատումն էր Թորոսայից թերփած Հռվակիմ Նախակողացոց դարձավ առաջին Կ.Պոլս պատրիարքը 1478 թվականին։ Նրա հոգևոր քաղաքական իշխանությունը տարածվում էր ոչ միայն հայ լուսավորական հայերի, այլև վրացի, աղվան, ասորի, դպուի, հայքի միարնակ ուղղափառների վրա։ Այս և հետագան համայնքի բաժանումը հիմնվում էր պարզապես դավականիք տարբերության վրա, առանց հաշվի առնելու ազգային առանձնահատկությունները, քանի Կորունը ժողովարյանին բաժանում է ոչ թե ցեղային, այլ քան կրտսեան առանձնահատկությունների։ Պոլսի գլուխութից 40 տարի անց հաստատվեց նաև երեսական համայքը, որի կրտսեան առաջնորդը խայտան բաշին, բոլոր տնօւակեններից հավասարագոր իրավունքներ ուներ վերաբիշխալ եղոյն և հայ պատրիարքների հետ։ Այս ճաշին նե վկայում բոլոր պատմաբաններ Անմեջ Ուժինը, Ա.Օրիշինին¹⁶։

Կրտսեական այս երեք համայնքների համակարգը ավանդաբար մնաց հետագա դարերի ընթացքում՝ սուլթանների կողմից փորձելով ծառայեցնել իրենց նվաճողական նախառակներին և նյու կողմից օտար պետությունների ազդեցություններից հետո, նյու հետագան պահեցին համար։

Տարիշ ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում պատրիարքարանի հաստատումն Կ.Պոլսում։ Խնչպես Արևմտյան, այնպիսի է Արևելյան Հայութան ուներ մեկ ընդհանոր հոգևոր հովիվ՝ Աթենայն Հայոց կարողիկուոց, որի արոտանիստը դարձել էր Ա.Էջմիածինը, ուր 1441 թվականին Հայրապետական Արքոց տեղափոխվել էր Կիլիկիայից։ Թանի որ Եջմիածինը գտնվում էր Պաշտկառապահի ազդեցության ներք, ուստի Կ.Պոլսում հիմնելով Պատրիարքական Արքու, որը ենթակվում էր սուլթանին վերջինիս պիտի ենթարկեր նաև հայ ժողովովի բոլորական տիրապետության տակ գտնվող հայությանը։ Պատրիարքը ու միայն հոգևոր առաջնորդ էր, այլև հայերի ներկայացուցիչը կայսրությունում։ Պատրիարքը պատասխանառու էր Ա.Դուռ նույ (Բարձր Դուռ), պալատում, հայերի համար։ Կ.Պոլսի հայ պատրիարքարանի ուներ ո-

16. Այդուհի Հ. (նախան). Պոլս և իր թագ. 1565. Վայք, թ. 208. Տե՛ս նկ. Ա. Սունկուն և Ռ. Ա. Կորտենս. Современное состояние Отоманской империи. С.-Петербург, 1877, стр. 164.

բոշակի իրավունքներ և պարտականություններ սուլթանական պալատի նկատմամբ: 1764 թ. Խոմիչի 3-ին հայոց պատրիարք Գ. Քիզըր Պատմաճանին տրված «թերաք»-ի (Խորվարտուկ) համաձայն, որն իր տևակի մեջ ամենաբարձրականներից էր, առվառ էր: «Կ. Պոլսի պատրիարքն իրավունք ուներ ոյուշելու Անառողիայի և Շնումիի հայ ազգաբնակչության նոգենոր խմբինների, ննարդելու համ Գուարելու առաջնորդներին, թեմերի ղեկավարներին: Պատրիարքին էր պատկանում առանձությունների, բաժանությունների և քաղաքացիության այլ գործում որոշիչ դիրքը: Պատրիարքը էր կարգավիրուս նկատեցարանի հոգերի, իստակմերի խնամակալության խմբինները: Նա ուղարկում էր նվյակներ՝ հավաքելու ներդիցական տուրքերը, նվերները: Գավառներից սուլտան բողոքները համանում էր սուլթանին կամ նրա գրասենյակին: Պատրիարքը պատժում կամ նրբան համառ էր նրան, որ պատժել էր տալիս «ճուրյալ հայերին», որոնք հերետիկոսության ուղին էին բռնկ: Պատրիարքը էր իրավունք էր տալիս մայրաքարտում նկատեցիներ, վաճեքը կատարելու համար, իմացին նաև դպրությի, նախապատրաստական դասարանների, տպարանների բացման, գրեթե իրաստարակության համար»¹⁷.

Հայ պատրիարքները թե օգուվում էին բազմարիկ առավելություններից, սակայն հարկերից ու սուլթանին տրվող տուրքերից ազատված չէին: Նշանակոր հայագիտ Առևա Խնիճյանը փաստում է, որ սուլթանական գանձարաննին արվող նվերներն ու տուրքերից որոշված էին իրամանագրով¹⁸:

Տուրքերից բացի պատրիարքը պարուակոր էր տարբեր աշխանքուն սուլթանին բանկարծեր նվերներ մատուցել¹⁹: Խամի որ Կ. Պոլսի պատրիարքարանն արևմտահայության համար իրենից ներկայացնում էր ոչ միայն հոգեւոր, այլև քաղաքական իշխանություն և տնօրինում էր նյուրական մեծ կարողության, ուստի միշտ է սուր պայքար է

17 Հայ ժողովի պատմության, հ. 5, Եր., 1974, էջ 302-303, թիվին նույն Փալեռո Ա. Հ. Օֆիցիալայի գույքում և ուժություն ունեցող պատուցել: Խամի որ Կ. Պոլսի պատրիարքարանն արևմտահայության համար իրենից ներկայացնում էր ոչ միայն հոգեւոր, այլև քաղաքական իշխանություն և տնօրինում էր նյուրական մեծ կարողության, ուստի միշտ է սուր պայքար է

18 Խնիճյան Առևա. Աշխանքագրության բառեալ պայմանագրի, Վճառքի, հ. 5, էջ 117 նշանակում էլու Խնիճյան Դ. Աշխանքագրության...:

19 Մ. Մարտիրոսյան Առաքելացության, Ժամանք հ. 10716, Թուքինց պատմության, էջ 25 թ նայտնության մեջ Անոնինարացան, ծնն. հ. ...:

Աղվել պատրիարքական արութին տիրանալոյ համար: Պատահական չէ, որ Երբեմն աշխարհական մնահարուստ ամրաները պատրիարք չին ընտրում ու իրենք էն համարվում արքունիկ և օգտվում էն իր պատրիարքին արքող բոլոր իրավունքներից: Մնականարար սուրբանական կառավարությունը շահագրգոված էր, որպիսզի հաճախակի փոխվեին պատրիարքները: Յուրաքանչյուր նման դեպքում կառավարությունը որոշակի գումար էր զանգում: 1600 թվականից մինչև Հովհաննես Կոլուտի պատրիարք դամալոյ (1715 թ.), 115 տարին ընթացքում Պատրիարքական Արքուն բն բարձրացել 55 դեմքեր գրիք 60-70 անգամ, միջին նաշվով հազիկ 2-3 տարի պատրիարք մնալով: Ավելին, նոյն անգը կարողացել է մի քանի անգամ պրաղեցնել պատրիարքական արքոց: Այսպիս օրինակ՝ Կարապետ Կեսարացին 5, Նավիր Արքեցին՝ 4, Հովհաննես Խուլը՝ 3 և այլն²⁰.

Պատրիարքարանը որպեսզի սուրբանական զանձարանին նուժոր հարկերն ու նվերները առիվնած էր իր ներին տարրեր հարկեր հավաքել բորբականուակ հայերից: Այսպես օրինակ, յուրաքացուր հօգուոր առաջնորդ հօգուոր պատրիարքարանի վճարում էր 600 դուռուց, Անկարայից՝ 200, Անյերան Թորաաից, Իհարքերից, Ուրժայից, Սերաստիայից, Տրավիզունից, Գյումուշխանանից և այլն²¹.

Այսուամենայնպիս, շնայած բոլոր հետապնդումներին ու ննծ տուրքերին, պատրիարքարանը կարողացավ խոշոր դեր խաղալ արևմտահայերի քաղաքական ու մշակութային կյանքում, հաճախ հանդիս զարով որպես հայերի միակ պաշտպանն ըմբշեմ տպանական տերության կողմից հետևողականորեն շարտնակվող կանոյականությունների ու բօնությունների: Է Պոլսի հայ պատրիարքարանի գոյուրյունը վկայում էր ոչ միայն մայրաքաղաքում, այն ողջ կայսրությունում հայ համայնքի ազդեցության մասին: Իրան մեծասրբ նպաստում էր հայ համայնքի տնտեսապես ակտիվացումը՝ հայերի գործունեությունը որպես առևտականներ, արհետավայրներ, քամունենք:

Հայտնի է, որ 17-րդ դարից Թուրքիայի արտաքին և ներքին առևտուր գոնսում էր հիմնականում հայերի և հոյների ծերում: «Հայերը», զբան է Սուրաղան՝ Դ Օսմանը, շատ համայս նն իրենց

²⁰ Սյունիք, էջ 55.

²¹ Խանքանամ Ռ. Այսուբեկովովին, հ. 5, էջ. 117.

Ավերում առևտրին. Հենց նրանք և ոչ թե նահնելեկաններն են հանդիսանում հարուստ քարականների կազմակերպիչները. Առևտրի հայերն ուղևորվում են Սահայի տարբեր շրջանները, որտեսակ տարածեն այնտեղ աշխարհի յորս կողմերի ապրանքները²²: Հայերն իրենց առևտուրն իրականացնում են շափազանց ծանր պայմաններում, քանի որ «Թուրքիան յեցու եր ավագակներով, որոնք մեծ խճերով քափառենք ճանապարհներին տպառում են Վաճառականներին: Երբ նրանք հանդիսում են հարուստ վաճառականների, ապա թալանում են նրանց ու շատ հաճախ սպամում», - վկայում է Ժ.Տավերնեին²³: Դեռևս 18-րդ դարում հայ վաճառականների ճավագո խարիսխ էին գցում մի կողմից Եվրոպայի ափերին, իսկ մյուս կողմից հասնում էին մինչև Հնդկաստան: Ն. Բնօրենյանը գրում է, որ Եվրոպայում ձեզ բերված հիմնական ապրանքները դրանք Ռուսաստանի մորթիներն ու մուշտակներն էին, որոնք տարեկան հեկայական շահ էին ապահովում: «Իրանց փոխարևն վաճառականները տալիս էին ոչ միայն իրենց ապրանքը, այլև փոխում մարգարիտի հետ: Անգլիայից ու Գերմանիայից գնում էին մանուշ, մնտաղի իրեր, արհեստագործական առարկաներ: Ֆրանսիացիր հայազգի պատմարան, ոլխանազեր Մերացա Դ-Շարժի վկայությանը համաշխարհային պատճենազմից առաջ, Ֆրանսիայի հետ նրանց առևտուրը գերազանցում էր մյուս երկների հետ առևտրին, որունից բերում էին մահույ ուկի, արծար, ուկերել ու արծարերեկներ հագուստնենն կարելու համար, ժապավեններ ու նորոք գործվածքներ, իրան երկարից և այլն...»²⁴

Օտար երկրների հետ առևտուրը լոկ տնտեսական բնույթ ձեր կրուն Գործի բերումով վաճառականներին աներածեցու օտար լեզուների համարությունը, բնական խեցը և փորձը անկանոնած նական դեր են խաղացել Օսմանյան կայությունում և վոլուսական կացորսութեան ու վերոպական մտածեակերպի ներքանանցման գործում: Նրանք ժամանակից առաջատար զարգախանների կողմներն են համաշխատել և մատչել են դարձրել հարեւան երկների արդյունաբերության, զյուղատնտեսության, գիտության ու նշակույրի առաջընթացի ներքանանցումը:

²² D'Օստոն Մ. Տեհրու Օտոռու ծուռու Փլուրու Օտոռու, Փար 1790, V.4, թ.204.

²³ Հայ ժողովով պատճերված, հ.4, լ.2 291.

²⁴ Տաքուան Ն. Աշխարհագրություն, հ.5, լ.5.

Այս ամենը չկ կարող իր ազդեցությունը շտմնենալ հետամնաց Օսմանյան կայսրության կյանքի վրա: Թուրք պետության մեջ հայերի ծառայություններին և նվիրված բուրք ուսումնաժողովի աշխատությունը²⁵:

Եթե առևտուրը, դիվանագիտական ծառայությունը որոշ հայերի մնաշշորին էր, ապա մնացած հայերի մեծ մասը արիեւուններով էին զրադվում: Սա պատահական հանգամանք չի, քանի որ ինչպես մշում է բուղար գիտնական և Թուրքություն, մինչև 18-րդ դարի վերջը «տիրապետող ժողովուրդը գտնվում էր արտապլող տօների ընդհանուր զարգացման շրջանակներից դուրս և այս համագամանը իր դրոշմն է բռնի Օսմանյան կայսրության ողջ ստցիկ քաղաքական կյանքի վրա»²⁶: Հայերը կարևոր տեղ էին զրադեցնում արիեւունների ու առևտուրի մեջ: Նրանք մասնաւորություններ, մետաքառորդներ, ուսերիյններ, շրարշագործներ, դաշնագործներ, բրդագործներ, մամուֆակտորյայի նանք վաճառականներ, գուլպայագործներ, ծամագործներ, դիրքակներ, նորբերդներ, դարբիններ և այլն, - գրում է պրուսայ բանասեր Հարություն Միքրյանը²⁷: Յուրաքանչյուր արիեւուններկայանում էր իր արիեւուններով՝ Էսմահեմ Միայն Կ.Պոլսում գործում էին 65 Խանաձներ: Այս արիեւուններին պես է ավելացնել նույն Մրանց, ուրեք զրադված էին շրկաններում, խաներում: Այն է հացրույնները, գիմենորդները, փորազդիչները, քարանագործները, շրուհակները, պունք բուրդ, մնտարս ու գործվածք էին ծավալու, զիսարկագործները, փականագործները, ծևարարները: Հարկ է բնարկել նաև զրավաճառներին, զրաքիրմերին, վարսալիրներին, բանեազաններին, դեղագործներին, թիշկեններին, խոհարարներին, հնավաճառներին, կոչկակարներին, ներկարարներին, արդյունողներին, պանդոկատերին, կլայշեկողներին, բրուտներին, ուկեկարող դիրքակներին և այլոց²⁸: 19-րդ դարից արիեւունական միուրյուններն ավելի ակտիվորեն լուսացն ազգային ինքնավարության գործերին:

25 Çank Y.G. Türk Devleti Hâzırınlığı Ermeniler 1453-1953. İstanbul, 1953, s. 135-145.

26 Τοάρδος Η. Βαλκανίκης πόροι ΧV-ΧIX αιώνων. Μ., 1976, σ. 410.

27 Մյօքանձ և Թուրքակաց կյց Գանձաւականություն և Գանձաւականություն. Կ.Պոլսու, 1910, 19-17.

28 Պարտ Խառըհանք, Փանուարագործուն, թ 337-338 և էջ 554-555 (ան Հայուրան Վ.Ա. Մանց Խառնարագործունը թ 13-18-րդ դր. թ 9, հ. 2, 1956), յեղան Առ. Մանուկյանը, թ ա. 10069, էջ 418: Տե՛ Զե՛ Առ Արքակայան Վ.Ա. Առենանը Ծայրականը, թ 1956, էջ 252: 28

Օսմանյան կայսրությունում, մասնավորապես Կ.Պոլսուն մեծ հեղինակություն էին վայելում ամիրայական տոհմերը²⁹, որոնք խոշոր դեր են խաղացել Երկրի տնտեսական կյանքում։ Դա Տյուկանների, Չուռուքյանների, Տաւուքյանների, Նորատումլյանների, Սերվերյանների, Շնօքահյանների, Խորասանյամների, Միրիճանյանների, Փիշմիջյանների, Արփիայյանների, Չոպանյանների, Շերազյանների, Պալյանների և այլ ամիրայական տոհմերն էին³⁰։ Երկար տարիներ ամիրայների ծեղութ էին կենտրոնացած պարագաների վորուտնոց ու վառողարամը, զինապալատը։ Շնօքահյան Մըրտի ամիրան Երկար տարիներ զինավորութ է Կ.Պոլսի մարաստոնը, որի դեկամարդության տակ մալահանգուում աշխատել են 20 000 հայեր՝ հիմնականում զավառներից եկած։ Շնօքահյան ամիրայի շուամից մեզ են հասել մեծ հետացրրություն ներկայացնող «Մարտառաւ սակագների մասին» երկու արժեքավոր հայատառ բռնըերն ծեռագրեր³¹։ Նպատակ շնորհալով ուսումնասիրել հայ ամիրայական տների դիրք, այսուամենայնիվ հարկ է մշտել որ ճրամք իրենցից ներկայացնում էին Օսմանյան կայսրությունում նոր սաղմնավորութ բռնժուածիան։ Մայիս-քառարայական գործունության առումով ոյն արտահայտվել է ինչպես առաջադիմական, այնպես էլ որոյ բացառական տեսանկյունից։

Կ.Պոլսից հայերի համար եղել է նաև այն քաղաքաց, որ ճգնաւում էին հազարավոր պանդոխուններ Արևմայան Հայաստանի զավանեներից, հոսալով ապրուստի միջոցներ հայիայիկ, խուսափել ջարդերից։ 18-րդ դարում այս առցան, սույազ պանդոխունների թվով հասակ 100 հազարի։ Նյութը Մոլարով էին գալիս իրենց սովորություններով ու պայմանույթներով, իրենց բարբառներով, բանահյուտությամբ, տարրեր՝

²⁹ Անդրա (արարական ազգ բանի)։ Ծայք տորամական պարագան ուղարկություն Արքայինց, գալուստականներ, պարտության ուժիցից ու մամացքներ, նորություններ, պատճեն և այլ հոգեքն որով շատ բարձ կուտ։

³⁰ Թարգմանած Վ. Հովհաննես. Հ. Հ. Պոլս, 1910. Նոյն հերթակից՝ Թյառությանը, Եղիշիք, 1939. թիզին նու Ազգական Բ. Ալբ և ունեցել. Կ. Պոլս, 1943. Տե՛ս Ունիթինստ Կ. Ազգայական ազգային զորքի Տյառության վկան, - Համբաւ ամսաթյան 1890, Եղ 209-216, 210-234. Բանակչության Կ. Նորադրյան Ալեք. "Դան ու Տորիս" 1988, Ն 49, է 40. 42. Բանակչության Կ. Կայսերի Հայոց մուն Շառության Անդր Տարբերակը "Դան ու Տորիս" 1987, Ն 46, է 23-29.

³¹ Օչորէք Վ. Հովհաննեսից արհմատայ պահանջման, հ. 1. Երևանից, 1945, էջ 176. Տե՛ս Գուլ Մանուկյան Շառության Անդր Տարբերակը, ձև. է. 2015, 8018.

մայրաբանարի հայ համայնքից: Արևոտահայ իրականությունում սկսել էին խորանու դասակարգային հակասությունները: Ամիրայական իշխանությունը զիսավորում էր ազգային-հասարակական կյանքը, իսկ նրանց դեկալարության տակ աշխատող պանդուխտները չէին կարող հափակեն: անգամ ազգային գործերի մասնակցությանը: Օգտվելով որոշակի ազդեցությունից, ամիրաները մրցում էին միջանց ենթա ոչ միայն տնտեսական, այլև Շահկուրային գործունեության առարկանում³²: Վարդիշյան երեսումները նպաստեցին, որ 17-րդ դարի մեջքից արդեն Կ.Պոլիսը դառնա հայ նշակութային կենտրոններից մնար: Պոլսահայերի նշակութային կյանքի գարզացունը հիմնականում պայմանավորված էր դպրոցների, գրահրատարակության, մանրանկարչության, ճարտարապետության և իհարկե գրականության գարզացմամբ:

Սուածին դպրոցները Ստամբուլում առնդվել էին 17-րդ դարում, սակայն նրկար չէին գործել: Սուածին ամենօրյա դպրոցը, որը 100 դպրոցականներ էին սովորում հիմնվել է Կ.Պոլիսի Հովհաննես Կողու պատրիարքի կողմէց 1719 թվականին Ալյուտարում: Դպրոցում դասավանդում էր ինքը պատրիարքը, մշակութային գործիչ, բանաստեղծ Պաղտասար Հայիրը, բարօնմանի Նուկաս Խարբերդցին, Գաւազար Հայիր Մերատածին և ուրիշներ: Այս դպրոցում են կրթվել բազմաթիվ հոգևոր ու նշակութային գործիչներ, այդ թվում նաև Հակոբ Նալյան պատրիարքը:

Հովհաննես Կողու (1678-1741) համարվում է Կոստանդնուպոլիսի գրական դպրոցի հիմնադիրը, որի շնորհիւ 18-19-րդ դարերում հայ պատկանությունն անսահման հարստացավ: Հոգևոր դաստիարակությանը զուգահեռ աշակերտները բազմակողմանի կրթություն էին առանձիւ և փորձում իրենց ուժերը պետքայում, արծակում, զրադիւն էին երաժշտությամբ: Հայունի մանկավարժ-պատրիարքը հիմնադրեց

32. Անդրբեր քարոզ էր եղբայրամ տէսաց աշխարհիկ դպրոցներ ամէնքը, առանձակացնելով ծրագրելով ու փաթեթի ենթաց նմխանելում գիտական կարիքներ բարերարիչներուն: Այս գործությունը առինու էր ավելացնելով նորություն: Բացին էր օրոշությունը բարերարություն և նույնականական դպրոցներ: Անձիւ 19-րդ դարի կեսեց 151 նորություն բարերարություն տվյալում էին 2 000-ց ավել երեսներ: Ըստու նույնականիքից ուժինաները առթարույց պարունակությունը տական տակ չափակի դպրոցներուն: Եղանակում Անդրբեր քարոզ էր հյումանիտները, որ աշխատում էին նորություն և նույնական համապարհություն ստուգած հայ քժիկները հասուրակության հարուստ խոհեղական գործությունները, հայու պատմությունը և բարերարությունը բարեկարգությունները, բայց արանցինք, նորմանը և այլ

Կ.Պոլսում առաջին նատենադարանը³³: 1741 թվականին Հակոբ Նազարեց (1706-1764) հաճածայն իր ուսուցիչ Հովհաննես Կողօսի կոտակի, նրա մահվանից հետո դարձավ Կ.Պոլսու հայ պատրիարք³⁴: Նոյն տարին նա Սկյուտարից դպրոցը տեղափոխում է Գումզագի, որը հայտնի է դատում որպես Մայր դպրամում: 18-րդ դարի վերջին մեջ ենիշեալուրիուն էր վայելում Հակոբ Սծրեա հայրապետի դպրոցը, որը իրենց կրթությունն ին ստացել հայ մշակույթի մի շարք հայտնի գործիչներ: Նոյն այդ շրջանում Զարարիա Կաղզվանցի պատրիարքի (Կ.Պոլսի պատրիարք է եղել 1773-1781 թ) ջամերի շնորհված մայրարժարության բացվել են առաջին թագավիճ, ծխական վարժարանները:

Առաջին հայկական տպարանը Կ.Պոլսում հիմնվել է Արգար Թոխարեցու (Սվերկացի) կողմքը 1567 թվականին Հրատարակչական գործունեությունը սկսելով դեռևս 1565 թվականին «Ենթամիլուն, նա 1567 թ. երատարակում է «Փոքր թքականուրին կամ այրենարան», «Պարզաւումար», «Ժամագիր» և «Պատարագանատուց» (Ժամակն, 1568թ.), «Մաշտոց» (1569թ.) և այլն Հնաւագայում, ավելի քան մեկ հարյուրամյակ ամց, Երեմիա Շենքավի Քյուտուրյանը (1637-1695) 1677 թվականին հիմնում է տպարան, երատարակում երկու գիրը: Ավելի ուշ՝ ընդեռուպ մինչև 17-րդ դարի վերջը Կ.Պոլսու գործեր չեն երատարակվել: 1698 թ. երտարակչական պապարեզում հարթնվում են Գրիգոր Մարգվանցին (Մերգանցայի Գրիգոր Պայիր Մարգվանցի, -1735) և Աստվածառուր Կուտանինուալուսին (1670-1747): Առաջինը տիրապետուել է տասներ ծովելու, տպելու գործին, Երեմիա Շենքավի Քյուտուրյանի կաղապարները օգտագործելով պատրաստել է նոր կաղապարներ, 1694-ին հիմնել տպարան, որն իր գոյության 40 տարիների ընթացքում երատարակել է 11 գիրը: Աստվածառուր Դակիր Կուտանինուալուսին 1698-ին առանձնանալով Գրիգոր Մարգվանցուց, հիմնացրել է իր տպարանը, որը կես դարյա ժամանակում երատարակել է մոտ 43 գրքեր: Հնաւագայում նրա գործը շարունակել է որդին՝ Հովհաննեսը, մինչև 1776 թվականը: 18-րդ դարի

33 Առօտ Գալուստ (բարեման Ստամբուլ) Երևանի հանձնարարություն

34 Հովհաննեսի առօտի անունը Կ.Պոլսի կաթողիկոսը է եղել 1741-1749 թվականներից: 1749-1752 թվականների ընթացքում է Երևանին պատրիարք՝ Արքապետը Կ.Պոլսը, եղեցը անցած բարձր է պատրիարք և կառավագի մեջ իր մայր 1764 թվականը լուսաւության մայրը Նայեան Պատրիարքը 1706-1764 թվականը, գործեր և պատրիարքը: Ստամբուլ, 1981: 2

սկզբին Սլովաք Սերբատագին Վանեսիկի Սլովաքյան կաթոլիկ միարանորյան հիմնադիրը, երատարակել է մի շարք գրքեր: 19-րդ դարի սկզբին և Պոլսի հայ տպարանների թիվը հասնում է 25-ի:

Տպագրական գործի զարգացման մեջ մնեց ավանդ նև ունեցել և Պոլսու պատրիարքներ Հռովհաննես Կորու Բաղդիշեցին, Հակոբ Նախանք, Շարարիս Կաղղվանցի Փորուզյանց (1719-1799), հայունի գրող, մանկավարժ և երատարակիչ Պաղուասար Դավիթ (1683-1768) և ուրիշներ³⁵:

Առանձնաւես կարևոր է ներկ Արաւյան ընտանիքի ավանութ: Պոլսու Արաւյան Ասպուշեցին (1742-1835) շարունակելով տպագրիչ ենք Հռովհաննես Աստվածատրյանի գործը, ուժու 70 տարի գրադիւն է դրանով, ներկ պայտառական տպարանի դեկանարք: Բացի հայկական նոր տպաերից, բուրգական տպագրական մայր տառնը է ստեղծել: Վրաց Հերակլ Երերորդ բազավերի 1770ր երաժեռության ժամանակակից առաջարկությունը է վրացական տպատեր, հիմնել տպարան: Բարձր գնահատության է արժանացել սովորան Մահմետի կողմից, ստացել «Մամու» հշանը³⁶:

Շայած այս հանգամանքին, որ 16-րդ դարի երկրորդ կեսին նանդին է գալիս տպագիր գիրքը, այնուամենայնիվ իր գոյուրյունն է շարունակում գրչության արվեստը, մանրանկարչությունը: Այն պայմանագիրը էր պղսահայ գրականության բուռն գարգացմանը 17-րդ դարուն: Թեև այս շրջանում հիմնականում Ավետարաններ նմ ընդորիթնակելի, այսուամենայնիվ դրամը որպես արվեստի գործեր մնաց արժեք նմ ներկայացնուու:

16-17-րդ դարերում և Պոլսուն ստեղծագործում էին բազմաթիվ ծանրանկարիչներ: Մամրանկարչության պղսահայ դպրոցը տարբերվում էր իր գոյուների հյուրեկուրյանք, Շեարի նորագեղությամբ, իսկ ճեղագրերը գրավում էին հիմնականում նույր, գեղեցիկ բոլորագուու: Պղսահայ ճանրանկարչության կարևոր դիմուրից էր 17-րդ դարի առաջին հնայի բանաստեղծ, պիհը և նկարիչ Հակոբ Ակնեցին: Հրաշալիքորհն ինանալով Կիլիկյան ու Կրիմի ճանրանկարչական դպրոցները, միաժամանակ օգտագործելով եկրոպական արվեստի օրինակները, Ակնեցին ստեղծել է ճանրանկարների մի հիմնատիպ շարք,

³⁵ Հրաշալիք պատմության կանոնութեանը առաջին գիրի 3-րդ ծառու, որը միջին է նորության բարեկամ տպագրության մեջընդունածը

³⁶ Տարբերական հարցին է նվազում պատմության բանակը Բարեկամ «Տիկ ու տառապատրություն» (Ա. Պոլս, 1922):

որը հետագայում կրկնօրինակվել է ոչ միայն Ա.Պոլսում, այլև նյուս զարդարներում։ 18-րդ դարում պղղահայ ճշակույրում մանրանկարչությունն իր տևող գիրում է գեղանկարչությանց, որն իր ծաղկման շրջանն էր քևակոխսել։ Եթե միջն 18-րդ դարը պալատական նկարիչների պաշտոնը պարսիկ վարդպետների մեծաշնորհն էր, ապա այդ հարյուրամյակից սկսած այն անցնում է հայոցի Մանասների ընտանիքին։ Նրանցից մեկը՝ Շահայել Մանասն իր ուսումը ստացել էր Բյուլիայում։ Հայունի պատմաբան Մուրադյան։³⁷ Օհունը գրում է, որ « Զա նեկ է իր արվեստակից եղբայրներից ավելի տաղամայավոր, ուստի և համարվել է իր դարի Շահայելը»։

18-րդ դարի սկզբից հայերն ունեցել են իրենց պալատական ճարտարապետները³⁸։ Պղղահայ ճարտարապետությամ մնջ ճշանակալի տեղ է գրավում Պալատաների, Սերիերյանների ընտանիքները, որոնց գործունեությանը նվիրված են մի շարք մեծագործություններ։³⁹

Պղղահայ ճշակույրի զարդումն, ամենակած, մեծապես պայմանավորված է նույն գրականությամ զարգացմամբ։ Այս ասպարեզում ճշանակալի դեր են խաղացել Գրիգոր Դարանադյան (1576-1643),

37 ԱՌ Ռուս Մ. Տակսու Գնումն դ' Շառլու Օտելուն. Փար. 1790, V.2, p.243. Տե՛ս Սույնելիքն Գ. և Նկարի Մանասներ. Բայելը Գ.Ա Խաչատրյանի վետքությունների, Եր. 1963, հ. 12, էջ 77-82 Մագգան Ա. Մանասներ. 18-19-րդ դարերի հայ ճաշումների գեղարվանը, (Ընթարքակ տարբերություն Ա.Փ. Առաքյալի պատմագիրի, Կ.Պուհ, 1933թ. էջ 52-57). Պատմայակ Ա. Հայ կեպագիրներ 17-18-րդ հ. 1974, էջ 137. Տե՛ս Մանասներ Արմեն. Պատմակներ նախակ Մանաս (Գրական թար, Ե. 1983, էջ 25)։ Տե՛ս Տակտիան Ա. Պատմ. Ժ.Ա. Առնել. Փար. 1940, թ. 97-101. Տուլուս Բաք Օնուան Մանասին. Յանձնություն և Բայս Անը, Ետան 1981. 18-րդ դարի երրորդ կեսն Վ. Պոլս այցելեց Խաչարացի ճամանակակից պայմանավորի և միուն տարի այցելեց (1781-1786) Վերաբանակ Խորենից, Վենետիկում 1787թ խուսկելով բայ ընծաց բարեկամ գրախանության ճեղքան յն Դուռ Ահա՛ Շանհաւսա Տօդերու. "Lettatura Turchica" պշատությունը, որը կըս տար անց անց Փայիզու Իրավությունը ֆրանսերեն, որ գրու է Մանասին բառունիք ճանու և ամենամ ճանու և նոխակ Խանակ ուրու հետ, ինչ էր Իրա արքանամանունը։ Լ'Անն Մ. Տօդերու. La Lettatura des Turcs, Փար, 1789, թ. 60-61; Խան Ահա՛ Ռադի Տօդերու և Էստ Շանս, "Tartik ve Torbasi" 1987, N.454 և 42-44. 1995 թվականին Փարիզու կայսերական գանձություն էր հանձնել Արյուն Հայութի քունիքի մեջ բանականի մի նաև, որի կատարություն ի թիւ արժեքավոր շնորհ գրեթե կայի Մանաս թվառություն երես Արքայացանցների փառ յափու երես ու լուր պաշտպանելուը

38 Բանական և Ստամբուլի պատմություն։ Վիճակ, հ. 1, էջ 213 և հ. 2, էջ 493. Տե՛ս Աշուրյան Ա. Պատմություն հայ Խաչարեն, Ետան, 1937, էջ 15-35. Տաման Ա. Հայութ պատմություն, Վանակել, 1786թ. 3, էջ 807.

39 Տուլուս Բաք Օնուան Մանասին. Յանձնություն և Բայս Անը, Ետան, 1981.

Դաշտան Ե., Պայման գեղարվանը. «Հանգս անօրույն» Վիճակ, 1970-1973թ.

Նրեմբա Շեղնավի Ջյունորթյանը (1637-1695), Հովհաննես Կոլոտը (1678-1741), Հակոբ Նապամը (1706-1764), Գևորգ Մխլայինը (1681-1758), Պաղտասար Դավիթը (1683-1768) և ուրիշներ:

Այս գործիշների կողմից հիմնադրված պողոսահայ գրական դպրոցը դարձավ հիմք՝ 19-րդ դարի երեսորդ կեսին հայ լուսավորական շարժման համար: Համարյա բոլոր հեղինակները ուղղակի կազ ևն ոնցել հայաստան բռրքերն գրականության և գրահրատարակչության հնտ: Ռևոլ և եարկ է ներկայացնել մրանց հասարակական բարյարական գործունեությունն ու ժառանգությունը կապված հայաստան բռրքելով տպագրական գործի հետ:

Երբ հայության ազգային պահպանության մասին ուժական օրենքը ընդունվել է պատմական առողջության վերաբերյալ ուղղակի գործունեությունը առաջարկել է պահպանության առողջության մասին օրենքը ընդունելու համար նաև պահպանության առողջության մասին օրենքը ընդունելու համար: Մասսական օրենքները ընդունելու համար հայության ազգային պահպանի մասնակիությամբ պահպանության առողջության մասին օրենքը ընդունելու համար նաև պահպանության առողջության մասին օրենքը ընդունելու համար:

Երբ հայության ազգային պահպանության մասին օրենքը ընդունվել է պատմական առողջության վերաբերյալ ուղղակի գործունեությունը առաջարկել է պահպանության առողջության մասին օրենքը ընդունելու համար նաև պահպանության առողջության մասին օրենքը ընդունելու համար: Մասսական օրենքները ընդունելու համար հայության ազգային պահպանի մասնակիությամբ պահպանության առողջության մասին օրենքը ընդունելու համար նաև պահպանության առողջության մասին օրենքը ընդունելու համար:

Գլուխ Բ

Հայատառ բորբընն ձեռագիր գիրք (14-19դ)

Տակատագիր թերումով հայկական ձեռագրերը ցրված են աշխարհում մեկ: Մատենադարանների և մասնավոր հավաքածուների մեջ հայտնի ձեռագրացուցակներում հայատառ բորբընն ձեռագրերը գրավի թիվ են կազմում: Մեզ հետաքրքրող ձեռագրերի գերակշռող մասն գտնվում է Երևանում Մեսրոս Աստվոցի ամփան մատենադարանում: Այն իրենից մերկայացնում է բանակյուսական, պատմագրական, գաղարվեստական, կրոնարարույախոսական, աստվածարանական, եկեղեցական, բնական գիտություններին վերաբերող ձեռագրական հարուստ ժառանգություն և ընթացկում է 600 ամյա մի ժամանակաշրջան: Այս ձեռագրերը գրի են առնիվ կամ ընդօրինակների և Պոլոսում, Տիգրանակերտում, Կոտուց անապատում, Թայազետի բերդում, Աղբանապատում, Եվլոյիայում, Կարինում, Մերաստիայում, Վանում, Անկյուրայում, Ջերանում, Պրուսայում, Կյուտուշամնում, Պետերբուրգում, Էջմիածնում, Աստրախանում, Ղրիմում, Կազեկարայում և այլուր:

Քազմակարյան մշակույթ ունեցող հայ ժողովրդի մարի, իմաստության, փորձի, տրախության, սրանտարյան, վատի ու տառապանքների, նրագների ու ցանկությունների արտահայտությունները Օսմանյան կայսրության բրժախոս զավատներում հմչել են բորբընն ու գրի են առնվել հայատառ բորբերինով: Ուստի զարմանացի չե, որ մեզ չեն հասկ որոշ զավատների բանահյուսության և ոչ մի հայերին մատչ: Այս համեմատման այսօր այնքան հատորներ օգտագործում են բորբ գիտնականները, ի թիւս այլ Երևոյթների հայ բանահյուսության շատ նմուշներ ներկայացներով որպես իրենց սեփականությունը թուրքերն ինքով լինելու ցավագիր այս համգամանքը, այնուամենայնիվ նպաստել է, որպեսզի ավելի արագ ու ոյուրին տարածվեն այս

ստեղծագործությունները Օսմանյան միապետության բազմազգ ժողովուրդների շրջանում, ազդեց առեղծագործական մտքի վրա, նաև ազգային նրանցից:

Աշուղական գրականությանը, քանակայության և վերաբնիւմ հայատառ բուրքերն են նուազողների գիրակշուղ նասց:

Հայ աշուղական, գուսանական արվեստի արմատները դարերի խորքից են գալիս, երբ դեռ չեր էլ կազմակերպիչները բուրքական պետությունը: Վաղ և միջնադարյան հայ գուսանական, աշուղական գրականության ուսումնասիրության և նվիրվել գիտական բազմարիվ հյանաբարակություններ, ամբողջամասն, որոնք բույլ են տալիս հետևելու մեջ ենթաքրքրության այս գրականության գարգացման ընթացքը, համարենալու և Ծառ ըմբռնելու հայատառ բուրքերն ու տաղերն իրենց տարրերակեներուց: Թանասեր Գ. Լ. և ոնյամը հաշվում է ամենի քան 400 աշուղներ, որոնք 17-19 դարերում ստեղծագործել են միաժամանակ հայերն և հայատառ բուրքերն ինքուններով⁴⁰:

Գիտական գրականության մեջ ընդունված է եղել զանազանի աշուղների երկու տիպ: Առաջինները համապատրաստից են հորինելու կատարելի իրենց երգերը որևէ գործիքի նվազականությամբ և կոչվել են «մեյստան շուարասոց»: Երկրորդները՝ որոնք նախապես գրակոր ունեցել կամ պատրաստել են իրենց տաղերը «ցաղեն շուարասոց» են կոչվել⁴¹: Այնուամենայնիվ դժվար է զանազանի այս աշուղներին, քանզի երկրորդները ևս շատ հաճախ համապատրաստից են են կատարել:

Հաճախ, եղանոր հայերը ցայրակրվելով աշխարհիկ, ժողովրդական թեմաներով զրված տաղերով, ոչ միայն մշակվել են և վերափոխվել դրամբ հոգեւոր տաղերի, այլև իրենք էլ են ստեղծել աշխարհիկ բովանդակության երգեր՝ կրօնական նույն քոյլի տակ. գրի տակ ժողովրդի այդ գանձերը, որոնց մի մասն էլ այսօր մնայ է հասել: Ավելին ընդունելով ժողովրդական նրգերի ամանույրները, գրել են ժողովրդական, խոսակցական լիգվով, որը հիմնովին տարբերվում էր եկեղեցական լիգու դարձած եմին հայերներից գրարարից: Թրցախոս զավաներուն

40 Մանեւրացանուն պահելու ավելի քան 180 ծովագրք պահպանվում են Խաչուռա բարեկան պետք: Տամայությունը նշունքներ: Տիւ Գ. Լ. ոնյամ, Հայ աշուղներ և բանե գիրքուր, Ե., 1944, լի 34:

41 Արքայունակ Ա. Գալամարին հայ հնագիտական հանդերք, 1937, լի 1554. Ակադ. Կանկի. Տուր Եսթելյան: Անկար, 1967, ս. 139, 633:

Իոգնոր հայրեց Նքրին ստեղծագործել եմ բուրքերն և այդ տապէրը զի են առնվազ հայատառ բուրքերնուու։ Հաճախ է հայտնի բուրքերն երկի նոյն սիրված մնայեղը համար գրվել են հայերն ուր բառեր՝ նպատակ տնենալով զարք տալու հայերն լեզվու նրգերի տարածմանը։ Շեռագրերը, որ անրարիված են բազմաթիվ հայատառ բուրքերն չափածո ստեղծագործություններ, հնարակորություն են տայիս պատկերացում կազմելու բուրքական չափածո գրականության մասին և հետևել դասական ու ժողովրդական գրականության գարզագմանը։ Թուրքական դասական գրականությունը, զնշօրինակելով արարապարսկական միստիկ բովանդակությամբ հագեցված ծերծեցում, Վրամբարձ ոճը՝ ստեղծվել ու գարգացել է պալատներում, միշտ հեռու, ուսար մնալով ժողովրդյին։

Դաշտավական գրականությունը չի արտահայտել իր ժամանակի բնորոշ գծերը, սոցիալական իրավիճակը։ Ավանդական կառուց-Վածրայիմ բանաձևերից դրու չեկող ստեղծագործություններում չեք գտնի հեղինակի ժամանակակցին։ Այս բանատեղներից միայն մի բանին են, որ վայելել են ժաղովրդի սերը։

Աշխարհի բնոր տիրակալները, բազավորներն ու սուլթաններն ունեցել են իրենց կողրին երգիներ, որոնց խովանափորել են, սիրել, երիմն էլ զգուշացել նրանց սեր խոսքերից։ Այս երգիներից ունանք, ապրելով ճոխ պալատներում, շրեթուրյան մեջ ձգտել են դասի ժողովրդյունը, բնուրյունը և այնուն գտնել իրենց հոգեկան համգատությունը, ազատությունը գիրծ կաշկանդումներից։ Նրանք դրու են եկել սույն դասական ավանդույթներով ստեղծագործող պալատական երգ-չի ասհմաններից, երգել են երկուսին սեր, ժողովրդի հոգսերն ու ուրախությունները, երիմն էլ ապստամբել են պալատի դեմ, սպառնացել, որի համար այնրան խստորեն պատժվել են։

Ծուրբական իրականության մեջ, պալատական բուրք երգիչների կողրին ստեղծագործել են շատ սիրված ու զնահատված հայազգի երգիներ։ Նրանցից են Արդու Մեծի, սուլթանի երգի Քեշիչողին, Սուլթան Սևիմների երգի Եպշերին և ուրիշներ։

Հայատառ բուրքերն ձեռագիր տաղարաններում հանդիպում ենք անունների, որոնք բուրքական գրականության պատմության մեջ համարվում են դասական գրականության ներկայացուցիչներ։ Նրանց մի քանիսի լեզուն, հայկական մտածողության առկայությունը, բովանդակությունը, տաղարական կառուցվածքը բույլ են տապիս հնրադրյուլու դրանց հեղինակների հայ լինելու հանգամանքը։ Նոյն այս

հեղինակների անունները գտնում ենք համապատասխան շրջանի բոլոր գրականության մասին աշխատություններում։ Անդեպահած որպես բոլոր աշուղներ համապատասխան կենսագույքը բներով։ Այդպիսին են Ահմետ Քարաբյու, Վասիլ Սահիբ Քոչարուրի⁴² աշխատությունները, որտեղ գտնում ենք մեզ հետաքրքրող աշուղների մասին ոչ միայն գրականագիտական տեղեկություններ, այլև, նրանց նկարները բոլորական հազուստներով։ Հայկական ծեռագրերում ամրարկած հայատառ բուրքերներ աշուղական տաղերի գիտական, բննական հրատարակությունները ոչ միայն ճշտումներ կամոցնեն նրանց հեղինակների ազգային պատկաններության հարցում, այլև որոշ վերագնահատումների կամքն։ Դեռ է նկատի ունենալ այն համգանձանը, որ աշուղների մեծ մասը կրել են պարսկական անուններ։ Երկրորդ նույն անունը կարող էին կրել մի քանի աշուղներ, և երրորդ որ նույն աշուղը կարող էր ունենալ մի քանի անուններ։ Այսպիս օրինակ, 19-րդ դարի աշուղ Զարուիրին մրցույթներում հայրելով, ի թիվս այլ աշուղների, նաև հայտնի Թիւճճարիին, ստացել է Շեշիշօղի մականունը, որը փոխել է Զարուիրի։ Կ. Պոլսուն մաներմանարար մի բոլոր թվից հետ ներկայացվում է Սուլթան Մեհմետ Բ-ին, որին համապատասխան ծունդն է մի տաղ Առաս պարզելի հետ պատճին սուլթանից ստամուն է մոր մականունը Շամիզի⁴³։

Հայատառ բուրքերներ աշուղական զբակամությունն ուսումնասիրել են օտարազգի հետազոտողներից գերմանացի Աշանավոր արքական գետներ Ենին Լիոնում⁴⁴, Օտտո Շախս⁴⁵ և ուրիշներ։ Թուրք հայտնի գիտնական Ֆուադ Զյոփրուլանի իր աշխատություններում անդրադարձել է երեք հայ աշուղների, որոնք գրել են հայատառ բուրքերին։ Դրանք են Մեհմետի Երմնին, Սարգիս Զերին (Նուլյան), Սիրզա Խանը։ Յ. Շոտֆրուլուն դրվագաներով է հիշատակում 18-րդ դարի մի այլ

42 Yavuz Mihir Kocaelirk. Türk Edebiyat Tarihi. Ankara, 1970, s.426, 474,498,584.

43 Վարչովնան Ա. Դանութիքի հոյ Անուարի, Կաֆիր, 1957, էջ 1556.

Սակայ ուժին բարգրանք Խուսանաւության 4-րդ ծրագրության եղանակը։ Թուրքերի թագ և գրամմատրիքն Խանքարպաշին, որ ներկարակին ել մեջ հետաքրքրությանը հաջող բարդացությունը պարզաբանվել է առաջին նկարությունում։

44 Ernst Littman. Das Malereispiel; Sitzungsberichte der Heidelbergischen Akademie der Wissenschaften, Ed. Hist., Kl. 1910; Mem. Ein Türkisches Stereogedicht über die Ehe, "Bilâzîni Evil ile Bekjeryn Çâzâzi". /dans "A volume of Oriental Studies presented to "Professor Edward G. Browne", pp. 269-284.

45 Spies Otto. Essays und Zejdânam. Ein hektischer Volksmoral aus Kleinasien nach einem antiken türkischen Druck Antekopas, t. XX, 1925.

աշուսի, ոմն Վարդանի, որն ամեամեմատ ավելի տաղանջավոր է, եղել քամ վերը հիշաւուակածները⁴⁶. Խզգիր Արդիշ, Անհան Շնախն թվում են Ստամբուլի բազմարիի հայ աշտաների, որոնք միաժամանակ քորբրին են ստեղծագործել: Տուսով Նարիի մը նամակից ինանում ենք 16-րդ դարի նրկու հայ աշտաների մասին՝ Վարդան և Մաշնուն⁴⁷.

Անս 18-19-րդ դարերում տաղեծագործած մը բանի անուններ վերցված հայուսուառ բարբերնեմ տաղարաններից Պահարի, Սետահի, Սելզունի, Ակեանի, Սերշունի, Զատեփի, Անեսի, Ծոյսի, Էօմը, Չափի, Թանօփի, Ապյունի, Ֆասյը, Լուպատի, Հաշիմի, Գարունի, Սալզունի, Սեմարի, Կեվիսերի, Սարհօչ ողլու, Մեծնունի, Տեհրի, Իրբանի, Բալեյան, Նեպնի, Լիսնունի, Նեփիմի, Նիկատի, Անիսի, Շիռտայի, Նազիր⁴⁸, Արրանամ, Կարաջ ողլան, Դալլար Մորար, Տօնի, Սիսկին, Շորշի, Ռեսարչի ողլի, Օվչի Նավասի, Մամադ, Ղամրար ողլի, Թշշիչ. Արավորի, Մահմադ, Հարուրյուս Սալմաստեցի և այլն⁴⁹: Հայուսուառ բորբերնեմ տաղերը մեր օքերում ևս շարունակում են հետաքրքրել ուսումնասիրութեներին⁵⁰:

46 Fuss Koçlu, Türk Edebiyatı: Etnomi Edebiyatı: Anadolu Tekniki. Edebiyat Fakültesi Akademikalar. Ankara, 1966, s. 239-269.

47 Անդրանիկ Հայ գլուխոյ պատմության նկատմամբ նարի շարք, Երևան, «Ազգային գրամատուրյան» տպագիր, 1972, հ. 3:

48 Մատենադարան, ձև. 6638

49 Մատենադարան, ձև. 9003

50 Երևանի Եղիշ Զաքարյան մազման պատմությունը բանական պահանջական համարական թուալ Ազգային աշխատելու պահումն ու մաս թղթ նախառա բորբերն ուղարկելու բարե 6, կ. 78-80, 535-59. Մեր մատուցմանը պահանջական բանական բանական պահանջական թուալ պահումն աշխատելու բարե 5: Խայուսուառ բորբերն տաղերը առողջապահության վերաբերյալ պահանջական պահումն աշխատելու բարե 5: Խայուսուառ բորբերն այս պահումն աշխատաւության վերաբերյալ պահանջական պահումն աշխատելու բարե 6, որ նախառ ու ուղարկել Հայուսուառ (18-րդ դ.), Անդրանիկ, Մարտրիճ և Շոյրապետ (19-րդ դար): Տե՛ս Աշուրյան Խ. Շ. Միջնադարության հայ պահումները Եղիշ Զաքարյան 1-2 համարներ, եր. 1983, եղ. 230:

Մեր կողմէ Արեւադա պարզությունության մը մորթանու մաք (Եր., 1888, լց. 83-88) բարձրանալի, պատարագին և մին առ անգն ճարակ երկնալիս մին - Տաղ Գրգոր բարձրանալի, պատարագին և մին առ անգն ճարակ երկնալիս մշտական աշխատելու տաղիլի Տե՛ս Աշուրյան Խ. Շ. Միջնադարության հայ պահումները Եղիշ Զաքարյան 1-2 համարներ, եր. 1983, եղ. 230:

Աշուղները (հիմնականում սագի ուղեկցությամբ) շրջել են Օսմանյան բազմազգ կայսրությունով, երգել խաղացել կատարել են և իրենց և քե ուրիշների առևդագործությունները: Նվ բամի որ բորբերնենց հասկամայի էր բոլոր ազգերի համար, բնական է, որ լինելով անգամ հայախոս զախառների ծնունդ՝ աշուղները կատարել են իրենականում բորբերնենց:

Հայատառ բորբերնենց տաղարանների ամենազեղեցիկ նմուշները սկսում տաղերմ են, հավաստող դարներից նկած ամենախոր փիլիսոփայությունն այն մասին, որ զգացմունքներից ամենազնղեցիկը վեր է հասարակական, տոշիալական, դասակարգային, ազգային ու կրոնական բոլոր պատկանելություններից ու նախապաշարումներից թեև այն լնդղությունը է բազմադարյան սովորույթների ու ավանդույթների դիմ:

Տաղերում նկատել ենք կառուցվածքային հետևյալ տարրերսկները:

- մեկ տողը հայերն է, մյուսը՝ հայատառ բորբերնենց (նրենն արարախտաց)

- տողերից մեկը մյուսի բարգմանությունն է կամ՝ միջյանց շարունակում են առանց բարգմանության: Հայերնեն երկուողին, քառասուողին հաջորդում է հայատառ բորբերնենց նրկուողը կամ քառասուողը՝ նոյն սկզբունքով:

Նոյնինչ հայերն տաղերում, հայրեններում տերսուց նրենն ընդմիջում է հայատառ բորբերնենց բառերով, նորերով, առանձին քայլակներով, որոնք բովանդակային շարունակություն են կազմում և կամ նախորդի բարգմանությունն են պարզապես:

Մեծ թիվ են կազմում այն տաղերը, որոնց հետինակները, ստեղծման ժամանակը անհայտ են և որոնց հրատարակությունը մի բանի ստվար հառորդներ կարող է կազմն: Դրանց մեծ մասը գեղարվեստական որոշակի արժեք են ներկայացնում: Մեզ են հասել Հովհաննես

51 Հայացանքների առևտնագործության տարածման ընթացքում մօն տեղայաց մօն տեղայաց մօն առաջաւայր է առ են խաղացի կայսերական ժուռնալիկների կամընդ ուղարկած պշտության գրաւայրը: Այս օքույթին անցն են որոնք առևտնագործություններ և կողմանից ի ու անհամառն հանդիսավոր առքունի ժամանակ: Բնակչության մագուրքների ու բայց ծառանշաններ են շնորհած կամ առդամակալու են: Ուստաց կառաջիկ են օվական տաղենագործություններ, ուստաց նախներուն են կառաջիկ ժուռնալարարներ և կամ մյուս պշտություններ: Երբեմ ուստաց է մագուրքներ պատճեն և նիւթ ընդունելու կամնենքի շքամանք: Ի վեհ քանի մնու որդ ունեմ ժուռնալարար բանականության համարության ու շնորհությի մաս, ուստաց առաջ այն տարածում են ու կարսություն մնա ։ Դա գոյացեաւ և ժուռնալար արքանի բոլոր ժամանակներին:

Նրգնեացու (16դ.), Հովհաննես Թղթուրանցու (15դ.), Թաղես Կողջնացի Թոխարեցու (16դ.), Նահապետ Ձուշակի (15-16դ), 1512-1544 թ հայոց կարողիկոս Գրիգորիս Ալբանացու (16դ.), Նազար Հովհաննեսի (1661-1721), Պաղտասար Դադի (1683-1768) և ուղչների հայատառ բուրքերն տաղերը՝ Հայ աշուղական արթեառի ժողովրդականություններն ու ճանաչումը Օսմանյան կայսրության բազմազգ ժողովրդների շրջանուն, սկսած պարզ ժողովրդից մինչև պատառ փաստ եր: Եղել են դեպքեր, երբ ժողովրդի կողմից շատ սիրված հայազգի աշուղին բաղել եմ բուրքական գերեզմանոցում, «պատճառաբանելով», որ ճահվանից առաջ աշուղն իր թե ճահմենականություն է ընդունել:

Այսպես է պատահել 19-րդ դարի աշուղ Թալեսիի (նոյն հօրը Թյուրապի Կեսարացի, նոյն հօրը Հաջի Կարապետ) հետ ⁵²: Հայատառ բուրքերն աշուղական զրականության տառմասիրության արդյունքում միայն հնարավոր կյանի պատերազում կազմել զարգացման շրջանների, կրած և իր ունեցած ազդեցությունների շուրջ: Հայատառ բուրքերն տահարամներում տեղ են գտել քայլակներ, գաղելներ, թեյքեր, որոնցից մի բանիսի ենդիմակեներն ամենայն հայանականությամբ հայեր չեն:

Հայատառ բուրքելնով մեզ են հասել բազմաթիվ աշխատանքային երգեր: Երգեր նվիրված հերանոսական և քրիստոնեական տոններին (ծաղկազարդի, քարեկնմանի, վարդավառի, համբարձման տոնների ժամանակ շորջպարելի ենտա կատարվող երգեր): Այս երգերի մի ճասի վառ բատերակայնությունը բույց է տաղիս ամենայն ժամրանամուրյամբ վերաբառադրելու որոշ ծիսակատարություններ: Այս առումով անշափ գուման են հարսանելիան երգերը, որոնք բազմաթիվ մասներից են կրազմագ: Յուրաքանչյուր արարողություն ուղեկցվել է համակատասխան երգերով: Ըստամեկան կյանիին վերաբերող երգերը բացի բատերական երանգներից, պարունակում են դարերի փորձն ու փիլիսոփայությունը: Դրանք մեզ ու ընթացյալ օրորոցայիններ են, տասնտասներ: Դրանք հասկապես զունել, երգիծական երգեր են, որոնց զյսավոր գործող անձից հարսերն ու սկսարքներն են:

Աշուղներն ամրածան ուղեկիցներն են եղել պատերազմների,

⁵²Արդյունան Շ. Պատուրին Խաչ Կառավար, Երևան, 1937, էջ 156:

ապուռամբորյունների⁵³: Նրանք երգեմ ամենայն մամրամբասմությամբ Աղարազը և նմ դապերը, դժորերը: Այս երգերն իրենցից ներկայացնում են սպասնական, խորհու և ոճով գրված քայլերզնք: Չափ հաճախ, արշավամբների, մարտերի, ընդհարումների մասին պատմող երգեր բուրքերն են հնչել նոյնիսկ հայախոս գալատերում, որպեսզի բուրքեր նաև անաման: Բազմարիվ նման երգեր գրված են ընդդիմային-սորյունների իմասն վրա, որ հետաքրքրությամբ երևան են զայն պայքարող կողմերի նկարագրերը: Հակառակորդն այս երգերում տարբեր իրադարձյուններում տարբեր ընավորության գծերով է հանդիս զայն: Վախենուի դիմաց գոռոզ, պառուսախոս ու ամբարտավան: Քաջի հետ հանդիպելիս նրանք ընտու են ու վախենու: Արագորեն են հյուսվել բարեպահան, երգիծական երգերը, որոնք արագ էլ ըուացուրյան են մատնելել բանցի նվիրված են նոյն որոշակի դապերի, առանձին պատմական դիմքերի, իրադարձությունների: Այս երգերը հիմնականում որոշակի ուղղության, կառուցվածքային կանոնների չեն են բարեկվել: Ուղեկցվելով բամսուրայի⁵⁴ նվազակցությամբ, կատարվել են խնդրյանների, ճամփորդությունների, ովհասագնացուրյունների ժամանակ:

Ժողովրդական բանահյուսուրյան ամենամբրմարուն արտահայտությունները երգերն են, որ կատարվել են տարբեր առիրմերով՝ նույն տիպուր ու դժբախտ: Սեզ հասած հայատատ բուրքերն պանովառության երգերը կարուի երգեր են լիցուն ավելի շատ հոսունսուրյամբ, բան թի բացի վերաբարձի ու լավ վաստակի հոյուու: Այս երգերը վերաբերում են ոչ միայն պամուխուին, այլև նրան սպասող նորը, հորը, հօրապատմներին, հարսնացուին: Սորմորով լիցուն այս երգերի մը մաս ու բնականաբար վերաբուն է անների ուղղված իրենց դժբախտուրյան պատճենուր հանդիսացուններին:

53 Աղումներ երգեյի տեղեր պահանջում տարբեր անհանձնելու և առաջ Օքոնակ ներկայացնելու ու անհանձն պահանջում տարբախը: Առև եռմարտական կողմանը ներ պահելու առ պատճեն պահանջում ներկայացնելու համար ճնապակը ու նորը (Հ.Ալեքսան, նորակ նախը և ճնապակ Մարգիթ: Վրաստա, 1910, թու. 25 և 10-ի հայուսան բուրքերը և բ. - Եթիվառա մասից այլը գումանույց: (Կամք հերուսանացնելու նորի պահանջում տալ)-15 Եթանին և հայուսան բուրքերի ուժ դժմայ:

54 Թանգրով հայուսան նորակ, այլուր գործից, որ տարբեր էր այսպահապահության բարբեր նոր Ալեքսան, այս տեղում նոյնակից պահեց և բանապահ ներկայացները, և. 1958, թ. 1 լ. 152-153): Տրամա Փաթալպամը՝ «Պատմություն նոր Հայուս պահություն» (1960) պահու ներկայացնում է հայուսան բուրքերի բանապահն մի նոր բանապահ Ծարի թույլ պատճեն այլուր գործու, որ երգի ևն նոր բուրքը (լ. 233): Գրքու կամ ներկայացների պահությանը կոչի եղանք հայուսի ուղինելիք:

Կեօգիւնին ուղարք սէօյիմսիմ
նիշտիմէ արծշ տիւչսին
Օօնադըն պատութ
Էվին պաշընա երխուլաբ:

Ալիիտ լոյսը մարի
Հոգին կրակ ընկենի
Օջախո կործանմի
Տոմի գլխիդ փովի:

Ժողովուի դասուրյունների, ոժքախտ ու տիւմար օրերի երգերից են եղերեգերը, ուրերք, որոնց հիմնականում կատարվել են համապատասխից և ոմնեցել են իրենց որոշակի, ընդունված բովանդակային ու կառուցվածքային ձևերը⁵⁵

Ժողովրդական բանահյուսուրյան մյուս ժամբերին վերաբերող ստեղծագործությունները արդյունք են նաև Ժողովրդի մեջ ընդունված ճիշտվա երկար երեւոներին հավաքվելու, պատմություններ պատմելու, զատղվելու, զվարճանայու սովորության. Մեծ թիվ են կազմում առած-ները, առակերը, ասացվածները⁵⁶, ենթաքաները⁵⁷, վիճակախառները⁵⁸, թվարամական խոսելուկները, տադ-համելուկները և առած-համելուկները⁵⁹, ուսանալորմերը⁶⁰, գուշակությունները⁶¹, պատմությունները⁶².

Այս ստեղծագործություններում գերիշխում են լավագու ձևերը:

Ժողովրդի կենցաղի, ամփուսդմերի մի այլ կողմի՝ մեռուխապատության արտահայտություններն են նաև, հմայացները. Ընդունված են եղել վերջիններին արարատա տերսաները. Ուստի պատմական շիք որ հայատառ բորբերին հմայագրերին անհպայման կից են նրանց պարերին ու պարսկերին տերսուերը⁶³.

Տրամարանական պիտահ համարի այն երևույթը, որ լոկ հայկական կամ ինքնուրույն ստեղծագործություններ կատարելով բանասացները,

55 Մատենագրան, ձև. 2300.

56 Թօքման Յ. Զեղու ձեռագրաց Արմացի վաւըն, «Անեղի», Ս. Պապը, 1962, 1962, ձև. 158, թ. 212-163ր, «Ազգային» (163 ուսուց. Ձև. Մատենագրան, ձև. 2941, 1406, 2163, 8048).

57 Թօքման Յ. Զեղու ձեռագրաց Արմացի վաւըն. ձև. 157. Մատենագրան 17-րդ դարի - Զարդ Գուլ - ձեռագրությունների խորհու ու բուրակի նախկինության պարզութան ենթակա բարբերություններ (ձև. 6657):

58 Այս, ձև. 1675, 10264.

59 Այս, ձև. 1786, 3442, 5373, 5416.2227.

60 Այս, ձև. 1830, 3998, 9112, 9404, 10097.

61 Այս, ձև. 10362, 5541.

62 Այս, 9034, 6557.

63 Այս, ձև. 9906, 10284.

աշուղներմ այլքան մնձ հարգանք, սեր ու ժողովրդականություն դժվար բն կարողանային վայելել Օսմանյան կայսրության ննան բազմազգ մի երկուում: Նրանք մեծ դեր նն խաղացել նաև պետության մյուս ժողովրդների բանահյուսության տարածնան, կառարձան, ճշակձան, նոր տարբերակներ ստեղծնելու գործում:

Այս նն վկայում տարբեր ժամերերի ստեղծագործություններին կից (ունաց) պարսկերեմ, հայատառ պարսկերեն, բարայերեմ, հունարեմ, եղբայերեմ, լատիներեմ, հմենարերեմ (մաճառերեմ), հայատառ ըրբերեմ, օսմաներեմ, հայատառ արաբերեմ, մոլոյակերեմ զուգահետ տարբերությունները: Հայատառ բուրքերենով մնջ նն եասել ոչ միայն այլազդի և այլազնու աշուղների ստեղծագործությունները, այլև նրանց ժողովրդների բանահյուսության մի շարք ննութներ: Արևելում տարածված սիրավեպերի առկայությունն հայատառ բուրքերեն ծննագրերում պայմանուց է այն բանի, որ դրանք մնծ սիրով պատմվել, երգվել են նաև հայկական շղամակներում ու գրի են առնվել հայատառ բուրքերենով: Ըստ Խամայիլի, Ասիլ և Քյարամի, Աշուր Մարիի, Բյու Օղու, Խան Շորամի, Թահիր Միրզայի պատմություններն ստատուրեն ընդմիջված նն երգերով⁶⁴:

Հաւոկսախ բայրաշատ վայրերում հայերն ազատ շին իրենց նայեանի լեզուն օգտագործնելու: Հնաց այսայիսի վայրերուն նն ստեղծվել հայատառ բուրքերեն շահածո նոգեռոր ստեղծագործությունները, նպատակ ենուապեցնելով նաև պահպանելու մարդկանց մնջ հավատարմությունը սեփական ժողովրդի, հայ առաքելական նկեղեցու նկատմամբ, գարև ուարու հավատարին և կանխելու հավատուցացությունը, ուժացումը:

Հոգեւոր, կրօնաբարուցախտական բնույթի ամենալազ հայատառ բուրքերն ընդուներ 16-17րդ պատկանու օրինություններ և առօքներ են⁶⁵:

⁶⁴ Առաջնաբարության, ձև. 2842, 7318, 9055. Չառապառն, Այս այս միավահերձ պահուության պարզեցն հայուսառ բուրքերեն, ունցել բազմաթիվ վեստրապարություններ: Հայուսառ բուրքերենը այս պահուությանը պարզ ունի ուսու բուրք նուսպաւությունի թիւթյուն տարերն, մեջ Թորգուր Բոր (Եղան KUT) հոդվածներ այս նուին:

⁶⁵ Մատունաբարության ձև. 362, 1644, 1679, 1856, 2274, 3506, 5613, 8469. Չառապարի է նու, որ 13-րդ դարի մեջաքուն 50 բարսերեն բաւերի գուգակ է արդյուն բարսերություններուն հանդիր: Այս գուգակ-բարսամարդ հանդիւններ է հայ պատմագրության մու բարսերին հնագոյն գուգամը: Խորա վեստրություն է վերաբերու Գամենակեր (1201-1271) «Պատմության», որ Արքապար է բարսերի բարսամների ու զուտիքի ամբունու բարսերության գուգամը, ինչպիս նու նու բարսերության վեխնացարքնարություններ (մեջ Կյարակ Գամենակեր, «Խոտության Հայոց», Ե. 1967, լե 270-275, տարաբ): Հայուսառ բարսերն երեւ ծեռացներ 2412 և 3546 կումուն են Կյարակուն, Զայթրիցաք (Հայուսառ) լիցու Թորգի

Բացի առօրյա և կեղծցական ծխակատարություններին վերաբերող ձևագլերից, հայատառ թուրքեմով պահպանվել են նովառու տաղի⁶⁶, կրօնարարույախոսական պատմություններ⁶⁷, և կեղծցիների պատմությանը վերաբերող ձևագլերի⁶⁸, վարք սրբոց⁶⁹, խրաններ, քարոզներ⁷⁰, հայունավորը⁷¹, ախտարը⁷², ճաշոց⁷³, և կեղծցական գրաւուրյան օրինակներ⁷⁴, ամսանական դաշնագլերի պատմնեններ⁷⁵, ամբողքագլեր և կահագլեր⁷⁶, ճառեր⁷⁷, կրօնական տաղեր⁷⁸ և այլն:

Հետաքրքրություն են ներկայացնում թշկարանները, օրինակ՝ խութերներից քարզմանակած եղանակ մի թշկարան, որը 18-րդ դարի ձևագլեր է⁷⁹ և կազմված է բնախտառքյան, ախտահանության, ախտության քամիններից:

→ անհամ բանագրայի ձևացույն ֆենոմենը «Հայոցն անօքեն» (1887, էջ 55-57): Առաջին համացըք է տարբերությունը և այդուն նրանցու նախարարությանը:

Հայոցն արարքին ձևացըք կամ պայմանագիր կայտարական ձևանձնությունը, Միջնարքան քարտուրյան ձևացըքը թվում (Տե՛ս Յ. Տարեկ Շագանը ձևացըքը կայտարական ձևանձնությանը մի փակում, Վրաստան 1891 և Յ. Տարեկ Շագանը Միջնարքան ձևանձնությանը մի փակում, Վրաստան 1893): Հայոցն արարքին ձևացըքը դրան կամ հայությունը և և անհամ բարդերն առկի չեն լին առաջընկած դաշնագլերի պատմություն և այլը:

⁶⁶ Սահմանադրության, ձեռ. 5084, 1823, 344), 6744, 8277, 8469, 8504, 9138 և այլը. Տե՛ս Զերու ազգական Գոյազգրան. Տեղական պայմանագրան ձևացըքը Ա. Եղիշելի գանձու Յ. Միքանեան, Վրաստան, 1983, ձեռ. 238 (Յանուար 1983): Նշումներ Շերտակյան, Խաչեր և հայության բարձրերի կամացական տարբերությունների մասին, 1772թ.)

⁶⁷ Տարեկ Յ. Շագան հայերի ձևացըք Միջնարքան ձևանձնությունը Յ. Վահան, Վրաստան, 1895, ձեռ. 447 տե՛ս Սահմանադրության, ձեռ. 9705, 10136 տե՛ս Յ. Հ. Հարան և Ա. Թիմինան. Տեղական հայերի ձևացըքամանական լաւության հայ նարդարակի ի Հայ, հայոց ձեռ. 35(102), 61, 62, 46.

⁶⁸ Սահմանադրության, ձեռ. 2861, 6744, 8504.

⁶⁹ Այլ, ձեռ. 5084, 7868, 9073, 9843, 20061.

⁷⁰ Այլ, ձեռ. 1870, 8703, 9117, 10036, 2065 (Կը թոքը Տարեկու բարձրակարգությունը).

⁷¹ Սահմանադրության, ձեռ. 8823, 9038, 9717.

⁷² Այլ, ձեռ. 2906, 6817, 7543.

⁷³ Այլ, ձեռ. 4656.

⁷⁴ Այլ, ձեռ. 517, 1670, 1856, 2861, 3476, 5043.

⁷⁵ Այլ, ձեռ. 2614, 7265.

⁷⁶ Տարեկ Յ. Շագան հայերի ձևացըք Միջնարքան ձևանձնությունը Յ. Վահան, ձեռ.

441
⁷⁷ Տարեկն, Տեղական հայերը հայություն հօնար վայրի բառու բառնաբառակի, Տե՛ս Անգլիա ու Անգլիա Փոլտառու Անգլիան կայտարական «Թիրակ, ոչ անու օօօթինի ի կունքը օնութիւնը» (Գիր այս ժամանակ մասնաւություն կամաց)։

⁷⁸ Սահմանադրության, ձեռ. 2065, տե՛ս Տեղական պայմանագրան Վրաստան, Վրաստան 1961, ձեռ. 228 Տեղական պայմանագրան Նշումների մասնաւությունը և հայության բարձրակարգությունը կայտարական կայտարական պայմանագրան առաջնական բարձրակարգությունը և այլն։

⁷⁹ Այլ, ձեռ. 9711.

Բժշկաբաններն ունեն առողջապահությանց, մարդակազմությանը, բույսերի բուժիչ հասկություններիմ նվիրված մասեր:

Հայ իրականությունում բնագիտության և բժշկության ամենաականագոր դեմքերից է Եղի Ամիրդովլար Ամասիացին (1415-1496), որը հեղինակ է տասնյակից ավել գիտական մնացքներ աշխատությունների: Ամենական մեծ փոքրը, գիտական խորը իմացությունը և բազմաթիվ առյութները իմբ են ծառայել այս գործերի ստեղծման համար: Նրա «Օգուտ բժշկության» ծավալուն զործում ի մի է բնագիտական հարատագույն Այու: Նկարագրված են 1700 բույսերի, կենանիների ու մետաղների բուժիչ հասկությունները, դնդերի պատրաստման եզրիտ շափաներն ու դիրատումներ: Ամիրդովլար Ամասիացին, լինելով վերին աստիճանի զարգացած մարդ, որը տիրապետել է մի շարք էնգումների՝ հումանիստական բարձր գաղափարների և դրաների: Նա կոչ էր անում անվերջ իմբակատարելության, աղքատ կամ հայուսա իմանանիների նկատմամբ հավասար վերաբերմունքի: Ֆարիհ սովորան Մեհմետի պալատական բժշկի «Անգիտաց անպետն» իրենից ներկայացնում է հետաքաջու բառարան այդ բնամ հայատառ բուրքների⁶⁰: Ամասիացու ստեղծած ականուրոյթները հաջողությամբ շարունակվել են հայ այլ գիտմականների կողմից⁶¹: Նրան փոխարինած սերմինի գիտմականների կողմից ստեղծվել են էպրիոլոգիային, մարդակազմությանը, առողջապահությանը նվիրված հետաքրքրի գործեր, տեսական աշխատություններ: Մեծ բիկ են կազմում դեղասումների հայատառ բուրքերն ժողովածուները⁶², բույսերի բուժիչ հասկություններին նվիրված ծեռագրերը⁶³:

Հայութքը բարեւորում է ներկայացնում «Պատմութիւն զիստոյ Ամերիկայի» ծեռագրից⁶⁴: Այն 1753 թվականին Հռվիհաննես Կեսարացին (18-րդ դ.) Նրուսաղնում հայատառ բուրքերնից բարզանել է հայերին՝ Ա. Պոլոս պատրիարքը Հակոբ Նալյանի պատվերով:

⁶⁰ Մատենացրան, ծև. 8048.

⁶¹ Ան, ծև. 1129, 5538, 8048, 8092, 9504, 10012.

⁶² Հայոց Անուշանդի - Շատթեալուրամի հայատառ բուրքերն շրջա բժշկությունի մասին - Քննչական առողջապահության և խուսափելու բարձրամասնության բժիշկարանների և նվիրված (Անուշանդ, «Ծարք» - Խանք, 1977, էջ 100-106). Տե՛ս Սատենապարամի 9711 նվազից (18-րդ դ.), որ ուսուցած է բերաբերություն ուղարկության մեջում 3 մասերի:

⁶³ Մատուռագրան, ծև. 459, 4026, 8102, 9559, 9583, 9663, 9711, 9878, 10244, 10346, 10347.

⁶⁴ Բանականական գ., Յավանին Պատմության կողմ և յու առաջնական Անուշանդ, 1994, էջ 162 և Նույն Պատմության Սայ ցուցակ ծեռագրություն Բանականական Երևանություն, 1966 ձև. 14:

Գիտություններին վերաբերող ձեռագրերն, ի տարրերություն նմանախից հայերն ծեռագրերի ամփամենտ առաջ են ոչ միայն բանակով (մոտ 40), այլև ընդգրկման շրջանակներում:

Համբայալորերի և բույսերի բուժիք հատկությունների տունակիրությամբ է պայմանավորված եղել արքմինայի զարգացումը Հայաստանում: Բազմաքիչ արհեստների, մնաւաղանշակման զարգացման առավարեցում եղած հաջողություններն իրենց արտահայտություն են գտնելու ու արձանագրվելու հայատուառ բուրքերին ծեռագրերում: Հայաստան բուրքերին ծեռագրերում տեղ գտնած բանար պատրաստելու մասին արձանագրությունները⁹⁵, բույսերից կիմոնամիններից, միջաներից բազմագույն բարձրորակ մերկեր պատրաստելու մասին մյութերը⁹⁶, նաև մեծասահմանական ավանդույթների խավագույն շարունակելուն:

17-րդ դարից սկսած հանդիպում ենք թիմիային⁹⁷, թվարանությանը⁹⁸, ասուղարաշխությանը⁹⁹, գյուղատնտեսությանը¹⁰⁰ նվիրված ծեռագրեր: Շուրջիսայի, մասնավորապես Մտամրովի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման համար բացառիկ հնատարբերություն են ներկայացնում Կ. Պողոսի մարտառան սահացուցները¹⁰¹: Պատմությանը վերաբերող հայատուառ բուրքերին ծեռագրերի թվը մոտ 20 է: Դրանցից համարյա բարք հետագայում երանուարելին են: Այդ բառու կարդի է հիշատակել Ջյարիս Շեխավիի աշխատությունը¹⁰², «Պատմութիւն Աղերսանոյ Մակերդնացոյ»¹⁰³, «Պատմութիւն Նաուիր

⁹⁵ Անոնքնարար ձև. 459, 1387.

⁹⁶ Ան. ձև. 9677.

⁹⁷ Ան. ձև. 131, 6463, 10183.

⁹⁸ Ան. ձև. 524.

⁹⁹ Ան. ձև. 6420, 9713.

¹⁰⁰ Աղերսի միջ. ան. ձև. 159 (114 լր. պատմութեանը ամեն լուսակ օպերար կատարելու պահին ցանությունը 136-147 էլեմենտ, առև. Թօդիմոս 9. Ծորսի Արմայի Վայրեց, Վենչոց, Ա. Ղազար, 1962.)

¹⁰¹ Ան. ձև. 8015, 8016.

¹⁰² 17-րդ դարի հայուն պատմուառ Ջյարիս Շեխավի - Ռումիք ու պիտու Խ. Եփսու ու Շիյաս - (Ծանր մանրի ծովայի օնմասաքրթությունները) մարքի, որը Հռոմեանու կուսական շինուածությունը 1760 թ. հայուառ բարերեն է բարձրման «պարփակ» կարգուան համար (Յուսուսին, ձև. 2066, յա լր. Տե՛՛ Բարձրության 9. . Ծովայության կարգ և իր սպակառությունը, Անդրանիկ, 1954, ց. 161).

¹⁰³ Անոնքնարար ձև. 6191 (հայուառ բարերեն բարձրմանը կամարի և Եղիսի Շախի Այստեղը ճամացը)

շահին»⁹⁴, «Պատմութիւն Լոռքիկ բազարին»⁹⁵, «Պատմութիւն Օսմաննան բազարոց», «Գուշակութիւն Օսմանցւոց բազարի վեջիր Շահիկ փաշայի»⁹⁶, «Պատմութիւն Փոնդիանոսի»⁹⁷:

Այս «Պատմութիւն»-ների մեջ մասը փաստորեն հարկան երկրների պատմություններ են:

Պատմական որոշակի հաստարություն է ներկայացնում հայ ցոր հեղինակների կողմից Սուլթան Մեհման երկրորդին, որը հայտնի է աղել իր համեմատարար հայանական բաղարակամուրյամբ, նվիրված 4 հայալու բուրքերին չափած ներրողների հրատարակությունը Գ. Բամակուրճյանի կողմից⁹⁸:

Հայատան բույրերն ձեռագրերում պահպանվել են գործեր, որոնք շարունակում են հայ կրոնադավանարանական զրականության ավամույցները: Դրանց հնդինականները հիմնականում իմացել են թագումներ, գիտուկ և եղին ոչ հիայն աստվածարանական զրականության, պատմության, այլև վիխտափայության, անտիկ զրականության, տոմարագիտության, բնագիտության: Ուստի նրանց աշխատություններում կամ բայց յախախուսական հետարրիդ նուածումներ, չափած նկարագրություններ, բնիքը դրանության համար հետարրրաշարժ նյութեց: Բացի դրանից, արևմտահայ իրականություններ կրոնադավանական ստեղծագործություններն ունեցել են որոշակի բարդական նպատակներ և կարևոր տեղ են գրանեցրել կարուիլության ներքանանցման դեմ նովոր պայքարում, ստեղծելով հակակարովիկա-

⁹⁴ Այն, ձև 2722. Ազգայի հականականությունը 1797 թվականի այս ձեռալիքը պատված է 18-րդ դարի հականակի Արքանու կուսակցությունից: Այս հակի է Ենթամեծք Իրացրիւս (1734-1737թթ.), նաևն անցը շահի բազմության համեմետի, զի՞ւ իւ մահմանկի պատմությունը, որ նկատմամբ միաբանված են նոյն ի թիւ մասամբ իրացրիւսների, ուն անցը շահի բազմության առաջին տարբեր դիմունքը: Կուսակությունը անուանված է Անցը նաև շահի մասին պատմություն համատակարգության մասին:

⁹⁵ Այն, ձև 10247.

⁹⁶ Պատմութիւն Ն. Սար գուցակ ծննդության պրոց նակարանց ձև 14. Մատենարան, ձև 2864:

⁹⁷ Անգլիական «Անգլիան Ֆրանս հայելի ծննդության համար հիմքնեցն ի սկզբ և բահանական ներմուծության վերաբերյալ» հայության վեճը (1961 ձև 35, 1798):

⁹⁸ Keşenik Patricianum. Etkisi Sultan Mahmut'ı o Dur. Ermeni Hattı. Dört. Meşhur. Ankara 1993. Bileşen, cilt LIV 4 x 211. Գ. Բամակուրճյանի բաժանության մասամբ աշխատությունները և Արքանու Անգլիացու - Օբրանու Կուսակությունները և բարերարին բարգանացյան (25 էջ): Այս մասը տես՝ Արքանու Կուսակությունների կողման ու անդիմադիմայի կողման ու Գեղր Բամակուրճյան (1923-1996): Անդիմա, «Հայեւ», 1995-1996թ, էջ 659-670:

կան դավանարանական գրականություն։ Այսպիսի ծեռազբերի թիմն են պատկանում «Պատմասար Դպրի «Պատմութիւն Գրիգոր Լուսաւ-
թիշին»⁹⁹, «Պատմութիւն Եղիշայի Խարքերըցաւոյ»¹⁰⁰, «Վարք և
պատմութիւն ի Դաշտիկ ծաղկողի գրոց»¹⁰¹, Գրիգոր Դարանադու
(1576-1643) երկը¹⁰², «Գիրք պատմութեան ընդդիմ Փալիապաշտից»¹⁰³,
Երկրներ¹⁰⁴, տաղեր Երուսաղեմի մասին¹⁰⁵ և այլն¹⁰⁶.

Երկեղեցվա ծեռազբերի մեջ ենուարքություն է մերկայացնում
«Տաղ վասն Թումայի Վարդապետի Կոստամենուպօլիսի պատրիարքի,
որ նուն սպանանելի» պատմական տաղը, որը գրվել է 1657թ. արռա-
կանելերի միջոցով և Պողոսի պատրիարք Թումա Հաջեացու սպանո-
ւքան առիթով¹⁰⁷։

Տաղմ անանուն է, գրված առաջին դեմքով Թումայի անունից և
նման բնույթի հայատատ թուրքերն մեզ հայտնի միակ գործն է։ Քանզի
պատրիարքը արևմտահայուրյան հոգեւոր առաջնորդն էր և քաղա-
քական իշխանության ուժեր, ուստի պատրիարքի արուի համար միշտ
էլ պայքար է ղղվել Թումա Վարդապետի սպանությունն օրինակ և այս
պայքարի։

Արևմտահայ պատմազբուրյան մեջ կարևոր տեղ են գրադեցնում
այն ստեղծագործությունները, որոնք նշյրկած են հայկական եկե-
ղեցիների պատմությանը։ Զաղարթներում, ճամապանությունում,
հայերի կյանքը համախմբված էր հայկական եկեղեցիների շուրջ։
Բազմաթիվ են եկեղեցիների ավերման, հրդինման ու վերակառուցման
մասին տեղեկությունները։

99 Մատնադրան, ձև. 8119, 8983 (Այս այլառաջն կամբառությունը
նույնական, բայց ոչ այլ տարբերի է)։

100 Ան., ձև. 6891.

101 Ան., ձև. 8049.

102 Ան., ձև. 9704, էջ 1 և 5-ը։

103 Ան., ձև. 1913.

104 Ան., ձև. 6494.

105 Բարձր պարագիլի եպություն Ալեքսեյան- Տուգակ Անդրեյան

Դարպարյու ազգային մատնադրամին նույն Անդրեյան, 1961, ձև. 265 և 229։

106 Երևանց Խ.Չարենց գրականության և այժմայն բանագույն Թումա Արքայությունը և գանձուն Խոցմել հայության թագուհին բարգմանության մեջությունը, որ կատարել է Շահութ Ջալալային 1504 թվականի Թարգմանության կուտարու և «Մատուցմէն Եֆրամ-
ութիւն Վարդապետ Հայութի (Միասն Հայութային) աշխարհական
թարգմանությունը» Այն 538 էր շաբաթու։

107 Մատնադրան, ձև. 7717, էջ 128-129։ Այն առաջին ական կրութարամին է Թօ-
կություն բնակչություն Արքայությունության մեջություն, Երևան, 1998, էջ 87-98։

Այս տեսակներից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Գրիգոր Դարանադու (1576-1643) «Պատմութիւն յաղաց առնելոյն տաճելաց զարքը Նիկողոսյուն նկեղեցին ի ծեսաց հայոց և տալից զննի Ծիյ տարսոյ զՍուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցին փոխանակ նորին» (էջ Տր-10թ) և «Պատմութիւն յայլմ վասն նոյն սուրբ եկեղեցոյն, Գրիգոր վարդապետ կոչվեալին Պարօնուէր, որ երբեմն էր պատրիարք սրբոյ Երուսաղմի յամի տեսան 1631: Նա զամենայն անցան իսր և զոր ինչ ետև վասն Պարօնու Մուրք Հրեշտակապետ եկեղեցոյն գրեաց այսպէս»: Առաջին գործում պատմվում է 1622թ. հրդեհվեցու հետո և Հրեշտակապետի նկեղեցու վերակառուցման մասին: Երկրորդ պատմությունը, որ վերագրվում է նոյն Գրիգոր Դարանադուն, գրված է, թէ ինչպես բուքքերը խարեւորյանք հայերից վեցրին և Նիկողոսյուն նկեղեցին ու դարձրին մզկիր: Այսուհետև բուքքերը հույսնեցից վերցրին մի եկեղեցի ու մզկիրի վերածվածի վեխարեմ տվեցին հայերին: Պոլսահայության 15-18 դարերի նատեմագետ, գրականագետ Արմեն Տեր Ստեփանյանը մի շարք վաստարկեներով ներժում է Գ. Դարանադու այս երկի հետինակ լինելը և կարծում, որ հետինակը կարող է լինել նոյն Դարանադու ժամանակակից Գրիգոր Կեսարիացին¹⁰⁸:

Հայտնի են հետքեր, երբ պալքանական պալսառը կամխամտածված զժուություն է սերմանել կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների միջև: Դրա առիթները սովորաբար հանդիսացել են մի ժողովությի նկեղեցու կամ վանքի տակը նյուն ժողովրդին: Այս բաղարականության նպատակը մի կողմէն հնարավորին շափ շատ նկեղեցիներ վերցնելն էր քրիստոնյաների ծեսքից և նյուն կողմէն լարերով այս ժողովուրդներին միջանց դիմ բույլ շտալ, որ նրանք նրբել միավորներին պալքանական պալսառի դեմ:

Հայատառ բուքքերն ճեռագրերից հիշատակենք նաև մ.թ.ա. 7-րդ դարուն, ատրա-բարեկալան միջավայրում ստեղծված հայվայուս, հեայիշ գրական եօնակի մի հուշարձանի: «Խիլկարի գրույց»-ի հայատառ բուքքերն տարբերակի առկայությունը: Հայատառ բուքքերն տարբերակի ստեղծվել է քրքախոս հայերի միջավայրում բարձրամ վերը գրույցի հայերեն տարբերակից¹⁰⁹:

¹⁰⁸ Մատենագուման, ձև. 9704, էջ Տր-10թ և էջ Խո-5թ: Տե՛ս Տեր Ստեփանյան Արմենական մատենագումանը նոյն գրականությունը՝ 15-18-րդ դիմ Եղինակ, 1985. (թիվությունությունը՝ էջ 22):

¹⁰⁹ «Խիլկարի գրույց» և լուսաց Խիլկարու հնարավու, զի՞ր Ա. - Հայուսակ: Լուսաց լուսացը Ա. Մարտիրոսյանի, Երևան, 1969, էջ 303-325: «Այս Խիլկար առյասիկի գալիքն» - զամկու և Յանաշ (ամբողջ ձևը, ձև. 413):

«Պատմորիս Տիմօխ» լիրիկական պոեմը Երեմիա Թիգեափի Քյունորիյանի նիսկ սիրային պոեմն է¹¹⁰. Սա բրիտանյա Տիմօխ և իրենի Միզատույի սիրու պատմությունն է: Պոեմի ողբերգական վահանան իր ոճով նշան է միջնադարյան աստվածական պոեմներին: Հայատառ բորբերենով մեզ է հասել նաև «Պատմորիս Փարեզի և Վենսի» միջնադարյան աստվածական ամենահայտնի և ամենասպիրաց ստեղծագործությունը՝ Ժամանակին բարգմանված աշխարհի տարբեր լազուներով: Հայատառ բորբերենի և բարգմանել Երեմիա Թիգեափի Քյունորյանը¹¹¹: «Արդին հայերենից հայատառ բորբերենի է բարգմանել «Սադուր Դավթի մարզարին»-ը (1692թ)¹¹², «Քիար Հիրայելի Ջհանգիր Խորենիք զուրարնելյա»¹¹³, Ալետարանը¹¹⁴: Հայատառ բորբերենով Երեմիա Թիգեափի Քյունորյանը թողել է Բարոզդիրը¹¹⁵, Համառոտ Հայսմավորը¹¹⁶, «Կուակ Խաչեղորեամ Հիսուսի Քրիստոսի» (հայերեն և հայատառ բորբերեն)՝¹¹⁷, «Պատմորիս Հայոց»¹¹⁸ և Մովսես Խորենացու «Պատմորիսինը» համառոտ¹¹⁹: Վերջին երկու գործերն ամենայն հականականությամբ բորբական շրջանների պատվերով է կատարվել: Այս հերիխակի Երոսադեմի սրբոց Հակոբիանց վաճրի մատենադարանում պահպող գործերը հիմնականում

110. Մատենադարան, ձև. 1456, էջ 3ա-25ս: Տե՛ նաև Մահական Հասմին, Երեմիա Երեմիա Թիգեափ Քյունորյանի ամուսի մի սրբակ մատին, Երևան, Բանքի Երեմիա Թիգեափ Քյունորյանի, 1962, հ. 6, էջ 409-427:

111. Մատենադարան, ձև. 9700: Այն հետազոտական հրատակըն է հայատառ բորբերն Ա. Ղազար, 1962, ձև. 94 Յանձնաւու «Անեպատահ» - Թագագիրը (1831թ.)

112. 1692թ. Կեազարի ծացունը հայ համապատասխան Սինունի պատմելով է պատրաստվել Երևան մատուցելու և Մատենադարանու և 1644 և 1645 1645 կումբօրինակը 1715թ. Հյանականությունուն ծացու գրինու վեճանու ժամանու է ծես. 988, 101ս էջ. 113. Երևանուն, ձև. 988, Եցես. 178: Թարգմանուրայի բական ամառան:

114. Ծանծնաւ Մ. «Պատմություն Հայոց», Վանասի, 1786, հ. 3, էջ 723:

115. Վահանա Միջնորդան Պարտուրյան Մատենադարան, ձև. 408: Շնուգը մայք որ բայն է, ոչ զանազանություն ուղարկություն գլուխ է: Անսակ հայերն է, անսակ հայատառ բորբերն: 1679թ. Հյանական կրթության է Երևան Թիգեափ Քյունորյանի «Վահանա Գյաղութի պատ կողմօք»: Այս 116 էջ է կազմու Անան միշտապահու է պահա բնութագրի Երևան:

116. Երևանուն, ձև. 1076, 139թ. 1685թ. Երջանու է պատրաստվել:

117. Հայերն և հայատառ բորբերն փառել պայուն, Վահանա Միջնա ձև. 408, 96ս-113թ (21թ). Թիգեափը է 1679թ.:

118. Զամենան Մ. «Պատմություն Հայոց», Վանասի, 1786, հ. 3, էջ 723:

119. Զամենան Մ. «Պատմություն Հայոց», Վանասի, 1786, հ. 3, էջ 723. Թիգեափը է պատրաստման հայանարքը «Տաղակ այս որ կոյ Մագդրոյ հայերն և հայատառ բորբերն շափառ 24 է կազմու պայտապահություն ինչ իրեն Մագդրի հայերի ու Ղազար ձև. 1059:

երաւարակիցներ են Երուսաղեմի պատրիարքարանի կողմից¹²⁰: Սովորաբար հայատառ բուրքերն ձեռագրերում համդիպում ենք հայերն զրկած մասերի: Դրանք երեմն հայատառ բուրքերն ընագորի բարգմանուրբուններն են, երբեմն ուղղակի հայատառ բուրքերն ընթմիջվում է հայերներուն: Հաճախ հայերն հատվածներն արտահայտում են նախորդ հայատառ բուրքերն հատվածների համապատ բավանդակուրբունուն: Եթե ձեռագիրը երկլեզվայ է, հաճախ մեկ թերթի վրա տրվում են միանգամից երկու գուգահետները, ինչպես հանդիպում ենք ավետարաններուն¹²¹, բարողներուն¹²²:

Բնակես ծշմեց, հայատառ բուրքերն ձեռագիր գրականուրբունը մինչև օրս արժանի անհրաժեշտ ուշադրության չի արժանացել ուսումնասիրության կողմից: Որպեսզի ընդհանոր պատկերացում կազմվի այս գրականուրբան մասին, եսրկ է ձեռնարկել այս ձեռագրերի գիտական, թենական ուսումնասիրության և երաւարակուրբան կազմակերպությունը: Հայատառ բուրքերն ձեռագրերի երաւարակուրբունները, ընագորի թենական ուսումնասիրությունները հետաքրքրի արժեքների ու բացահայտումների, այս հարուստ ու նօրակի ժառանգության վերագնահատումների առիթ կտան:

120 Բարձրակայս Կ. Եղիսյան Չելեն Կամճըան. «Տարի ու Տրօն», 1968, N 344-26-29».

121 Մատունաբարյան, ձև.7044, անձ նույն Թօֆենան Յ. Ծոցակ Արքայի գանձին, Ա. Դավթյան, 1962, ձև. 94, Յայիններ Վ. Մելքոնյան: «Անշունդը» (1831թ.).

122 Մատունաբարյան, ձև. 5047.

Գլուխ 4

Հայաստանի բարքերն ըստ գրահրատարակության մշղնավորումը

Նոր շրջանի պատմության սահմանագծին Օսմանյան կայսրությունը զանվուն էր ստցիալ-տնտեսական, քաղաքական խոր ամենան վիճակում: Երկրի տնտեսությունը ճգնաժամային վիճակում էր զանվուն: Գավառներում, ինչպես նաև քաղաքներում բնակչողների համար կործանիչ հարկերը խեղական արհանդիր էին դարձել: Կայսրության նպատակ ժողովուրդների պազային ազատագրական պայքարը, պատերազմները ավելի էին խորացրել Բարձր Նոսն տնտեսական ծանր վիճակը: Այն չուներ անհրաժեշտ հուսալի բանակ ոչ պատերազմի դեսպուտ, և ոչ է ներքին վտանգը հետացնելու համար: 18-րդ դարի 70-ական թվականներին ծագեց միջազգային խմբիր հանդիսացող «արևելյան հարցը»: Նրա ստացանալը կապված էր Օսմանյան կայսրության անկանոն, նպատակ ժողովուրդների պազային ազատագրական շարժումների բռնի ու ելյուսական պետությունների միջև հակառարության պարզացման խնդրի հետ պայմանավորված:

Ժողովրդայի դրույթունն այն աստիճան ճգնաժամային էր, որ նույնիսկ ֆեռական բյուրոկրատիայի վերնախավի ամենախոշոր ներկայացուցիչներն անզամ հասկացան, թե անհրաժեշտ է անհապաղ ելք փնտրել ստեղծված իրավիճակից: Մակայն ամենաամշան բարեփոխումներ անցկացնելու փորձերն իսկ համդիպում էին կայսրության ֆեռական ու կերպական հետադիմական շրջանակների վեռական դիմացությանը: Ուշամները¹²³ շարունակում էին մնանակայացնել: «Նշանաձի ջնիդը» բարեփոխումները, որի անցկացնամն էր Ճառանքի սուրբառ Մելք Յ-րը, հիմնականում վերաբերում

123 Ուշամները կարպեին ուղարկած բառն աշխարհում է տուտինական իշակինք պատմական բարձրաւորման ներկայանքի նույն էր:

Հին կայսրության գինվորական, աղմինիատրատիվ և ճշակորապային կյանքում փոխօտորյուններ կատարելուն: Թացվեցին առաջին աշխարհի, մասնագիտացված, զինվորական դպրոցները:

Տամամյակներ անց այս դպրոցների շրջանավարտների մի մասը կանգնելով բռուց առաջարիմ մոտավորականության դիրքերում, սկսեց պայքարել հանուն երկրուն նվյուպականացման, լուսավորական շարժման, բորժուական վերափոխումների:

Օսմանյան կայսրության համար դժվարին ժամանակներում, հպատակ Ժողովությունների շրջանում պրոպագանիստական մեծ աշխատանքի վիճակը նվազագույն էր կազմակերպությունները: Միախոններական տարրեր եկեղեցիների, միաբանությունների, ովտաների ու կազմակերպությունների միջև երկպատակություններից ներևացնելու պայքարը համար գաղործների: Օսմանյան կայսրության տարածում նվյուպական տերությունների ազդեցության պայքարի արտահայտություններից էր մասնավորապես կարուիկ եկեղեցու տարրեր ուխտերի գործունեությունը:

Կարուիկության տարածումը հայ ժողովուի շրջանում կործանարար հետևանքներ ունեցավ: Հայ կարուիկները հեռացան իրենց ժողովուից, եկեղեցուց և շատ այրագ ու դյուրին հակվեցին դեսպի ուժացուցի: Իրա վառ սպացույցներից և հանդիսանում Եւհաստանի հայ գողորդի ճակատագիրը¹²⁴: 16-րդ դարում այն բռնի կիրառվ ընդունել էր կարուիկություն և շատ շուտով այս հակա ու հարստագույն հայկական գողորդն անկում ապրեց, ասիմիլացվեց:

Հայ գրականության հետ մնալող հայտառ բորբերն զրականությունն և, մասնավորապես Ծրա կրօնադրավանարամական հրատարակությունները պայքարի կոչվեցին ընդդիմ Հռոմի պատակուից քաղաքականության:

Առաջին հերթին Հռոմի դիմ մոլոր պայքարում ոստի նկան հայ եկեղեցական ու քաղաքական գործիչները: Այս պայքարը դեկապարում էին և՝ ուղղվ հայ պատրիարքները:

Դրանցից առաջիններից է եղան ականավոր եկեղեցական ու

124 1626 թվականից մինչև չի լսեմի մեջը, այս ուժառական (եկեղեցներ ճամագույթներ) նպակաց Նկարագրությունը (1604-1681) էլուն քաղաքու շունչ կարգի համար է ներառել ներառելու հարաւագ գործություններուն ներառյալ պատմաշատ Արքու Ռուբեր (Շատրության, 1814-1892) իր լենքին պատճ այլառաջարարություններու շատրանցիկ է մի այլ բարեգործ և հայերն ընտեղված Եւհաստանի ու Անդրմանի մոտ 40 Վարքի պատմություն: Խա կազմի է Եւհաստանի պատմակու նայեցի կնքացաւական բառարան: Տես Վահան Եղիկոնյան, Հայ պատմություն 1800-1917թթ., Երևան, 1985, էջ 90:

Աշակերտային գործից, 1715-1741 թվականներին Կ. Պոլսի հայ պատմիքարը Հռիփիաննես Կողու Թաղիշեցին (1678-1741): Վատիկանի վարած քաղաքականության դեմ Հռիփիաննես Կողուի հետևողաբնությունները հաճախում էին հետևյալին: Այն է հայերի քաժամումը մայր եկեղեցոց դատապարտիչի է, արքանի պախարակման և համարվում է ուխտացություն և ազգություն: Ըստ պատրիարքի, հետապնդումները չպետք է կատարվին որպես պատասխան գործողություններ: Այդ կիանցքները ուրացումների թվի մեծացման: Անհրաժեշտ էր շահավոր գործողություններ և համոզումը:

Հռիփիաննես Կողուց ուշադրություն էր իրավիրում այն հաճախանքների վրա, որ գործում էին իշան կարուիլիկների: Այն է հայ հոգևորականների զարգացման ամրապնար մակարդակը և ընդհանուակը կարուիլ միսիոներների ուսուած ու կրթյալ լինելը: Անրիններս այս հաստիքությունների շնորհիվ կարողանում էին հասնել իրենց նպատակին: Եռույնիկ առաջ հիմնադրակին կերպով ակնհայտ վիրակորնու կրոնի հիմնակամ սկզբունքները: Այս երևույթին նպատառն էին կարուիլ դայրումներում տվյալու հայ երիտասարդների ավելի կրթյալ լինելը, և լրուական երկրներից թերթած անհրաժեշտ գրականությունը: Արևմտարի կարուիլ երկրների դեսպանների կողմից բրահապատճեն հայերի տարրեր հարցում նրանց միջամտությունն ու հօգանակորությունը¹²⁵:

Հռիփիաննես Կողուի դիվանագիտական գործունեության արդյունում հայ կարուիլները սկսեցին հաճախել հայ առաքելական եկեղեցի, Եղիպատի օգնում էին հայեական եկեղեցների շինարարության ու դրանց վերականության աշխատանքներին և այլն: Հանդուժողականության և դիվանագիտական մի կարևոր քայլ էր նրկու եկեղեցիների պատմիկակությունների ու նրանց առաջնորդների փոխադարձ պատմությունները: Այս համեստանքը բավականին կասեցնում էր կարուիլ հայ համայնքի ուժացումը: Հռիփիաննես Գեղագի Սկզբույանն

125 Հռիփիաննես Կողու և նոյ կարուիլների ընդհանության նման կարուիլների մուտքագրությունը մասին, հասարքից պարեց ու պարունակում նոյ պատճենաբան, վկասական ուժից Հռիփիաննես Եղիպատի Անդրեան (1727-1811): «Օւնեալ կայության պատմությունը տակ գտնվող նոյ տուրքից լուսն և բարձրական նուրբությունը մասն պատճենական պատմությունը մասնաւայրական համարությունը»՝ աշխատությունը նույսիք Տերես (Terres) Margherita Giovanna de: «Cooperativa storico di monsignor Giuseppe Margherita Terre di Venafrò, 1786, том II, pp. 236-237»: Գրքը գրա պեղմանի անոնց պահու ւ Մայքլո Ֆրանկոն դի Մերսու Թագավորության 2: Յովաննո Պալերմոյի գրքու համար Joseph /1774-1836/ «Monstre de l'Empire Ottoman», Paris, 1833-1836, том XIV, pp. 118-119.

այս սորիվ Հռվիաննես Կոլոտի գործնակերպը «շատ իմաստում և խաղաղաւութիւն է» կոչում: Խաղաղությունը ցավոք նրկար չի տևանք:

Հռվիաննես Կոլոտոց, որն աշակերտութիւն էր Թադէշի ճշանավոր Ամբողջ դպրոցի բարունապետ Վարդան Բատիշեցուն, յուրացնելով նաև Գյանձորի ու Տարենի միջնադարյան համալսարանների ժառանգությունը, շարունակեց իր նախորդյանների ավանդույթները: Նա միաժամանակ այս կապեց եվրոպական լուսավորական շարժման հետ: Բնականարար, լինելով հայերի շրջանում կարողիկության տարածման հակառակորդ և մասամբ հավատարիմ իր սկզբունքներին, Հռվիաննես Կոլոտին այնուամենայնիվ կարողիկ աշխարհի նկատմամբ ծայրահեղափառ ընդդիմաբրածան չեր: Նրա կարծիքով կարողիկության դեմ մոված պայքարը շատ ավելի արդյունավետ կլիներ, եթե հայ էնթրականությունը, բաղարական, հասարակական և մշակութային գործիքները ծանոք լինեին կարողիկների գաղափարախոսական ու աստվածաբանական գրականությանը: Բնականարար, ընդունելով եվրոպական քաղաքակրթության նվաճումները, ուր ճգոտում էր որան հայությակից դարձնել հայերին իր հիմնած բարգմանական դպրոցի ճիշոցով: Նրա նախաձեռնությամբ բարգմանվում էն Հռմերուի, Արհանուսի, Նյուտոնի և այլ փիլիսոփա հետինակների ու գիտնականների գործերը հունարենից, լատիներենից, իտալերենից, ֆրանսերենից և այլ լեզուներից: Ըստ Հռվիաննես Կոլոտի, բարգմակրդնամի գյուղելիքների տարածումը ժողովրդի շրջանում կարող էր հիմք ստեղծել նոր գիտության, գրականության զարգացման համար: Կարողիկության ներքափանցման դեմ պայքարի հաջողության համար անհրաժեշտ էր պատրաստել զարգացած աստվածաբանների և հասարակական գործիքների մի սերունդ, որն իրազեկ կլիներ հայ և կարողիկ դասկանարակական գրականությունը, եվրոպական մշակույթին: Նման կրթության միայն հնարավոր կլիներ դիմադրել կարողիկ բարոգիչների պրոպագանդային: Այդ իսկ պատճառով այս շրջանի բարգմանական գրականությունն աշքի է ընկերում բովանդակային բազմազանությամբ: Հռվիաննես Կոլոտոց սկսեց հաջողությամբ իրականացնել իր առջև դրված նպատակը: Նրա հետաքրքրությունների և ուշադրության կենտրոնում էր պատմությունը, պատմադաշտաբանարամական գրականությունը, բնագիտությունը աշխարհագրությունը, փիլիսոփայությունը, գեղարվեստական գրականությունը¹²⁶:

126. Տարբեկ գրմայնութեան կնքադրյա, ուսման որեալ ի Խանքանու Ցակը աստվածաբան պարօնեադ Կուռուննեամբարյան: Եւ.Պոհա, 1805, 48 էջ Հայոցն և հայուսուն բորբոքն:

Մյուս կողմից՝ ամերամեջտ էր ազգային, պատմական հերոսների միջոցով հայրենախրություն ներարկել ժողովրդին, ովնային նրանց։ Այս հերոսներն էին Մամիկոնյանները, Արտաշեսը, Տիգրան ու Հյուսները։ Փառարաններով Գրիգոր Լուսավորչի, Ներսոս Սևածի, Սահակ Պարքի ի, սրբերի շարքն անցած մյուս նկարական գործիչների վարը՝ ամերամեջտ էր ամրապնդել ժողովրդի սեր դիսի ճայր նկանեցին։ Հովհաննես Կոլոսի պարմանք հայոց կարուիկոս Եղիշածից Հովհն Շեննեիկոսու 15-րդին է ուղարկում «Նամակ», որը պահանջում է, որ նրա ուղարկած քարոզիչները վեր տան հայ համայնքում ենթափառողության սերմանման։ Շեննեիկոսու 15-րդի առաջարկած միության գաղափարը հայոց կարուիկոս ու պատրիարքը անպատճախան են բողոքում¹²⁷։ Կարուիկական քարոզության ու ներքափառման դեմ մղված պայքարում անհնախայտնի գործիչներից է ներկա Գևորգ Ալբայինը (1681-1758)։ Նա ծնվել է Կ.Պողոսու, վեց տարի սպանություն (1706-1711) Փարիզի քաջազրական նեմարանում¹²⁸։

Գևորգ Ալբայինը Ավետիք Եղիշեցու անսպասելի մահից հետո Թուրքիա է վերադարձել 1713 թվականին։ Նա բացի հայերներից ու բուրգներնից, տիրապետել է Ֆրանսիան, լատիններն, ինչ եղանակն

¹²⁷ Ջեզարի ովկուու «Նամակու նորու նաշնչացի բաժնություն պատճեարքի հայոց քարոզիչներ ու նմաններ կույտառածությունը» առելու Բարսելոն, 1978, թ 24-66.

¹²⁸ Հայ կենացական Ծարիկու գումարու, կարգեազար ննարամու սպանու կառանություն և միջնօն բանակու ձևարանու Արևն Տք Սահմանայի հերթաց Եղիշածի- անսպանը, 1684, հ.5, թ 36-44։ Հոյնու հովանու Գևորգ Ալբային Փարիսուն գործադրանք պատճեանու ի համար։ Այս կազուն է Կ.Պողոս գործադր Խոհեմարդ Եղիշեցու առաջանու վասուու հայ։ Այսաւ Եղիշեցու (1657-1711) Արևոտն կարուիկոյան առաջանու անհնախայի ու աջրածու հայուսությունից եր և անմանց շնչություն ներ մնանու տեղ Խոհուսություն և այս կարուիկոյի ուն Պատառակու մի հայուսուն ներունակու ու առաջան է արակց շնչություն պատրիարք պատճեանուն է 1703։ Սուսաննու Ֆրանսիան պատճ ու օրթու ու հայու կույի։ Նա նոյն տարւու է Տիգրայ իրեն, ապա Հայություն 14-ի կույանու նամակու բանակու նույն 1706 թվականին առաջ մասնակ առ Բանահը բանակու բանակուն է նոյն Գևորգ Ալբայինը։ Անցու նույնական է Արաւու հավուսուրու ուրի պատճեարի անմասու վախտություն համար։ Նոյն հայերն, և Քուսանու բանունու ուսուծին է այս խորոյ վարչություն նարու գալականություն։ Ուրի պատճեանու Բանակու բանակուն Ավետիք Եղիշեցու նամակու ու «Եղիշեց պատճու մար» ուն Տօրո Մատու։ Ենուու ու տար օւ թիւ Բարս. Է. Դենի-Շանը ու Յու. 1870 թ այլ։ Թու այս կարքեւ նույնի է, ուսկայ Եղիշեցու կառանուն հնարքությունը ու պարագան վնասունը, ու ամսարին ինը համարու այս կարքեւ բան ու ֆրանսիան իսպանական մու «Եղիշեց կույտակ» նույնին այլ մահամափառիւն մի տասնմայու։ Անս տաս «Եղիշեց կույտակ» բանակուն առաջ պատճ ցցաւ է գրած մույս մեն Անգլության բան բարք ունացի կոյն»։

թեզուներին, կատարել բարգմանուրյունները։ Հայ կարովիկներին նա վերաբերում էր որպես մոլորյալ եղբայրների և ջանում էր նրանց վերադարձնել մայր եկեղեցու, ժողովրդի գիրքը։ Հայատառ բորբեննուկ, եր իսկ միջոցներով երատարակած գործերը Մխլայինն անվճար բաժանում էր, որպեսզի դրանց սնթերցողներին խսկուրյանն երագել լինիր։ Այս ատեղծագործուրյուններից ամենահայտնին «Տառ փառ ծննդեան և շարշարանաց Տեառն մերոյ Թիուսի Քրիստոսի» աշխատառուրյունն է, որն ունեցել է ոք տպագրուրյուն¹²⁹։

Հովհաննես Կողօսի Ժառանքը, նրա գաղափարների ու գործունեաց շարունակողն է եղան իր ամենաշնորհայի աշակերտը՝ Հակոբ Նալյանը (1706-1764), որն իր Ժամանակի մեծագույն եկեղեցական մասնակիքը ու աստվածաբանն է եղել, հայումի փիլիսոփիա, բարոյականությունը և արքական պատրիարքը՝ 1741-1749ք և 1752ք-մինչև իր մահը՝ 1764 թվականը և կարողացել է մեծ բարի հաղորդիլ արևմտահայ իրականուրյունում մշակույրի, կրոնական ու մամկանաբանական շարժման զարգացմանը։ Նա հանդիս է եղել որպես հայումի աստվածաբան-բարոգի, մամկանաբ և բազմարիվ աշխատառուրյունների հեղինակ, որուցից 9-ը իրատարակվել են իր կենսագործյան օրոր, մասցածները՝ հետո, իսկ 15-16 աշխատանքներ անտիպ վիճակում գտնվում են Երևանի Մատենադարանի, Երևանականի ու Կ.Պոլսի պատրիարքարանների, Նոր Զուհայի ո.Փրկչի Վաճրի Ճեղագրատներում¹³⁰։ Հակոբ Նալյանի հայուսուա բորբերն ամենահայտնի աշխատառուրյուններից է 616 էջերից բաղկացած «Գիրք կոչեցնալ Ձես Հոգիոր»-ը։ Առաջին ամենա տպագրվել է Կ.Պոլսում 1757 թվականին Հովհաննես Աստվածատրյանի տպացրանում և ունեցել վեց տպագրուրյուն¹³¹։ Գիրքը երեք նասերից է կազմված՝ ա-«Էռուուն պատարկութեանց երեց ու համաձայնուրին» Աւետարան-նց» (1881թ)։ Բ և Գ մասերը հայուսուա բորբերն են։ Բ մասը՝ «Տաճ-

¹²⁹ Առաջին տպագրուրյունը եղան է 1730 թվականին Կ.Պոլսու Սովորու և եպուու տպագրութեանի բնականուր մագ հայումի լին։ Ծորոր տպագրուրյունը՝ 1787թ. Ինձնարքու 1793, Վայուրքը՝ 1796, ուժերը՝ 1804, ուժերը՝ 1818 թվականին։

¹³⁰ Հակոբ Նալյանի պատճենը ուղարկելու ուղամահությանն են նիմուն բազմարիվ աշխատառուրյուններ։ Նրա ծննդամա 275-ամյաց աշխատ լույս է սննդակի։ Կ. Թամարացեանի պատճենը հանձնադրությունը՝ Եացու Նախառ պատրիարք, կեամբը գարենը ու պատկերները, որը պատճենվել է 1981 թվականին Ստամբուլու և բայցագաւ է 275 էջերը։

¹³¹ Խոշը տպան, էջ 33-45։

¹³² Այս էջը 129 և Գ. Բանսուր Ժաման, «Գիրք կոչեցնալ Ձես Հոգիոր»։ Վեցերու տպագրուրյունը եղան է 1890թ։

կավար Միջնորմնական Վարդապետության» (260 էջ): Առաջին և երրորդ մասներում բոլորքներն գեղեցիկ ու բավականին երկարացում նույնականությանը կամ Երրորդ մասն է: «Հաւաքուն շրմադագոյն պատմութեանց եկեղեցականց բոլորի բախի» (96 էջ):

Գրի վերջում կա բուրքերն իսրին բատերի հայերեն ու բուրքերն նացաւորությամբ մի բառարան, իիշառակարան:

Պատրիարք Հակոբ Նալյանը հայտնի է Եղիս որպես բամաստեած, ուր ստեղծագործել է հայերեն և բուրքերն լեզունենով: Թուրքերն նայատա բուրքերեն) բամաստեղծությունների համար օգտագործել է «Նիհատի» մականոնց Նրա բանաստեղծությունները հիմնականում նրատական բնույթ են կրում և հեղինակի «ուրիշի» նման ցրված ու տարբեր ձեռագործում: Թամասեր և հրապարակախոս Արքահան Այվազյանի (1846-1909) տվյալներով, «Նալյանին են պատկանում «Կիլ վլ պիլալիլ» («Արդ և տխակ), աշխարհի առեղծման մասին և այլ բամաստեղծությունները: Ըստ բանահր, հրապարակախոս և գրավաճառ Պիմեն Զարդարյանի (1880-1956), իր գրաստանի 136 ձեռագիրը պարունակում է նաև Հ.Նալյանի «Նիհատի» ծանկանվածք 4 դյումաններ և մեկ «քաշենուր»¹³³: Այս բանաստեղծություններից մի քանից վերագրվում են այլ հեղինակների և պատրիարք Նալյանի ոչ բոլոր առեղծմագործություններն են ի մի հետքարգած:

Հակոբ Նալյան պատրիարքը, առավագարան-վիճակութան, ազգային ու եղուկու գործիչը, բանաստեղծը ինչպես հայերեն, այնպես էլ հայատա բուրքերն լեզուներով իր ստեղծագործություններում բարողել է մեր հայրենիքի նկատմամբ, ազնվորյուն, խոհնություն հայտնորի նկատմամբ, ծոտավոր ու բարյալիան կրորույն: Նա հեղինակ է բարյախոսական ու աստվածաբանական աշխատությունների, ուրբայի, մեկնությունների, ներուղմերի, տաղերի, քարոզների, նամականուն, Նարեկի մեկնության, Վարքագործությունների, Փիխստիայական ասացվածքների, աղոքքների: Հակոբ Նալյանն արևմտահայ ճատկնագրության մեջ հայտնի է նաև երանով, որ առաջինն է աշխարհաբար գրական լեզուն օգտագործել: Նրա «Գիրք կոչեցիալ զանձարան ժանուգանց» - օ/թ (1758թ. 848 էջ) հայ իրականության մեջ առաջին անգամ լինելով 18-րդ դարուն գրվում է (64 րու էրում) կանանց կրթված լինելու անհրաժեշտության մասին: Իսկու չե, որ Արքակ Ալպյուսյանը կարծում է, թե Մայր Պարտաւանը կից իգական Վարժարանը կարող է հիմն-

¹³³ Բանադրեան ու «Հակոբ Նալյան պատրիարք, կոմարք, գումարք և աշխարհություն»:
19 48-49:

ված լինել հետո Հակոբ Նալյանի կողմից¹³⁴: Հակոբ Նալյանի մեկնասուրյանքը ու նրա պատվերով է բարգնանվել Նյուտոնի (1642-1727) «Փիլիպովայոթյուն և բնարանություն»-ը՝ 1744-1745թ Հակոբ Դափիր Տամօնատեխի կողմից և գոնվում է Երևանդանում, (ձև 55): Իր փոխանորդի՝ Հարություն առք Պարանեցիի (+1752) հետ միասին ուր անտան տրնելով զրի նե առն Ալոքոսի «Աստուածարանութիւնը», որի բանակը բարգնանությունը կատարվել է Խարբերդի Դուկաս Վրու Գասպարյան Արքահամյանի կողմից¹³⁵:

Է 8-րդ դարի հայումի մանկավարժ, տաղերգու, գիտմական, հրատարակիչ Պաղուասար Դպիրը (1683-1768) հանդիսացել է իր ուսուցիչ Հովհաննես Կողոսի գաղափարմերի կրողը: Դպրանամը Պաղուասար Դպիրին աշակերտուել է նաև Հակոբ Նալյանը:

Հովհաննես Կողոսի, Հակոբ Նալյանի, Դուկաս Խարբերդցու, Գաւագար Դպիր Սերաստացու և որիշների թվում, դասավանդել է Գում զարդարացիսկած Դպրանամը, եղել դրա դիվակարը, իր աշակերտների համար կազմել, հեղինակել նամականիներ, բազմաթիվ դասգրքեր, հեմնականում հայերեն լեզվի և թերականության:

Պաղուասար Դպիրը հեղինակել է 1742թ. լույս տեսած հայաստան բարերեն «Կրրութին քրիստոնեական» գրի, որը տպագրվել է իր տպարանում: Մինչև 1843 թվականն այն ունեցել է հինգ տպագրություն: Տիտղոսաբերության նշան է, որ այս գիրքը պարունակում է քրիստոնեական հավատքին ամերածելու գիտելիքներ և գրված է հայերն շիմացող քրիստոնյա եղբայրների համար:

Պաղուասար Դպիրի հայաստան բարերեն երկրորդ հրատարակած գործը՝ Գլխոց Լուսավորչի պատությունն է և հայ ժողովոյի քրիստոնեացության ընդունումը: Այն լույս է տեսնել հեղինակի մահվանից հետո, 1820 թվականին և ունեցել է վեց տպագրություն: Վեց տպագրություն է ունեցել նոյն այս երկի երտսառեմյան հրատարակությունը, 1867-ից մինչև 1928 թվականը: Այս գիրքը երկար տարիներ ծառայել է որպես դասագիրը Շնարաններու ու դպրոցներուն: Պաղուասար Դպիրը համարվել է իր ժամանակի մատենագրության «մենուորը», հայ իրականության մեջ մնացել որպես մշակութային կյամքի խոշոր դեմք և հրաշալի տաղերգու:

¹³⁴ Արքանուն Աջակ: Պատմություն հայ դպրոցի, Տ. Ա. Կոմիք, 1960, էջ 565:

¹³⁵ Այս տարբ տես՝ Ա. Բանձարյանը, «Դափիր Նալյան պատրիարքը. կամքը, գործը և աշխարհությունը», էջ 49: Առավել զանգում է Պատրիարքի աշխային համեմատությունը, ձև 3:

¹³⁶ Այս մաքնանշ՝ «Հայաստան բարերևմ պատրիարքությունը» Յ., 1985 թ.

Հիմ և նոր ովասնի մասին հայ եկեղեցու տեսանկյունից գրված աշխատություններից հիշատակության է արժմանի 1815-1823 թվականներին «Պոլսի պատրիարք, հոգևորական գործիչ, մատունազիր Գրիգորյան Պողոս առք. Աղքանուպակնեցու (1763-1853) «Զանագանութիւն հինգ դարուց» եռահատոք աշխատությունը։ Այն առաջին անգամ տպագրվել է Երևանին 1838 թվականին, սուսոց Հակոբյանց կամքի տպարանում։ Այսուհետև ունեցել է և երկու տպագրություն՝ մինչև 1867 թվականը։ Երկու տպագրության է ունեցել (1844 և 1881 թթ) Գրում եղած արարերեն և պարսկերեն բառերի բառարանը բացատրված հայերնեու և բուրբերնեու։ Հետօգայուն, երիմյան կաթողիկոսի առաջարկով բարգմանվել է հայերեն։

1857 թ Զմյունիայի Տեսույան տպարանուն իրատարակվել է Նարիկ։

Հայ եկեղեցու պաշտպանության դիրքերից երատարակված հայութաց բուրբերեն գրեթե հիմնականուն ինքնուրույն գործեր են Թարգմանական գրերի թիվն ամշան է։ Դա բացատրվում է նրանով, որ գրեթե ենդիմակմերն այն այստիճան ազատ էին տիրապեսուն բուրբերներ (հայատառ բուրբերներ), որ կարող էին իրենց մորքերն արտահայտել միանգամից հայատառ բուրբերնեով։ Դարձ այս շրջանի գրականությանը, որ ստոդելեց հայ եկեղեցուն հակառակ թեի կողմէց հիմնականուն իրենից ներկայացնում էր կարողիկական դասկանքի պրոպագանիզմ։ Այն չէր նպաստում հայ ժողովրդի ազգային շահերին¹³⁷։ Վատիկանի թօլացուանքի արդյունք հանդիսացող այս երատարակությունները ուղերգական հետևանքներ ունեցան հայ ժողովրդի համար, քանի որ պատաստում և խառնակություն էին սերմանում, քարոզում հայ առաջնականների ու հայ կարողիկների միջև։ Այն ժամանակաշրջանուն, երբ հայ ժողովրդին նամուն իր ազգային անկախության պայքարի և սոցիալական խնդիրների լուծմամբ ամենից շատ էր անհրաժեշտ համախմբումն ու միասնությունը, կարողիկ քառօպուրյունը քշմանություն, անհանդուրժողականություն, ատևությունն էր սերմանում հայ ժողովրդի մեջ Ավելին, գժուություն նույնիսկ հարազատների, եղբայրների, քույրերի, ծննդների ու զավակների միջև, եթե նրանցից մեկն այլ դավանքի էր հետևում։ 18-րդ դարի կեսերին Կ. Պոլատուն հայերի շրջանում ամենահայունի կարօիկ քարողիչներից է եղել

137 Կարուիկ միամիմների մերժաբանության հայութան մեջամույթ սկսնի 1 հերթ ըստի, իսկ բարբառական միամիմները մասնավոր 19-րդ դարի մեջին։

Հասույան ովտորին պատկանող պարբեր Սովորությունը՝ Նրա 20-ի չափ գր-
քայինները հայատառ բուրքերնույն հրատարակվել են 1890-ական թվա-
կաններին:

Առանց ծանրանալու այս գրականությանը, դժվար կիխի ըմբռնել
այն կառաջի պայքարի իմաստը, որ նորու էին հայ նկանացական, քա-
ռարական գործի, ներն ու նուավորականությունը կարողիկության դեմ:

Հայ կարողիկների գրականությանը գործութեարքունը կապ-
ված է Վանեւիչի և Պազար Կղզում Սյուիրա Սնրաստացու (1676-
1749) երման Սյուիրայան միարանության գործութեարքան հետ. Ե-
րմանարդ հասակուն (1693 թ.) կարողիկ քարոզիչների հետ նրա համ-
դապունք ճակատազրական է եղել. Նա ժամանակին ցանկացել է միա-
րանություն իիմնել Սլանում, զարկ տալ կյրական, ճատնեազրական
աշխատանքին, սակայն հանդիպելով ժամանակի հետադեմ կյերա-
կանության դիմադրությանը, եարկադրված է եղել վերադառնալ հայրե-
նի Սնրաստիա, այնուղից է Կ.Պոլիս. Հայութելով կարողիկ քարոզիչ-
ների կյրության բարձր մակարդակով, նա հայացրդ հստեղով դայի
կարողիկ Նվրուգան, ճգտել է այս կերպ հայկական միջավայր թերեւ
նվրուգան մշակությը: 1698 թվականին Կարինի Կարմիր կոշված և
Խուզածածին վանքին կից նա դայրոց էր բացել, որի իմբրի վրա նրա-
գում էր ստեղծել միարանություն և լուսավորություն տարածել հայ ժո-
ղովունի մեջ: 1701 թվականին, Կ.Պոլսում, կարողիկ քարոզիչների օժան-
դակությամբ Սնրաստացին ստեղծեց է իր 10 անդամներ ունեցող միա-
րանությունը Սակայն նրա ծրագրերը կոչված չեն իրականացր Օս-
մանյան կայսրությունուն, քանզի որա համար չկար աներածեց սո-
ցիալ-ճշակարային պարարտ հոդ ոչ զավաներուն, ոչ է Զայտոնիա-
յում, անօգան Կ.Պոլսում: Բացի որանից նրա ծրագրերը բախվուն էին
հայ նկենցականների կատարի ոլմացությանը: Վերջիններս Սյուի-
րա Սնրաստացու լուսավորական բարի ծրագրերի հետևուն տեսանուն
էին պառ հայ նկենցուն պատակտան վտանգ: Նկենցուն պատակ-
տան ըստ հայ կյերականների, կիերաճեր ուժացման և հայ նկեն-
ցականների իրավունքների նկատմամբ ունենալության: Հետապնդին-
լով հայ նկենցուն կողմից, միարանությունը երկար բափառումներից
հետո հայունվեց Խուզախյուն, որ Վատիկանը ճանաչեց նրանց ու ար-
քանայր Սյուիրա Սնրաստացուն: Ի պատասխան ճանաշման, նրանք
ստիպված եղան ընդունել քննելիկայան ուխտի կանոնադրությունը:
Անձնաւիկ դոժորը 1717թ. նրանց տվեցին ս.Պազար Կղզին, որտեղ և
իմբնեցին իրենց միարանությունը: Սյուիրա Սնրաստացին սկսեց

հետևողականորեն իրականացնել իր ծրագրերը, պատրաստել կղերականների, որոնք է վիճակի կախման կամքի իր տառակարգական գործափառները, կրոնակամ և մշակութային խնդիրները:

Մինչ վերջականացնեն Ս. Դավար հաստատվելը, իրենց իրատառակորյանները մի քանի տարի նրանք տպագրում էին «Աննախիկ» տարրեր, մասնավորապես Աննանի Թորոտոյի տպարանում, որ կային նաև հայկական մայր տառեր: Ս. Դավարի տպագրանի գյուղումից հետո ևս Թորոտոյի տպարանում շարունակվում էին երեսն իրատարակվել միսիրարյանների գրքերը: Ակսեղին տպագրվել հայկական ձիուզերի գլուխական, բնաւեկան իրատարակություններ, իսկ պատմությորի գրքեր, համաշխարհային գրականության և միջնություրյան եղանակների քարզանություններ: Որպես տուրք Վասիլկամի աշկեցուրյան իրատարակում էին կարողի գրականության հիմնական երեսը, երբեն նաև հայերենի կամ հայուսուա բորբենի քարզանությունը:

Առաջին հայաւուա թարթերն զիրքը լույս է տնօւել 1727 թվականին, «Աննախիկում»: Այս Միսիրար Սերատուացու աշխարհարարի թերթականության եր՝ «Դուռս թերականութեան աշխարհարաւա լեզուին հայոց, շարադրեալ տաճկականա լեզուու» և նրան հետևող բառարանը: Այս պատմական իրատարակությունը չի եղել Սա մաս է կազմել Միսիրար Սերատուացու երազամբների: Այն է զարգացնել բոլորին հասկամայի և հեռանկար ունեցող աշխարհարարը: Օգնել թրախու, առկայն հայերեն տվյորել տենչացող հայերին, կազել նրանց մայր լիցքին, ու այդ միջոցով մասմուկից դարձնել նրանց լուսավորական շարժմանը հանուն ազգային հիմքագիտակցության:

Այսպիսով, Միսիրար Սերատուացին նպատակ էր հետապնդում քրթահայերին տվյորեցնելու ու թե գրաբարը, այլ ուր հայերեն գրական լիզուան աշխարհարարը Վերնագիրն անգամ նառանանցում է հեղինակի և նրան հապատարին աշակերտների որոշակի ծրագիրը հայրենի մշակույթի համար ուղի հարթել: Միսիրարյան իրատարակությունները թեմատիկ առումով բավականին բազմազան են եղել 1774 թ. տպագրվել և Միսիրարյան միարանության անդամ, բանասեր քարզամանի Արանա Սերատուացին «Համառու թերականութիւն արարծալ իրականամ, հայկական և տաճկական լեզուու» աշխատությունը, 1792 թ. Միարանության հայրենից բանասեր Գարբիկ Ավետիրյանի (1750-1827) «Հիրականութիւն բուրաններ լեզուի հայերեն գրաբար և տաճկական բացառութեամբ»-ը, «Թերականություն զարդիներնին»-ն Միսիրենի բացառութեամբ»-ը, «Թերականություն զարդիներնին»-ն Այս-

բար Մեծի աշակերտների հնդիմակուրյանք (1816թ) և այլն: Դասագրքերի և տարբեր խօսուների քերականությունների հրատարակությունը միաժամության երատաշուղկությունների կարևոր կողմերից է միշտ եղավ: Հայատառ քորքերնեով լույս է ընծայվել տաճկական առածները Մինչ Շահարաբյանի Խմբագրությանը (1882):

Դիմիքարյանների հայատառ քորքերն երատայակությունների ուղղակի նասր հայունի կարողիկ ենդիմակմերի, տարբեր ուխտերի հիմնադիմների և առաջնորդների գործերի բարզմանուրյուններ են: 1768 -ից սկսած լույս են տեսել և ապա մի քանի տպագրություններ ունեցել հայունի ճիզվիտ, ապավածարան և քանավիճող Հռոմի կողեզիայի ունկառը Ռոբերտ Բելլարմինի (1542-1621) «Համառօտ քրիստոնեական վարժապետության» և «Նախապատրիաստուրին» երանելի մահվան» գրքերը: Դրանցից առաջինը նախ խումկրենից հայերենի է բարզմանել Շարուղ Կեսարացին, ապա՝ հայերենից հայատառ քորքերն է բարզմանել Արանաս Սերայանը: Կարողիկ ճիզվիտ բարովից, ջատագույնական տրակտատների ենդիմակ Պատոլ Մենիկերի (1624-1694) մեկնությունները, «Եշմարիս ապաշխարովը» բազմարկի հրատապություններ ևն ունեցել: Մաս թվով տպագրություններ է ունեցել ունդապտորիաների ուսույն հիմնադիմ, եպիսկոպոս Ալֆոնս Մարիա որդ Լիգուորիի «Խրատներ հավիտնեականության մասին», «Երանելի սոքք Լիգուորիի պատրաստությունը մահվան և վարը» գործերը¹³⁸:

Տաղի բարզմանական գործներից Վհմետիկի Միսիքարյանների կողմից հրատարակվել են իրենց խոհ միաբանության հայերի Սահակ Սովորյանի, Խզմատիս Փափազյանի, Ալբարի Ալգերյանի աստվածաբանական, դրավանաբանական երկերը:

1846 թ. ս. Պազարում հրատարակվել է կրոնական-քաղաքական գործի Անուն Հասունյանի (1809-1884) հայ կաթողիկոններին ուղղված ուղերձը («Հովհան ուղերձն իր հոտին»): Հասունյանը սովորել էր Հռոմում, «Պրոպագանդա» (Propaganda fideis) դպրոցում: 1847 թվականից Հռոմի պատի միջնորդությանը կարողիկ հայերի կարողիկուն էր դարձել Անտոն Պետրոս 9-րդ անվանը: Նրա վարած հայերի օտարացման

138 Իշխան Տամանը և առ կրօնականության մի մուրբություն ունեցած է կոմունա դրավանաբանության պատմի առաւտների և վարությունը շրջապատման: Այս ույուղ Փատության հաւաքությունը ավագ Թիուրինը է համարվել:

ծայրահեղ քաղաքականությունը դիմադրության մեջ ալիք է բարձրացրել և ասիր դարձել շատ կապովիկ հայերի վերաբարձին նեսի առարկական դավանամբ, մայր Եկեղեցի: Հայ ժողովոյի նետառամբ նրա Վայրած պատակութիւն գործունության դեմ պայքարելու համար առեղծվել է պայքարի ընդհանուր ճակատ, որին միացել են նաև բազմաթիվ հայունի կարողիկ ազգային գործիչներ, պիտական պաշտոնյաններ: Դա 1846 թվականին Կ.Պոլսում նայ մոտավորականների կողմից ստուդիան «Համագոյային» միուրյունն էր: Նրանք պայքարում Այն ընդհանուրապես կարողիկ քարոզիչների դեմ, որի պատճառով ենոտավորության են հերարկվել սովորանական կառավարության կողմից: Պոլսից Հռոմ ետ կանչվելով, նա տպագրել է կրոնա-դավանարանական, բանավիճակին գործույկներ, «հովվականներ», շրջաբերականներ իիմնականուն հայատառ բուրքերն և դրանց ի պատասխան, նոյն հայատառ բուրքերնով գորույկներ են երատարարակված հայ առարելակամ նկեղեցու գործիների կողմից: Հասունյանական սրայքար երկար տարիներ նույն է արևմտահայ լյամբի ծամր էջերից, ամշնդիմա պատակութական, խրված մրնուցու առեղծեցով հայերի շրջանուն: Այս տարիների հայատառ բուրքերն գրականության մաս են կազմում այս պայքարի արտահայտությունները հանդիսացող բազմաթիվ փորքածակալ երատարակությունները, իիմնականուն խուալերներից բարգմանված հայերն և հայատառ բօնքերն: Դրանք տպագրվել են և Խոսակայում, և Կ.Պոլսում: Հասունյանականների դեմ ուղղված իրաւարակությունները որպես կանոն «Հասունան խնդիր» ռմբհանուր Վերնագիրն են կրում և Հասունյանի ու Հռոմի կողմից պապական պատգամների, պարտավագրերի, ուղերձների պատասխաններն են կազմված հայ առարելակամ նկեղեցու կողմանիցների, ինչպես նաև հայ մոտավորականության և «Համագօնաց» միուրյան կողմից: Այս գորությունները Հասունյանի կողմից ծավալած ազգակործան գործունեության բննարկումներն են, նրան դիմակազերծ անելու ժգիքը: Հասունյանական պայքարին Հռոմի պապական գրասննյակից մասնակցել են այդ տարիների թուրք կրոնական դիմքերը: Ամենինատ երատարակվել են կարողիկ հայերի կանոնադրություններ, պապական շրջաբերականներ, որոնք առնչություն ունեն նայ կարողիկ նկեղեցու ենտ: «Հասուն պատրիարքին կարողիկն հայոց տրուած Կայսերական Հռովմարտաւային իրաւարակության առին, համայն Հայ կարողիկն ժողովությին ուղղեալ ազ-

տարարութիւն 12 յունիս 1879-ի (1879, Կ.Պոլիս, 120 էջ), նման տարրեր տարիների հրավարակներ, Հռոմի տարրեր՝ պատկերի պաշտոնազրեր՝ ուղղված կարողիկ աշխարհին, ինչպես նաև կարողիկ հայերի մյուս կարողիկութիւնը շրջաբերականներ հարուստ նյութ եւ պարտնակում կարողիկ աշխարհի հայերի Ըկատամար ունեցած հավակնությունների չուրջ՝ Երկար տարիներ Հաստմյանի գոյությունը, նրա յամառն եռամբ հայերին կարողիկ դարձնելու նրա չար գործունեությունը արտացոլվել է հայատառ բորբերն զրականության մեջ՝ բողնելով այլ ժամանակակից պատմությունն ուստմնափրանքների համար բավականաշահ նյութ. Հաստմյանի ու նրա Վարած բարարականության մասին ստեղծվել է Վիրշարի զրականություն¹³⁹. 1899թ. հունիսի 24-ին Լեռն 13-րդի կողմից Կ.Պոլիսի կարողիկների պատրիարք օճկած Ենթանուեյան Պոլուսը հայատառ բորբերն զրականանության մեջ հայունի և առավելապես որպես լորջ աստվածարանական Երկու ծավալուն աշխատությունների հետինակ, որ իրաւարակվել են դեռևս 1880 թվականին:

Վեմետիկի Ախսիքարյանների հայատառ բորբերն իրաւարակությունների բարձր որակի արդյունք կարելի է համարել պատմական երկերի բարգմանություններն ու իրաւարակությունները. Դրանց թվում են՝ ամերիկացի հայունի հետինակ Օլիվիյ Գոլդմիքի (Goldsmith Olivier, 1728-1774) «Հռոմի պատմությունը, Հռոմի հիմնադրությունը մինչև Արեալյան հոունական կայսրության անկունը». 1830թ. Հայիանիս Ասպետ Երեմյանի բարգմանությանը:

1800 թ. լույս է տեսել 18-րդ դարի պատմիչ Թամարի Հարությունի

¹³⁹ Atteberger Robert, "Ottoman Devlet'te Hıristiyanlar ve iç Tarihi", ("İçin ve Toplum", İm. 1987, Համ. 1/7-20. ժամանակակից ուսուցչություն (80-1911թ.Վլատիկոսություն) բուժագիտ, Սամարելիք Գործի առաջ չինուստություն (1961-1968), Ֆրանս տարիներ և Վեց թագավորություն առաջ բազմաթափառական այս տառմասելությունը նկարում է Օսմանյան պարտական քաջուղու ժողովություններ կուժագուն խօսքների, այս թվում են օքիու և Խալիֆ պարտ տարրերը առքինուու անհանդայնությունների նախանձեւությունների:

Առաջարկությունը է դիմում նոյ սուսպենսանունք և նոյ կարութեանի, նոյ օրուայիցի ու նոյ լուսաւայսանունք միևնույն ունացնելու պայմանը. Հռոմ եռուն այս պարզությունը հարցու Այս կրիստոն եռուն պիտ առցուազանք և հորմանք, ու Այս կրիստոնությունը պահինըն միահետեւ գրքունակություն է հուսութանք ու Այս բարբարությունը պահինըն միահետեւ գրքունակություն է հուսութանք ու Այս բարբարությունը հուսութանք պահինըն միահետեւ գրքունակությունը. Օսմանյան կառավագու շրջաններ և կարողիկներ հարցարեւություններ գործություն առ Charles A. France, *Ottoman Empire 1653-1923*, New York 1983; Michel Le Febre, *Tasseer de la Turquie*, Paris 1684 և լու.

(Զյուղով Արութին) «Թահմազ Ռուի խամի պատմությունը»¹⁴⁰.

Հայաստան թուրքերն պատճական երաժարակություններից հետաքրքրություն է ներկայացնում Վենետիկի Միֆրարյան հայրերից հայտնի պատճառքն Միքայել Չամչյանի (1738-1823) «Խրախնան պատմութեան հայոց» երկի բուրքախոս հայերի համար հայաստան թուրքերենով շարադրվածի տպագրությունը 1812 թվականին «Կիւզարի թէվարին» խորագրով Իմպես հայտնի է, այն իրենից ներկայացրել Վենետիկում 1784-1786թ տպագրված U. Չամչյանի հետախոր «Հայոց պատճության» համաստ 500 էջից բաղկացած շարադրանքը Հայ պատճագրության գլուխողություններից հանդիսացող այս երկի համաստ հայաստան թուրքերենը, որ 3 տպագրություն է ունեցել ուղղված է ներկ թուրքերն կարդացող շրջանակներին։ Այն պիոնի օգներ հայ մնաց նայենին կորցրած թուրքախոս հայերին հպարտ իրենց պատճությամբ ու հերտաներով։ U. Ղազարուն 1818թ. երաժարակվել է Ներսոս Ծնորհայու «Աղօք Ներսէսի Կայից ոյ»-ն 16 լեզուներով 204 էջ¹⁴¹ Վենետիկյան գեղարվեստական, վիճակագիրական գրականության հայաստան թուրքերն երաժարակությունները ևս պատահական ընտրության արդյունք չեն հանդիսացել։ Այն, տարբեր ուղղությունների, ինչպես նաև իրենց ժամանակի հայունի առեղծագործություններից են եղել։ Լոյս նե ընծայվել խոպացի հայտնի լիրիկ և դրամատուրգ Մատոստավիլի (1698-1782) «Սրբազն բատերգործությունները» Հիմնականում աստվածաշնչական թեմաներով այս պիեսները հաճախ են թեմադրվել նվիրության թեմերով։ Դրանց թեմաներով կոմպոզիտորները երաժշտություն են գրել։ Մատոստավի է խաղացվել նաև ո. Ղազարի դպրոցական թեմով, տոների ժամանակ բուրքերն լուզվում։ Մատոստավիլի 5 ամենահայտնի գործերի հայաստան թուրքերն բարգնանությունները լոյս են

140 Սա 18-րդ դարի հայութան թուրքերն Աթուղի համարակարգություն է, որ գտնվու Կիւզարի Վենետիկյան տպագրության համար այլ քանակություն բարձրացնելու համարներ։ Վենետիկում 1941թ. երեսում, Մուշել Ֆուլուսուն առյօն թարգմանության համարականի է 1942թ. Մուտենարքունի պիեսական նորություն գերած պարունակություն Մուշել Մատոստավի նույն նորություն (Տաճ Մաշ) երաժշտություն է բարձրացնելու համար։ Տաճ Բանդերժնուն Պ. Շահով Նախանձությանը, 1981, էջ 268.

141 Այ բանի վերաբերյալ այդ բանի հայրենի բարձրությունը բարգնանություններց հայցին պատճեն է։ Ազգային գրաւայրամբ գտնվում է Կ. Պետք 1874 թվականի մը երաժարակություն, որը Ծնորհայու երես երգելի տաղական (նորման բուրքերին) բարձրացնություններ են։ Այն նույնական է Մանասես Գրիգոր Շահումյանի 2619 է կարգությունը։

տեսակ՝ Ասմատիկում 1830, 1839, 1859 թվականներին: Թարգմանություններն ամսնայն հայամականությամբ կատարվել են միարանության հայրերի կողմէց:

Փիլիսոփայական հայացքները քարոզվում են քրիստոնեական պականության տպագրության միջոցով: Այն արվում էր ինչպես առանձին հեղինակների գործերի տպագրությամբ, այնպես էլ ս.Գրիգոր Եղիշեանով Վոխտաղություն-սունդագործությունների, կրոնական պատությունների, Խորացների և նույնիսկ կրոնական, փիլիսոփայության բոլոր տակ արտահայտված կենցաղային խորհուրդների, փորքիկ պատմությունների ժառանգմանը: Այսպիսի ժութեցումը կրոնական փիլիսոփայական երերի նկատմամբ արտահայտվել է միաժամանակ և հայ առարելական նկեղենում, և հայ կարողիկների հրատարակություններում:

1837 թվականին, ապա նաև՝ 1857 թ. թարգմանվել և հրատարակվել է 1-2-րդ դարերի փառուցիչ ստոիկ փիլիսոփա Էպիկուտոսի աֆորիզմները: Հրատարակչիների ուշադրությունը գրանել էր երևի թե այն համզանամբը, որ ստոիկների կարծիքով ճարդող կանոնը իրենց կամքից կախված չէ, այլ ճակատագրից: Նակատագիրն անհնար է ճանաչել և ճարդիկանց կամքից չի կախված: Վերջինիս նկատմամբ վախոր կարելի է մերժել և շրջանցել՝ հասնելով կյանքի բարեսեր հրաջագործությունների ու անմահության մասին մոռերի մեջ, ազատվել կրթերից, միսիսնալ դժբախտություններից և մահից: Եսիկուտոսի շատ թեավոր խոսքն, ինչպիսիք են «համբերի և զայի», «իշխիր քո կրթերը կամ նրանք կիշխան թեզ» և այլ ախորհզմներ, համահունչ են եղել քրիստոնության այն սկզբունքներին և փիլիսոփայությանը, հաստատել այն ըրբուունական պատվիրանները, որին իրենց գործունությամ ողջ ընթացքում դականէ, են մսիքարյան հայրերուց:

Սկսած 1816 թվականից, ս.Դագարի միսիքարյանների կողմից մի քանի տպագրությունների են արժանացել անգիտացի բանասեղծ, «բամբանական» պրեզիսիայի իիմնադիր Էդուարդ Շունգի (1681-1765) նկատմամբ: «Համարձակ մարդու անապատում» և «Քուղոց, կամ գիշերային խոհեր կյանքի, ճանկան և անմահության մասին» («Շուղոց կամ Յունգ փիլիսոփայի գիշերները» վերնագրով) պատմները: Այս եռանութեական, նարդուն առօրյա հոգսերից հետացնող ստեղծագործությունն ներծծված է Խորը լիրիզմով և կյուոտ պարուսով: Այն ուղղված է ոչ այնքան անձին, որքան զօացմունքներին: Այս վերջին համզանամբն է, որ Յունգի պրեմները դասում է սեմիհմենտալիզմի ստեղծագործություններում:

Բյուններից վեր¹⁴²: Յունգն ունեցել է շատ հետևողաբար սկիզբ դնելով «Դամքանական» պատճեային: Նրա օգացմունքների ջառագույնը՝ նախարար անհատականության ու հանճարի մասին հայացքների համակարգը հիմնարարն են դարձել սենտիմենտալիզմի գուական և դրամատիկական թևորիայի: Յունգը մեծ ազդեցություն է գործել ուս սենտիմենտալիզմի վրա: Նրա համարչա բորոք առենդագործությունները բարգմանվել են ուստիեն: Եւ Յունգի «Գիշերներ»ի հրատարակությունը կազմված է նոյն երեք գրքերից, որոնք ներառել են 1-9, 10-17 և 18-24 գլուխքների: Հայաստան բուրքնենու եղել է երեք տպագույնություն: Պատմները բնագրից չեն որ բարգմանվել են: Անգլերենից ֆրանսերեն բարգմանությունը կատարվել է ֆրանսիացի կանոնիկ լու Թուրքների կողմից: Տիտղոսաթերթում գրված է, որ ֆրանսերենից հայաստան բուրքերն են բարգմաննել Ստամբուլում: Դամինարկայի (Դամինայի) դիսպասության գլխավոր բարգման Հռվիաննես Երեմյանը: Բնականարար այս հրատարակություններն իրենց որոշակի ազդեցությունն են ունեցել ներկացողների վրա: Նրանք մնապես ազդի են նաև Միփրաբյանների ուսումնական հայուսատություններում կրթություն սուագած երիտասարդների բազմաթիվ սերունդների վրա, որոնցից շատերը դարձան հայ մուսավորականության, մշակույթի լավագույն ներկայացուցիչները:

1861թ. լույս է ընծալել անգլիացի հանրահայտ պոետ լուսավորական կազմակերպության ներկայացուցիչը, Ե. Յունգի ժամանակակից՝ Ավերտանոց Պոպի «Տառ յաղագս մարդոյ» երկը: Ավերտանոց Պոպը (1688-1744), լինելով անտիկ գրականության երկրպագու, իր պետմում խիստ քննադատության և ենթարկել ժամանակի անգլիական գրականությունը: Պոեմը նախ անցելենից իտավերենի և բարգմաննել Գրիտֆիլլ Զիմբրեն և հետո միայն խումբենից հայաստան բուրքնենի է բարգմաննել Հռվիաննես Երեմյանը:

Կարծում ենք այս հրատարակությունները նպաստակ են ունեցել ներկացողներին ճանրացնել Վիլյամֆիայական տարրեր հայացքների և գրականության տարրեր ուղղությունների, որանց գուշափարախոսների ու հիմնադիրների երկերի հետ առանց խորանարդ գրականագիտական հարցերում: Ավերտանոց Պոպի Վիլյամֆիայական ու երկե-

142 Երևան Յունգը մեծ առաջ է բերել այս 9 մասերից կույզանք կրոնոկառ-գույնության մեջ, կամ պահպան յանել կազմի, մասնաւ և առանձության մասին: Այնուն ոչ յունի Ավերտանոց կույզանքը յանել կազմի գույնությունների և մասնաւթյան, մասնաւ անհամարժեացնելու մասին:

կամ հայոցքները, որ ճշանակալի դեր են խաղացել 18-րդ դարի առաջին կեսի լուսավորական գաղափարախոսության հաստատման գործում՝ բականաբար իրենց կմիջն են բոլոր հայութան բուրքներնի ընթերցողների լուսավորական, առաջադիմական հայոցքների ձևավորման վրա։ Յափոր սրտի նման ստեղծագործությունները թիւ են հրատարակվել հաշված հետազոտ տարիներին տպագրված մի քանի գրքեր ևս։ Մրանով էլ հիմնականում ամենանախակվուն է հայութան բուրքներն վիշտառփայական գրականության հրատարակումը։

Վեստիրիկ Միսիքարյանների թուր հրատարակություններն աշքի և ընկույն տպագրական մեծ կուտարայով։ Դրանք սրամչելի քարտանանված են, ուշագրավ նկարագրություններով, փորագրանկարներով (գրավորա)։ Հայութան բուրքներն հրատարակությունների մեջ մեծ արժեք են ներկայացնում պատկառելի, մինչ օրս չգերազանցված քազակական քառարանները, դասագրքերը, տարրեր լեզուների քերականությունները։ Թուր այս գրքերը, ի թիվս միսիքարյանների հայութան բուրքներն մի քանի որից հրատարակությունների ծառայել են լուսավորական շարժմանը, հայերի նկրապականացմանը, որին ճգնաւում էր և իր կանքը էր նվիրաբերել միարանության հիմնադիր, արքահայր Միսիքար Մերատուացին։

Նրա մահվամից հետո, ինչպես հայտնի է միարանությունը պատկերվեց։

Մերատուացու համախոհները, նրա ծրագրին հավատարիմ աշակերտները շարունակում էին համարդի կարողիկության քարոզը և հայ ժակույթի զարրունակ նվիրված իրենց գործունեությունը։

Գործունեության այս ձևին դեմ հանդիսացած միարանության հայութը հավատարիմ Հռոմի պապին, գոլոսում էին, որ միարանության հիմնական նպատակը հայերի շրջանում կարողիկության տարածումն է։ Նրանց կարծիքով միսիքարյանների հրատարակությունները պետք է ունենային կրօնադաշտավառանական բովանդակություն։ Նման նուածելակերպ ունեցողները, բաժանվելով միարանության մայր հաստատությունից, 1773 թ. Տրինուան եկմենցին նոր կենտրոն, որպիսզի կենտրոնացնեն ուշադրությունը բացառապես դավանարանական գրականության հրատարակության վրա (սկսած 1775 թվականից)։ Եվ քանի որ բարդարական ներքանանցումն ամեամենատ ավելի ոյուրին էր իրականացնել արդեմ մայրենի լեզուն կորցրած բրդախոս հայերի շրջանում, ուստի սկսվեց բրդախոս հայերին հայ առաքելական նկե-

ինցուց հետացներու և օրուն դեպի Հռոմի հպատակությանը մղջու հրատարակչական - քարոզչական գոլծությունները: Կարովիկական քայլոցությունը շատ հետահայաց նպատակներ էր հետապնդում: Այն է կարովիկության ազդեցության ամրապնդում Արևելքում: Այս ճրաբուժի ուսումնասիրությունը բազմաթիվ ու բազմազգ գիտնականների ու շաղության առարկան է եղել դեռևս քարոզչության սկզբից, երբ այս նպատակով Արևելքու ուղևորված նախապարհություններն իրենց ժամանակն հիշողություններն են հրատարակելու: Նման ուսումնասիրություններից է 1909 թվականին Փարիզում հրատարակված "ու Իմբրերսի պիրը"¹⁴³: Այն նվիրված է Շուրբիայուն ապրու Ժողովուրդների, նրանց կրոնական պատկանելությունների ու կարովիկության ազդեցության փաստերին: Ուզու Օսմանյան կայսրությունում 4 միլիոն, իսկ Ասիական Թուրքիայում 700 հազար կարովիկ էր հաշվում: Նրանց բացած դպրոցներում սովորում էին տասնյակ հազարավոր նրեխաններ, իսկ հիգիենանոցներում բուժվում էր տարեկան 100 հազար մարդ: Գրում բազմական ամորադարձ կա Վատիկանի կողմից մասնավորապես հայերի շրջանում կարովիկության քարոզչության ամրամաններին: Գրի բազմաթիվ ցուցակներից պարզվում է, որ դպրոցներում, տարբեր ազգերի երեխանների մոջ ամենամեծ թիվը հույսներից հետո հայերն լին կազմում: Այսուամենայնիւ հերինակը խոսուովանում է, որ հայերի շիջանում կարովիկական քարոզչությունը հարթ լի ընթացել և համարյա ամենուրեք դիմադրության են հանդիպել: Որպես օրինակ թերզում է Զեյթունում կարովիկների դեմ դիմադրական բուռն շարժուց: Դարդոցի, կրթության նկատմամբ հայ ժողովուի գեներուիկ ճգոտումն այսուամենայնիւ ճակատագրական ենուն անքններ ունեցած կարովիկ դպրոցներում կրթված, ենվանուանություններում բուժված հայ նմուամիքներին դեպի կարովիկությունը մղելու խնդրում: Հեղինակը, ինչպիս նաև ավետարանական միախոնների Մերձավոր Արևելքում քարոզչության ուսումնասիրությունը միացերան պնդում են հայերի գումար դպրոցների միջոցով սեփական, առաքելական նկատեցու գրկից հետանայու համեմատաբար դուրության մասին: Ծնդհակառակը, քարոզչության բոլոր տեսակները քացարձակ անհաջողություն ապրեցին երես քանակության շրջանում:

Գաղու Տրինիտի Միակրայուանենքի հայատար քարերեն հրատա-

143 Paul Imbert, "La révolution de l'Empire ottoman", Paris, 1909.

բակալրամ գործունությամբ այն առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում և արժանի է հասող ուսումնասիրության: Նկատներ, որ զբարցումների միջին խավի վրա ազդեցությունն ավելի ուժեղացնելու համար, գործերի հեղինակներն իրենց գործերում մտցնում էին ուղարկի գեղարվեստական արժեք ներկայացնող պատկեր, երբեմն փորչի պատմություններ, հետաքրքրի, վիճակի եղանակացություններ: Այս համեզումներն արդյունք էին լիզումների, կրոնի պատմությանը գիտակ, երևոյթների տրամարանությունը քննարկեցն և իրենց հումին համազելու ընդունակ կարողի կողրականության ժողովուրդներին ամեն կերպ դեպի պատմականությունը թիրելու գումար: Երբեմն այս հրատարակություններում հանդիպում ենք գիտական նշանակություն ունեցող փաստաբերերի հրատարակությունների, պատմական թվականների ծշումների: Դրանց նպատակն է ավելի մեծ համոզվածություն հաղորդելու տպագրվող կրոնադավանարանական երկներին: Տրինուում, սկսած 1781 թվականից հրատարակվել են մոտ 40 հայտառականի և նաև 1786 և 1797 թվականներին Տէվեծի ողու Սահմանի Սիմոնի որդի պարտ Կարապետ Գաղառուաց: «Նոր այրեմարան հանդերձ մեկնուրիաց տաճեկական բարից հայկական աշխարհարան թօնութ և կարճառու ախորժեցի խօսակցութիւն ինչ տաճկերէն և հայերէն» դասագիրքն է¹⁴⁴.

Վեհետիկին գուցահետ այստեղ տպագրվել են աղորագրեր, բարձրներ, սրբազն պատմություններ, քիստունեական կրոնի իրմանական սկզբանների շարադրամքներ, ցուցանիներ և խորհուողներ Տրինուումների համար: Տրինուում են հրատարակվել միջնադարյան գերմանացի հայտնի միատիկ թուվան Գենքացու¹⁴⁵, համբահայութ:

144 Այս տարի մայիսի սույնու գտնվում է Եղիսակ Ազգայի գրադարանու հանուններու և Ժայռ մինչուություր և 11-րդ երր հրաժարարք անհայտ է այս առաջնորդութ համարու և հետեւու երաժարակած Միջնար Սեպատաւու միջնադարյան թագ: Խոհովու համար թ չ'է տրամա և մերանիւ և պրու' այս առաջնորդութ շաբաթուությունն է հանդիպու առօշխ, թ նախառան է տրամարան նույնականացների ծալքաւալ տակ: Գրի նորու տպագրություն միջն ծանրաւու 71 էլք գրիսու 104 է:

145 Թագաւ Կունակ (Թագաւ Խոներին, թվ. 1380-1471) - պայտաքարտ ուժամբ մարտ, կրօնակ սրբառանութ նորման Հայութա բարերի հրատարակման և իր ամենանոր առաջնորդ ցման գրքը՝ «Նորամունք Տրինուում նումնին մասին»: Յ առաջնորդ (1805, 1810, 1897) ունացած առվարածական այս նոր հայութա բարերի և բարերու նոր Սեպատաւու Սպառայանը:

Ծիգիստ աստվածարան Ռուբերտ Շելդարմինի երեխը¹⁴⁶՝ 1783 թ. խոհերենից հայատուա բուրքերն է քարզմանվել և երաստակվել Հովհան Պատի (Շիգիստ Հովհան)՝ «Դժոխ բացեալ, այսինքն խոհեր դժոխի չարշարանըների ճասին» գիրքը, որն ինչպես նշվուա է տիւսուաքերըում, խոհերենից հայատուա բուրքերն էլն քարզմանն Ալիքար Արքայի աշակերտները:

Որպէս կանոն, բացի քարզմանական երկերից, երաստարակվել են նաև Տրիեստի Ալիքարյան միաբանության հայրերի իմբուրույն կրոնադավանարանական, բարոյախոսական երկերը: Դրանց թվուա են վարդ պրոցը, կարոլիկ եկեղեցականների մահատակությունների մի շարք պատմությունները: Այդ ենոհնակներից էլ Հռոմի Արքանցան կարուցում կրություն ստուածած Ստեփան Ավգուստ (1776-1821): Հայատուա բուրքերնեռով նա երաստարակվել է ու Աստվածածին և կարոլիկ եկեղեցու հայրերի վարրազրությունները, այդ թվուա Կողենս հայրապետի վարքը, Կողմիտաս Վարդապետի վարքը, մտածական աղոքընները: Տրիեստում երաստարակված հայատուա բուրքերն վեղարիվանական գրքերի մասին մենք տեղիկություններ համարյա չունենք¹⁴⁷: Հարկ է նշնի, որ Տրիեստուան կրոնադավանարանական երաստարակությունները գրված են ժողովույին հասկանալի լեզվու: Դրանցում առաւտօքին օգտագործված են հայարանությունները: Տերություն մնջերեպված են քրիստոնեանույան հետ դեռևս դարերի խորքերից եկող բաներ, դարձվածքները: Այդ գրքերի վերնագրերն անգամ հաճախ սպառուակվել են ավելի հայերեն բան բուրքերն բաներ: Օրինակ: «Առածական առօքք թիքապը» (Առածական աղոքընների գիրք) Այսուել միայն վերջին գիրք բառն է բուրքերին: Կամ «Առօք Կղենէս 9 կիւնիլոր մտածական տուա կամ երաննի Կղենէս հայրապետի վարդընըն իւզերին» (Շննօրյա նուածական աղոքըններ կամ երանելի Կղենէս հայրապետի վարքը) և այլն¹⁴⁸: Հե-

¹⁴⁶ Արքայ Ռեյմանին (1542-1621) տռանօց կարտին, Հռոմի կողմայի ուժուոյ հետաք բնօւկանության հետինք: Իր կողմուա նա բառ պացուա և նախակի բուրքականների ուն: Արքան Մուրանը հայատուա բուրքերն է քարզմանի թվարկին «Համայստ Բայստանական վարդապետություն» (1768) և «Երաննի առանց նախակառություն» (1783) գրքեր, որոր ունետ ու բանագրի առաջարկություններ:

¹⁴⁷ 1809թ. տպագրուած «Առօք Կղենէս» գիրք նաև անհեքություններ գտնվուա են պայմանագրական աշբարինեն Հայոցին և, որ այս Առաստացիոյ երի սուսակ նորագությունն է, որ Առաստացը, 1837թ. յայ առ քանանչը ուս Ծագէ հայտարարին նունանչուա, «Առագան բաներգութիւն» նորագություն:

¹⁴⁸ Հոգուուած բաներ գրված են հայեր:

տարրիի է հատկապես վերջին վերմագիրը, որ հեղինակը չի մտածել անզամ բորբերն զիւլ նախ։ Նոյնիսկ կապը հայրենով է դրվել։ Հատկանշական է, որ հայաստան բորբերն հրատարակություններում հայերն բառեր, դարձվածքներ օգտագործելու սովորությունը բնորոշ է ներկա ոչ միայն Վենետիկի, Տրիեստի կամ Վիեննայի միխրաբյան երաժարակություններին, այլ նաև առարկական հայ նկարեցու հայտան բորբերն երաժարակություններին։ Պատճառներից մեկը քրիստոնական կրոնին բնորոշ բառերի, տերմինների և արտահայտություններին համազոր բորբերների ընտրությունը միշտ չէ որ հօարակը և ներկա Նորման բառերից են՝ *սուրբ, քարոզ, խաչ, եկեղեցի, եպիսկոպոս, պատրիարք* և այլն։

1811 թվականին Տրիեստի Միխրաբյան միխրաբությունը տեղափոխվեց Վիեննա, որ գործում է մինչև օրս։ Այս ընքացրում արևմտահայության հայարակական-քաղաքական կյանքում որոշակի տեղաշարժեր տեսի տնօւան։ Այն արդյունք էր նաև Յրանոխական հեղափոխական, որը գարափարների Ընդրափանցման։ Այս երկույթը իր կմիջք բռնեց անզամ «Վենետիկի միխրաբյանների դպրոցական բաւորունի խաղացանի» վկա։¹⁴⁹

Սա հայտնի են ավելի քան 100 հայաստան բորբերն զրբերի վիեննական երաժարակություններ։ Նրանց բվում են միխրաբյանների երաժարակական ցուցակում հայունի Ռուբերտ Բելլարմինի, Հովհանն պատի Երկբրր։ Վիեննայում են լույս տեսել հանրակայտ Նրանելի Օգոստինոսի «Սուրբ Օգոստինոսի երեր զրբերը» և «Վարքը»¹⁵⁰։

149 1790-ական թվականներից Վենետիկի շնորհ նույն մերու Միխրաբյան Ցույր-Շաֆայում գործու պատմաբանություն առաջանաւական թմբաներին գուզանա պահպան թմբանի պահան, որոն նոր այս տնօւան պատմությունից Իր վիրած։ Պատման որեւէ պահպանությունը, անքան խոսնակաց հայր մոռ պատճառ ընթաց բայց հերթական բուժելության պահը առաջան նորարարության գործությունը կը պարագան ու առաջնային ուսուր գործիքների նորանուր 1800-ական թվականներից հետո ընդունվել է Շաֆայումական թույրը գործը, նույնակարգություն առցըր համեմի տախաւակ լուսի մասն 30 կառակերպությունը, որ նոր առաջ առաջն կը նույնական բուժելու ու առաջնությունը Այս կարև Շաֆայում գործու կը համեմատականների որպատճենի արև Երկրությունից ուն։ Այս նորին առ Սունդակյան Գ. Շավագծի արևմտակայ բարունի պատճենը, թ. 1962, չ. 1, էջ 93-115։ Վարդեն առ Շորջանը...

150 Օգոստինո (St. Augustin / 354-430), որ ներ է Հռոմական Աթոլիկայի Հրաբության համապատակություն (359), Խանուղու կարգեց մեծապես և միջնարքի խորաքանչ կառավագարք։ Նա է ստեղծել ցիտուններին առաջանաւության մասնակ։ Մշակ է պարագան բարձրական բարձրական բարձրական մասնակը Առաջանաւության մաս պարտիւթյունը մեր առ և «աշխարհի աշխատարյան մարարտը եկողիքուն վայրությունը» 1243-առաւ կրթականներ, եթ ու ընդունվել Աթուարքը (Օգոստինո) «իսկանացագություն»։

Ամենի ուշ, 1881ր. հրատարակվել է Հովհաննոս Պիեմոնթիցի(Պիեմոնթի) քահանայի «Հիպատոնայի նախկողառու, սուրբ Օգոստինոսի գիշերները» վարքագուական ստվարածավակալ երկը: Խոտակերենից այն հայատառ բուրքերն են քարզմաննել Անկյուրացի նախկողառու Կարապետ Սուարելյանը: Հրատարակվել ու վերահրատարակվել են Թովմա Գնմրացու տրակաչատները, Ալֆոնս Մուձարենիի, Պատրի Սնմիթի, Մարին Միջեկ Ամժի (Ամժ-Մարին) և այլոց վարքագուրյունները, նաևառակ կարողիկ հայրերի պատմությունները, աստվածաշնչական պատմություններ, ամենօրյա խորհուրդներ և ցողովներ քրիստոնյաների համար, մտածական աղորքներ, աղորքագորքեր, հոգևոր խորհրդների գրքեր, կարողիկական տոների ծասին գրքեր և այլն:

Վիեննա տեղափոխված լիսիքարյան հայրերը շարունակելով իրենց հավատարիմ կեցվածքը Հոռնի պասի կարգադրությունների նկատմամբ, շարունակում էին երատարակել բացառապես դրավանաւանական գլուխանուրյուն: Վիեննայի միարանության ամսամ, հայտնի հոգևոր-կրթական գործիչ, բարօմանիշ Սուարելյան Կարապետի կողմից հեղինակվել են հայատառ բուրքերն մի շաբաթագործք, խորհրդներ և աղորքներ Դպրուտան աշակերտությունների համար: Կարապետ վրոյ, Սուարելյանը բնագրից բարզմաննել է Ալֆոնս որ Լիգուորիի, Մարին Միջեկ Ամժի գործները: Նա հայրենից հայատառ բուրքերն է բարզմաննել Հովհաննայան Վարդապետի «Հիմ ու Նոր Կոտակարանների պատմությունը» (1869, և Պոլիս), «Մասքաշինեցու զիշերները» (1862), «Ջրհատոսի կյանքը ու վարդապետությունը ըստ 4 ավետարանների» (1873), Ս.Կույսի և ա. Հովհաննի պաշտամունքին նվիրված աղորքները (1884), Հովհաննոս Փիեմոնթենիի «Օգոստահինոսի զիշերները», և այլն: Թարգմանությունները հիմնականում կատարված են խոտակերենից և լատիներենից: 1880ր. ստացել է Ախիքարյան միարանության նախկողառուի կոչում: Այնուամենայմիվ, միսիքարյան հայ-

«Համեմատական անդամականություն» - ուսումնական անդամականությունների ժամանակակից համականությունը է: Առաջարկությունը պատճենական է առաջարկությունը:

«Հապետության նախկողառու սուրբ Օգոստահինոսի վարդը» կառավագելել է 1816թ., Հովհաննի պատմությունը հայութան բուրքերուն պարզաբնակացրելու պահին:

թիրի բարգմանական, հրատարակական գործունեության ասպարեզու Շեատրի էր նրանց հակվածությունը դեսի աշխարհիկ թեժանելը:

Բացի բարգմանական նրկերի հրատարակություններից ի հայտ են զախին նաև կարողիկ հայրերի՝ կարողիկության ջատագովների ինքնուրույն դափնամարանական երկերը: Այդ հեղինակներից են հանդիսացել բանասեր Մերուիք Վորդ, Տերլիչ Օղլում (1846-1892), Ստեփան Ավգերյանց¹⁵¹ և որիշներ:

Միսիքարյան միարանուրյան կողմից կարողիկական գրականուրյան նմուշների հրատարակությունները գլխավորապես տուրք են Աւատիկանի միսիքարյանների նկատմամբ ցուցաբերած բարեկան բազարանուրյան: Մյուս կողմից, կարողիկ նկեղեցու պատմուրյան մասին գրքեր ու տրակտատները, երկերը հավատքի սկզբունքների, կարողիկական կրոնի տարրեր ցուղավորումների ու ուխտերի, նրանց զառափարախոսների մասին, և նույնիսկ խրատական ու բարոյախոսական գրքերոց հաճախ պարունակելու են պատմական արժեքավոր նյութեր ու փառաւարքեր: Իրանք անկատեկած ինչպիսի ընթիանուր ծանաշողական, այնպիսի է դափնամարակչական նշանակություն են ունեցել:

Այս հանգամանքը ենարակը չէ որ հաշվի շատնվեր միսիքարյան հայրերի կողմից, որոնք զուգահեռ հայատա բորբերն կրոնական գրականուրյան, հրատարակել են գեղարվեստական, պատմական գրականուրյան, դասագրքեր: Բազմանգու և բազմահատոր շրեն բառարաններն պազարոյց և այն կազմունքների բարագիտական մեծ կոլուտորայի: Մինչև օրս մեծ արժեք են ներկայացնում Հարուրյոն Ավգերյանի, Հակոբ Պողոսյանի, Սուրյան Սոնայանի, Ամբրոսիոս Քո-

¹⁵¹ Վահագյալ Միսիքարյան միարանուրյան հացեղի բանասր Անդրեյանց հայութացքերն ու շատ Վահագյալումների հեղինակը: 1798 թ. դեռև Տիրնապետ, ապա Կողման 1802 թ. գրառամավճար է Ֆրան - Ասուն առց խոռո հրանց հոգությանց ներ կողման թիւնամահ Վահագյալ և անհանդպերյանը - Եղից: Խանասութեան կատակի բանասնան եղանակ է Խանասութեան վարչի և պատմաբան Մերմիս Ծեմանի կողության: Տեր Անդրեյան բանասն էր Վահագյալ եկեղեցու և պատմական պարտիկուլյարի մեթօդաբարձություն թիւնամահ կատակարգացման համամակ ու պատության պարտ լուսա: Դեռ Խանասութեան նպաստություն առ իր առ մաս ունենալու համեմատ ան պատության պարտ լուսա: Վահագյալ պարտիկուլյան տարածման պատություն առ առ պարտ կատակարգացման էր: Այս եղան պիտի ուն պարտ և առ խառնացի և անձամբ և: Պարտ պատության Հոգածին նշանակած վահագյալը առ առ պարտ կատակարգացման էր: Այս եղան պիտի ուն պարտ և առ խառնացի և անձամբ և: Անձամբ քայլության բառում տեսնություն նշանակած պատության վահագյալ պարտ կատակարգացման էր: Այս եղան պիտի ուն պարտ և առ խառնացի և անձամբ և:

Փելյանի, Սրապիոն Եմինյանի, Եսիքն Շագրեցյանի, Փիլիպոս Շահնշանի, Ազարյան Եղբայրների և մյուսների կրտսարդակած բազմակից բառարանները ու գրութանձները¹⁵²:

Բառագիտ-բառարանագիտների այս պայծառ նամատափնտթյունը անգնահատելի ավանդ է ունեցել հայոցիության և բարբագիտության զարգացման գործում, 18-19-րդ դարերի լուսավորական շարժման և բարգնանական գրականության ասպարեզում: Մեզ հայտնի են հայատառ բարբերների բարգմանների հարյուրից ավելի ամուներ, չնայած այն համգաճանքին, որ 1730-1831-ական թվականներին բարգմանված կրտսարակական բանական մանավանդ կրոնա-բարյանական և պատմա-դավանաբանական տպագրությունների վրա բարգմանչի ամունը որպես կամոն չի կիշտառակիվ:

Հիմնականում այսպիսին են ներկ Տրիետի և Վիճնայի հայատառ բորբերն կրտսարակությունները: Այս կամ այն երկի բարգմանի պարզեցն երթևմ մամրակցիս ուսումնափրայտների արդյունք է եղի: Այս հերթինակների հայերեմ նոյն նյութի կրտսարակության, նրանց մասին տարբեր ամիբներով հոդվածների ու աշխատությունների համարման, տարբեր արխիվային նյութերի ուսումնափրայտյան պայմանը և միայն պարզվել այս կամ այն բարգմանչի ամունը: Երբեմ էլ պարզվել է, որ տվյալ երկը ու թե միանգամից հայատառ բորբերն կ բարգմանվել, այլ կատարվել է բարգմանությունը կրկնող լեզվով կամ նոյնինչ երրորդ: Որոշ գրքերի վրա նշվել է, թե որ լեզվից է կատարվել բարգմանությունը, բայց չի մշվել բարգմանից, երթևմ էլ նոյնինչ բարգմանության բնագիր լեզուն չի նշվել: Եթե խորը նաև ակտորներն ու Վենետիկից անջատված միջիբարյանների կրտսարակություններին, ապա մի բան պարզ է: Թարգմանիչները որպես կամոն

152 Բարգմանը այս բառայինները ներկայական է առաքելու, Յաներին, Ֆրանտերին, Կոյքրել, բարբերին, գերմաներին, անգլիացին, իտալացին և այլ եզրանից:

1986 թ. "Տես ու Տօքան" №28 բարգման բառայիններության հաջորդ մասում մեջամասն Ամերիկայի մեջամասն նշում նշում Պատմական մասում է առջանակած անգամությունն ուղղված է եղի 1983 թ. ու Սարգսյան մատուցած 26-ին "Խոյուն" թարգու երաժաւական հայությունն անդիման Ամերիկայության պահանջարկություն և այլ անգրամանների հետ կապված ժամանակ փաստ զի՞ւ Հռովման ուժից ուղարկածն է Ամերիկա Սկրունդուն ու իր իրենքն օգտագործուած, ուս անգամություն պարզաբանված ներքուայն և գուման վայրարանների առանց անգամություն իրավական բազմություն արթեափ օժանական բառայինները և հեղինակներին, հայություն ուղարկածն անցածշաբարցած:

եղել են միաբանության վարդապետները, միսիքարյան հայրեր՝ Կան Եակ գրքեր, ուր բացակայում է հեղինակի անունը, սակայն նշվել է Բարգմանիջը և որ լեզվից բարգմանված լինելը: Այս առիվ հարկ է նշել նույն այլ ժամբամասն ևս: Տրիեստյան և Վիեննայի հայտառություններից վրա չեմք գտնում Ամիքրարյան միարանության անունը: Մրանով կարծես թե շեշտվում է Ս. Շազարի հետ նրանց ունեցած գաղափարախոսական տարածայնությունը: Այս երևույթը, որ նկատվեց տրիեստյան գործությունը շրջանում, իր շարունակությունն ունեցավ, երբ միարանությունը Տրիեստից 1811 թ. տեղափոխվեց և հաստատվեց Վիեննայում: Այսուհետեւ նույն հասել են մի շարք բարգմանիչների անուններ՝ Հովհաննես Երեմյան, Արամաս Մերայան, որոնք հայտնի են եղել իրենց բանախրական գործունեությամբ: Մյուս բարգմանիչները՝ Պետրոս Ազգելյան, Պետրոս Երեմյան, Պետրոս Մելքոնյան, տիրացու Եղիազար Անկյուրացի, Անոնի Մուրայան և մի քանի այլ անուններ հայտնի են բացառապես կրոնադավանարանական գործերի բարգմանությանը: Թովման Գենքացու բարգմանիջը է եղել Մարտուչյանց Պողոս Անկյուրացին: Նրանելի Օգոստինոսի «Գրքերի» բարգմանիջը՝ Ռուբուցյան Հովհաննեսը, իսկ «Օգոստինոսի Գիշերների» բարգմանիջը՝ Անկյուրացի Կարապետ Առաքելյանը: Սակ հայտնի չեն 1912 թվականից հետո միսիքարյանների կողմից հրատակված հայտառությունները:

Զեյռունիայի կարողիկ հրատարակչության կողմից 1845, 1851 թվականներին, առև. 1911 թ. (Վ. Պոլսի Բայրը հասովի տպարանում) հրատարակվել է թեզդիացի աստվածաբան, հայագետ, Լուսենի կարողիկ համալսարանի դասախոս Ֆելիքս Ժան Բատիստ Նևը (Felix Jean-Baptist Joseph Nève 1816-1893) աստվածաբանական երկերը: Թարգմանիլով հայտնի չեն: Նեզք հայ եկեղեցական գրականությունից բարգմանություններ է կատարել, երատարակել մի շարք գրքեր Փարիզում, Բրյուսելում, Լուվրենում՝ նվիրված քրիստոնյա Հայաստանին ու նրա մասնագիտությանը, որոնցից կարևորներն են Թովման Սեծոփեցու, հայկական շարականների, Խոգնոր գրականության և Երաժշտական լիուտրագիտ մասին գրքերը:

Վ. Պոլսի 1906 թվականի հրատարակությունների մեջ առանձնա-

¹⁵³ Վրացական հոգևորական բարգրենքն զբար տարագրին և մինչև 1925 թվականը, սակայն ոչ գրեթե անհատի կողմէ: Եթեու տարագրին ոչ ամերկական ակտուարանականների կողմէն առանձնաշնորհական պահպարզական տպարանում:

Առև է Սորմոնի գիրքը: Որպես բարգմանիչ մշվու է Յ. Ֆ. Հիմրովի անունը, իսկ թի.հայերից ո՞վ է հայատառ բորբերին բարգմանել զիտեմը: «Գիրքը» բաղկացած է 699 էջից¹⁵⁴. Կրոնադավանաքանական գրեթե բայու գտնվում են հայատառ բորբերին տպագրություններ, ոյուր անզիւրենից են բարգմանինելի: Այսինչ բարգմանուրյուններ երաժշտական ամսերուրյունների կողմից Մայրա կղզում՝ 1828-1929 թ.¹⁵⁵: Ավետարանական միսիոներական երաժշտական բարգմանուրյունների նպատակը նոյնն էր, ինչ կարողիկ բարովիչներին: Այն է զաղափարական ազդեցության անբավարությունը Արևելյի ցրտառնյա աշխարհում: Այս անօնամ արդին ոչ թե Հռոմի, այլ Ամերիկայի բորոքական բարովիչների կենտրոնից Թուառնից եկած որոշակը¹⁵⁶.

Ամերիկամ «Բորբը» Թուառիա ուղարկեց բարովիչներ, որոնք արևմտահայերի շրջանամ իրենց գործունեությունը սկսնցին 18-րդ դարի 20-ական թվականների վերջերին¹⁵⁷: Հայունի է ամերիկան միսիոններ Կ. Յունգի /Cathbert G. Young/ խորերն այս առիրույն: «Հայատանու այն բաց դրույն է, որով կարենի է նունել Թուրքիա և Բաղրամական նկատառությունից եղնուով բարովիչները պիտի գտն ամերիկացիներ մենա»¹⁵⁸: Ամզգիական դիվանագիտությանը համաձայնվել էր, որպեսզի արևմտահայության շրջանում բարոգական գործունեություն ծավալին ամերիկան ավետարանականները, իսկ արևելյան Հայերի շրջանում գործն իինսականություն գերմանացի բարո-

154 Մուռա կարու նախառայ բարերձևու տպացուն 36 ուռ եկու տպական ցցեր, Ֆրանկոն գլուխբեմունական պատճենայինք, որու ոչչու բարովիչներն է:

155 Մուռնի նախառայ բարերձև բարգմանուրյան (Շ. աքրուցան գրք) վկաց 1996 թվականի ապրիլից Շվեյցարիայու Անդամանությունը տպառու անցնացի պրոտուկար համարական բարերձեթք, որոր այս նախառայ ցըսն մի նորագույն նորմերություն:

156 1703թ. Լայպցի հոմանի 1 «Անգլանցից տարածության վերընթայ» Այսան Լայպցի 1795թ. հոմանցի է - Անգլիական միուրյան, ինչ 1800թ. «Անգլիան եկեղեցու գրականության մույրը»: Այս ոսկեակի հոմանու 1810 թվականի, Անգլիայու իմանալի է բարբարակ մույրը, որ անգլանց անհանդը է «Բարբ-Ամերիկան Ազգային հարցանքի պարբերակ մույրը»: Այն միանու էր Ամերիկայի հանրապետությունը, պարբերական (անգլական) ցանցուն, ուժադրության նորմեր կերպարությունը:

157 Երանական Խոյեր շրջանու «Խոյն» օ Եր գործունեությունը սկսէ է 1823 թվականին Տաճ Անգլի Պատերի (1824-1924) «Պատուացար-Խոյականական Ակրանի և պահան Խոյրանակ» նոյն և Հ.Դ. թիւնը, 1974 և Հ.Դ. Նոյ-Ցրու 1987): Տաճ Խոյ Կողերուի Տուխու խոյունը: Խոյեան, 1963, 629.

158 Առարկ ուսարթի, նշան սկսէ է 350.

պիտիքը: Անզիան ազդեցությունների ոլորտների էր բաժանում, ինը մասով վարագույրի եռևելու: Դա նրան բույլ էր տալիս շփչացնելու իր հարաբերությունները Ռուսականի հետ, ուոյց տալով, թե չի խանգարում հայերի վրա ուսական ազդեցության տարածմանը:

Ամերիկան միսիոներները Օսմանյան կայսրությունը քածանել էին ազդեցության շրջանների ա. Եվրոպական Թուրքիա (Մակեդոնիա և Բուլղարիա), բ. Արևմտյան Թուրքիա (Փոքր Ասիայի արևմտյան մասը), գ. Կենտրոնական Թուրքիա (Տավրոսի լեռների հարավային մասը և Հյուսիսային Միջիա), դ. Արևելյան Թուրքիա (Փոքր Ասիայի արևելյան մասը): Հայկական շրջանում քարոզական գործունեություն ծավալելու համար ուղարկվում էին հասուն քարոզիչներ: Նրանք շրջում էին հայկական գալաքաններում, նպատակ ունենալով ավելի խորը ծանրաբանակ հայերի հոգևոր կյանքին և կրոնական տրամադրություններին¹⁵⁹. Մի շարք գալաքաններում աճնքիկացի միսիոներները քացեցին հիվանդանոցներ, դպրոցներ, որբանոցներ, ծերանոցներ, տպայաններ: Նրանք այս միջոցներով գայթակղում էին հայերին, տամուն դեպի ավելացրանշարժյան սրբականություն հայերին, հետացնելով նրանց իրենց ավանդական կրոնից, եկեղեցուց, նախնիների սովորություններից: Ինչպես կարողիկ, այնպես էլ բարոյական քարոզիչները շահայօթեն օգտագործում էին բարոյական ու նյութական կաշառքի բարյա հնարավոր ուղիները, որոնք երթեան շատ ավելի ազդեցիկ էին, քան կարողիկների գրավոր խոսքը: Թնականաբար տղան ընկալվության համար անվճար բաժանվող յուղն ու այսուր շատ ավելի ուսուագրծուներ էին, քան կարողիկների բարոյախոսական գրքերը:¹⁶⁰ Ամերիկան բարովիչները նուանդագիր սկսեցին Աստվածի:

159 Արմենակ Ա. «Պատմություն Խելքին հայոց», Կանքնա, 1952, էջ 843.

160 Արմենակ Հայութանի գալաքաններում աճնքիկան բարոյական քարոզիչներին գովազդ տարվան կազմում էր 200 հազարից 400 հազար ամպիկան ունի: Տարբան Ա. «Փեր», Թիֆլիս, 1986, N2.

161 Աճնքիկան միսիոներները իսկանց գործություն սկսեցին 1900 թվականից Թուրքիա և Բաքվում և Վան վկայ 10 մայուն արքայությանը (Յան Կառաջանը) և Տէրկուց նախարարը Խաչատրու, 1903, Տ. 53.» Մինչև 1910 թվականը Թուրքիայում Աճնքիկան Աստվածական տարածան զննելուրի կողմէ տարածվուի 1. 100 նամակ Ա. Գիրը: Հայութանը օրդենին տարածելու մէջ միջնորդական ու ուժերությունների կողմէ: Պատմագույն կազմում համար այս բնիւթայութեան պահառակը ծանօթեան նախ, կարդի է ծիս, որ աշխարհին առաջարկածուու մոյն բնականի տարածուեն և՛ 2 մմ., իսկ Թիվառականը 2,5 էն պար նպարաւու 75 նամակ, իսկ Թուրքիայում 16 նամակ Աւազանաւու և այլ. Ասուն անգամ նոյնին գրաբար Աստվածառաջ մասնաւենու առջաց հյանացութեան պայմանը նկարություն նշանակու նոյնին տարագրուած Ա. Գրի նաւեր նիւթաբերեան: —

աշխարհաբար և հայատամ բոլորերն Ավետարանի տարածման գործ¹⁶¹: Այս գործը մեծ հաջողություն ունեցած հայերի շրջանում հնատակալ պատճառնենքը:

ա. հայկական նկելեցում խորանից հեշտ է ժաղովրդին անհաւասարի գրաբարով քարոզներ և այս հարցում բողոքականների գործունեությունը շոշափելի արդյունքներ ունեցում:

բ. նրանց հրատարակած և Թուրքիայում տարածած Աստվածաշնչները գրված էին հասկանալի աշխարհաբարով, իսկ բուրքախոս հայերի և մասած բուրքախոս ազգերի համար հայատամ բորբերնույն, որ բարգանիկներ էին հունարենից ու երայերենից¹⁶²:

գ. շատ գալաքաներում, հատկապես բուրքաշատ վայրերում, հայերն զրբեց եղակի էին, ուստի և միսիոներների բաժանած գործը պարզապես այլ ծարակն էին նաև հաջոցնում:

դ. Աստվածաշնչի և աշխարհաբար, և հայատամ բորբերն հրատարակությունները, որ բաժանում էին բարօգիշները մեծ հաջողություն էին վայելում նաև այն պարզ պատճառով, որ տանը Սուրբ զրբի առկայությունը բարի մախանշան էր համարվում և բոլոր ճշուած էին տեսնալ այն, որպես պահապահ զորություն: Բողոքական միսիոներների հիմնական հիմնական թուրքական Թուրքիայում եղան Զմյունիան, Այբոքապ, ապա նաև Կ.Պոլիս¹⁶³ Ավետարանական բարօգիշների զործունեությունը դեկանակալիում էր ոչ միայն արտասահմանից: Նրանք մեծ աշակցություն էին ստանում իրենց երկիրը Թուր-

→ 1913թ. 144160 օրինակ 29 թվութեավ ապահովեց Թուրքիայում Աստվածաշնչի առանձօն և տիրամատրակ ցանքությունների կամքը մայս 1910 թվականին տարածել է 10 ու 20 մ ձև մեջ: Հոգածակար 4200 հ., որ 20-րդ դարի առաջի ուսումնական գործարքությունների մեջ առաջ առաջ է գործարքաբանություն (Այս առաջի տակ գործարքաբան Մայուսական «Ա. Գիրը և այլ ուսումնական գործարքաբան» 1913թ. 160-164):

162 Եղբայրներ համար հայուրու առարկաներուն 1820 թվականին էլ վեր հայուրաբարել են հայուրու ցրելու ասպահնեցներ, եղբայր եղաքամներ, արքանարաններ, եղայտներ և թթվերի դասուուրք, բարձրացներ, բաւարաններ հայուրու ուսումնական մատուցությունների մատուցություն: Հայուրու ցրելուն և հայեցնել ացրենաբաններ եղբայրներ է եղի Մարտի Ցիցարեանը. ինչ բառապեսներ նազնի է Պետրոս Ամերիկանը: Գրելու հեմականուն սպազմին էլ Կ.Պոլիս, Պատամանական առարկան, ոչ անմի ոչ անհաման: Թիվուրյան Այստամ ցրելուն հայուրականությունը վեճու ու բարդ բանականների ժամանակական բարձրացներ, բարձրացներ, արքանարան, բարձրացներ և այլ այրութեաններ (մասնաւ և առաջընկած բրելու), եղբայր բարձր ու զարգացներ բարձրական զարգանարան մասն ունի Թուրքական Հայուրու Կանչ Եւու Օսման, "Տառ ու Երես", Խառաւ, 1988, N54-55 և 59-63, N 55 և 58-63:

163 Առաջի բարձրական հայ եկեղեցին Կ.Պոլիս օճեկ է 1836 թ.

բիսում ներկայացնող դիվանագիտական խնաժիտուտների՝ դիսպանատների, ելուսպատությունների աշխատակիցների կողմից: Զանի որ մուսուլմանական պետության օրինքներն արգելում էին խաղաղութափները ի շահ մի այլ կորոնի, իսկ քրիստոնեական միսիոներները քարոզում էին «առած խոսքը բացառապես կայսրության քրիստոնյա հպատակների շրջանում, ուստի կայսրության տիրակալները ոչ միայն դեմ շին, այլև խրախուսում էին նրանց: Քրիստոնյա ժողովուրդների: Արանց միասնառյունն ու ուժը պատակառող գործությունները՝ նրանց կողմից հօգուտ ուղարական երկրի շահերի եր ընկալվում: Միսիոներների պատճառով քրիստոնյա ազգերի մոտ սկսված դավանարանական վեճնոր միայն բարացնում էին այդ ազգերին, շնորհ նրանց ուշադրությունը բարբարական բռնակալության դեմ ազգային ազատագրական պայքարի դուրս գալուց, համախմբվելուց: Ամերիկյան միսիոներների գործունեության աշխատացմանը նպաստեց 1830 թ. ճայիսի 10-ին Ամերիկայի ու Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագիրը: Այն լուսատար ազատություն էր ապահովում ամերիկյան միսիոներների կրոնական քարոզության համար¹⁶⁴:

Մի քանի զավաներում ամերիկյան քարոզիչները տեղական հայ բնակչության կողմից մեծ դիմադրությունների մեջ հանդիսան: Մի շարք զավաներում, օրինակ Ջեյրոնում, Սարազում, Հաճընում պատճենում էին բարբարականության հետևողությունը, իսկ քարոզիչները ծեծի էին ենթարկվում: Այս վայրերում բողոքականությունն իր դիրքերը կարողացավ անհապնդել այլ զավաներից մեկ-երկու տասնամյակ ու:

Այսպիսով, հայատառ բողբերներ գրականության օրիգազման առաջին հարյուրամյակը կապված է հիմնականում Արևելյան՝ հայերի շրջանում կարողիկության ներքափակցման հետ: Տպագիր երատարակությունները բույլ էին տալիս միսիոներներին ավելի մեծ արդյունավետությանը ու ավելի մեծ ծավալով իրականացնել իրենց գաղափարական առարկությունը Արևոտքի համար այնքան կարևոր տարածաշրջանում:

Հարկ է նշել, որ զուգահեռ գրահրատարակչական գործունեությանը, միշերաբյանները մնե ավանդ են ունեցել դպրոցական-մանկավարժական ասպարեզում: Միշերաբյանները ճնարաններ են հիմնադրել

¹⁶⁴ Seeley L.M. American Relations with Turkey 1830-1930. Philadelphia. 1932, p.11, Տե՛ս նաև՝ Մարությ. Յ.Ա., Պուռքերին Ե.Մ. Տորոս. և այլն. "Политика США на Ближнем и Среднем Востоке". М., Наука, 1960, с. 76-77.

Ա. Նազարյան (1732թ), Պաղուայում (1833), Վենիտիկում (1836), Փարիզում (1846), Զմյուսնիայում, Տրիեստում, և Պոլտա (վեց դպրոց), Հռիգարիայում, Սիրիայում, Ռուսաստանում, Բրազիլիայում, հայկական այլ գաղործներում:

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը գործում էին 26 դպրոցներ, լիցեյներ, ճեմարաններ, որոնցից մի մասը գործում է նաև այսօր: Գիտության և լուսավորության մեջ շարունակում նե իրենց նշանակալի ավանդությունների քանակի ակադեմիան միխրաբյանների քանակի ակադեմիան և հայրագիտական հանդեսների: Այս է ա. Նազարյան «Բազմավեճութ» (Եթենադրված 1843 թ.), Վիեննայում «Համբես ամսութեայ»-ն (Եթենադրված 1887 թ.):

Գրահրատարակչական մեծ գործունեություն են ծավալի նաև ոտար կաթոլիկ ու բողոքական միսիոններների, որոնց հիմնական նպատակն է համդիասցել Արևելյան իրենց երկրների ղերթերի հաստատումն ու ամրապնդումը: Այս երևոյթի դեմ բուռն պայքար են ծավալի հայ առաքելական եկեղեցին, կրոնական տարերի դավանանքների պատկանող հայ մուսավորականությունները: Բնակչանարար հայկական միջավայրում այս պայքարը մղվել է նաև հայատառ բորբերներուն:

Կրոնական, քաղաքական ու գավանարանական հայատառ բորբերն տպագիր գրականությունն, ձևավորվելով 18-րդ դարի առաջին կեսին, բուռն զարգացում ապրեց դպրեկտրիզին և անկում ապրեց 19-րդ դարի առաջին կեսին: Ի թիվս կրոնական գրականության, այս հարյունակում երաժարակվել են հայատառ բորբերն պատմական, պատմագրական երկներ, գեղարվանական, փիլիսոփայական գործներ:

Կրոնայավանարանական գրքեր, բարոգներ երաժշտական նաև հեռու, ընդհանուր միջներ, մեր օրերը, տակայն նրանց թիվն աստիճանաբար նվազել է բրախոս հայերի թվի կրօնական պատճառով: Սիկողմից դա հայկական աշխարհին դպրոցներում հայերն ինքնի ուժն դացման արդյունք էր, մյուս կողմից՝ նույնի: Հարյուր հազարամյուն բորբախոս հայեր մաս կմ կազմում այդ անմեղ գոհերի:

20-րդ դարի արշալույսին Արևելյան Հայատանում և հայերուն բնակեցված բաղարմերում հաշվվում էր մոտ 1000 դպրոց: Ջանի որ մինչ այլ, ավելի քան 500 տարիներ, գուցե և ավելի, հայ ժողովրդի մուռակի մասը տիրապետում էր հիմնականում բորբերներին, ուստի և նրան դաստիրակությունը տարվելու էր նաև հայատառ բորբերներան հայկանակի լիգվով:

ՍԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

Արևմտահայության ազգային զարքընքի արտահայտությունը հայատառ քարքերին գրում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին

Գլուխ Ա

Խմբնության և բարզմանական գներարվեստական գուշանուրյան

Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր բարձրական, տնտեսական ու իննանսական զգնաժամի մեջ: Երկրի տարրերն վայրերում զլրիս էին բարձրացրել հապատակ ժողովուրդները: Այս ամենը կամխելու համար 1839թ. Ալյանքի 3-ին, սովորանական պալատի «Գյուղիան» կոչված պարտեզում հրապարակվեց կայսերական հրովարուակը՝ Հարբ Շերիֆ (արքայան զիր), որը հնատապայում ընդհանուր անվամբ կոչվեց Թամանջիմաք: Այս հրովարուակով կառավարությունը հիմնականում Օսմանյան կայսրության հպատակ քուրոր ժողովուրդներին խոստանում էր կանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովություն, հարկերի արդարացի բաշխում ու զանոնում, կազմական սիստեմի վերացում, զինվորական ծառայության ժամկետի կանոնակիրություն: Դատական գործերը, ժառանգական խնդիրները և սպառ է օրինական լուծում գտնվին: Կաշառերությունն ու շարացանունները պետք է վերանային և այլն:

Հարբ Շերիֆի նախառարաւությունն ու եռակառն կապվում է Մաստաֆա Ռեշիդի Փաշայի անվան հետ, որը և հեղինակն էր բարենորոգությունների այս ծրագրի: Ենթասական կրթություն ստացած այս անծը ովհվանագիտական պաշտոններ էր վարել Փրիզում, Լոնդոնում, ապա դարձն ժողորդյայի արտաքին գործերի նախարար: Այս ծրագրի եռակառն Թուրքիան հպատակում էր ունենալ նվազական պետությունների վատահարյունը՝ որպես իրավական պիտույքը: Այն հակ-

ված էր ապացուցելու, որ սննդական ուժորով կարգավորվելու էր երկիրը և բույլ չէր տրվի նվազական երկրմերին միջամտելու թուրքիայի մեջքին գործնքին:

Դյուլիանների Հաարդ Շերիֆը կարծեն ի մի էր բնում Սևիմ 3-րդի և Սևիմուշ 2-րդի սկսած բարենորոգումների ծրագիրը և սկզբ էր դնում երկրի նվազականացման շարժմանը:

Սկսներ նրանից, որ Հաարդ Շերիֆն ընդամենը կայսերական իրավաբակ էր՝ ոչ օրինակ: Հյույսարտակի հիմնական դրույթների շուրջ պատրաստվելու էին օրինակներ: Բնականարար, այս գործին անմիջապես ճեղմանով նեղակ նեցիլ Փաշան: Պատրաստված օրինակները վավերացվելուց հետո միայն, Հաարդ Շերիֆի 11 տարի անց, 1850-51 թվականներին երապարակվեցին վարդ տպարամակով:

1840թ. հաստատվեց բրիսկան օրինակ 1843թ. բոլոր մահմերական հպատակների համար զինվորական ծառայություն սահմանվեց, իսկ 1855թվականից՝ ոչ մահմերական հպատակները ևս հակասար զինվորական ծառայություն պիտի կրեին: Սա երկրութանի դժգոհություն առաջ բերեց: Ջրիստոնյա-զինվորները բնականարար իրենց զենք ուղղելու էին բրիստոնյա աշխարհի, մասնավորապես ուսումնարի դեմ: Իսկ ուստաստան միակ օտար երկիրն էր, որ շահագրգուքած էր կայսրության բրիստոնյա ազգերի ազատագրմամբ, ինչպես այդ երազ Բարեկաններում և նրա հետ էին կապում ազատության իրենց հոլյունը: Այսու կողմից մահմերականները վախսենում էին կորզնել իրենց գերիշխող դերը կայսրությունում: Այս երկրութանի դժգոհությունը հետաձգեց օրինից իրազրությունը: Ավելին, նախկին 30-40 դրաշ զինվորական հարկը, որով ազատվում էին բանակում ծառայելուց, անծ տաս անգամ: Խարազը դարձավ 300-400 դրաշ և բրիստոնյանները մեկուսացան զինվորական ծառայությունից:

Ըստ 1840թ. բրիսկան օրինագրի հարկերը հավարելելու էին սննդական պաշտոնաների կողմից, սակայն առաջվա նման զյուղացին հարկ էր տալիս թէ պնտությանը, թէ եարկանավարին և թէ կապարատին: Փաշանիք սկսած մինչև անհմանվերջին պաշտոնյամ վիժնեցինը բարենորոգումների իրազրությունը, քանզի չէին կարող հաշտվել, որ իրավական տեսակետից կարող է հավասարություն լինել մահմերականի և «անհավատի» միջև:

Եվրոպական տերությունները, ճամանակապես Անգլիան և Ֆրանսիան, Ավստրիան, գյուղանայն թուրքիայի հպատակ բրիստոնների իրավունքի պաշտպանության ուսական ծրագրումներից, ստիպե-

ցի 1856թ. փետրվարի 18-ին, սուրան Արդուլ Մեծինին հրովարտուու սուրբացի հայուսակ քրիստոնյամերի վիճակի քարեւավճան նախին՝ Դրա խմբագրման գործում մնա դեռ էին խաղացել շահագրգիռ երկրմերի դիմանեները։ Այն հայունի դարձավ «Հարք իշումայուն» անունով Հետազոյում այս հրովարտակը պաշտոնապես հաստատվեց Փարիզ հաշտորյան պայմանագրի 9-րդ հոդվածով։ Ակնհայտ է, որ «Հարք իշումայուն»-ի սուրբագրմանը շահագրգովոված երկրմերին ոչ մի եերաց չեր գրադաստու հայուսակ ժողովուրդների վիճակի հոգածուրյունը։ Նոանց նպաստակն էր մեկուսացնել Շուսաւատամին և հաստատել յունաց երկների աղյօնուրյունը Թուրքիայուն։ Այն նաևնավորեցվելու եր մասն կամքի տարրեր բնագավառների առումով ևս։ Խոկ Թարձրագոյն Դուռը փորձում էր հանդարտունցների իր հպատակներին և պայտառեկրերին¹⁶⁵։ Յուրաքանչյուր նոր հրովարտակ կրկնում էր նախկինին միացը, իսկ Եռյունը մնում էր կրկին՝ բրդի վրա, քանզի այդ բրդը օրներմերը բշնամարք կը ընդունվում ընկետանու խավի՝ մուսունական հոգեւորականուրյան և հետադեմ պաշտոնյան դասի կողմից։ Այն մեծապես վախճանվում էր իհմնականում հպատակ ժողովուրդների համայնքի առաջնորդներին¹⁶⁶, որոնք գերայասուն էին հրովարտակների նախին իրազեկ շնարձնել իրենց հավատակիցներին, զգուշացնուկ բորբընի զայրույրի գոյցերից, քանզի վիճակի փոփոխուրյան մասին որոշումները հակասում էին Պորտանի սկզբումըներին։ Ծարիաթի դոգմաները չէին կարող հավասարուրյուն դնել մահմենդեկանների ու ոչ մահմենդականների միջև։ Թանգինարի կոչ արած Ծարձեցութեալ կոչված էր իրականանալու ու վերացնելու մահմեդական մոլուսնությունը։

1847թ. առեղծիւնին առեւրական դաստարաններ, որ ոչ մահմենդեկանը հավասար իրավունք ուներ վկայումներ տալու։ Սա ևս իհմնականում ձևական բնույր էր կրում։

Այնուամենայնիվ, քարենորդումների այս նախաձեռնուրյունը պատճառ դարձավ 19-րդ դարի 50-60-ական թվականներին արևմտա-

¹⁶⁵ Բարեկամություն Ա. Գ. Արքունակ, պատճեն և տրանսլ. Մ. 1897, стр. 24։ Խոհեմական Ա. Դ. Տուրուն. Կրթության պատճեն։ Մ. 1963, Стр. 83։ Կոչառ Պ. Ա. Ուսումնական արևմտական պատճեն։

¹⁶⁶ 1827 թվականի տպագրված է կամացաւ գրամագիրական ուղարկություրը Վի քայլ, նու և նոր պարմագիր։ Առաջընդունմանը և անհամապարզունեցնելու բարեւուրդը պարզաբանված է 1830 թվականի համար բարեւուրդը համապարզունեցնելու ամենը և նպագույն և ուղարկությունը «Անուշերտ» տպացություն։

հայերի կյանքում սոցիալական-սմատեալբան նկատելի առաջընթացի:
Հայերի ազգային հասարակական կյանքը զիւավորու ամիրայական
դասն իր դիրքերը պիծոց ազգային բորժուազիուային: Հայ բնակչու-
թյան բորժուական խավերը սերտորեն կապված էին Եվրոպայի հետ:
Ականք մնած աշխատժորյուն հասարակական, բաղադրական կյանքուն:
Պայքար էր գումար ամիրայական իշխանության դեմ: Վերջիններիս
հայ Խանայնի ղեկավարելու օրոք 1850-ական բականներից սկսեց
խոզանակ: Արդին 1858 թ. Կ.Պոլսի հայկական համայքը ղեկավարող
«ազգային ժողովի» 20 անդամներից 7-ը միայն մնացել էին ամիրանե-
նից: Այսու 14 անդամները պատկանուն կը եայ Խանայնի տարրեր
խավերին: Այսպիս օրինակ՝ 9 արիեսուավորներ, 1 թօթչկ և շորո մանր
առևտրականներ: Այսպիսին էր ամիրայական դասի նկատմամբ սկզ-
բած պայքարի երկար աշխիքի արդյունքը: Գրաված դիրքերն անբապն-
ություն համար 1853թ. հաստուաված «Ռուսումնական խորհրդի» ան-
դամնենքը՝ 1857թ. գործի ամցան ստեղծելու Հայերի ազգային գործերը
ղեկավարող կամնանդպորյունը: Այդ գործիների բվեն էին տնտեսա-
գուն, կրթական գործիք, հրապարակախոս Նիկողոս Օթրայանը (1821-
1859), հասարական գործիք, Խանապետ Ռուսինյանը (1819-1876),
հրապարակախոս, հայ միքրուալ բորժուական հոսանքի հիմնադիր
Գրիգոր Օսոյանը (1834-87) և ուրիշներ: Հասարակական և ճշակտրա-
յին կյանքուն նրանք պաշտպանուն էին առևտրական բորժուազիայի
շնորհը և ներկայացնուն միքրուալ բորժուական հոսանքը հայ հասա-
րակական-քաղաքական կյանքուն: Այս սիրացրուն հայ շրջանակնե-
րուն այդնեն ծնունդ էր առել նրանապարհ հայրենաներ մտավորական-
ների մի սերտնու, որը թերթերի, ամսագրերի ու համունների լուրից հա-
յունով ու հայատառ բորբընենու առաջ էր բայց հայ ազգային ա-
զատագրական շարժման գաղափարները, պայքարի ծնննոց նետելով
ուլուսական բռնակալուրյանը (Հ. Ավաճյան, Մ. Մանուրյան, Գ. Ծի-
մենիուրյան և ուրիշներ):

1863 թ. հրապարակվեց (հայերին և հայատառ բորբերին լիուն-
ությ) «Ազգային Սահմանադրություն Հայոց»-ը (Օխուաննամի Սիլլիի
Երմանիան): Գովաններուն ապրող հայուրյանը «Սահմանադրությու-
նը» ոչինչ չէր տախու և ոչնչից էին պաշտպանում, ուստի և մնած արձա-
գանք շուննեցավ: Ընդհակառակը և Պալուսը և այլ բաղադրներուն ապ-
րու և գործող հայերին, բորժուական մուսածուրյան կրողների և դե-
նուկրատական խավերի շրջանակներուն այն խանուավառուրյան մնած
ալիք քարձրացրեց: Բնակչանարար հայ հասարակական կյանքում,

բարյարական ու մշակութավին շրջանակներում «Սահմանադրության» առաջացրած արժագանքները իրենց արտացոլումն ունեցան նայակա բուրժերին զրականության մեջ ևս:

Հայաստան բուրժերին զրականության գարբումի շրջանը միանգամայն նամընկերում է 1850-1870-ական թվականների սահմանադրաման շարժմամ այս շրջանի հետ: Այսպիսի աշխատությունն զարդ տվից բարյունի, զրականության, երաժշտության, գեղամկարչության բառն զարգացմանը հետագա Ծի բանի տասնամյակների ընթացքում, ընթագա մինչև 19-րդ դարի 90-ական թվականները: Այսպիսի Վերերի պատճառոց դժվար չի ընկալել: Հասարակամ մարդի առօն կամքնամ իրմական նպատակը ազգային ինքնազիւտակցության բարձրացման խնդիրն է եղել: Այս շարժումը համակցված էր Օսմանյան կայսրությունում նույնական վերերի հետ: Հայ ժողովրդի նայրեանի լեզուն կորցրած մասը հնարավորություն չեր ունենալու մասմակից դաշնակ նայերներով լոյս ընծայված զրականությանը, չեր կարող կարդա տասնյակ թիորեր ու հանրեանները, հետևելու արևմտահայ ուր զրակա նորյան զարգացմանը: Նրանք զրկված էին «Աւենյ Ալիշան, Ակոսի Թիշիքաչյան, Պետրոս Դույյան, Գրիգոր Օսյան և այլոց զործերը կարդար հնարավորությունից: Զրկված էին «Զարբուրի շրջանի սերունց» ընդհանուր անվանմանն արժանացած զրումների ու երապարհ կախումների գործունեությամբ հետևելուց: Անհրաժեշտ էր հենց այս խավերին մասնակից դարձնել սկզբան շարժմանը: Այն հնարավոր էր երականացնել միայն նրանց հասկանալի լեզվով՝ բուրժերներ, այն է հայուսու բռնքերեն գորենի ու պարբերականների շնորհիվ:

Ժողովրդին պատճական չափուր է համարել հենց այս շրջանում «Ազատի» վեպի լոյս աշխարհ զարդ հայաստան բուրժերներուն: Մինչ այդ արևմտահայերը չեն ունեցել «Ազատի»-ի նման գեղարվեստական արժեք ներկայացնելու հայերներ լսօվով վեալ:

Վեպը, ինչպես հայունի է, նվիրված է արևմտահայ իրականության բարդագույն խմբիներից մնելին կարողի հայերի դեմ հայ առաքեականների նրան պայքարին: Վեպը իմբին պիտ ոյքը բարեկանան պատմություն և ներկայացնում, որի զիւսակոր հերոսները զոհ են դառնուն կրտսեական ֆանտասիզմին և դավաճանությանը:

1850-1860-ական թվականներին կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման և նայ ազգային բուրժուազիայի ծեավորման շրջանում, կրտսա-բարյայախոսական թվան հայատան բուրժերն զրականության մեջ սկսում է իր տեսք զիշել հայ ժողովրդի մտավոր

զարգացմանը նպաստող թեմաներին:

Առաջադիմական այս շարժումը 80-ական թվականների սկզբից սկսած է բոլորանց՝ հետևամբ համեխամարով սուրբան Արդու Համիլի կառավարության շրջանի քաղաքական խառապույն բռնությունների, երդ հետապնդման էին ենթակալում առաջադիմ բոլոր հասարակական շարժումները, անզամ մշակույթը։ Հայկական դարօնմերում արգելված էր հայ ժողովրդի պատմության, պատմական աշխարհագրության դասավանդումը։ Արգելված էին եայերեն քատերական ներթայացումները, ազգային երգարվեստը և այլն։ Մինչդեռ հենց այս տասնամյակներին է մէկատիլն ֆրամսիական ծեղինակների վեպերի քարգանությունների նշանակալի աշխուժացումը։ 19-րդ դարի 80-90-ական թվականներին երաժշտական գործերի 90%-ը այս վեպերն են։ Հայտառ բոլորերեն քարգանվել և երաժշտական վեպերն ող Մոնթեպնի, Էժեն Սյուի, Ժյուլ Վեննի, Բուակուի ող Նորբունի, և այլ հեղինակների քազմահատոր ստեղծագործությունները։ Այս վեպերի երևամ զայր չի կարելի տարեցային համարել։ Առավել ևս չի կարելի այն քացատրել կոմմբրդին շահադիտական մպատակներով։ Այն լրջորեն պայմանավորված էր քաղաքական շեշտադրմամբ։ Հատկանշական է այն փաստը, որ այդ տարիներին արև նշանայ իրականությունում մկանի էր պայքար՝ բոլորու առաջադիմական-առաջադիմական և ֆուդակական-թեովրատական հուանընների միջև։ Առաջադիմական զադափարմերի ներկայացուցիչները ծգուում էին քարգանված հիմնականում ֆրամսիական ներկանակների վեպեր, որոնք ուղղված էին քույրական արտվուտիզմի դեմ և դիմակագերծ լին անում կարողիկ եկեղեցու իրական բնույթը։ Այսպիսին էր Էժեն Սյուի «Թափառական իրեան» վեպը, որ լույս տեսավ 1863 թվականին Կարապետ Փանոսյանի հայատուա բոլորերեն քարգանությամբ։

Թարգմանական գրականության շորջ տանըդպած իրավիճակի ընկածման համար հարկ է լուսաբանել հայեական կյանքու տարբեր հասարական-քաղաքական ուղղությունների միտումները։ Երբեմն դրանք ևս նշանակություն են ունեցել այս կամ այն երկի քարգանության ու տպագրության ընտրության խնդրում։

Պատահական չպետք է համարել հետևյալ հանգամանքը ևս։ Արևմտահայ իրականության մեջ, հեղափոխական դիմուլատ Միքայել Նալբանդյանի զաղափարների հետևողների գաղտնի խմբակների տարածման շրջանում, Կենսատիկի Միքրարյան միարանները քարգանում և 1868 թ. հայատուա բոլորներով երաժշտական են

պարքե (հայր) Պրեշիանի «Լիոնելոյի արկածները» 515 էջանոց վեցից Այս վաստու հերետիկոսներ են համարվում առանձ ճշմարիթ ուղու հեռացած և առաջարիթ հոսանքներին մասմավորապես հեղափոխական շարժմանց միացած մարդիկ: Բնորոշ է այն վաստոր, որ հայկական եկեղեցին, ի դեմս առաքելական եկեղեցու որոշյաները այնքան վճռականորեն պաշտպանուող իր գաղափարախոս-աստվածաբան Տերյանցի (Հռվիաննեան Շամուռճյան, 1801-1888)՝ քաղաքական պայքարում նույնիսկ դաշինքի մեջ է նույն գաղափարական իր հակառակորդների կարողիկների հետ և միանքով մի ճակատում: Այդ ճակատն ուղղված է եղել նայանոյանական գաղափարների ու որանց համախոհների գործի դատապարտմանը: Տերյանցը, որն իրավմանը արժանացել է «Հայոց անվերար կարողիկոսի» և «Ծրջութ մատենադարձան» ենթարչումներին իր ուղղ բաւօնակողմանի ստեղծագործական, իրաստարակչական, աստվածաբանական, քարզմանական, հասարակական գործումներության հիմնականութ նշյալի և հայ ավանդական նկելքոց շատուագույքյանը, հայ մարդու մեջ բրիտանական կայծի պահպանմանը: «Լիոնելոյի» տպագրության նույն տարրում եւր՝ 1868թ., Տերյանցը իր տպարանում երատարակում է իր իսկ քարզմանած Սիրվանտսի «Նոն Փիզուոր»: Կարծում ենք այս ստեղծագործության գլուխարթական մեծ արժեքը ամենամեծն է դրեզ քարզմանիշ-իրատարակչին: առաջարին հանել այս ստեղծագործությունը Պար է կարծել, որ Տերյանցը դրսկիտուորյան էր նկատում միապետական ուժին դժմ Սիրվայի Նարամնոյանի ո նրա համախոհների գործութարքությունների դժմ:

Մամունուն գրքի մասին տպագրած հայուարարության մեջ պուսահայ գրականության բացարիկ դմբրերից մեկը հանդիսացող Շամուռճյանը գրում է, թի վեար համարում է «Քարոյախտական-խրատական»: Հայուառու բարքերներու տպագրված գրքի տիտղոսաբնորից 62-թանը է, որ գիրքը «ուղղված է երիտասարդական անխոհեմությունների դժմ»¹⁶⁷:

167 Համառնեան Տերյան (Շամուռճյան, Պրոտագ Տեր Կոստանդնուպոլիս / 1801-1888) նախարարության մարդու համարական-քառարական անհանդանի գնդերից մեջ: Ըստու պիտիս պահպանության, տակություններության, ու ուժիշնության իր նախարարության նախարարության մեջ նշյալ է Պրոտագը, ուղագագամանութ ընթացական հայուառու և նախարարության կազմի մեջ ներդրելու նվազանման պահպանությանը: Այս տպագրեանը նախարարության գնդերուն, արտելուն և պարագան նախարարությունների դժմին:

Նրա գործունեությանն ու գրական ժառանգությանն ամուսնաբարձրածններից Հակոբ Օշականը Տեղոյնացին համարում է «Զարրութի մերնոյի» պահպանողական թիվ միակ գագաթը, որը միայնակ ի գործ է ներկայացնել 19-րդ դարի առաջին կեսի արևմտահայության ամրող մտայնությունը՝ Նրան աճվանել են նաև «աշխարհիկ վաճական», որն իր ուղղ գործունեությունն ի սարսաւ է ողել հայ առաքիւման եւ կենացու շահերի պաշտպանությանը։ Լինելով շափազանց գարզացած մտափրական, նաև տրամադրանորմ եղել է պահպանողական թիվ ներկայացնություն հայ իրականությունում, հետատևորեն օգալով այն ողբերգությունը, որը սպասարի էր Օսմանյան կայսրության նման մահմետական մի երկրում, որը ամեն մի առաջադիմական բայլ կոչված էր՝ ճակատազրական լինելու հայ ժողովրդի հաճար։ Նրա կարծիքով միակ փրկարար քայլը հայապահապառության համար ավանդուկանը կրոնին նեցուկ մնալը էր։ Թագմանկորմանի գարզացած այս մուտքարականը, որ տասից ավելի հին ու նոր լուծուների գիտակ էր, գալիք իրեն նվազական առաջարկեմ զարդարականությունության մերքավիճանությունից առաջարկած գիշապտույտ երազներից։ Նա գոյն դարձավ իր ժամանակի հակասական զարդարներին և չկարողացավ ներքի առաջադիմության

→ներյանը. Ռուսական Պետրա Արքայագույնի (1715-1825) Արմաշ Գոյք, որին պահանջանքուն է լատիներեն։ Մարտն է ուստացմանութիւն առաջակած ներքերական գրեթե։ Այս թարգման հայուսությունը բարեւմանի ըստ Սինոնությունը Արանցու առանձիւ է համարելու և բարեւմանը ուսուցի պատուի։ Առանձնակարգ ին անց հաստատվում է և ուսուցի հայուս պատումներ է վարուել ապահովություն կույտում։ Պահանջանքուն է Պատրիարք Հայուս պատումներ և վարուել ապահովություն կույտում։ 1829-ի Հայուսություն պատճենու վեհած է տանը Քրիստոնություն և հայերի քրած ուսուցի առաջանահանան և ինքնույթը զարդարության մեջան զայդու և հոգու հոգանական զարդարական գործադրությունն ու վարչությունը պատճենությունը։ 1830-ի հարձակությունի թիւնու հիմնականու պարագաներն անուն «Անգլ-և-Բարբ-սարքարականների շարք հավաքած վեճքառական ուժերն էին Թամանարար նա կառաջ պարու նից Մայությանի և նայ Շառագրականության պարագան նախ վահ ամենան անքանությունը հայուսների վեց։ Եղա կառարար թարգմանությունը մշտ և զայդու նախական և նույնական Այսին օրինակ, բայց 1863 թ. առաջպատճեն Հայուսությունը զայդու թիւնությունը։ Եղա ուղարկած էր նայ թարգմանությունը ներկայական, տաճախառական զարդարությունը թիւ նայ «Ի՞ն Շառությունը անդամական բարեւմանը բայց առաջ մասնաւությունը ուղարկած բայց առաջ մասնաւությունը ուղարկած առաջ մասնաւությունը»։

ըօձնուիր հմարափորուրյունները՝ Նա արհեստականորեն կոսիս պահպանողականորյան կողմնակից մնաց փոքրեղու առև մտահայությանը հեռու պահել նոր զարափարմերի զայրակղությունից, որի հետևանքները շարագուշակ էին բվում նրան։ Տերոյենցի հասարակական գործի կերպարն անկում ապրեց զարդերի սերնդի առաջաեմ նուավորականորյան նկատմամբ իր ամենաշատ, կատաղի ու անհոգությունը կեցվածքի պատճառով։ Սահմանադրականների հաղթանակը իր պարտուրյանն էր։ Նրա գրական, աստվածարաբանական, փիլիսոփայական ու պատմագիտական պատկանելի ժառանգությունը մասնավոր ուշադրության չի արժանացել, ցավոր սրտի։ Նրա հետադիմական կեցվածքը առիր է դարձել նրա դեմ խաչակրաց արշավաճքի ու պարզապես հեգմանը «Ազգային ջոզեն»-ում։ Գալով նայաւոտ բորբըն զարծերին, նշենք ցատ ժամանակագրական կարգ։

→1846 Մուտիկ Ալեքսանդր (1821-1890) հայ մարտ է իրաւուրագել «Հայուսամայրաբարձրություն» Ալեքսանդր և Պարի բազմաթիվ աշխատ ու գիտական աշխատանքների համարական համարություն Երևան Դեմքրատիկ ակադեմիա։ Հայուսամայրաբարձրությունը է իր առջիկ հաստատված Փաթեթու, որին հայուսամայրաբարձրությունը կոչվում է Տերյան։ Ալեքսանդր առաջարկեց նա շարունակություն և նախականացրեց առաջարկան հայուսամայրաբարձրությունը Տերյան (1816-1893) համար 1845 և 1851թ. այսպես ուղարկելով անհանգ հայուսամայրաբարձրության Ֆրանքի Գալագու Նայման համար Տերյանը նույն Տերյանը համար բարձրացնեցած է Պարու և Զարուհիայուն լոյս է տան «Զրոյթիք մարդ և հայուսամայր իւրաքանչ» երգ։

1855թ. պարվ է Արևոտուական «Խօնա» հայուսամայրաբարձրության կողմանակ հանդիս, որ բայց էտական ու պարագաներու մասնակիությունը առանձնահատ է պարու և Խօնայի համար։

1857թ. նոյն տարբանուն մայրու է ոյս տանը «Երևան» հանդիս Ալեքսանդր անգամ պայտահանի օպերաբարձրությունը և Տերյան նախամայր Տեղ-Կուսապահաց-Համեմային գովազդ։ Տերյանը բարձրացած է Երևան տայք լազարատունիք ունի Կոնդրու։ Այս համարական պատշաճությունը է 43 պատճենուն գովազդաբայրություն-ճամփ։

1869թ. ի պատճենուն Վահենայուն Հայտեր գրա «Գարեգին» - Հայուսամայրաբարձրությունը և Եղիշածնական Արեւադայ» ուղարկության Տերյանը է համեմայստու պատճենուն կող առաջարկեց Արեւադայ առջիկ նախամայր պատշաճությունը լուրդաց «Իրավական» գիրավագու։

1877թ. Ալեքսանդր գալուն որս երկու տանը իր մասնակ ին գուտես մնէ տարդ անց 1878 թ. Տերյանը նախամայրությունը է կերպ։ Համայստ Տերյանը կմնացիւներից Հայուսամայր Արքայի (1860-1926) Պատրիկ Տերյանը (կառ շահի բարդազամ պատճենի առաջնակ նույն առին է Յան մա հայուսամայրի բայն 1-150 նախոր մասակ և տարայի զոքեր, բարձրացնելութիւնը՝ 32 առջիկ սարացի երեկ, որու բայն այսպիսի պահպանի զոքեր, բայնիւր է Ա. Զարյա բարանակություն-«Բայրափարթիւն» (1843), «Շիռուռաւական գործարքաբանություն» (1843), Պատրիկ մասն պատճամարտներին և Ովյանապատճեն բանական (1844), բազմաթի բարձրացնելությունը։ Հայուսամայր Տերյանի բայն հայերն, նաև այսպիսի բարձրին մասնակիությունը պատճ է ուսումնակղության պատճու բայն բանական «Հայուսամայր» ներան և «Երևան» պարագաներուն նույն մասնի, բայն գրքաներին եղան պահը ու նայագույնը, բայադիրական, կոնճարական բարձրացնելուն նախարքը ու պատճենի նոյն։

1. Վանլը սկիր էրմտնի իլէ բրօթէսանդ քարոզիշ (Վանեցի հայր և բարյական քարոզիչը), 546 էջ, 7 նաւից, Կ.Պոլիս, 1844.

2. Յայտարար ուղղութեան նամի... Զմյուռնիա, 332 էջ, 1845.

3. Կէճ Քրիստոնեայ (Երիտասարդ քրիստոնյա), քարզմանություն. Կ.Պոլիս, 1864.

4. Սուրբ Յակով մամ իրի Առաքելապարն մազի (Երկու ս.Հակոբ սարգալների պատճուրյունը) Երևանադն, 1868.

5. Մերկանտնեսի «Ինը Քիչոյը» Կ.Պոլիս, 1868, 506 էջ:

Հայաւոտ թուրքերն ձեռագիր վիճակում բռնի է Դմիտրի Շերիֆ (Նոր կոտակարան) 1819. և «Յայտարար ուղղութեան», հ.թ. 1843.

Այնուաննեայնիվ արև մտահայ մոտավորականության այս «կատանին», որի դրականամբը եղել է հայ ժողովուրդն ու նկերեցին կամքի զնող պահպանելը՝ խորին հարգանքի ու ուստինասիրության և արժանի սերումների ու զիտականների կողմից¹⁶⁸:

Առաջին հայացրից կարող է տարօրինակ թվայ այն համագամանքը, որ Վեհափառիկ Միսիքարյանների միաբանությունը տարիներ շարունակ հայ ժողովուրդի անցյալի փառավոր էօնը վեր համելով ու հայրենասիրության ոգին վառ պահելու գործին հավատարիմ 1868 թվականին, այսինքն ազգային իմբռագիտակցության գարունի ամենապուն մշակում, հանկարծ, տարագում է հայաւոտ թուրքերենու քարզմանական մի վեպ «Լիոնելոն», որն ուղղված է առաջադիմական նեղականական զաղափարախոսության դեմ: Տարիներ շարունակ հայ մշակույթի ու պատմության ուստինասիրության, մշակման աշխատանքներին զնված միսիքարյանների այս քայլը բացատրելու համապետությունը և մկանի ունենակ Վասիլկանի կամակառար Անտոն Հաստինյանի անձը: Հաստինյանն ու իր կողմանակիցները լայն ճակատով գործունեություն էին ծավալել ոչ միայն առաքելական հայ նկերեցու ու նրա հոսքի, այլև հայ ժողովուրդի միասնության հնանար պայքարու առաջադիմ ու կրրալ հայ կարողիկության ներկայացուցիչների դեմ: Այդպիսի հայրենասեր կարողիկ գործիչներից էին Հովհանք Վարդանյանը, Շերենցը, Ակրտիչ Թեշիկը աշխատավոր և այլոր: Պայքարի թիրախ էր դարձել

168 Տե՛ս Տերյանը նախառարքային նիւթիօտ ներքանական հրանուագրություն - Գրայաց նախանձն Տեղայօտ մէջ ներուական մշակումներուն 1851- 1885 տարիները: Բարձրագույն 1888: Տեղայօտի պրով Առաք Տեղայօտ (1846-1925), որը պաշտոնականի է Հայուսայի պատությունից հայտարարությունների պահանջման աշխատավորաց:

նուև ամենամեծ հայութական կարողիկ կենտրոնը՝ Վենետիկի ս. Նազարի Միսիքարյան միաբանությունը։ Վերջիններին հասցնեն արված մնացրանքները թերթում էին նրան, որ Միսիքարյան հայրեք մի կայլ քողմելով կարողիկ գաղափարահուսության տարածման գործը՝ զրադշան էին հայ ժողովրդի ներուսական անցյալի վեր հանճամբ։ Այս գործունեության հետևանքով իրական հնարավորություն էր ստեղծվում հայ ժողովրդի դավանական միավորման։ Այս հանգամանցը խարարում էր Հռոմի անսահման իշխանությունը հայ կարողիկների վրա։ Հայ իրականության համար այս երանելի միացման գաղափարը նոր բարի առաջարկ Միքայել Նարանչյանի Թուրքիա կատարած երկու այցելությունների շրջանում։ Հայ առաքելական եկեղեցու ղերթերից ընթիւն Նալբանդյանի ելույթ ունեցավ Տերոյենցը։ Հակառակ դրամ և մյուսների այս առջրությամբ կատարված ջամփերի շարժումն ուժողանում էր, իր մեջ ներառելով Հասունյանի դեմ պայցարի հզոր հսկաղեցության ովք։

Հայունի է, որ 1867թ. Վատիկանը հաստուկ որոշում հրապարակեց, որի արքեւում էր ս. Նազար կղզու Միսիքարյաններին, զրադշե հայ ժողովրդի պատճեռյան և նշակույրի ուսումնասիրությամբ։ Այս որոշումը պահանջում էր ուժադանել զուտ կրոնական բարոզչությունը։ Վատիկանի այս որոշումը, հայունի իրապարակախոս և գրող Արքիար Արքիարյանի վկայությամբ մեծ նոտահոգության առիր էր հանդիսացել միարանության հայրերի շրջանում, մասնավորապես ականավոր բանաստեղծ, բանաօեր ու պատմաբան Ալեքս. Ալիշանի (1820-1901) մոտ։

Դեռև 1852 թվականին, Վենետիկի բնակչյաներից կանոնիկ Զուգապէս Շերելլերի անունով մի քահանա պարսակազիր էր իրապարակել Վենետիկի Միսիքարյանների դեմ։ Փարիզի Նուպարյան նաև նադարանում պահապանվել են այս խմբին Վերաբերություն մի քանի իրատարակություններ, այս թվում պարսակազիր Խեղինակ Զուգապէս Շերելլերիին ուղղված պատասխանը, իտալերենից բարգմանված։ Այն պայպանի են և ուղարկում 1852 թվականին Հռիփաննես Մյունիենտիյանի տպարանում և որը 40 էջ է կազմում։ Հաջորդը՝ Վենետիկի միաբանության մասին բնդիանուր կարծիք է, վկայված Պետրոս Բրանդոն Արքահեր կողմից (1852, Կ. Պոլիս)։ Վենետիկի Միսիքարյանների դեմ ուղղված «գարշելի, չարացրախուտ, զրգիշ» պարսակազիր դեմ իրենց գորակցության ձայնն են բարձրացրել Սպահանի բնմի առաջնորդական Գոյխանությը և «բոլոր պահանջաները միասնարար» (1853, բարգմանություն իտալերենից, Կ. Պոլիս, Մյունիենտիյան տպարան)։ Հով-

սեփ Վարդանյանը, որ դավանակորմ կաթոլիկ Եր. խոպերեմից հայա-
տուա բուրքերեմի է քարզմանել հայում «ԱՄօրիան» («Յիշատակա-
զիր») կամ Վենետիկի Սիսիբարյան միարաների մասին ի հայու ն-
կած դժգոհուրյունների պատճառների վերաբերյալ բացառութիրը
ուղղված Հռոմի պապական վարչությանը (1853թ.). Ա. Պոլիս Նշված է,
որ քարզմանիշն է ծովային տեղերի քարզմանչափու Հռոմի Վարդա-
նյանը: Սիսիբարյան Արքայի գործ ազնվորն շարունակող հայասեր այս
քարզմաների դիմ լարված ծովային ու քաշքուկը տարիներ տևեց,
բայց անարար իր ազդեցուրյունը բողնելով նրանց գործունեության ու
կանոնատարակալական ծրագրերի վրա: Կատիկանի այդ խառագույն
որոշումը համբնկավ Միքայել Նալբանդյանի մահվան առաջին տարե-
նից հետ (1867թ.), այսինքն նեղափական-դեմոկրատի գաղափար-
ների Թուրքիայում ամենուու տարածման ժամանակաշրջանի հետ:
«Լիոննելո»-ի ոճի գործ երանուակուրյունն այդ շրջանում միշերա-
բյանների կողմից լուզին բացառվում է, ունենու նրանց դիմ ուղղված
վերտիշյալ հաղածանքի փաստից: Ինչո՞ւ են հետաքրքիր այս փաս-
տերը մեզ համար: «Լիոննելոյի արկածները» գործի գլուխքը եերուց
նրիտասարդ հասակում կապիւմ է գաղտնի կազմակերպությունների
հետ, վարում ցոփ ու չփայտ լւաճը, բարիտում աշխարհով մնի: Այս
բափառումները, ընականարար ուղեկցում նև արկածներով, բախ-
տախոնուրյամբ, սահմուխցուցի, հանցագործուրյունների մկարագ-
րույններով, որ կատարում է Լիոննելոն գաղտնի կազմակերպու-
թյունների հրամանով: Նա սպասում է իր ամենահակատարին ու մտե-
րին ընկերուց, եւսո՞ զցում իր կատարած հանցաների ու ամի-
ջաւագ ացցած տարիների համար: Լիոննելոն իր կյանքը ավարտում է
նըրնասպանուրյամբ: Մահվանից հետո մնում է Արք Թագավորական օրու-
թիքը, որը և հիմք է ծառայում արկածային վիճի համար: Ի՞նչ գաղտնի
կազմակերպությունների մասին է խոսք, որոնք սպականում նև երի-
տասարդներին և վնաս հասցնում բարյականության ու ապառու-
թյանը: Այս հարցի պատասխանը բացահայտում է վիճի միզգիտ հեղի-
նակի քաղաքական տնօղինցները և Պատիկանի պատվերով գրված
լինելու հանգամանը: Պարզվում է, որ «հանցագործ Շուրյունների»
տակ հեղինակը նկատի ունի հեղափականական և ազատախոն գաղա-
փարներ հետապնդող կազմակերպություններին: «Ապուն արկածնե-
րը կարուկ ընդհատվում են առաջդիմական գաղափարների մկան-
մամբ վիխսովիայեան, տնօղինցից հարձակությունից: Լիոննելոն
կծու տռնում է խոսում 60-ական թվականների Բալկաններում, ինչպես

նաև Խոսվայում Գարիբալդիի և Մածինիի գլխավորությամբ շարժան մասին ներկայացնելով այն որպես սովորական, բաղանշյական բարբառություն¹⁶⁹: Հնդինակի կարծիքով Վերոհիշյալ գաղտնի կազմակերպությունների ստեղծման ու տարածման հիմնական սպառնաց 18-րդ դարի ֆրանսիական լուսավորիչների գաղափարներն են: Բոլոր տեսակի շարագրությունների առյուրը պետք է փնտրել Վոլտերի, Շիբոյի, Ռուսոյի մարդկության մոլորությունների անդամությունը մարդերի մեջ: Թրեշյանն այդ հնդինակենարի և Արանց համախնների, հետևորդների ստեղծագործություններն ամփառում է «աստանայական զրեր»¹⁷⁰: «Վասում ակնարկներ են արգում Պիետրոբրոգի, Մուսկվայի, Թիֆլիսի, Ղրիմի, Օդեսայի, Կ.Պոլսի, Խօմիքի և այլ քաղաքներում գործող գաղտնի կազմակերպությունների խմբերի գոյության մասին, որոնց կենտրոնները գտնվում են Հնդ Լեհաստանում, Ռուսաստանում, Գերմանիայում, Անգլիայում¹⁷¹: «Լիոններուի» հեղինակը բարողում է Հոռի նկատմամբ անսահման հնագանեցություն:

Պատրի Պերչյանց պատմում է մինչև 1861 թվականը տեղի տեսած դիացերի մասին: Հնուարար գլորք գրված է ամենավերջին պատմական իրադարձությունների հիման վրա և անմիջապես բարգնակի է տարրեն լեզուներով: Նմանատիպ բովանդակություններ են ունեցել Տերյենցի հայերենի բարգմանած «Ժակման Կլնս» և «Խորեությ զարունի լիներությանց» վեստերը: Իսկ այս վեպի հայատառութերեն բարգմանառությունն ուղղված էր փաստորեն հայ իրականացնում հեղափոխական, դեմոկրատական գաղափարների տարածման դեմ: Իսկ նճամ գաղտնի կազմակերպությունները հայկական ջրանակներուն կապված են եղել հիմնականում Մլփայել Նարբանդյանի անվան հետ¹⁷² Ոչ մի բարգմանական վեպ այդքան հայերեն բառեր չե-

¹⁶⁹ Տե՛ս՝ Պերչյան Փառք, Լիոնիօնն սուվորով. Վանահիկ, Ս.Դավար, 1868, էջ 436-461 և 462-483.

¹⁷⁰ Պերչյան Փառք, Լիոնիօնն սուվորով. Վանահիկ, Ս.Դավար, 1868, էջ 80 և էջ 102: Նոյ 1867թ այս վեպ ձևավորության հայ իրականառությունն էր հասպանական (1827-1916) - Ներ առ կառապաշխառքին» վեց համար բավանդակությամբ՝ հայեական իրավունքության վերթին:

¹⁷¹ Անգլ.

¹⁷² Անգլանահան Գանեիկ, Անարքանդյան: «Երկրագրությունը որպես ուղղու ճամփար» աշխատաքան արձագանքները 1862-1872թ տարմականուն Ը., Գ.Ռ. «Տեղեկագիր» Ն 11, 1953, էջ 41-74: 1867թ նոյեմբերի 7-ին, Միքայել Նարբանդյանի «Արևելյան բարերեցությունը և Շ.Անդիքինը» վայրում Մութիւնը անցնափառական օրուաց, Շնո-

պացունակոմ, որը այս վերջինը՝ Սևկ ասպացոյց ևս, որ այն նախատեսած էր զուտ հայկական շրջանակների ընթրցանության համար:

Հայուսուարդուրեն բարգմանական գեղարվեստական գրականության մեջ իր ուրույն տեսքը ունի միջնադարյան ասպետական «Պատմութիւն Փարեզի և Վենայի» պոեմը Միջնադարում բազմաթիվ ասպետական վեստի են ստեղծվել, առկայն ըրանցից եղակիներն են արժանացել մասմ ընդունելության: Բանաւերմերը այդ բացաւում են կոմպոզիցիոն կուտ կառուցվածքով, ենթուների տիպականությամբ ու բանաստեղծականությամբ, գրական և գեղարվեստական այլ արժանիքներով: «Պատմութիւն Փարեզի և Վենայի» պոեմն երևի մաս տարածուել է գտնի նաև Հնորիիլ 12-րդ ամել ֆրանսերին ու 22 խաչերին երատարակությունների: Պոեմը բարգմանվել է լատիներեն, ինգաներեն, չվետերեն, ուստիև՝ ¹⁷¹, հայերեն ¹⁷⁴ և այլ լեզուներով: Պոեմն անամուն է և ենդինակի անոնք մինչև օրս չի բացահայտվել: Ամենայն հավանականությամբ, բիբլիոթեան պատմվելով սերմոք սերունդ, ենդինակի անոնք նոտացության է ճատնիվ: Պոեմը ենտագայուն գրի է առնվել, արտագրվել բազմաթիվ նարուկամ կողմից, բարգմանվել աշխարհի լեզուներով: Յերարամյուոր բարգմանից կամ արտագրող, իր ազգային, կրոնական և բաղարական հայացքների պատկանելությամբ համապատասխան փոփոխություններ է նոցրել պոեմում: Մասնացեաների կարծիքով «Պատմութիւն Փարեզի և Վենայի» սիրային պոեմը ստեղծվել է 14-րդ դարի կեսերին: Հայունի է, որ նա գրի է առնված նոյն կատարյաներին, ենու միայն բարգմանին պրովանսերեն, իսկ 1432 թ. ֆրանսերեն: «Պատմութիւն Փարեզի և Վենայի» առաջին տպագրությունը կատարվել է ֆրանսերին լեզով 1487 թվականին: Հայերեն այս բարգմանվել է 16-րդ դարի վերջին 1587 Հովհաննես Տերզեցու և նրա որդու Խաչատուրի կողմից 1587 թվականին Մարտելու ¹⁷⁵: Թարգմանությունը կատարվել է ազատ

→ ռա Արամակի մասնակտությամբ երևոյն վերջուն, պիտուա ծառանակ դրաւու մայութակ կազուու և Նարանական - Ազգայինը - Ռ. Պատեմբար պատասխան ինքնաւարչության ունեցու արտահանությունը երևոյն կողմու ու կրկնությունը պատճենագույն կամ գույնու բայցին:

173 «История о Париже и Вене», первоначально повесть в стихах петровского времени. Примечание к изд. М.Н. Бендерова. Предисл. Акад. А. Соболевского. -СПб., 1913

174 Սատանակարան, ծմ. 1455. Այս մասին առ առանձակարար առաջին պատճենը հայության մասունք:

175 Հովհաննես Տերզեց (16-րդ դ.) առ Խաչատուրի, բարգմանին Հայության պատճենի է բար Խաչատուրի հայ Հովհաննես Անդրեան, Մարտելու: Թարգմանությունը հանուլից գտնվու է Վանական Միհրանյանին հայությանուն ծմ. 86: Հայության բայցին մեսազի տեսք հայունի է:

շարադրմամբ, անզամ հայկական ողբազմերի ներմուծմամբ։ Հայ հրականության մեջ այս պտղի նկատմամբ հնտարքը բռյան մասին է խոսում այն փասով, որ մեզ հետ համեմ պտղի ձեռագիր քարզմանության 8-10 տարրերակներ՝¹⁷⁶ Համաշխարհային ճանաչում ստացած գրական այս հուշարձանը քարզմանվել է նաև հայատառ թարթերն իւ լույս աշխարհ է ներկայ 1871 թվականին։ Տպագրության տիտղոսաթերթից իմանում ենք, որ քարզմանին է Երևանի Շյունորբյանը։

Մենք բոլոր հիմքերն ունենք պմղելու, որ այս հրատարակությունը նախատեսված է նույն ոչ միայն հայկական շրջանակներին նկատի ու նենապէ, այլ նաև բոլորական ընթերցողներին։ Այս մասին ակնարկում է նաև Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը։ Նա նկատն է, որ զրիթ քացակայում նմ Հայատառամին և հայերին վերաբերող մասերը։ Փաստբեն քացակայում է զիմապոր հերոսի այցելությունը Կիլիկիա, Փոքր և Մեծ Հայք, Ամրի ամրոց։ Հպանցիկ կերպով հիշատակվում է այն մասին, որ զիմապոր հերոսը նոդի է Գյուրջիանուանուն և Թավրիզուն։ Կ. Մելիք-Օհանջանյանը այս հանգամանքը քացատրում է Երևանի Շեղանի Քյոնորբյանի քաղաքական զգույթը։ Ըստ ամենայնի Շեղանի կրօնական է նոյն քանի գլուխներ, որպեսզի «զգութիւնը բարերին»։ Սակայն հայունի է, որ Երևանի Շեղանի Քյոնորբյանը քարզմանությունը կատարել է քավականին վար, 17-րդ դարի կեսերին և դժվար թէ նպատակ է ունեցել այն հրատարակելու։ Ավելի հավանական է, որ կրօնականները կատարված լինեն երատուրակից կողմից քաղաքական նոյն զգույշավորությամ հայուսուկներով։ Վեցին ոչ միայն կրօնական է նայ ժողովութիւն վերաբերող մասերը, այլև թիվուունյաներին և դավանարական թեույլ ունեցող հաստիւածները։ Եթե զրիթ տպագրությունը նախատեսված լիներ միայն հայ սնբերցողների համար, ապա բոլորով վիճ կարիք չկը զգացվի նման նրբանկատ զգուշավորության։ Մինչդեռ նկատի ունենալով բոլորերն ըսթեցողների և բոլորների կողմից տպագրությամ պատվիրված լինելու հանգամանքը կատարվել նմ համապատասխան կրօնականներ։ Պահմի հայատառ բոլորերն իրատարկելու առաջարանի մի քանի տողերուն պարզություն առևլուն է Երեմիա Շեղանի Քյոնորբյանի քարզմանության բոլորների կողմից տպագ-

¹⁷⁶ Դուք որոց հասկանեմք Հայութարակին ոչ գաղտնի Մրգանձուամբ կողմից Մահմետ-ուն։ Դուք նայելուն տարբերակներից շնուռահանձնաւածն բարգի լոյս ընթացով նախապատրայան ծանրագործությունները կատարվել են 1946 թվականին հայության Մելիք-Օհանջանյանը (1893-1970)։

նորյան պատուիրված լիմեկո նասին՝ ՚Իրանից հետևում է, որ մուսուլման և քրանտիացի բարեկամները ծանորանալով Շեխավի քարգմանուրյանը, խորհուրդ են տվել անպայման տովազըլու պունմ. Զարժանալիորեն այս տովինը վրիպել են Կ. Մելիք-Օհանջանյանի ուշակրությունից. Զանցրադառնալով անգամ այն հարցին, թե որքանույն է Շեխավի քարգմանուրյանը համապատասխանում հայերն տարրերակին, որից կատարվել է քարգմանուրյանը, պետք է մշկ որ հայերն տերասն իր հերթին՝ չի համապատասխանում հայտնի բնագրերից և ոչ մեկին չշնչցինք, որ յուրաքանչյուր քարգմանի կամ կրիստոնեական իր հերթին, իր հայեցողությամբ հավելումներ ու կրթատումներ Է կատարել: Այս նաևն է ուղղակի իրենց լեզվով գերաշարադրելու և ու բովանդակությունը: Աղյակն է վարկել հայերն քարգմանուրյան հեղինակը, որը և ենք է ծառայել Շեխավի հայատառ բորբերն քարգմանուրյան համար: Պարզուց է, որ Շեխավին իր հերթին ազատ է զատել և մի շարք բանաստեղծական զեղումներ է ունեցել և դրանք ներուի տերաստմ: Արժանահիշատակ է այս առումով պունմի վերջին քայլակը, որն իր ունվ հիշեցնում է հայ ենին պատճառքերին: Շեխավին գրու է, որ ինը սերիստասարդ հասակից ի վեր երազել է քարգմանի այս երկը, համարելով այս շատ օգտակար սիրահար նրանուասպահների համար: Սակայն իր կյանքն անարդյունք է անցել»: Երեխան իր անունն է նոցրել նաև Օրդուրադի և Խամբելյանի ամուսնուրյան հասովածում, ախտոսերվ որ ինըը, պատուինվ այս ամենը, մենակ է մնացել անապատում: Փաստ է, որ քարգմանելով այս պունմը Երեմիա Շեխավին այն դարձրել է բորբակու ճշակույթի սեփականուրյանը:

Երեմիա Շեխավին տիրապետել է մի քանի լսումների (Քրանտերն, ինուալերն, լատիներն, հունարն, բորբերն և թմականարար՝ զբարյաց): Պատասխանառու պաշտոններ է վարել բորբական պետական իհմանարկմերում, դիսպանատերում: Ծառ երկրներում է եղել Եղել է նաև Արևելյան Հայութանում, Լոմիանում, Երևանում և այլոր: 1677թ. Կ. Պոլսում տպարան է ենթել և մի շարք գրքեր և հրատարակել: Հայերներ գրված երա աշխատուրյուններից առավել արժեքավոր է «Սուսամազօլա պատճուրինը» (տպագրվել է Վ. Թորգոնյանի ծանրագործություններով 1913թ.): Այն Հ. Անդրեասյանի կողմից բորբերների է քարգմանվել և ծանրագործություններով համեմոր տպագրվել 1952 թվականին: Ստամբուլում: Բնականարար երա բոլոր հետաքրքրի և արժեքավոր աշխատուրյունների կողքին մեզ ավելի հետաքրքրում են Շեխավի բորբերն քարգմանուրյունները: ՚Իրանցից ամենակարևոր

Սովոր Խորենացու «Հայոց պատմոքեան» համառոտ տարրերակի հայատառ բուրքերն բարգմանուրյունն է. Ընթացողմներին ավելի լայն պատկերացում տալու համար Հայաստանի ու հայերի նասին՝ Մովսես Խորենացու գրքի վերջում ավելացրել է Բագրատունիների ու Օսրից նանց բագավորության համառոտ պատմոքյունը:

Երեմիա Շեմային հայատառ բուրքերն է բարգմանել ոչ միայն «Պատմութիս» Փարեզի և «Վէննայի», սիրային պոնմը, այլև Ազերսանը Մակերեսնացու պատմությունը¹⁷⁷: «Պատմութիս» Փարեզի և «Վէննայի» ազդեցությանը հայատառ բուրքերն զրել է «Պատմութիս Տիմօֆ» պոնմը՝ միջնադարյան ասպետական սիրավեպերի ոճով՝ հայատառ բուրքերն և հայերն բազմաթիվ բանաստեղծական հատվածներով հանդերձ: Վերջապես հայատառ բուրքերն է բարգմանել հատվածներ Աստվածաշնչից և Նոր Կոտակարանն ամբողջությամբ, Սաղմոսագիրը՝ Քյունությանը հաճախ ինըն է բուրքերնի բարգմանել իր գործերը:

Կատկած չի հարուցում այն փաստը, որ Երեմիա Շեմայի Քյունության իր ինքնուրույն գործերի մեջ մասը զրել է հայ և բրդախոս հայ շրջանակների համար: Գալով Մովսես Խորենացու Երկի բարգմանությանը, ապա նա հակված է եղել «Պատմությունը» ներկայացնել նաև բուրք և բրդախոս ընթերցողներին:

Հարկ է նշել, որ պահատական շրջանակներին ուղղված Երեմիա Շեմայի բարգմանությունները լեցուն նմ միայն այդ շրջանակներին հասկանալի արարա-պարսկական ծերծերում ունեն. օսմանիզմներուկ Մինչդեռ հայկական շրջանակների համար նախատեսված գործերը պարզ, հասկանալի բուրքերն են: Հետաքրքրի է, որ պահատական շրջանակների ու ժողովուրի համար նախատեսված հրատարակությունների լեզվական նման տարբերակումը բնորոշ է եղել մաս 18-19-րդ դարի հայատառ բուրքերնով ստուդիազործած այլ հեղինակների:

Ասվածի լավագույց ապացույց է համեյսանում ականավոր հայ հանարակական-քաղաքական գործիշ, գրող, հրապարակախոս, Բարձր Դաստիարակության պաշտոնյա Հովհանք Վարդանյանի (Վարդան Փաշ) գրական ժառանգությունը¹⁷⁸:

177 Տե՛ս այս գրքի ձևագույնական գրականությանը նվիրված գովիծը.

178 Հովհանք Վարդանյանի ստուդիազործության լամբարդամանը եղաւ «Ազատի» լուսական՝ պատմությունը, «Անհայտ պատմամանների պատմությունը» պատմաման աշխատավայրների օտերու:

19-րդ դարի ֆրանչեզական լուսավորիչների ստեղծագործությունները բարգմանուրյունն ու հրանտարակությ հայերին և հայուսառ բորբոքի ճշանակայի երևոյր էր արև մուտքայ իրականության մեջ։ Աղտակի երկերի բարգմանուրյունը որևէ լեզվով նախ և առաջ հանդիսանում է այդ ժողովրդի հոգերը զարգացման շափամիջը։ Այս իմաստով վաղարքերի երկերի մուտքը Թուրքիա ճշանակայի երևոյր էր, անկախ այն փաստից, թե ովքերն չեն որու հերիմանները հայերը, թե բորբոք։ Կ. Պոլոսուն և Զեյտոնիայում իրականացվել են Վոլոտերի «Միկրոմեգա», «Կանոնից կամ օպտիմիզմ», «Զարիկ կամ ճակատագիր», «Զարի» երկերի հայերեն և բորբերեն բարգմանուրյունները։ Այս առաջնորդ շաբաթոր է մուսանալ «բորբ մուսավորական» շրջանակներին¹⁷⁹։ Թուրքական մոր գրականուրյան հիմնադիրներից Շիհասին «Փիլիսոփայական երկխոսություններ» անվան տակ օսմաններն է բարգմանել հաւովածներ «Լոյտերից, Ռասիմից, Լամարժիմից, Մյուսսեյից, Հյուզունից, Թուալուից, Ժիյրերից, Ֆենեկունից, Ֆանտունից»։ Խանուններից և առաջնորդ Թմմալը բարգմանել է Ռուսակի «Հասարակաց դաշինքը», Սինտեսքիտ։ Զիյա Փաշան բարգմանել է Սոյիերի «Տարտոյ Ֆը», Ֆենեկունի «Տելեմարը և Ռուսակի «Հասարակաց դաշինքը» օսմաններներից արաբերների վերածել։ Համարդի Սամին բարգմանել է Հյուզունի «Թշվառները», Ամեն Միոհատը Էմիլ Ռիշրուրգի «Անհջապահ աղջիկը» (1883թ.) և այլն։

Այս ստեղծագործությունները բորբերեն (օսմաններն) են բարգմանել նաև այն հայ մուսավորական գործիները, որոր պաշտոնավարել են կառավարական շրջանակներում։ Այսպիս օրինակ, «Նոյեմբ աղասի» շաբաթաբերի խորապիրներից Ապրիլ Սահակը (1823-1900), որ Թուրքիայի արտարին գործերի նախարարությունում կարևոր պաշտոններ է վարել, բորբերեն է բարգմանել «Մեծն Թեորոսի պատուրյունը», Վոլոտերի «Կապու ԺՇ-ի պատուրյունը», Պ. Անյի «Բաղարական տնտեսությունը», Արքաք Փաշայի հետ միասին Մարիակելիի «Խշանը», բարերական նշանավոր անձանց մասին լուսավորություններ։ Գառաքը Թույսուզը բարգմանել է Սոյիերի

¹⁷⁹ Թուրք բառայինքների նախարած բարգմանուրյունների, հիմքն նույն թագավորական ժամանակակից գրականուրյան բորբ և հայ բարգմանուրյունների ամփունությունը տեսակ է ԿՈՒ. Եղանակ հետի նշում ու ուսումնառություն։ Ի-Վահուս Բագրատ Մագնատ հետաքանչ եղանակ նշումնառությունը։ (Ընդ ունեցող առաջնամասից պահ դրս են կուսակցական թվականներ)։

«Ակամա թժէշկը» (1849թ.), «Դիարքերիրցի Հակոբ Լյութիին եղովարսի առակները» (1873թ.) և այլն: Զսավի դը Մոնթեալին են բարգմաննել Սովեյան Վեհապին և Մանուկ Գյումուշյանը (1874թ.), Ժյուլ Վենոն Հովհաննես Դակասյանը և այլն: Աև Շյումայի «Կոմ Սինք Թրիտոն» վեաց բարգմաննել է բոլորական առաջին «DIO-JEAN» (1870-1873) և «HAYAL» (1873-1877) երգիծաբերքերի հրատարակիչ, ազգուրյամբ կեսարացի հայունի եռյան լրագրող Թեոդոր Քառասպը (1835-1905) և տպագրել իր թերքի տպարանուն 1871-1873 թթ.: Օսմաններն «HAYAL»-ն ունեցել է հենց սկզբից իր հայտառ բորբերն «ԽԵՅԱԼ» տարբերակը (1873-1874 թթ.): Հայերի և բորբերի կողմից օսմաններնով կատարված բարգմանուրյունները հիմնականում տպագրվել են Կ. Պոլսի մի շաբթ հայկական տպարաններուն: Բնականարար բորբական պալատական շրջանների պատվերով կամ խորհրդով կատարված այս բարգմանուրյունները դրան յնձ եկել նախատեսված ընթերցողական նեղ շրջանակներից: Բոլոր օսմաններն բարգմանուրյունները միասին շատ ավելի փոքր ընթերցողական շրջանակ են ունեցել քան այլ ստեղծագործուրյուններից մնելի հայտառ բորբերն տպագրությունը: Եթե այս գործերի հայերն երաւարակությունները նախատեսված էին հայ մտավորական լայն շրջանակների համար, ապա դրանց հայատառ բորբերն երաւարակությունները զավահի, կիսագրագնտ թրախու հայերի համար չէ որ տպագրվել են: Կայսրության մեծ քաղաքների տարրեր ազգերի մտավորական ընտանիքներուն ընդունված սովորություն է եղել կարդալ հայատառ բորբեր գրքեր, պարքերականներ: Այնպէս որ առաջադեմ մտածողների երկերի հայատառ բորբերն երաւարակություններն ուղղված են երես հենց այս բազմազգ մտավորական խավերին, որոնց համար հայատառ բորբերն ընթերցանուրյունը կենցաղում ընդունված սովորական երևուուրյան չը: Օսմաններն բարգմանուրյունների բնագավառուն եայ հեղինակների ու բարգմանիչների գործունեությունը և բորբերի համագործակցության հետաքրքիր շրջանն արժանի է հատուկ ուսունասիրության հայ և բուրգ գիտնականների կողմից:

Այս ինցուում մեծ ավանդ ունի Հովհան Վարդամյանը, իր ժամանակի ականավոր և ամսնագրագացած անձներից մեկը, որը կրություն էր ստացել Վիեննայի Միխիարյանների մոտ: Նա ստեղծագործն է հիմնականում հայատառ բորբերն: Լինելով պալատական բարձրաստիճան պաշտոնյա, արժանացել է «փաշայի» տիտղոսի և «Ուլայի» 2-րդ աստիճանի պատվամշամի: 1837 թվականից՝ գիտավոր բարգման Օս-

Ասմյան Արքունի նավարարմի ու ծովային վարչության: Պատկանել է կարողիկական գովանանքի: 19-րդ դարի 50-ական թվականներին մխացել է «Համազգեաց» միուրյամ շուրջ համախմբված ու կարողիկական պատակտիր ֆանատիկ քայլ դեմ բուռն պայքարի ելած հայ պատշաճեմ մտավորականներին: Պայքարի հիմնական թիրախը կարողիկ հայերի Վատիկանի կողմից «կարողիկո» կարգված Անտոն Հաստ-Եյանի տաճագիրծած գործողություններն էին: Արևոտահայ իրականության հայ ժողովրդի և եկեղեցու համար կենաց ու մահու այս պայքարմ իր սրությամբ զգացվել է նաև ժամանակի բուրք պատմաբանների ու հասարակական գործիչների ուշադրությունը նև: Այսին օրինակ, Սահմանադրության ընթացքում և բուրք հայկական հարաբերությունները՝ գրի «Օսմանյան կայսրության միջևայինական տարածաշնուրությունները» գլուխ նկարագրելով այս պայքարը, հայերի կարողիկական համայնքին անվանում է «յարանջը փարմաք» (օտար մատ), այսինքն օտար միջամտությամբ, օտարների ցուցումով գործող: «Պայքարող կողմերը կողմուն են գորում «հասումյանկաններ» և «հակահասումյանկաններ»»¹⁸⁰: Հեղմակը շտապում է նշել, որ բուրքերը հիմնականում չեն միջամտել հայ համայնքի ներում ծավալված սուր պայքարին:

Այս պայքարի արտօնախայտությունն է հանդիսացել այն նույնային իրականություններ առաջին ռհապտական վեպի «Ազատի» հայութան բուրքերին ստեղծագործության հրապարակում հայտնվելը: Հովհաննեսի Վարդանյանի վեպը տպագրվել է 1851 թվականին, առանց ներինակի անվանումունքի:

«Ազատի» վեպը Անտոն Հաստոնյանի քամբերով բանադրանքի ենթարկվեց կարողիկ եկեղեցու կողմից, արգելվեց և ստուգության մասնակի մի ամբողջ սերմոնի կողմից: Մա ուրեմնագալական սիրո

180 Sadî Koçâ, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni ilişkileri*, Ankara, 1967, s. 117-119. Այս համաց մեջ Ch.A.Praetse, *Catholics and Ottomans. The Catholic and Orthodox Episcopate, 1453-1923*, Cambridge Univ.Press, 1983, p.95; E.Cg.Satçılıç, *Die Konformierung des Ostkirchen mit westlicher Theologie. "Die Türken in Europa" p.98-106*, Göttingen, 1979; G.Jacobseke, *Die christliche Mission in der Türkei*, Saeculum, zg.7, 1965, p.68-78; Robert Atayoglu, *Ottosatlı Devlette'de Hareketçilikler ve İc Tarihimizde "Tariik ve Terlik"* Iş, 1987, N46-47, s. 53-56, 17-29.

181 Առաջնական հայութան Հայութ Վարդանյանի գիրավաճառական մյուս գործը ևս «Պայքարող պետական» («Հայութայություն»), 1857 թվականին: Երես պայման է ստուգության մեջ հայութի տպագրության:

Այս ստեղծագործությունները հայութայության, հայերի բարգավանականների և կրոնակալության (1953, 1979 և 1978թ) համաց պահանջան մեր հայութ բանադրանքը Գանձի Սունդամելու:

պատմություն է, որի հերոսները զահ են դատնում հայ կարողիկ նկեղեց-
ցու պառակատիչ բաղաքականությանը և հետապնդումներին: Հասուն-
յանի կողմանից հակառակ արդյունք էր տվել և ինչպես վկայում է
ֆրանսիացի արևելագետ-հայացներ Դյուլորինն: Վեպն ընթերցողների
հետո բանակի ուշադրությունն է իր վրա երավիրներ՝¹⁸²

Հաջորդ տարի, 1852 թվականին լույս է տեսել Հովհաննի Վարդան-
յանի երկրորդ վեպը «Պօչպօնազ պիրատէն» (Շատախոսը), կրկին
աճանում: «Ազագի»-ի շուրջ բարձրացրած աղջուկն էր մողել հեղինա-
կին ավելի շրջահայաց լինելու: Երկրորդ վեպը կոչվում էր
«Շատախոսը կամ շատախոսության վճարի համառուս նկարագրու-
թյունը»¹⁸³: Ստամբուլի Պերա բաղամասն էր իր ապականված բարք-
րով դարձել հեղինակի ժաղորի առարկան: Այս բաղամասուն ապրում
էին ույ կարողիկները և նրանց կենցաղի նկարագրությունները, կորո-
բեն նվազական կյանքին կապվելու ջանքերի սրամիս նկարագրու-
թյունը հեղինակին կրկին դարձել էին թիրախ հասունյանական
հարձակումների: Գառնիկ Ստեփանյանի կարծիքով զիրքը նկա-
րագրուել է պայտառական նկարիչ, հայ կարողիկ ընտանիքի ներկայա-
ցուցիչ Ռուբեն Մանասը¹⁸⁴:

Սազ հետաքրքրուն այստեղ հեղինակի աշխարհայացքային դիրքո-
ւորումն է Հովհաննի Վարդանյանի հայատուառ բորբերն ստեղծագոր-
ծություններում պատճենահական, ազատախոն դիրքերից դիմակա-
զերծ է արվում կլոնական խամատիզմը: Այդ իսկ պատճառով ինչպես
«Ազագի» վեպը, այնպես էլ Հ.Վարդանյանի բարգմանած Լը Սամի
«Կադ սատանայի» հրատարակությունը բանադրանքի է արժանում
պատճական գործակալ Անտոն Հասունյանի ջանքերի շնորհիվ և ար-
գելում ներդրում կարդացված հատուկ կոնյակների միջոցով: Ի՞նչ էր
լր այդքան վախեցրել կարողիկ նկեղեցու սպասավորներին:

Սիրային պատմությունների արտաքուատ բվացող ոոց երերայնու-
թյունը որը կազմում է եկմանական թևմատիկայի հեմքը, «Կադ սատա-
նան» իրենից ներկայացնում է բունու սարկազմ ուղղված իսպանա-
կան պարատի բարերին և կերպա-ֆիոդալական (կարողիկան) հա-
սարակությանը: Թհականարար Լը Սամի նկարագրած աշխարհը
միայն Մասրինին չէր հատուկ: Այսպիսի բարքեր ամենուրեք էին, այդ

182. Հովհաննի Վարդանյան. Ապագի, Երևան, 1979. (առաջարկվել Ք. Հ. Հայք):

183. Ստեփանյան Գ. Հովհաննի Վարդանյանի նորամայությունը սատիրակած ստեղծագործությունը «Ծառավայր» - Երևան, Բանիք Երևանի օպերֆիլմը, 1978, N 3, էջ 57-61.

184. Խոյն աւերմ, էջ 56.

Բնակ նաև՝ Թուրքիայում։ Եվ եթ կադ սատանան բարձրացմենք թուրքական ճայրաքաղաքի պալատների տամիրները՝ ապա ի հայտ կգային փաշայական, պալատական, բազմազգ սեղանավորմերի աշխարհի նույնքան տահմուեցուցի պատկեր։ Հատկանշական է, որ Զօյութիայում նոյն այս տասնամյակում երատարակվել «Ժիր Պատուի Սանտիլյանի պատմությունը»։

Հայատառ թուրքերները արև մտաելուուական զբականության բարգմանությունների թվում երևոյ պիտի համարել «Դռն Թիջոտի» բողոքությունը որ համառոտ տարբերակի երատարակությունը (1868թ.) Նշելով հանդերձ վերջինիս երևան գալու գաղափարական նպատակները (Հովհաննես Տերյանցի բարգմանության հանգամանքն էր այն նախանշում), այնուամենայնիվ դա կարևոր երևոյ էր ոչ միայն հայեցական համայնքի, հայերենին չոփրապեսուող հայեցի նամար, այլև Օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդների համար։

Ծաղարական բողոքներն այլ նպատակադրվածությամ արյունը կը էման Այսի վեպերի բարգմանությունները և երատարակումները խնդիրը նրանում չեր, որ հայ ընթացողներին հափշտակեալ էին է։ Այսի վեպերի արկածային գերող պյուտները։ Այս վեպերի տայ աշխարհ գալը պայմանավորված էր հայ իրավանությունու բավականին աշօրեական համելիսացող դավանարանական ոճի խմբիներով։ Հայերի մնան մասի համար օւսարածին կարողի քարոզությունը, որը սկսել էր զարգանալ 19-րդ դարի 40-ական թվականներից, իր բարձրակետին էր հասել 60-ական թվականներին սուր բախումների առիթ համելիսամայով հաստայանականների միջև։ Այս առիթը հիշենք նաև։ Հակոբ Պարոնյանի մղած Երկարակու պայքարը կարողիկության դիմ, որն իր արտահայտությունն ունեցավ ՀՊարոնյանի գրական ժառանգության մեջ, ճամանակորապես նրա «Ազգային ջոշնոր»-ում, («Հայունյանի լինանկարը», «Հայունի երազը», «Երկու բույրերը», «Վլահրանկա» և այլն)։

Հայ մի շարք առաջնորդներ մտավորականներ, այդ թվում նաև կարողի դավանամբին պատճառող գործիչներ, ինչպիսիք էին Մկրտիչ Պետրոս Շնիրաշվանդ, Շերենցը, «Ազասյո»-ի նեղինակ Հովսեփ «Հարյամյան» և ուրիշներ, բոլոս պայքար էին մղում կարողի քարոզության դեմ ճանակու մեր համեն նրա ողջ Երկարականի, դավադիր Երևյանց, նրա բարձրական նեմը նպատակները՝ արևոտյան պիտույքությունների ներքաղաքական մասը նպատական պատուական պարագաների այս պայքարին մասնակությունը Մերձավոր Արևելքը։ Մոտավորականների այս պայքարին

նախաւոր իրատարակություն կարող էր հանդիսանալ Ե. Սյուի «Թափառական երես» նրկանոր վեպը:

Պատահականորյուն շպնդը է համարել այն հանգամանքը, որ կարգիկան վտանգի դեմ պայքարող հայրենասեր հայ մտավորականությունը, ժամանակի ամենաառաջադիմ մտածողները համարյա միաժամանակ, 19-րդ դարի կեսերին ձեռնամուխ եղան այս զբի Բարգավանության և տպագրության գործին՝ Դաս Միքայել Նալբանդյանը էր Սոսկվայու (1857թ.), Կարապետ Փանոսյանը (1863) և Պոլտան¹⁸⁵, Ստեփան Ռուզանյանը Փարիզում, Կարապետ Շորուցյանը (1868) և Գևորգ Միմբեչյանը Կ. Պոլտան (1889թ.). Միայն այն համգամանքը, որ նույն հայ վեպը Ե. Սյուի «Թափառական երես» միանցանից հայատառ բորբերն են բարգմանել և իրատարակել.

185 Կորապետ Փանոսյան (1826-1905)-իրապարտախումու, խօթագոր, բազմամինչ նույնագործական գործի, անվանական նշան է Կամացիայում, բորբեր առաջի սնուածուում ներկայի էլեկտրոֆուջ շառ հայրը:

Նույնամաս կորուրուն առաջ է հայրենիքու, իսկ 1841թ. այն շարուանակը է Կ. Պոլտան 1842 թվականի գործի և մանուկանախան գարենությունը. 1859թ. և Պոլտան հետոն է «Արմատիք Երես» (Արգում ուղարկու 1859-1862թթ) հայուսու բարբերն յարաւարելու ու նույնագույն Ֆրեյր գլուխին, արվաւագիտական և գուշակ թաք է վեճաճին. Այս Հայու Սահմանական -Մայու-է առ նույնագույնական դիքքին պարտաւոյն պաշար է մաս պահպանության գործարքություն ունի. Այս պատճառու է թաքը կուտավարելուն կումը ծննդի է 1863թ. Փանոսյան 1866թ. իջնացը է ամենահինգարկու հայուսու բարբերն ընդունի մակը: «Անզումն Եղեաւ» (Անամունն շար), որի ամիսի բան 30 տար ապրանքին 1896 թվականին Ֆրեյրը բարձրաց պատճառու թաքը փոխանցօք այլ խօթագոր և որու ընթառապնդություն դառ սկսած մինչ 1917 թվականի Խորապետ Փանոսյան նոր է հայուսու բարբերն ամենալուս բարձրամիջնորդ մնաւ:

Երրու բարձրամուրունն ունեցած կարիք է բարձր եղան մասից: Կապինը է Սյուի «Թափառական երես» առվաւանական վայր է, որը նույնականություն 1863-1866 թվականներին, որ Գուշի է -Մինաւուիք Երես»-թաքը. Այս վեցը նու առաքել է առանձին առաջունություն իջ թաք, որու պահը ուղար որպէս թաքը «Անզումն Եղեաւ» ու տարաքել մի շաք Ֆրանչեսկոց բարձրամասն վայրը: «Աս նոյն է Սյուի »Անզումն յար մեղքը ծովագրուն» (1868թ.), «Փոյզու պարմերթեց» (6 նամակ, 1881-1883թթ), «Միու և թաք զաքակներ» (2 նամակ, 1886թ.) վայրէն էլեկտրով Փանոսյան հայուսությունի մաս թաք որ Մինաւուիք վայրէն: «Նույն առվաւան» (5 նամակ, 1880-1881թ) պարմերթյան վայրը: «Այսիքի ուժը կա իջէ վիճ» (2 նամակ, 1885թ.): Խորապունի է նու ժյու: «Անզ» - Կուտավան Գրամին գրիթը: և այլ մաքիւրուն որուն թաքամնն իշառապարհություն մաս ուրան ունացէ ուսուած զբանու այլքն մն է արև հետապրություն այլ հայուսու բարբերներ կատարուած վայրէն հայուսու բարձրամասն առաջական վայրէն:

երկու հայտնի ազգային գործիչներ՝ Կարապետ Փամուսանը և Գևորգ Սիմբռչյանը¹⁸⁶՝ մոտ 25 տարի տարրերությամբ՝ խոսում է արևմտահայ իրականության մեջ շարունակվող կարույրական վտանգի գոյացության, նրա դեմ հայ մտավորականների շղաղարք պայքարի մասին։ Հայ իրավանության մեջ այս վեպը ժողովրդի պատակտման դեմ պայքարելու յորատեսակ գործից է համեյացել։ Մոսկվայում, 1857 թվականին Լազարյան ճեմարանի կողմից «Թափառական իրեան» վեպի հայերեն թարգմանությունը արժեքավոր է նաև իր առաջարա- մոլ և վեպի թարգմանը՝ Միքայել Նայրանոյանի ներածականով։ 92 էջ կազմող նրկու ներածական խոսքերում ՄՆալբանույանը մամրա- նանորնեն ընթերցողին ծանրացնում է կարույրական «Հասուխ միու- թյուն» ճիզվիտական ուխտի պատմությամբ։ ՄՆալբանոյանի կարծի- քով նման երկարացոնց բացատրական առաջարան ավելի կօգներ Վեպի ըմկալմանը, այն մատչելի ու ոյուրամարս դարձնելուն։ Միքայել Նայրանոյանը նախընթարել է վեպը կարդալուց առաջ ընթերցողներին ծանրացնել Ակարազրվող կրոնական այդ կազմակերպության որմա- նալի և ճիզվիտների ուխտի դնկավար Խօնանիւս Եղողայի կերպա- րի։

Նայրանոյանի առաջարանում պատմվում է Տրեյնյան տիեզերա- կան ժողովի ունեցած դերի մասին, համաձայն ինչին օրինականացվել է ուխտի գոյությունն ու գործունեությունը։ Այս գիտական ընույթ ու Ծի- ցող հոգիածներում ՄՆալբանոյանը դեմականերծ է արել ճիզվիտա- կան ուխտերի նվյուպայում։ Արևելքի երկրներում ժապարած ռեակ- ցիոն, պատակտիչ գործունեությունը։ Պատմվում է, թե ինչպես ճիզվի- ների քարոզած երկրներում ուխտի անդամները ոչ մի զայտելի ու սահմանադրությունից գործության առջև կանգ շնու առնենք համուն կար- և կուրյան տարածման և պապական իշխանության ամրապնդման։ Ա- ռաջարանները ծանրացնում են ընթերցողներին ճիզվիտականու-

186 Գևորգ Միքրեյան (1870-1951)-ուսուցիչ, բարձրամատչելի պատմագիր։ Անունը է Կ. Պետրոս Մատուռ և ի- նազարեական կողմանության ներկան և բարձրամատչելի պատմագիր հայության թուրքական գործություններ։ Զաւմարձին այլուրի և հարաւուն բարձրամատչելի պատմագիր։ Գ. Ռաֆայելյան կամաց շնորհական պատմագիր։ Այս բայն հայության բարձրամատչելի է Այսի «Թափառական երան» (6 հատուց, 1889թ.), ուր ոյ կոհութի «Մա պատմ» (4 հատուց, 1890թ.), ուրեմն Մելքոնյի «Թյուրլուն» (2 հա- տուց, 1891թ.) և ուրեմն։

բյան հետ, ինչպես նաև այդ ուստի կը տնավորմների դավադիր, դաժան և կեղծ քարեպաշտական նկարագրին¹⁸⁷:

Ա. Նալբանդյանի առաջնորդող հոդված-ուսումնասիրությունը վկայում է, որ վեպը քարգմանվել ու հրատարակվել է ոչ որպես զբանավոր գիրք: Այն հետապնդել է շատ լուրջ և հետահայաց նպատակներ՝ նաև վեր է համել նայ իրականության մեջ առկա ժամեր ու լուսանկացված մի երկուորյակ: Ե. Այս «Փարիզի գաղտնիքների» հայերեն հրատարակության քարգմանից Մ Մինրյանը գրում է, թե նվրոպական հայունի վեպերի քարգմանուրբմները եռակի օգտակարություն ունեն նման վիճակում զանվեր հայ ժողովրդի համար: Այն է ըստերցասիրություն նմ զարգացնում, մարզում նմ միացը և հոգին (եթե ոյսանք արդեն ազգականացած չեն), խորհելու առիր նմ տաղիս նվրոպական երկրների գրեթե պատրիարքություններին և նախապատրաստում ավելի քարդ խնդիրների հետ վիճակն: Ըստապում լիզմի հարստացմանն ու զարգացմանը Թարգմանիչը երազում է, որ իր ազգում լինեին էժեն Այսի նմանները որոնք ցույց տալով հանդիր ներքին քարոյական այսուերը պահանջանակ է զբու լինելին առողջացման ուղիներն էլ հուշելու: Քանի որ հայ կարողիկների խոսակցական հիմնական լիզուն ենել է թուրքերնը (Խայտուտ ընտանիքներում ֆրամսերնը), առավել ևս հասկանալի է, որ օտարազգան ուժին բռնած հայ ժողովրդի՝ որսի ուժերի կողմից հարկացրաբար իրենց վայն փարարած մոլորությունը, խարեւորյունը, հետապնդյանը նպատակները անհրաժեշտ էր բացատրել նրանց հասկանացի լիզուով՝ թուրքերներով (Խայտուտ թուրքերներով): «Թափառական իրեն»-ի նկատմամբ եղած մեծ հետաքրքրության ապացույցը այդ վեպի, ինչպես նաև Ե. Այսի մյուս վեպերի քազմաքիչ տպագործումներն են հայ իրականությունում հայտնառ թուրքերն, նաև՝ հայերն ինքուներով»:

19-րդ դարի 60-ական թվականներին ոչ մի նվրոպական հեղինակ այնպիսի մեծ ազդեցություն չի ունեցել համաշխարհային գրականության վրա և քարգմանվել քազմաքիչ լեզուներով: Ինչպես Վիկտոր Հյուգոն, որպես քանաստեղ, վիպասան և դրամատորք: Հայերն առաջնմներից են եղել, որ ծանորացրել են Թուրքիան Հյուգոյի տաևդագործություններին: Դրանք 1860-ական թվականների սկզբից արդեն հայերն ու հայտնառ թուրքերներով քարգմանվել ու հրատարակվել են:

¹⁸⁷ Ե. Այս «Թափառական իրեն», Մալգմ, 1857, հ. 1- էջ 1-92.

¹⁸⁸ Ե. Արք. Փարիզի գաղտնիքները (Խայտ. և առաջարար Մ. Մրգաբանի), Զերություն, 1868

Նրա պիեսներից մի քանիսն իրենց պատվավոր տեղի են ունեցել հայկական բատօրախմբերի խաղացանկում։ Նրամբ թեմատընթեր և համեմատիչ են և բուրքերն 19-րդ դարի 60-ական թթ կեսերին հայկական դասական բարգմանուրյամբ Զմյուռնիայում լույս է ընծայվել «Թշվատներ»։ 5 հատուրով Թարգմանիչը Գրիգոր Շիլմակիրյանն ամճանական նամակագրական կապ է ունեցել Հյուգոյի հետ և նրա բոլյուտուրյամբ է բարգմանել վեպը Նույն ժամանակահատվածում Զմյուռնիայում, Մշտպարյանի բարգմանուրյամբ հայերին հրատարակվել է «Փարփակ Աստվածամոր տաճարը», իսկ ավելի ուշ՝ «93-ը»։ Բնակչությանը մեզ ավելի պիտի հետաքրքրում Հյուգոյի հայատու բուրքերին բարգմանուրյունները։ 1863թ. նոյն Գրիգոր Շիլմակիրյանի բարգմանուրյամբ լույս է տեսել «Թշվատներ»ի համառու տարբերակը հայատու բուրքերին։ Փաստուրն առ մի փոքրիկ զրբույթ է, որ հակիմ շահագրված է վեպի բովանդակությունով։ Գործի ոչ ամբողջական բովանդակության բարգմանուրյունը, այլ բարգմանված ստեղծագործության բովանդակության համառու շարադրանքը, պատ փոխադրությունները կամ ժամանակի բարցերին համեմատ տեղայնացումները (աղապատճենները) այդ ժամանակվա Թուրքիայի համար նկակի երևույրներ չեն։ Ավելին բուրք մատվարականուրյան ներկայացուցիչները այդ տարիններին փորձելով իրենց ժողովրդին ծանրացնել արևմտակայտուական դասականների տանիժագործուրյուններին, Միների պիեսներին, Հյուգոյին, Գորդոնիին որպես կամոն փոխադրությունների ու տեղայնացումների միջոցին են դիմել։

Այս դարաշրջանում Վիկոտ Հյուգոյի դրամաներն ավելի հայտնի են Թուրքիայում, քան նրա վեպերն ու պոեմնամ։ Հայերն են բարգմանվել ու թեմ բարձրացել Հյուգոյի ենամարյա թղթը պիեսները («Եռնամի», «Մարին Դելոր»), «Արքան Վլարինանում է», «Լուկրեցիա Բորջիա», «Անժել», «Ռյոմի-Թրազ» և այլն)։ Արանցից հայատու բուրքերն է բարգմանվել և Հայեր Վարդովյանի բատրունում բուրքերն նեզով ներկայացվել «Արքան Վլարինանում է», «Լուկրեցիա Բորջիա», «Անժել» դրամաները։ Ա. Պոլոյի հայկական, հայատու բուրքերն, բուրքական, անզինական, քրանչիական մանուկամ լայնորեն նեկայանելի են այս ներկայացումները, որն ասկացույց է, թե ինչպիսի մեծ հետաքրքրությամբ ու հաճույքով նմ ենունի բազմազգ համելիաստեսներն այս ներկայացումներին։ Ամենից ավելի խաղացվել են «Լուկրեցիա Բորջիա» և «Անժել» դրամաները։ Գալով «Եռնամի»-ին, ազգականացնելու ապատամբ բովանդակության ու բացահայտ հակամանա-

սիւտական ուղղվածության պատճեռով թեմ չի բարձրացել այդ տար-
մանցակում և բարրական թեմում երևացել է միայն Օսմանյան սահ-
մանադրության հաստատումից հետո, ինչպես և «Արքան զգարձա-
նում է» պիեսը, որի մոտիվներով «Արդին գրեց իր «Շիգունատոն» օւե-
րամ»:

1879 թ. հայաստան բարբերենով լոյս է տեսանում Դ. Դելոյի «Ռոբի-
զոն Կրուզոն» («Ռոբիզոնի պատճեռություն»՝ «Վերմագրով»): Թարգման-
յանու անոնք Հոխվահին Թոփայալ էր: Սենք շնոր կարող պնդել, թե
ո՞ր լեզվից է կատարվել բարգմանուրյունը, մանավանդ որ ոչինչ գի-
տենք բարգմանչի մասին: Ուրիշ այլ առյուրթներում այս անվանը շնոր
հանդիպում: Հայումի է, որ, որպես կանոն հայատառ բարբերենով
հրատարակված զբուրք բարգմանված են բնագրերի (օգլիս: Թագմա-
րի բարգմանուրյուններ են կատարվել ֆրանսերենից, իտալերենից,
անգլերենից, լատիներենից: Նաևականների ստեղծագործությունների
բարգմանուրյունների գերակշռող մասը, վեպերը, պիեսները այնուամ-
նայինի կատարված են ֆրանսերենից):

Զմյուսնիայուժ և Կ.Պոլսում գործում էր հայ բարգմանիչների մի
բացուց, որով հիմնականում ֆրանսերենից էին կատարում իրենց
բարգմանուրյունները: Այդ բարգմանիչներից ոնանք այմրան պրոյե-
կտունակ էին, որ հազարավոր էջեր և բարգմաններ¹⁸⁹: Իտալերենից և
լատիներենից կատարված բարգմանուրյունները հիմնականում կրո-
սա-հավանարանական բնույթի երկեր են եղել: Անգլերենից կատար-
ված հայատառ բարբերեն բարգմանուրյունները որոնց հրատարա-
կուրցունները իրագործվել են Մայք Լոդում և Զմյուսնիայուժ կողմէն
եղել են միսիոներական, բարոզչական գործունեության հետ կապ-
ված ջամբերի հետևանք: Թաևկանարար Կ.Պոլսում թիւ շնոր նույն անգ-
երենին տիրապետող կրթված հայեր: Կ.Պոլսում մած գործունեություն
էր ծավալել Շորժիս-կոլեջը, որի շրջանավարտներն ազատ տիրապե-
տում էին անգլերենին: Այս դպրոցը հիմնադրել էր ամերիկյան հայունի
միսիոներ, դոկտոր Մայքուս Համլին /Cyrus Hamlin/: Այսուհանդերձ
մենք հազարդեալ ենք հանդիպում անգլերենից կատարված
բարգմանուրյունների հատկապես դասականների գործեր:

189 1839 թվականի մայիս Առաջնադրություն հայության լրատարակություն կողմէն հիմնված 40
տարբեր Կարգիկան դպրոցներ, որի առջևամ թիւ 3871 աշակերտներ: Տե՛ս Ա. Ա. Ժալտյան
Ю. Ա. Պետրոսյան. Իстория просвещения в Турции /конец XVIII- начало XX века/. -М.-
1965, с. 132.

Թե ո՞ր լեզվից է կատարված «Ռոբինզոնի պատմության» քարզմանը յունի պարզ չի, սակայն ակնհայտ է, որ այն վեպի համառոտ շարադրանքը չէ (318 էջ): Եթու նշված չէ, թէ որ լեզվով է կատարված քարզմանը յունի մակարդակում: Ըստ հակված հեր կարծեցու, որ հայտառ բորբերն ուղաշ երաժարակությունների քարզմանը յունի կատարվել են ոչ թէ բնագիր լեզվից, այլ հայերնենից: Նույն «Ռոբինզոն Կրոսօն» 1836 թ. Անգլանից միխրաբյանների կողմից երաժարակվել է երաշայի աշխարհաբարում՝ Մինաս Բժշկյանի քարզմանը յամբ: Անկասկած, այնուն դպրին կիմներ այն հայտառ բորբերների քարզմաններ, քան ընազիք քարզմանը յամբ կատարել: Մենք օրինակներ ունենք հայերնենից կատարված հայտառ բորբերների քարզմանը յունի: Այսպիսի օրինակի մասին խոսել ենք «Փարեզ և Վէճա» սիրավեպի աղյուսվէ: Ենթային Շեքսպիր Քյոմուրճյանն այն քարզմաներ էր ոչ թէ ֆրանսերնենից կամ իտալերնենից, այլ վաղոց կատարված հայերներ ծննդագրից: Նաև օրինակ կարող է լինել 1866 թվականին Կ.Պուստիմ երաժարակված «Եղովաբոյ առակեմերի» հայտառ բորբերն տպագրությունը: Մեզ հայտնի են Կ.Պուստիմ ապրած և ստեղծագործած լոկ նրկու քարզմանիներ, որ հունարնենից նև քարզմանը յունի կատարել: «Քրանցից մնակ Հակոբ Պարուսյանն է» որու հունական անունի դասականներին է քարզմաններ հիմքին, «Եղովաբոյ առակեմերը» կարող էր նաև քարզմանիներնենից: Սակայն, դեռևս 1818 թ. Անգլիականների կողմից աշխարհաբար հիմնայի քարզմանը յամբ գոյությունը, մի քանի վերահրատարակությունները բայց նև տապիս կարծնելու, որ տրամարանորն չի բացառվում «Ալակների» հայերնենից հայտառ բորբերն քարզմանիներ լինելու հաճախանութը:

19-րդ դարի 60-70-ական թվականներին ֆրանսիական գրականությունից կատարված քարզմանը յունի բվում հիշատակության և արժանի Լամարքումից «Գրացիկլամ» (1871թ.) Շատուրիամից «Արալան» և «Վերջին Արևմտերաժի արկածները» (1860թ)¹⁹⁰: 1810 թվականին գրված արարի և իսպանութու այրու սպատմության երաժարակությունը Թուրքիայում վիճարանությունների ամից տվեց: Պատճառը

¹⁹⁰ 1875 թ. բարձական լուսամերնութիւն Անգլանի Երես Ֆրանսիանց օսմանեալ թարգմանությամբ «Արալան» Համբարձում առաջ առ բարձրանության Ֆրանսիանց կառավագել է զայտոնանու քարզմանակն ուղարկել առանձապահ բացվանաշնորհ մեջ Գերմանիա Շեքսփերան:

սիրո ազգային պատմանախակումների նկարագրում էր՝ դավանականի, ազգային պատկաննության, հարաբերյան, ու հասարակության տարրերի խավերին պատկանելու հետևանքով։ Երևանիներ, որ բուրժական հասարակաշօնում երկար տարիներ դնել լուծում չեն ստանալու։

Շատորիանի «Վերջին Արևմտերածի արկածները» (1860թ.), որ երկու տպագույքում է ունեցել, հայատառ բուրքերն է բարգմանի նույն Գրիգոր Շիլմեկիրյանը¹⁹¹:

Արևմտահայ հայտնի մտավորական Խորեն Նապ-Դիլը, որը ամճնական նամակագրական կապ է ունեցել Լամարինի հետ¹⁹², 1860 թվականին երատարակել է վերջինիս ստեղծագործությունների հայերևն բարգմանությունների «Նաշնակը Լամարինան» շրջև ժողովածուն։ «Գրացիելան» բարգմանված էր և գրաքար, և աշխացիաքար։

Հայատառ բուրքերն բարգմանական գեղարվեստական գրքերի թվում կան մի քանի «Ժնևիկն», «Ֆենովա», «Գենովարտ», «Ֆենովա»-ներ։

Դրանցից 1855թ. և 1886 թ. տպագրված օրինակների վրա կա հետյանակի գերմանացի հայտնի մանկագիր Քրիստոֆը Ըսլիի (1768-1854) անունը։

Գիրքը անգլիական մարկիզություն՝ Գենովարեի պատմությունն է։

191 Շիլմեկը Գրիգոր (1839-1923)-հրապարակահու, Խորենի տնօւոցիս նօնե և մասնաւության վերաբերյալ, գրեթե միշտ չի կամք շեցնի առաջարկությունը և համարվությունը ։ Հայութեանը, առջարկ առնացեած, իսկական և ուժը նշանաւությունը 19-րդ դարի 60-աման թվականներից սկսած բարգմանություններ կուտքի համարկեց ։ Հայութեանը՝ 1861-67 թթ. պատմական երաժշտականություն, գոյս Ամերիկա Հայութեանը (1835-1866) մաս ընացի թշումնայուն երաժշտություն և «Սատիր» առաջարկած առաջնային հայության մասին Ամերիկայա վարժականություն։ 1860-աման բարգմանությունը պարզությամբ ամբողջական է բարգմանական գործականությունը։ Այս բացառությունը հայութեանը ազգու զայտ և հայտառ բուրքերի համար։ Նրա հայրին բարգմանությունների առնելու համար հայութեանը Հայութեանի «Բամբակի» (1867 թ.), և Սոյս «Եղան Սարդու» (4 հունիս 1870 թ.) մուս Մարգի «Անդեմանի» և «Թեքիք» (1871 թ.). Աղոթեանը «Արակ» և «Արակ» (1872 թ.). Օդրու Ֆլորի «Պարու որ Գանձ» (1876 թ.) և այլք։

192 Լամարինի նախան կապահպարզաց եղան Նապ-Դիլի ուսություն ցափականին առաջարկություն ։ Փարիզ - Լա Անդեն - ի նախան 4-ի համարություն առաջարկությունը ։ Հայութեանը Հայութեանը ։ Լա Տուս - թթուրուն նախարին և նաև 100 քանի մաս բարգմանությունների առնելու առնելու։

1871 թ. «Գրաքար»-ի հայության բուրքերի երաժշտական այլառարկերիցին մաքսագույն առնելու հայությունը ։ Կ. Պուստ Սաման Պարզությանը առաջարկությունը։

Կրթմա-բարոյախոսակամ մի պատմություն, ինչպես նշվում է Վերնագրի շարտնակուրյան մեջ։ Ըստ Թուրքուր Բորի 1886 թվականի տպագրության մեջ, գրի տիտղոսաբերքին հնդինակի տեղում գրված է «Պիտուար անոնց» Այս նույն է պօլսահայ հայումի մտավորակամ, գրող, բարգմանի Միհրան Պիտուար Արապաճյանի ծածկամունք։ Մնացածների վրա շնան հեղինակների կամ բարգմանիշների անունները՝ Կարծում ենք նույափորսիս 9 «Ենթակարևորից» մի ժամանակ այնուամենայնիվ Զրիսունչեր ինը Ծմինի գրչին պատկանող առեղծագործությունն է¹⁹³։ Մնացածի մեջ է գտնվում ամենայն հավանականությամբ բարոյախոսակամ մի վեա, բանի որ տիտղոսաբերքին որպես վերնագրի շարտնակուրյան, կարծում ենք՝ «Բարոյական գովելի նկարուազով մի վիճ, խորիրդատու իգական սեղին, հնովկայի պատճեռությունը»։ Այսպիսին եմ 1855թ., 1868 1890 1891 թվականների հրատարակված գրքերը Կարծում ենք, որ դրանց բոլով կարող է լինել գերմանակամ ուժամտիզմի հերկայացուցիչ Լուուլիզ Զոն Ֆիկի (1773-1853) համանուն դրաման, որը կարող էր ծառայել նաև բարորուում այն հերկայացներու գործին։ Միայն 1876 թվականին հրատարակված «Գննովկար» (Կըկին առանց հեղինակի) գրքի մասին Վահան Զարդարյան գրաւուամ գրացուցակութ (Կ. Պոլիս, 1911) առաջին ամգամ հիշվում է Մ. Պիտուարի անոնց որպես բարգմանի։ Կարծում ենք, որ անանուն այս հրատարակությունների բնույթ կիմի գույն Լաճարրինի սեմտիմենտայ ուժամտուիկ «Ժենեվե»-ու, որի լայն մեղուներթյան առիրով կամակածներ ունենք։ Թանգիհմարին հաջորդած բաղարական իրավիճակն ավելի Հուգոյի պատճախն ուժանուիզմի կարիքն էր գգում, բայց դեպի մենությունը տանող, զգացական, սրտամճլիկ նրկերի։ Այսպիսի վեաի մեկ հրատարակությունը բավական էր հագուրդ տալու բաղադրակամ պայքարի շրջանակներից հեռու գտնվողներին։

Հայատառ բուրքերն գրքերի մեջ նկատելի տեսի են գրավուարի և նյայամ սիրավեպերու և նախաւուաց։ «Հազար ու մեկ գիշերների» երատարակությունը և Պոլուում 1858 թվականին։ Թե ո՞ր նույնից է անմիջականուն կատարված բարգմանությունը պերպ չե։ Հավա-

193. «Գննովկար» գլուխագույն Թ. վեա Ֆրանկութից հայութ է բարգմանի Ազգային Արքա (անձ) Տյուրին (1804-1868)։ Նա եղել է Բաքրի հոգա պրումբի գործին Սահմանադրության մասնակի և առաջ տպագրուած։ Ճամանակը մոտ մի առաջնական բարերարական է առ այս գննովկարի պատճենությունը։ Այս կրկն մնացու է առաջ տպագրուած։ Ճամանակը մոտ մի առաջնական բարերարական է առ այս գննովկարի պատճենությունը։ Հայութամաս Սիրավառան առաջնական է այս գննովկարի պատճենությունը։ Հայութամաս Սիրավառան առաջնական է այս գննովկարի պատճենությունը։

Թական հեր համարում, որ այս բարգմանված լինի ոչ թե արարերենից, այլ Քրանտերենից: Ինչպես վարչել եմ շատ ժողովուրդներ Քրանտերենին ավելի հասու լինելու պատճառով: Նույնիսկ որոշ ուստե՞մ բարգմանուրդներ կատարված են ոչ թե բնազրի արարերեն լեզվից, այլ Քրանտերենից: Թնականարար այս հերիարների ժողովածուի ընթացքական շրջանակը շատ ընդարձակ է եղել: Ավելի ուշ՝ 1891 թվականին «Հազար ու մեկ գիշերների» մի այլ հրատարակություն է առաջարես իրեք: Շորս ստվար հատորներ (1245 էջ) տպագրվել են Կ. Պոլոսում, Կարասպետ Պիտերյամի տպարանում: Թարգմանությունը կառապի է Քրանտերենից Հովհաննես Թողայանը, Քրանտերենի լավագույն բարգմանիշներից մենք: Մեզ հայտնի չէ, թե այդ ժամանակ գոյուրյուն ունեցե՞լ է գրքի օնմաներեն տպարերակը, թե ոչ:

Այս ժամանակաշրջանում արարերենից կատարված մեզ հայտնի եղակի տպագրություններից է տեսարարությանը, կենցաղին նվիրված մի գիրք: Հեղինակներն են Բիխչետ Արդուլան ճոլա և Թեխչետ Սուտափա Եղբայրները: 1869թ. Պիտար Արագածյանն այս բարգմանը է առարերենից: Այս Վերահրատարակվել է 1889 թվականին: Երկու դեկտեմբերին է տպագրվել և գրի առաջին հատորը:

Ինչպես հայաստան բուրքերն ճեղագիր ժողովածուներում ու տաղաքաններում գտնում ենք Արևելքի ժողովուրդների մոտ սիրված սիրային հայունի պատմությունները, որոնք նաև մեծ հաջողությամբ ու տարրեր ինքուներով կատարվել են հայ բանասացների ու աշուղների կողմից, այնպես էլ հայաստան բուրքերն տպագիր ողջ շրջանում առատորեն հրատարակվել են արևելյան նույն հայունի պիրավեպերից: Տասնյակից ավելի անգամներ հրատարակվել է Աշուղ Ղարիբի հերիարքը: Ասոն յոր անգամ Քյոյ Օղոյ պատմությունը, նույնամ անգամներ է՝ «Լեյլա և Սիզումը»: Բազմաթիվ անգամ հրատարակվել են «Արգու և Գանձեր», «Թահիր և Զաներ», «Աշուղ Թերիմի և Ապի Խանումի», «Ալիջը Ծահի և Գյուլի Խանումի», «Թայյար զայինի», «Ծահ Խամայիթ և Գյուլիզար Խանումի», «Ֆերհանդ և Ծիրիմի», «Աշուղ Թուրքանի»: Այրավեպերը Սիայն մեկ տարվա ընթացքում հրատարակվել են մոտ 10 պիրավեպեր: Աշուղին է եղել օրինակ 1870 թվականը: 1871 և 1873 թվականներին հրատարակվել են մարդաբանի հերիարասացների գրքերը: Դրանց բոլոր հրատարակությունները ծիմնականում պատմության հետ միասին պարունակում են համապատասխան երգեր, որոնք շատ տարծված էին ժողովությունների մեջ: Ծառամանը, որ Ծահ Խամայիթ և Ծահ Թահիմազի նախին պատմական մի պոեմ է բուղէ 16-

Թողարկի բանաստեղծ Գրիգոր Տաղասացը: Թե ոքանով է օգտագործված նրա պրեմի պատմական այս անձերի նախնի հյուպատ հերիարթական, հետագա ուսումնասիրությունների և կարու: Այս ստեղծագործություններից ընաց վրա զրկած է, որ բարգմանված է բուրքերին: Սա մեզ իրավունք է վերապահում կարծելու, որ այնուամենայնիվ գործ ունենք բարգմանուրյունների հետ: Անձնայն հավանականությամբ սրանք ժողովրդական՝ բարբառային «կոպիտ բուրքերներ» գրական բուրքերների վերածված շարադրամբներ են: Փաստ է, որ շնորհիվ հայ բարգմանիների, իրատարակչիների Արևելում այնքան սիրված ու տարածված սիրավեպներն ու աշուղական այս ստեղծագործություններն իրենց հայատառ բուրքերն բազմարիվ տարագրությունների շնորհիվ դարձել են ամենապայն ընթերցող շրջանակների սիրականությունը: Դրանք միմյանց հայատառ բուրքերների գոյուրյան վերջին տարիներն անգամ հրատարակվել են, քանի որ շատ մեծ է եղիլ հետարքը ուրբաթունը նրանց Ակատմամբը: Հետարքը բական է, որ նոյն Ազուր Զիվաճիկի կողմից «Ազուր Ասրիրի» հայերեն բարգմանուրյունները հետո ևս շարունակվել է վերջինիս հայատառ բուրքերն իրատարակությունները միմյանց 20-րդ դարի առաջին կեսերից:

Նմանատիպ է «Նասրեդին Խոճայի պատմությունների» հայատառ բուրքերն տպագրությունների հարցը: Սկսած 1843 թվականից այն հրատարակվել է մոտ 15 անգամ: Խոսելով այս պատմությունների, սովորական հերիարքների հայատառ բուրքերն իրատարակությունների մասին, հարկ է անդրադառնալ նաև «Արևո Եղբայր» սիրված հերիարք տպագրությանը (1886 և 1912 թ.):

Հերիարք իրատարակվել է նաև հայերեն և շատ մեծ տարածում է ունեցել: Բոլոր նրեխաներն իմացել են այս հերիարք ու անգիր նաևսր հիշել: Հերիարք հայերեն գրքուն թիվը 85 առակներն ու ասացվածքները, որ զրկած են շափած հայատառ բուրքերները են: Թեև զրացուցակներում չկա դրա հերիարքակի անունը, այսուամենայնիվ պարզեցինք, որ այն պատկանում է Գրիգոր Մարկարակի գրչին և հայունի է եղիլ մի այլ վերմագրով ևս՝ «Փոքրիկ Մանուկի հերիարք»: Ավելի տրամադրանական է, որ հերիարք զրկել է նախ հայատառ բուրքերն և հետո Շնոյն վերածվել հայերենի, որը համենայն դեպք պահպանվել են բուրքերն թափոր խոսքեր ու բարոյախոսական առակները¹⁹⁴:

¹⁹⁴ Georg Jakob Kiesow Karsten Bräder Hahn' Ein orientalischer Märchen- und Novellenbuch Berlin, 1905, տես նաև A. Turgut Küç. Erzemi hikayeleriley həsənlər türkçə hərkətli kitapları. V Millatlı əmək nüsvələri kongresi, İst. 19854 c. 1, s. 76.

Հայաստան բորբըրեն տպագրվել եմ ժողովածուներ, որ հարյուրավոր ջանձուլութի քառյակներ կան, վիճակախարեր, գոշակորյութներ, հերթարասացների պատմություններ և այլն: Հայաստան բորբըրեն տպագրության այս նաև 1980-ական թվականներից դարձել է բոլոր բանահանությունների հետևողական ուսումնասիրության առարկան¹⁹⁵.

Ուսումնասիրության պատրկա են դարձել հիմնականում հայատաւան և նույնատառ բորբըրեն գրականության այն նաև, որոնք այս կամ այն շափով անորոշակարծ են նաև բոլոր ստեղծագործական նորի երազարարական հանհետք: Բնականարար այս ուսումնասիրությունը մեծապես անցրադարձել են հայ գիտական ուսումնասիրություններին, նաև տառագիտություններին, որոնք ակնարկ կա բորբական որևէ գրքի, հետինակի, երևոյթի հետ կապված:

Հայ աշուղիների բոլոր հայատաւառ բորբըրեն տաղերին և բորբըրենով առեղծագործած հայագի աշուղիների մասին իր ուսումնասիրություններում բույր գիտական հուսադրություն փորձում է «խիստ հականարկած տալ բորբական մշակույթը հայերին վերագրելու, հայութի կողմօց սեփականացնելու փորձներին»¹⁹⁶. Այս տեսակետոց հիշվում է մեզ ծանոր բոլոր ուսումնասիրությունից հայատաւառ բորբըրեն դիստանցին, ժողովողական սիրավեսների և նույնիսկ բարզմանական զեղարքվածական գրականության մասին գրված հոդվածներում: Սա տեսակետ է, որ զարգացվում է բոլոր ուսումնասիրությունների կողմից, որ պիսաց մի օր այս գրականությունը փորձեն լիովին ներկայացնելու որպես «բորբական մշակույթի նաև»: Հանոն արդարության պես ու անը, որ ժամանակակից բոլոր ուսումնասիրություններից թուրքոր Զուրը լայնորեն օգտագործել է և հայկական աղյուսները, ծանուացել է հայկական տպարանների ու գրավաճառաւուների ցուցակներին, ուսումնասիրել է և Պոլյուտ զանովող հայկական ժամանակարաններն ու գրայաբանները, և նույնիսկ մեզ համար մի քանի հետաքրքիր բացահայտումներ կատարել այս ասպարեզում: Դրամբ հիմնականում վերաբերում են այն հրատարակություններին, որոնց հնարավորություն չեմ ուսինցի ծանուանալու: Մինչդեռ բոլոր բանահանությունների մեջ այն իր տրամադրության տակ հոդվածներից մեկում տպագրել է նույնիսկ

¹⁹⁵ Այս մասին մեջ են գրաւած գլուխութեց կարգավել բարքարան միջազգացի գլուխութեց, զնամեն եղանակներ ու շարունական տպագրման-պատճենագրության մասնակիցներուն: Տե՛ս A. Turgut Küç. Erciyes Karfertiyile basılılmış türkçe destanlar, Haliç Kitabevi, Is. 1984/3, s.65-73; A. Turgut Küç. Erciyes Karfertiyile basılılmış türkçe hikayeler, V. Millîlerin tarihi anketleri, kongres Is. 19854 c.1, s.69-79.

¹⁹⁶ Fazıl Köprüci. Edebiyat: Asurmançalan. Ankara, 1968, s. 239-269.

Փի քամի տիտղոսաբերքին: Թուրքութ Ձեւրի մի հոդվածը, նվիրված հայաստան թուրքերին «ժողովրդական» գրքերին, այն քածամուն է քանասացների գրքերի, Նախենցինի առակներին, ժողովրդական սիրավեպերին և ավելացնում է որոշ դիմացները: Հետաքրքրական են վերջում հայաստան թուրքերն տիտղոսաբերքերի օրինակները¹⁹⁷: Պազմարիվ դիմացներներ, հերիարմներ, պատմություններ եք մահվանուն վերածվել են օւմաններնի ու տպագրվել¹⁹⁸, ապա ներ օրերուն բոլոր ուսումնամիջուղիների կողմից լսության առաջնային բույրերնի են վերածվում, տարեր գիտական ընկերությունների, համեստների կողմից երաժառականվում, նաև քարգմանվում օտար լեզուներու:

Հետաքրքրական է համեմատել այս շրջանուն լայն տեսած հումանիտար թուրքերն տպագրությունները կատարված Կ. Պոլոսի¹⁹⁹:

¹⁹⁷ A. Turgut Kart. Επειδη λαζարուկ համեմություն ունեցել է առաջնային կոչում: 1985 թ. է. 74-79. Այս հաջորդի առնայնականացնելու համար ապահով առնայն առաջանային ամենաբարձր է կատարված հայությունը բարեփառ տեսք ունի, որ այս ամեն նարաւ է եղա, բայ համարում «Հայություն»-ը, հետեւ դեռև 1985 թ. մեր կողմանը մատնականացնելու վերաբերյալ վեր ուղարկ համարյա կանոնադիր չ եր հայությունը պահպանի բան:Տե՛ս A. Turgut Kart. Ενσεղέլոս Μιλάτος Εβոս. «Ταΐχη νε Γερμανί», Ես, 1987, առաջ, N 48, s.22-26.

¹⁹⁸ Վերև թղթամիմ (1820-1879) 1872ր. Բազմաց տպարանուն տպացնան «Ֆրանք» (Սիր վայսակ) հեցինություն ու բանահար տպահանուն նոյն թղթամիմ պահանություն ու վարածվել (օւմաններ) և տպարան: Գիտի ամեն ամեն Օսմանյան վարչության կողմէ: Տե՛ս A. Turgut Kart. Επեιդη λազարուկ համեմություն ունեցել է առաջնային կոչումը և պատմություն «Արցիւն» և «Եր գլուխութիւն», հայությունը բարեփառ գործեց զանգ (1868 և 1881, 1876թ), առաջի մասին ոչ պարունակած գործականություններ:

¹⁹⁹ Թիրապահայ մեր հայություն Կայու Արքահամբակ, որ Խոսքաբարձր է և որոշ համապատճենելի է կատարում հայությունը բարեփառն, իր մի անոնց հոգածությունը ի մի և բարձ այսպահությունը բարեփառն ունենալու ուժամաւրությունը նշի, աշունդիր պատճենը բարեփառ մասին նույն նույն պարհ օրինակուն Այս մասին նշան ան որոշ հայությունը բարեփառ հայությունը տպացնան նոյնական Օսմանյան կայալությունը, մասնաւութիւն և դրանք: Մոր կարծիքուն պամը հայությունը բարեփառները պարունակած են համաստ բարեփառն, որը նշանակ է «պատճենինին»: անձնական առաջնային կամացն առաջնորդը համար պատճենը բարեփառ հայությունը հայությունը պարզությունների տաճքը, որու 14 հրատարակություն է հարթակացնել, թղթու և այս հրատարակությունների համար անու Եպաստական հովանությունը պարագանելու: Դաստիարակությունը՝ 1861-1912թ հրատարակություն է 5 ամսական, որի բաժիններն անընդունակ է հայությունը բարեփառ 21 ամսական հրատարական: Ենթա պատճենը բարեփառ Փանցիանին և նույն և պարուն Օսմանյանին ու այսու քանությունը՝ հայությունը՝ պատճենը՝ զարաւածականին՝ ու հայությունը է մասն 2 ամսական: Այսու նորույն կադառան նոյնական հայությունը բարեփառ ամեն շաբ 25, ան համապատճեն 7 ամսական: Այսու մեջընի նոյնական հայությունը ամենաշատ բարեփառ է ամեն շաբ 25, ան համապատճեն 7 ամսական:

Советской археологии в СССР. *** Краткое описание археологических находок из Китая и Кореи. Вып. 1. Альбом с изображениями и описанием находок из Китая и Кореи. Том I. Китай. Вып. 1. Китайские археологические находки из Китая и Кореи. Том II. Китай. Вып. 2. Китайские археологические находки из Китая и Кореи.

Հայաստան բոլորերեն բարգմանական գրականության զարդարի շրջամը կազմում է մոտավորպես մեկ հիմնաժամկետ՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսը, մինչև 1890-ական քր. վերջը։ Այս հիմնաժամկետ հարի է բաժանել երկու հիմնական շրջամների։ Առաջինը՝ 1850-1870 քր., որին բնորոշ է եղել բարօնիմարի ներշնչած բարեփոխությունների հետ կապված պատման, հոլուսերի մրցուղություն։ Այս շրջամում բուրք լիրերակ մտավորականությունը որոշակի աշխատացում էր ասցում և իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր գրական-ճշակուրային կյամքի կազմավորման, զարգացման վրա։ Նրանք հիմնում էին թերեւոր, զարգացնում գրականությական գործը, զարկ-տալիս բատրուն ստեղծելու գործին, Շահնամակ նկատելի ջանքեր գործադրում փոխելու համար կայսրության բաղադրական և արմինիատրատիվ կառուցվածքը, բօրափելու ավանդական միջնադարյան, ֆուղարական կապամքները։ Առաջին հետքին մասն Ականոյ ունեն «Նոր օսմանների» ուժերով ստեղծված բարբարական առաջին սահմանադրությունը, որի կազմնում գործում մեծ աշխան է ունեցել հայութի բաղադրական գործին Գրիգոր Օսյանը։ Սուլուան Արքու Համբոր իր կառավարման առաջին շրջամում ստիլած էր ընթանել այս սահմանադրությունը, քաջ գիտակցելով, որ այն առաջին ներքին ուղղված է իր իմբակալության դեմ։

Սահմանադրական շարժման զարդարախոսությունը մեծ նշանակություն է իմ տակու շարիարի սկզբունքների և սահմանադրական իշխանության համատեղելության հմարավորությամբ։ «Նոր օսմանների» զարդարախոսություններին իրենց գործունեարյան ողջ ընթացքում ծգուել են լիրերակ ոնչերմիզը համաձայնեցնել խալամի շափանիչներին հետ։ Աս եղան է նրանց ամենաբնորոշ առանձնահատկություններից մեջը։

Բուրք նոր գրականության հայրերից Նամըր Քիմալը բավականին պատկերավոր է արտահայտել այս զարդարաքը, դիտելով այն որպես Արևելի կրոնական սկզբունքների անհրաժեշտ միաձուլում Արևմտացի գիտական մվաճումների հետ²⁰⁰։

Սուլուան Արքու Համբոր հասկանում էր, որ բուրք երիտասարդ գրողներ Նամըր Քիմալը, Ծրովիյա Թեփիկը, Անեղ Սիդիասը և

²⁰⁰ Зарождение идеологии национально-освободительного движения /ХХ век/. Очерки по истории общественной мысли народа Бирюса. Ю.А.Петровски. Тула. М. 1973, с. 21-22.

մյուսները ճգտում են քարձացնել բորբ ժողովրդի ազգային հասարակական ինքնաշխատակցության օպացումը։ Սուլթանը համար պահի էր սպասում ազատախոհության մնջման համար։ Այդպիսի առիր ներկայացավ, կասպած բորբ-ռուսական պատմառով ստեղծված հասուն իրավիճակի հետ։ Սուլթանը խեղդեց Միդհատյան սահմանադրությունը դեռևս սաղմնային վիճակում, որը հայածանքի հերարկեց նրա հեղինակականին, արտոք բորբ նոր գլաւամուրյան բոլոր երեսներին։

Գրաբնուրյունը շատ ակնի խստացվեց։ Մանուչի, տապագրության մասին օրենքը այնպիսի է թմբարկման շարժանացավ, թե՝ պարտականությունը էր մի շարք սահմանափակություններ։

Օսմանյան խորհրդարանի գրումը 1878 թվականի փետրվարին ընդհանրապես տպագրության մասին օրենքը հանուց թմբարկություն։ Ակնկեց հարժակության տպագրության վրա։ 1881թ. ստեղծվեց Անդրեական տեխնոլոգիան²⁰¹, որին ներարկվում էին գրաբնախմերը, տպարանների վերահսկիչները²⁰²։ Սուլթան Արդուլ Համբի

201. Գրքի պրակտիկ մեջ կուտանքն ընթարվել է տպագրության մասին օրենքու, որը նպատակություն էր տպագրության, տանը բրախուն ֆեռայի մարդության պահպանը։ Այնուամենայն օրուն կատարվել է մայիս 24-ին Խավանուրյան պահպանից։ Այնուամենայն օրուն կուտանքն էր այդ նպատակի նախավճեր եղանակ մասն էր սպասվել մարդիք թագիր թագարքների (1877 թվականի դեկտեմբերի 23-ին մինչև 1878 թվականի փետրվարի 18-ը)։ See' A.D. Жалтиков. Печать в общественном-политической и культурной жизни Турции. M. 1972. с. 171-174. See' also Cevdet Kadet. Abdülhamit Devleti Seçimleri. Ist. 1977. և այլ հայտնի հանդերձական գրքեր նույն ժամանակ Էսի Դուզիլի Արաման “Tarih ve Toplum” 1984 N 9 և 10-21. որ բազմություն պահպանի օրինակներ և գործություններուն համբաւած գրքերի գարքենության պահպանություններ։

202. Միացնելու տպագրության համակարգություն և առաջնադրությունները ու բարեմատությունները Այս օճախ տե՛ս A. D. Жалтиков. Гравать в общественно-политической и культурной жизни Турции. M. 1972. с. 178.

1884 թվականին առենական “Ներքի տպագրության Վարչություն” (ինքարությանը) գործուն է ներկայական նույն օրենքու համար վայսության ուղղվածությունի վերաբերու և ինքարության և թիվականության և թվայօթության բար առաջ տպագրություններ։ See' A.D. Жалтиков. Печать... с. 209. 1888 թվականի “Հայությունուն գրքություն կ նախառական պրուսական եղիք նորից ուր տնախ գրքից ու իրաւուրագույթիցի վրա տպագրության հաստությունի գրավածությունը ու զանազանների վրա Իսկ 1892 թ. «Հայություն» հայություններ իր համարվու ու քայլու ազգության գրականությունը եղանակները, եղանակները, այս ուր անը, որից առ արքական գրականություն կ բարօւնա։ Օրին այս նորմանությունի համար նորմանական լին տպացնություն, ծրագրագրություն, բանալուրություն։ See' A.D. Жалтиков. Печать... с. 199. -

բնակացրյամ տարիներին մշակութային կյանքը, տպագրական աշխարհը փակուղում էին գտնվում: Եթե դեռևս 1870-ական թվականների սկզբին հնարավոր էր Ալեքսանդր Շյումայի²⁰³, էժեն Սյուի վեպերի բարզմանուրուններն ու տպագրությունները, ապա 1980-ի վերջին արգելվեց ոչ միայն նրանց գրքերի տպագրությունը, այլև այս հետինակների ամունները տալի:

1888-1889 թվականներին գրաքննական խառությունները ծայրահեղությամ էին հասել: Այս խառություններին է նվիրված բուրք մտավորական, գրող Օսման Նորիի «Արդու Համիդ» ու իր կատավորման դարաշրջանը» գրքում մի ամբողջ գլուխ: Օսման Նորիի գրքում նշվում է Հայաստան բայի արգելման օնակին, առավել ևս նրա պատմական անցյալի մասին²⁰⁴: Ապամոց չի վերաբերվում այսկ հայեական մշակության: Թուրքական գրականությանից հանվել էին ազատություն, ապատամբություն, ոռուր, բռնակադրություն և նույն բաներ: Թագավորում էր բնականարար գրել կամ բարդանել վեպեր, ուր հերթանքում կամ նրանց շրջապատը կարող է նմանեցվելին, կամ որպես ակնարկ դիմումին Արդու Համիդին ու նրա «Յըդըզ» պալատին: Հայութիւն, որ արգելված էր, որ գնդարթանուական ստեղծագործությամ հերթուր խոչը թիր ունենար, ինչպեսին էր նորիմզերագանցություն առկրանքները: Արգելված էր օրինակ, գրականության մնջ օգտագործել ուստուր» (բարեկերեն «Պլիդրգ») բառը, բանօի այդպես էր սուլթանի պահատի ամունք: Ռուսական թուրքագիտությամ հայտնի դեմքներից Վ.Ա.Օռուդե սկզ կարծիքով նժկար է նշմարել, ի՞նչ զաղավարակությամբ բարձրացնել էր մամուլը ղեկավարվում: Բնահամ իր հետապնդած ուղղությունների նկատմամբ, նամաւու լրջորեն մեկնարանում է անշահ բաները և կատակով վերաբերվում լուրջ խնդիրներին: Կատա-

203 Պատմական ճամանակամաս Սյուն Գարենամայի (1863-1940) և ուսումնական «Եղ բանքից Խամբճակով» բանասիր 1399-1403 թվականներում գրաքննությամբ կողման պահպան բանիք առնելու մասին որ պերս ուր է տառա 1909 թվականին, ուսումնական ճամանակամասի հաջործությունում է գրք վերին եղանակ ավելացնել մենա այս գրքում բանական ճամանակամասի հաջործությունում է գրք վերին եղանակ ավելացնել մենա:

204 Օսման Նորի. - Արդու Համիդ ու իր կատավորման գրաքննություն. - Ի. 2. (1292/1876 թ. սկզբանը նշված): Այս գրքի առաջնա նշանում է գլուխություն: Այսուն համեմ Ռ.Ֆ. Խանջյանը գլուխությունը առաջ նշանում է Արդու Սուլթանի կատավորման արքած պատճենը ամբողջի լուսպատճեն: Այս գրքի առաջնա նշանում է Արդու Սուլթանի կատավորման գրաքննությունը: Այս գրքի առաջնա նշանում է Արդու Սուլթանի կատավորման գրաքննությունը:

205 Օսման Նորի. - Արդու Համիդ ու իր կատավորման գրաքննություն. - Ի. 2. (1292/1876 թ. սկզբանը նշված): Այս գրքի առաջնա նշանում է գլուխություն: Այսուն համեմ Ռ.Ֆ. Խանջյանը գլուխությունը առաջ նշանում է Արդու Սուլթանի կատավորման արքած պատճենը ամբողջի լուսպատճեն: Այս գրքի առաջնա նշանում է Արդու Սուլթանի կատավորման գրաքննությունը:

վարության նկատմամբ վախը կարեամներեկ է սովորական լեզու, - գումա է բորբագետը²⁰⁵:

Ինչ վերաբերպես է 1870-1890-ական թվականներին արևմտաեվրոպական գրականությունից կատարված և հրատարակված Կ.Պոլսուն հայատառ բորբերեն բարգմանություններին, ապա դրանց հեղինակների բնում են Ասակյալ դը Միքայելը, Բուրգարը, Ռուակովի Ֆորտամենն, Եմիլ Շիշրուրգը, Ժյուլ Մարին, Ժյուլ Վանմը, Ժորժ Պրատելը, Ժյուլ Բոււլարը, Ժորժ Օննի, Պոլ Ֆենվալը, Պիեր Նիմուադ, Պոլ դը Կունանն, Արմեն Սիզուան, Քրիստոֆ Շինդը, Համբի Ֆրանձենն, Ռոման դը Խերասյը, Հելենոր Մարտին, Ալբեր Տելիին, Ժյուլ դը Կասորին, Եմիլ Գարուրին: Հեղինակների այս անվանացանվելի դժվար չէ կոսինչ, որ բարգմանիներն ի վիճակի չեն եղել իրենց ընտրությունն ազատորեն կատարել դասական հեղինակների առունու: «Կասական հեղինակների անունների փաստորեն չենք համոզվում չնշին բացառությաններուն»:

Համաշխարհային շափանիշով հեղինակներից, որը «չի մտանչել» սովորական գրաբնության դիմ, և ում արկածային վեպերը մի շնորվ կարգացվել են աշխարհի տարրեր ժողովուրիմների կողմից՝ Ժյուլ Վանն է եղել: Նրա երկերը բարգմանվել ու հրատարակվել են իմացին հայատառ բորբերեն, այնպէս էլ հայերն: Ժյուլ Վաննի վեպերն անհամեսոս ավելի շատ հայերն են բարգմանվել, քան հայատառ բորբերեն: Հայերն բարգմանությունները կատարվել են հիմնականուն Զմյուտիայի բարգմանշական խմբի կողմից:

Այս, ինչ բարգմանվել և հրատարակվել է հայատառ բորբերենուն, նույնական կարևոր է և հասուն ուշադրության արժանի:

1877 թվականին Կ.Պոլսուն հրատարակվել է Ժյուլ Վաննի առաջին վեպը՝ «Կապիտան Հարերասի արկածները»: Համազայն հրատառակվել են ևս 5-6 վեպեր, այդ բնում՝ «20 000 լս ջրի տակ» (1892), «Եղորիդավոր լողակն»; «80 օր աշխարի շարքը» (1893) և այլն: Այս արկածային ստեղծագործություններուն բնականորեն միահյուսված էին արկածախնդրությունը, արտասովոր երևակայությունը, գիտական, ճշգրիտ դիտարկումները:

Մի քանի տասնյակի են հասնում ոչ այնքան հայտնի հեղինակների վեպերի հրատարակությունները, իսկ եթե այն վերածներ հասողների առանց բիլը հարյուրից կանոնին: Ոչ այնքան հայտնի հեղինակների գործերին առավելուրուն տար կապված էր Ֆրանսիական թերթ-

205 Գործառնության Վ. Ա. Խերոնիմ հայության Տ. 13. Մ.: Կայս. 1960-1962. շ. 32.

նային գրականության բուռն զարգացման հետ։ Այսինքն, թերերի է-թերում տպագրվում էին արլածային վեպեր, որոնք ավելի հետաքրքիր ու հայտնի էին դարձնում այդ թերերը։ Հասականների ստեղծագործությունները, օրինակ Հյուգոյի կամ Բալզակի վեպերը, հարուստ լինելով նկարագրական խոչըն հատվածներով, որոնք երբեմն կարու էին շեք գրավել շեխ կարող տպագրվել թերերում, հետաքրքրության կարդացման համաձարար, օրը օրին։ Աղջախի նպատակի համար առավելագույնս հարմար էին խմական, եղանական խորհրդական գործ վեպեր, որ սպորաքար, որպես կանոն, բացակայում էին հերոսների ներաշխային կամ նրան շրջապատող աշխարհի մանրանասն նկարագրությունները։ Թերքության վեպերում դնապերն արագիրեն հաջորդում էին միմյանց սյուժեային նորանոր հանգույցներ ու դրանց հանգուցայութունները ներկայացնելով։ Արկածների ու հաճացագրությունների միջօցով։ Գրական այս նոր ժամանք, որ Ֆրանսիայում սկսել էր զարգացում ասցել 19-րդ դարի 30-ական թվականներից սկսած՝ ստացել էր «ոռման-ֆելիխուոն» անվանումը։ Դրանց հեղեղակները ծգտում էին խճճված սյուժեների, որն ասպահովում էր բնիքությունը լայն շրջանակ։ Ակսած 19-րդ դարի 50-60-ական թվականներից «ոռման-ֆելիխուոն»-ը վերածվեց լոկ հաճախի կարդացվող վիպագրության։ Այն հազորու էր տախիս միջին, բարենիշական թերեցող խավի ճաշակին և հիմնականում զորկ էր բաղարական, սոցիալական հեմքից։ Այսպիսին են եղել «ոռման-ֆելիխուոն»-ի ժամրի արքաների Քսանին որ Սիրեննի (1824-1902), Ռուակուս Ֆորտունի (1821-1891), Պոլ Ֆեվալի (1817-1887), Ռոնսուն դը Թերքայի (1829-1879), Ենիլ Գարորիոյի (1835-1873) և այլոց վեպերը։ Նրանք ունեցել են հարյուրավոր տպագրություններ, բարգմանվել աշխարհի շատ լեզուներով՝ այդ բնույթ հայերեն և հայատառ բուրբերեն։

1888 թվականին գրաքննություն է հաստատվում նաև հայկական նամակի վեա։ Մինչ այդ հեղինակներն ու բարգմանիները զգաշանալով տպագրել զրոյն, որոնց ճակատագիրը գրաքննության ծնորում էր, նախընտրում էին օր օրի, հատվածարար տպագրել իրենց ստեղծագործություններն ու նվրուական լիգուններից կատարված բարգմանությունները թերերի էջերում։

Այդ ժամանակ թեքերը գրաքննության շեխ ներարկուում²⁰⁶ և

²⁰⁶ Արթուրուան Ա. Շատուրյան 19-րդ դարի բարեհայոց գրականության համայնք, 1944, էջ 76.

համեմատարար գործունեության ազատ հետավորություններ էր ընձեռնված: Վերջ հիշալուակված նեղմակներից շատերի գործող սկզբում համուածարար, որպես թերուններ տապագրվել են հայուսառ բռրնիքն թերթերում և համեստներում և հետո միայն առանձին գրեթեով: Առանձնապես շատ թերուններ են տապագրվել «Մեծուայր Ալապար», «Մանզումի Եփիար», «Երիտէ Հավատիս», «Մեծուայր հավատիս» օրաթերթերում²⁰⁷:

Հայուսառ թուրքերն մամուլի ոչ լրիվ հավաքածուների գոյուրյունը յուշ դի տալիս պանիչու այս կամ այս առևողծագործության մախ որպես թերուն տապագրված լինելու փաստը և հետո միայն վերջինիս առանձին երատարակվելու:

Այնուամենայնիվ, պարբերաբար հայուսառ թուրքերն մամուլուն տապագրված հայուսառություններց հնամուն ենք, որ այս կամ այն թերուն տապագրվող թերթներ ավարտվում են, կամ ավարտվել են և երապարակ է իշխելու առանձին գործով, հնարխությունն ընծանելով ունենալ զիրքն ամրոցությամբ ու ավելի հարմար տնօքով: Այսպես օրինակ, Եմն Սյուի «Փարիզի զաղումիրները» բազմահասոր վեց հարապետ Փանուզյանի հայուսառ թուրքերն բարգմանությամբ նախ որպես թերթուն լույս է ընծայվել նոյն Կարապետ Փանուզյանի խմբագրած «Մանզումի Եփիար» թերթուն:

Ենիշտ նոյնպես՝ թերթերում որպես թերթուններ են նախ տապագրվել Բաւալին դը Մոնթեպինի: «Հնդկաների զաղումիրը», և «Միոր պատմություններ», Բուակովի դը Խորտունների «Լարգած թերթ» և տասնյակ այլ վեպեր: Այս անգամ դրամբ տապագրվել են դրամց բարգմանցի հայուսի հասարակական, մշակութային գործից Հռիփաննես Թուայանի խմբագրած «Մեծուայր հավատիս» «Մեծուայր Ալապար» օրաթերթերում²⁰⁸: Թերթուն տապագրվելուց հետո առանձին գործուն երա-

207 Հարկ է եղու, որ ֆրանսիական պատմագրության ուժու ազգայուրքը ունի գոլոս արևմտահայության վեց «առաջնա-թշնամու-թու» և ինքն ճամանակի առջևությունը լուսաբանությունը կազմակերպությունը առաջնա ճամանակականը (1866-1941) «Վարժապահություն» առջնությունը ուղարկ հրատարակությունը և ա. Պարի «Արեկ» թերթը: 1888 թվականին և հետո նոյն տապագրվել երանությանը և ա. Պարի «Արեկ» թերթը: 1888 թվականին և հետո նոյն տապագրվել երանությանը գործը: Երանության տապագրվել վարդ այխանք, նոյնին տայինը շարունակ մայու թերթուններ տապագրվել են մանուսի օւթունու և թառ մայն ինստանտականի ու առանձին գործուն:

208 Հռիփաննես Թուայր (1856-1938) պրաւենտ խօսացք, թարգմանչ, Կոքուրության պահապահ և Վանահայր Մոնթեպին Շայությունը: Համեմունք է թերթունը: Համեմունք պահապահ և Վանահայր Մոնթեպին Մոնթեպին 1872-1874 թվականներին: Նոյն թերթուն Մանզումի շատերականի մեջությունությունը 1872-1874 թվականներին: Նոյն թերթունը պահապահ է Ալապարի Եփիարը, ուուս Հռիփաննեսի Մոնթեպին և Վանահայր Վանահայրը:

տարակիցներ և Արքաներ Դյումայի, Ժյուլ Վենի, Ժորժ Օնեի, Ռուականի և Յանուարի և տասնյակը այլ հեղինակների գրքերը:

Այս փաստը հատկանշական է Երանով, որ թարգմանությունները Թարգմանիչները ստեղծագործություններ բարգմանում կրի ոչ նախապես ամբողջական վիճակում, այլ հատվածարար՝ օրը օրին տպագրելու համար: Թարգմանությունները չեն խմբագրվում և գրաշարին են որպես հերթական հատվածի բարգմանություններ անմիջապես հետո՝ երրուն շնասաններով անգամ կարդալ մինչև տպագրվելու և անգամ դրա մեջ ենուու: Այս հանգամանքը ինարկի բացասարար է ազդել թերրունային բարգմանությունների որակի վրա:

Անձագիններ, որ հաճախ ննան ճակատագիր են ունեցել այս նույն վեպերը Ֆրանսիայում, երբ մաս առ մաս զրկել ու մի կերպ հասցվել են տպարան, որն ապացուց է այն բանի, որը հրատարակիչներին շատ ազնի հետաքրքրել է սուժնուային կառուցվածքը, զործողությունների զարգացումը բան վեպերի գեղարվեստական արժեքը: Հաճախ նախական նման ամփույր վիճակներից են կատարվել հայուսար բորբերներ թերրունային հրատարակությունները: Աշնուամենային պատկ կիսներ անտեսել այս բուլղարային, ժամանակի մասնուի էֆեկտ ու ընթրուցիչների մեծ մասի ընթրցանության ու հետաքրքրության առարկան դարձած թերրունային գրականության ունեցած նշանակությունը: Նույնիսկ այն հեղինակների բազմահատոր վեպերը, որոնց անունները նման կարող զունել որևէ չժամանակակի կամ ոռասական համագիտարանում իրենց ժամանակին մեծ հաճույքով կարդացվել են ու մրայց Ֆրանսիայում բնագրով, այլև տարբեր լեզուներով բարգմանված:

Առաջին և չի կարելի անտեսել այս ստեղծագործությունների

→ Հայուսար՝ թերթը՝ 1884-1907թ., ինձնէ և պրոտականաւու խթանից է առն Սահմանը Միասիք՝ ուղարկել Այս օրունից եղանք տոյս են առնելու Առաջնային համարական վայելք որպես թերթունք: Կոմի շուրջ հասական առաջնորդ ուղարկելու է: Այս աղջոյն են Առող Թոփ «Սահմանական» (2 հատոր, 1885 թ.), Ժող Բարդը՝ «Անոն կոպ» (5 հատոր, 1887թ.), Պատու գր Թարայի «Շարադի» արդամանները (6 հատոր, 1892թ.), Բարեկանը ու Ֆարերը («Կարմանից կեց» (6 հատոր, 1883 թ.), Բալենը ու Անդրեասը մոտ 10 վայելք՝ «Հայուսի կեց» (5 հատոր, 1886 թ.), «Փարփի արքագործություններ» (4 հատոր, 1887 թ.), «Փարփի արքագործություն» (2 հատոր, 1888 թ.), «Բնիկ» և կառավարք Փարփի (3 հատոր, 1889 թ.), «Փարփի պարմունակ» (3 հատոր, 1890 թ.), «Երեց միլոն քամի օքրա» (3 հատոր, 1891 թ.), «Զարգան աղջմեններ» (5 հատոր, 1888 թ.), «Հազար ու մեկ պիտինոր» (4 հատոր, 1891 թ.) և այլք:

կյանքի տարբեր պրատմերում ունեցած դրական մեծ ազդեցություն-ները Թուրքիայի նման հետաձմաց երկրում, որ քրախառ հայերը շփ-փլ են արևմտյան գրականության հետ շնորհիվ այս հրատարակա-թյունների։ Ըստքցանության համար ամենամեծար դյուրամարս այս գործը ծանրացնում էին տարբեր երկրների, տարբեր ժողովուրդնե-րի սովորությունների, սցանուական տարբեր ժամանակների ու դեպքե-րի, աշխարհագրական տեղանունների և շատ ուրիշ նորություններ երացնում կազմացնողին։ Անժխտելի է, որ արևածախնդրային այս վե-պերի բազմարին հասուրմանը հանդիպում էին խելական կյամք ար-տահայտող պատկերներ, մարդկային իրական հարաբերությունների նկարագրություններ։ Նոյնիսկ հանցաներների ու մեղապարտների նկարագրություններ դիմուլական ու բարոյախոսական հնարավորու-թյուններ էին ստեղծում և հասարակական, բարոյական, արդարու-թյան զգացումներ արքմաններով ընթերցողներին այս առումով որոշա-կի «ծառայություն» ճատուցում։ Այսպիսի ազիտուրյուն ընթերցողնե-րին վրա բացի դասական հեղինակների ստեղծագործություններից ու-նեցել են ժամանակին առառողջ երանցված բովածային այս վի-պերը։ «Ռոման-Ֆիլիստոն»-ների աննախընթաց հաջողության մյուս գրավականներից կարելի է համարել այն փասող, որ ընթերցողներին մեծապես գայրակրում էր այս վեպերի միջոցով տարբեր ժողովարդ-ների կյանքին, անցած ճանապարհին պատմական տարբեր եղան-այուններին ծանրաբանաց հնարավորությունը։ Այս տեսակետից ամ-սալուարածված ենդինակներից է նույն Բասավին որ Սոնբաւենց, որից հայտառ բուրքերներով շատ բարգմանություններ են կատարվել։ Մինքանինի և «ռոման-Ֆիլիստոն»-ի հեղինակների մեծ ճամփ գործե-րի ժամանակին առառողին բարգմանվել են մասն ուսուերին ու այն կայդացել են երկրի անհնախութ անկյուններուն աճգան։

Հայ բարգմանիներն ու երատարակիչները խօսու չեն որ այլքան ամուրադարձել են Բասավին որ Սոնբաւենին⁷⁸² Նրանից կատարված հայուսառ բուրքերն արգմանությունների բիւր հասնուն չ 20-ի։ Եթ նշեք, որ յուրաքանչյուր վեպ կազմված է նույն միջին տաշվով 5-6 նշեք, որ պահանջման դիմուլական ամսությունը մոտավոր ժաման-

782 Բասավին որ Սոնբաւենը (1824-1902) հանցցաւուր ։ Ֆիլիսուր հանցաւայտ անձագիք կամացաւայտ անձագիք (1558)։ Մի բան տասնեւութ մասունքն է ֆաւտվաւամ գուման առաջնաց համացաւայտ անձագիք։ Ան անձագիքը անցնաւա անցնաւա բարքը բարքը։ Շատ են բազմաթիւ վայելուն, որու հրատարակություններ են նույն մասունքն ու առաջնաց համացաւայտ անձագիք։ Այս ։

համում է 20 000 էշի Կրկնենք, որ այսպիսի բուռն հաջորդությունն վերագրել մեծ քանակով նկարագրված զգայացումն սարսափներին ճիշտ չէր լինի, եթե անզամ դրանք ամշափ գրգռում ու սուր զգացումներ էին առաջացնում ընթերցողների մոտ:

« Այ որ Սամբեպն իրոք գրական մեծ շնորհ է ունեցել: Նրա մի շաբթ վեսիքը գեղարվեստական արժեք և՛ն Ենթկայացնում: Դրանք ենթականում այս գործերն են, որ հեղինակը շնասնելով Հյուգոյի և Զոլայի հզորությամբ, այսուամենայնիվ փորձել է դրու զալ Վարիչոյն սպան-ներից ու պալատներից և իշնել Փարիզի հետնախորչերը, նկուղները, խաղատները, նկարագրել Վարիչոյան շրջնորկներին, անօրեան ու ի-րավագործի խավին, նկարագրել նրանց ու այլոց ողբերգությունները: »

Այսօր համոզված կալոր ենք ասել, որ արտաքրուստ զուտ արկածային գույն որպես տպագրված Եթևն Ֆրանսուա Վիլյուի Փարիզի երբեմն Շատերիկանապետի 1890թ. «Փարիզի խևական զաղամիքը» երկիա-սոր գրի տպագրությունն ինքնանպաստակ չի եղել: Այս շրջանում կազմավորվելու եր բուրրական գաղտնի ոստիկանությունը, ավելի տառայից՝ այշատամբներ էին տարբեր այս նկուղական համապա-տասխան իմբնարկությունների գործերակերպին, արտաքին և ներքին լուսնական ցանցի տեխնիկական կազմակերպման նոր ֆրամսխա-կան և անզիշական ծառայություններին ննանեցնելու ուղղությամբ: Ծուրը կառավարում շրջանները հասկանում էին, թե ինչպիսի մեծ հե-տարքը բուրրական է Ենթկայացնում իշնեց Երկիրը: Կայսրության պա-լատներից, հարիճներից, նախարարություններից մինչև օտար դիվա-նազիտական Ենթկայացուցությունները վիստում էին ամենաստարբեր

« Խոյնայի աքանից է ամենախիստ մարդկանությունը և առաքելիքն պրատիկ գործառքը: Կայսր ու 19-րդ դարի վարչակի ժամանակակիցներին ու հրամա-բաններին ու նույնական նու անոն վակեր նու անքամքն առաջացուց է այս գործառքում նորագույն մասին: Մութքակի գույքը նրանց ներկայացնում է այս անքամքն առաջարկությունը գործ նրաքարձություններ անձնացն յուրօ Անդրեան անձնացն յուրօն, նույնական անձնացն, հանձնաքեր և գործ անձնացն մերժացրություններ և այլ անձն անձնացն նույնական գործառք ուղարկությունը: Եսու « Շատեր անդիկները » անդ ու ու անձնացների, հանձնաք պատրակն անձնագործների Պատուանությունը և նույնական ուղարկությունների անձնագործությունը, ու անձնաք անձն յու գործ նույն- ացուցն անձնացրությունը: Մութքակի ու յուրօ վակեր նրաքարձությունն են նույնական բուրքերին, անձնաք բառով յուրօն նույնացրությունն անձն լուսի յուրօ ու յուրօ մասին է նույնական նույնական նույնական համարությունների օպուտու Վին ու Լյու-լուսու (1889), ու օ անձնագործն ինչն է Մութքակի և Պատուանությունները, որին ա- մազակ գալաքարի պատու, ին նամքարությունները օպուտու, ու յուրօն նույնա- րու վոյու ու ու կազմու վարչակի պատու նույնական նույնացրությունն ինք: Տես Օտու- նու և Անս Անս Դու օտարություն: Ե սօրուան « Հետօքն ռասկան »: Ա. 1967. »

նպատակներ հետապնդող օտար լրաբեմերով: Նոյնիսկ սովորանքների, նրանց ժառանգների և վելիքների շուտակայությունը մանվաճառների բազմարիվ դիպքերը լրացածայտված, կամ զարդուի էին մասն: 1891թ. Մավրոյանի փաշան հրատարակում է զարդուի ուսումնական-թյան կազմակերպման մասին 54 էջանոց մի գրքովէ, որը վերահրա-լուսականում է 1892թ.-ին: Հեղինակը Արդու Համիլդ անձնական թիշեն էր ներկ, տիրապեսներ մի շաբթ լեզուների, զբէ գրքն և քաղա-րական ամս համեխասցել: Պայմատական բոլոր թիշենների մասն եղ-քամ կարելոր ուրի է խաղացել պետության կյանքում: Հողմածազիրի-Թաներ Թիմուրի կարծիքով նու համեխասցել է ամօդիական զարդուի ուսումնանության գործակաց, ուստի զարդանայի չէ նման զրի նրա հեղինակությունը: Եվլուսայում կրթություն ստացած կամ Ֆրանչիայի բարերի այդ բնագավառներին թիշ թէ շատ տեղյակ ճարդեկանց հա-մար նախընտրելի էր նապոլեոնյան շրջանում զարդուի ուսումնական-թյան ցանց հիմնած Վիլյուկի նման իր գործի խելացի, ննարամիւս ու կիր մասնագետը, բան դաժան քոչեները: Սակրոյանի փաշայի գր-քում Վիլյուկի ամունը հիմնական հեղինակությունն է, որի նմանին է ա-ռաջարկվում ումենալ որպես զարդուի ուսումնանության կազմակեր-պի: Այս ամիբով հեղինակը Սուստաֆա Ռեշի Փաշային հրամանում է փարիզյան զարդուի ուսումնանության պատություններից: Վիլյուկի ամունն այս առքիվ ծանոր է ներկ կառավարող շրջաններին: Թուրքիա-յում զարդուի ուսումնանության վիլյուկան աշխատանին նախընտրելու-թյուն տալու խնդրում այս վեսպի լույս ընծայումը անողությի ուղղու-թյուն կարող էր տալ և այս զրի ըմբերցուների շրջանակը կարծուն նոր համեմատարար ավելի ընթարձակ է նույն բան մնացած արկածա-յին վեպերինը:

Թերեբնային զրականության մեջ, բարգմանված գրքերի բանակով Քսավիէ ոյ Մեմբեպեհի հետ մրցում է Պող Ֆեվալը (1817-1887), որի գր-չին նու պատկանում 200-ից ավել հատորներ: Գրել է տարրեր այտման-նուվ, միշտ ծգտելով ամսովոյ, բացառիկ, ապրանքագործ և ցնցող իրա-կարծությունների նկարագրությունների: Առատորն օգտագործել է գրական հնարքներ, ամենախճճված, մտացածին իրադարձություննե-րի ընթացքում հանկարծակի, արտառող լուծուների հայտնագործ-նամը: Զարմանացիթրեն այս հեղինակի վեպերից միայն «Սնըր Փա-թիզում» եռահատոր վեպն է առանձին գրքով հրատարակվել հայա-ստար բարերենի 1890 թվականին, ոիստար Արապացյանի բարգմանու-թյանը: Կարծուն նոր հայատար բոցքերն նամլո եավարածուների

համբանաս ուսումնասիրությունները ի հայտ կրերեք թերթանային վեպերի այս արքայի ուրիշ վեպեր եւ:

Հայաստան բուրցերին բարգմանիշներին շատ ավելի հրապարիկ են «ոժման ֆելիքսուն» - ի մի այլ մեծ հեղինակությամ Պոնտոն ու Թերուայի (1829-1879) վեպերը: Նրա վեպերը մասնագետների կարծիքով ազնիվ մակերտաւային, Լմանագիմ է Ֆելիքսների վրա կառուցված զործեր են, քան թէ Բարձին որ Անդրեակնի վեպերը Թերրայլին հոչակ է, թէ թէ «Ոռորամբոցի» շարքը: Այն սկսել է տպագրվել 19-րդ դարի 50-ական թվականներից և այնպիսի աճող ժողովրդականություն է սկսել զայելի, որ թերթանը որ օրին հրատարակող թերթերի արտօնաւորերը ստիպված են եղել հուպատկել թերթի տպարանակը: Մինչև օրս Ա Ֆրանչիայի բարգմաններում կարելի է համոզնել «Ոռորամբ» անվանք գարեջրաւոտն կամ սրճարանի: «Ոռորամբոցի» վեց հասորները հայատառ բուրցերին առանձին գրով հրատարակվել են 1892-93 թվականներին Հովհաննես Թողարյանի բարգմաննությամբ: 1893 թվականին լոյս է տեսել հաջորդ վեպը «Գեղեցկունի Ամժել կամ Լեռնա»: Երկնառու արկածային վնասը Պիտուր Արապաճյամի բարգմաննությամբ: Կործուն նոց այս վեպերի ըմբռության խնդրում դրանց հայտնի լինելոց բացի դեռ է խաղացել վեպերուն առկա խրատական բարոյական զայտափառախոսությունը: Սոցիալական և բաղարական հեմքից զորկ այս վեպերը չին մնանչում համբոյան գրաբննության չափանիշների վեմ, ուստի ազատ էր դրանց բարգմաննությունը հայերեն, հայատառ բուրցերին, թերթների ու գրքերի տպագրությունը: Ավելին, գրաբնիշներին կարող էր դրի զալ վեպեր արխստոկատիայի տիրող խավի Ըկասմանը ընդունված համակրանքը: Գրքի հերոսների հիմնական մասը պահպականության մերկայացուցիչներ էին, որոնց հետաքրքրությունները և կյանքը պահպանում էին ազմիվ և հավատարի ծառաները:

Արևմտահայուսական մյուս հեղինակը, որ գրավել է հայ բարգմանիների ու գրակարաստարակիշների ուշադրությունը համուխացել է Ժորժ Օնեն: Ավելի գրավիչ է համուխացել Օնենի վեպերի ու միայն արկածային, այլև համարակարպյանց հուզող հարցերի առկայությունը համարյա թուր գործերուն: Նրա հայատառ բուրցերին բարգմանիներից Անտոն Ալիքը 42 վեպերից մեկի հայերեն տպագրության առաջանաւում գրում է, թէ արկածախանցություն - համցագործություն վնասություն ընթերցողները այն ասուիծանի էին հասել, որ մի քանի էց կարույր դրաներենինց կատարված բարգմանական վեպերում հիմա-

բափոխած դնեն էին մետուս զիրքը, շգտմելով որևէ սպանության, սարսապի, հանցագործություն, բռնավորում, սկանդալ: Անոռն Աշխը շարունակում է, որ ընթերցողների որակն արդին այն աստիճանին է քարձուցիւ, որ նադիշանց հոգնեցրել են նույն վեպերը: Անսի աներաժեշտ է համարում ընթերցողների սեղամին դնել ժորժ Օնիի վեպերի նույն զերպարփեստական մեծ արժեք ներկայացնող գործեր: Օնիի վեպերի բարզմանությունը Անոռն Աշխը համարում է ավելի բարդ, քան որևէ արկածային գործի բարզմանություն: Այս է պատճառը, որ բարզմանելիս ստուգված է եղել մկունություն գործադրել, երթևմն ովհմել դժվարացնար, բարդ և բիշ գործածական բառերի օգտագործմանը²⁹⁹: Թօնականաբար հայտնառ բուրքերների հայտնի բարզմանիցներից մեկը հանուխացող այս մասավորականը մասսամբ իրավունք ունի: Ժորժ Օնիի վեպերն ակնհայտորեն տարբերվում են Շասպի դը Մոնթենի հիմնականում մակերեսային վեպերից:

Հետևելով Ժորժ Շասպի ու մյուս դասական հեղինակների օրինակին, Ժ.Օնին ձգտել է իր ստուդագործություններում վեր համել առօդյա, հասարակությանը հուզող հարցեր մաս որոշ սոցիալական խնդիրներ: Նրա նամք բուրժուական մուսահորիզումը, բժիշտունական զաղացարախոսության շափամիշներից վեր բարձրանալու անկարողությունը բույջ շնորհ տվել հեղինակին համզելու խորը ընդհանրությունների: Գրական տաղանդը, վեսպի կառուցվածքային և պյութեստային զարգացումների մկարագործության վարպետությունը, իր երրուսներին խորը հոգերանությանը ներկայացնելը մեծապես նպաստել է օնտական վեպերի տարածման մեծ հաջողությամբ:

Այդ վեպերից մի բանիս մինչև 200 անգամ վերահրատարակվել են: Այլմկանի հաջողության արժանացած «Եղիսոր Ռամո» վեպը, ուր «Կենաց պայրար» շարքի գործերից է, բարզմանվել է հիմնականում ընթերցողներին անսատվածությունից ետ պահելու նպատակով: Վեսպի հերոսը դրվագոր Ռամոն լինելով թշիշկ, մարդկանց փրկությանը զբաղված անձ ի սկզբանե նելի է սրբավիշտ և գոռող անձ: Հանուն վսանցի մղված պայրարում նու փոխվել է, դրանել խողով ու բռյալ մի մարդ: Փրկության ելքը միակը է ներկ Ռամոն սկսել է անառակածության ու խարխափման տարիներից հետո աշերսել առածուն իր փրկության հաճար: Շահ այս եղանակացությունն է, որ գրավել է Ժ.Օնիի

²⁹⁹ Ժորժ Օնի, Ֆանցիունակ հանունը, (առաջացնամ): Ա. Պուշ. 1888.

հայ բարգմանի մերին՝ որոնց բարգմանուրյունները լուս են տեսել առանձին տպագրությամբ, պիեսների վերածվել ու խաղացվել հայ բառով²¹⁰:

Թուակոսի դը Ֆերուամեյի (1821-1891) ստնդագործություններից 5-6 ստվարածավալ վեպեր են հայատառ բուքքերներով իրատարակվել: Այս վեպերը հայատառ բուքքերներով նույնամ դյուրությամբ և կարդացվում, իմաստի կարդացվում են այսօր բուքքերների բարգման փած գործերը: Կրան նպատառում է մաս այն, որ յուրաքանչյուր իսկ եցում նոր, հետաքրքրություն գործող դեպքեր են, իրադարձությունների անսպասավայր լուծումներ: Հերոսների ուրեմնական ճակատագրերը, ուժը վերջին լարմամբ, սակայն շարի դեմ անուժ պայքարի գոհերը գործի էջերին են զամում ընթերցողներին, ատիպելով հետևել իրադարձությունների զարգացմանը: Հեղինակի գաղափարախոսությունը դրսու չի զայխ շարի և բարու հակառական ընդհանրական շափանիշների տահմաններից:

***

Խմզգես Եղվեց, 19-րդ դարի 50-70-ական թվականների արևմտահայ իրականությունում կատարված բարգմանուրյուններն ունեցել են շատ որոշակի նպատակադրվածություն: Մեծ նշանակություն է տնեցել բարգմանվող գործի գեղարվեստական արժները, նույ զաղափարական ուղղվածությունը, աղյօնությունը: Արյուղիանիշյան բռնակալույան շրջանի գրաբնական արտատոց խասությունները ու սահմանափակությունները կամզնեցրին գրական գործունության այսպիսի ուղղությունը: Հայ բարգմանիշներն օգտագործում էին բոլոր հնարավությունները, որպեսզի այդ տարիներին իրատարակվող վեպեր ու պիանի իրևնցից ընթերցանության հաճելի ու հետաքրքիր նյութ ներկայացնեն, այլ հասարակությանը օգտակար լինեն: Նկատներ, որ բարգմանիշների բանակի մեծ մասը ժամանակից ամենազարգացած անձեռից են եղել: Նրանք լավ ծանոթ են նոյն ֆրանքական հարուստ գրականությանը և նշակույթին, ելքոպական գաղափարախոսությամբ:

²¹⁰ Ժայռ Շնաջր հայուսուն բարգերներով իրատարակվել են «Եկեղեց Շամեն» (1891), «Համերայք Խնամական» (1892), «Կոմունի Սառու» (ար.) վեպերը:

«Կոմունի Սառու»-ը, «Նորության պատճեն», «Գեղեցնության լուծակություն» բարգերներով ներկայացվել են հայեական բարգմանիշներից կողմէց: Վեցշն երես գումարէ առանձին հայության բարգմանիշների առնեց լին:

Այս բարգմանիշները տիրապետուի են մի բանի լեզուների: Եզակի նրանուց չի նդիլ, եթո նույն անձը նույնացիք վարդապարյամբ բարգմանուրյուններ է կատարել խողերեմից, ֆանաերենից և այլ լեզուներից: Համոզված կարելի է ասել, որ հայաստան բորբըրեն բարգմանական նոկա գրականուրյունը, որ մատուր է գործի բարբական և բրախչոս համեմի շրջանակ կոչված էր ծառայնող նրանց ընդհանուր նոտափոր զարգացմանը: Թարգմանվող գործերը իմբազմերի կողմից պատահական ննտուրյան արդյունը լին եղի, որ ամեններ, տարիներ շարունակ տպագրվել են թթուրուու: Առա թի ինչ է զուս արևամոյան հեղինակների բարգմանական գործերի երաժշտականիշներից մեկը: Երա հովանունացը բարգմանուրյուններն ընտրվուին են ոչ տպագրականի ապահոված նաև և տվյալ պարբերականի Ծովովարականացման նկատառութեանը: Ծնուրուրյան նույնականները ավելի հեռահայաց են: Հրատարակիչները հիմնականում ճգնաժամ են հաւոքների, համելի և օգտակար գրքերի շնորհիվ սեր և ծաշակ զարգացնել մտավոր ու հոգիկան զգացումների նկատմամբ, սովորեանել ընթերցութեանից այն վեր դասել առօրյա կենցաղից, զարգացնել թթուրցութեանի մտավոր ննարավորությունները և հոգիկան սնունդ առահովելի նրանց համար: Ըստ զրահիւարիկիշների համոզմունքի վեասակար գործը լիան: Ինարև, որ բան նարոյ նոյնըքան բնակուրություններ կամ եզ երև հաջողվի ընթերցական լայն շրջանակների մեջ սեր արքացմել ընթերցանուրյան նկատմամբ, ապա բարոյապես բավարարված կիամարդին այս գործին նկիրված մտավորականների²¹¹:

Այս առքի ցամկանում ներ անդրադասնալ նարօի մի այլ կոչմի բարգմանուրյունների նազվական առանձնահատկությունների վրա նշենք, որ ոչ բոլոր եայաստան բորբըրեն բարգմանուրյունների լոգուն նոյնն է եղել: Կամ գրքեր, ոյլոն այսօք ժամանակակից ընթերցողը մեծ դժվարությամբ կարդա: Այսպիսի երաժշտականուրյունների թիվը մեծ չէ: Երամբ գրված են պահանական շրջանակների եամար, համապատասխան ծերծերուն ոճով՝ արարիզմերի առան օգտագործմամբ: Ցուցադրական օրինակ կարող է հանդիսանալ Հովսեփ Վարդանյանի ստեղծագործուրյան երկու կողմերը:

«Պատմուրյան Նապակեան Բնապարտի» և «Պատմուրյան Արևե-

211 Որոքը ողբեր, նուազումը դնամանակ զաւոյքը շահաւագ, ա.թ., առաջարկութեան կամ առաջարկութեան մասին առաջարկութեան մասին:

Սան պատերազմների» աշխառությունների հեղինակը միանգամայն տարբեր ժողովով ամենալայն խավերին հասկանալի է և շարուցել էր «Ազագի» հայտնի վեպը, համբամատչելի գրքունկները, երգիծական «Շատախոսը» երկը և այլն: Բնականարար պայտատական այս բարձրաստիճան պաշտօնյան նկատի է ունեցել ըմբռցդական իրարից շատ տարբեր երկու շրջանակներ: Բնականարար ոչ պարտական շրջանակների համար գրքած գործերը Հովհանի Փաշան գրել է ժողովրդական պարզ, բոլորին հասկանալի խոսակցական բուրքերն ունի: Այսուամենային այս լիգվով ներկայացնել Վերսալոյ Դյումայի կամ Ժյուլ Վերնի վեպերի բուրքերն բարգմանությունները անհնարին եք: Ժողովրդական բուրքերն ի բառացանելով բավականին սահմանակ եք և օտար լեզուներից բարգմաննու ընթացքուն հազարամյուն բառեր չունեն համապեր նշանակություն կամ խայտ բացակայում են բուրքերն ունի:

Բարգմանիչները նման դեպքերում կամ թե ականա տախաված կմ դիմելու ներծերուն օսմաներնին, այսինքն արարիզմներով հագեցված բուրքերներին գգունելով հանցերը շխախտութեան ու ծնարանական օրինաշափությունները, ընտրել համարագրին չափ ժողովրդին հասկանալի բառեր, դարձվածքներ: Տափա պրտի միշտ չէ, որ նման գգունեները հաջողությամբ են պահպել և արդարացըն իրենց: Բազմարի հատորներ բարգմանած Կարապետ Փանոսյանի գրածները Հակոբ Պարոնյանի կարծիքով առանց համապատասխան բառարանների անհնարին եք հասկանալ:

Այսին օրինակ, Երևանի Օղինակի Ջյունուրյանի կողմից «Փարեայի և Անմայի» սիրավեպը բարգմաննեխին, նկատի է առնվազ այն հանգամանքը, որ գիրքը կարդացվելու է ոչ միայն միջին ըմբռցդական խաչի կողմից, այլև հայ, թարք և մյուս ազգերի մտավորականների կողմից ևս: Այսպիսով նաևկանայի է դառնում բարգմանց գգունեները՝ երկը ներկայացնել հմարափորին չափ հասկանալի գրական բուրքերն ունի:

Հայաւոա բուրքերն բարգմանական գրականությամ այս բուռն տասնմյակները հայտնի են դեպի Ֆրանսիական գրականությունն ունեցած շշանակի հակվածությամբ: Բացի հայուսագույն և առաջադիմ այս գրականությանը տուրք տալու օրինակունի պատճառներից, չպետք է ամենաել այս ֆրանսիանությամ տուրյեկունի պատճառները, որոնք պիտի պարագան հող են ստեղծել բաղադրականությամ, գրականության, մասնավորապես բարգմանական գրականությամ գարգարան համար: Խոսք վերաբերում է Օսմանյան կայարարյան տիրակալնե-

թի, պարատական կարևոր դեմքեր հանդիսացող աստիճանավորների, բարձրաշխարհիկ խավի, մասվորականության շրջանում 1872 թվականից ի վեր Ստամբուլում հիմնված «Ֆրանսիական Մեծ Արքեր» մատոնական լուժայի «Պրոռեզ» մասնակյունի բուռն գործունեությամբ: Սուլթան Մուրատ 5-րդի մասն լինելու մասին մի հոդվածում ապկու է, որ Արքուն Համիլ Բ-ի գահակալությանը (1876 թ) նախորդած 20 տարիների ընթացքում միայն Ստամբուլում 50-ից ավելի մասնական կազմակերպություններ են հիմնվել, որոնց մի մասը բնականարար կարծ կյանք է ունեցել, իսկ մնացածը՝ երկար տարիներ անհամար գործել են: Հոդվածագիրը Թուրքիայի երեսի մասն անձանց պատկառեցի մի գուցակ է Մերկայացնում: Թուրք աշխակալների, Քեչիրների, Թիվարքաների ու բարձրաստիճան պաշտոնյաների, փաշաների և նույնական կողմին գտնում ենք բոլոր մասավորականների, մասնավորաց ու հայտնի լուսավորիչ Նամիր Ջենսի, հայտնի բանաստեղծ Միհմեդ Էմիրի և որիշների անունները: Հայերից այդ գուցակում են բառունի երախտավոր Հակոբ Վարդովյանի (Գյուլի Հակոբ), սուլթանական թշչական հաստատության տնօրին Անդրանիկ Գևաշա Կրօսիկյանի անունները²¹².

Բնականարար Թուրքիայում և մասնավորական Ստամբուլում այսպիսի մեծ տառածում գտնած ֆրանսիական մասնական հումկու կազմակերպություններ իր տասնյակ հարակից կազմակերպություններով չեն կարող հասուն բարենպատճ վերաբերություն չգարուցնել և ուղղել դեպի Ֆրանսիան, Ֆրանսիստեն և ամեն ֆրանսիականը: Թուրքական կառավարող շրջանների վերին շիրտերում ծայր առաջ մասնական շարժումը դեպի իրեն է ներգրավել շատ մարդկանց, վերամեջ թուրք իրականություններ հայտնի մի կորիզի, որի ունեցել է իր տպագիր՝ "Envar-i Şarkiyə" (Արքերի ճառագայթ) պարբերականը: Հետարքիր է, որ այս պաշտոնաբերքը Կարինում լույս է տեսել 1866-1877 թվականներին օսմաններին (Խ. 4 էջերը) և հայտնառ բորբերին լեզուներով (2 և 3 էջերը) նույն բովանդակությամբ:

212 Süha Ünal, V. Marmara'da Masaüstü: "Tezit ve Toplum", 1987 ocağ, İst. s.36-39; K.S. Seç, Türk Masaüstü Tarihi Ait Üç Eritid. İst. 1972, s.39.

Գլուխ Բ.

Պատմական ստեղծագործորդություններ

Քազմակարյան հայ ճատեմագիտությունն ընդգրկում է պատմաբանական, աստվածաբանության, շափածո գրականության և այլ ասպարեզների վերաբերող քազմաքիլ թմագրեր՝ ընդօրինակված տասնյակ երրորդ հարյուրավոր ծեռագրերում:

Հայաստան բուրքերին ննանատիպ ծեռագրերը մեծ թիվ չեն կաց մուտքագրությամբ: Առանձ մի մասը հետապահում արժանացել է տպագրության, իսկ մնացածները հասել են միայն ծեռագիր վիճակում:

Հայաստան բուրքերին ծեռագրերի մասին խոսելիս անդրադարձել ենք 18-րդ դարի պատմահայ պատմաբան Թամագորի Արտրինի կամ Ծոյուղիկ Արտրինի «Պատմաբիւմ Թամանազ Արյի խամի» երկին: Հետինակն ինացել է բուրքերն, պարուկներն և նիվազել է քամառը, որից և մականունը Թամագորի Արտրին: Պարսկաստան է նաև ապագարերությունը բուրքական դիսպան Արյուն Զերի խամի հետ: Աշխատանքը գրել է հայաստան բուրքերին: 1800րդ առաջին անգամ ծեռագիրը հրատարակվել է «Անհետիկուում»²¹³:

Հաջորդ պատմական երկը, որ տպագրվել է հայաստան բուրքերին ունի դա ականավոր հայ պատմաբան, լեզվաբան, աստվածաբան և մանկավարժ, Ս. Ղազարի Միխիարյան միքանության հայրերից Միխարյան Շամշյանի «Խրախինան պատմութեան հայոց», երկի բուրքախոս հայերի համար հայաստան բուրքերենով շարադրածի տպագրությունը է 1812 թվականին: «Կիլզարի թէվարին» խորագրով, կրկին ս. Ղազար Ղոզում²¹⁴: Եռահատոք «Հայոց պատմության» համառոտ՝ 500 էրեց:

213 16-րդ դարի բանահանձն Հայութիսներ «Հայագիրն ուսւած ականատես օքա է Վահագն յայրած թանձն Արյի խամի գայրագրությունը նախի:

214 Այս և մյուս երրուստիկան պատմական պիգմանությունների մասին տես նույնակարգության ծեռագրերն նկարությունը պահպան է 1823րդ «Պատության Հայոց» բարձունքներին:

բաղկացած շարադրանքի համար ԱՇամցյանն օգտագործել է նաև Երեմիա Օթեացի Հյումուրճյանի «Տարեզյական պատմութիւնը»²¹⁵

Հովհաննես Վրդ. Աղավնի (Հովհաննես Արք. Համբա, 1693-1733 թ.) ամձի և անփառ շուրջ կամ մի շաբ տարակարձություններ։ Մորիքան Սոնայանի հայ գրականության պատմությանը նվիրված խոաւերեն աշխատությունում («Համեսիլ», 1829, էջ 165) Հովհաննես Կոլու Պատրիարքին նվիրված աշխատության մեջ այս կարծիքին հակակշռող փաստեր են քննիչներ։ Ամենայն հավանականությամբ խոսքը տարբեր ամձերի և վերաբեր վուած Երուսաղեմի Հանուա և յակովովովը մեզ ենուարքուում է իր բոլոր մատենագրական ժառանգությամբ, մասնավորապես իր «Երուսաղեմի պատմությամբ»։ 1727 թ. ավարտված այս գործը (377 էջ) հայութ լեզվով առաջին անգամ հրատարակվել է 1734 թվականին Ա. Պոլոսկ, Աստվածառուր Դապի տպարանուուն և այսուհետև ունեցել 4 տպագրություն։ Գրքի ամբողյական հայերեն վերմագիրը է «Գիյա Պատմութեան Սրբոյ և մեծի Թաղարիս Աւունոյ Երուսաղեմիս, ու սրբոց Տնօրինականաց Տեղեաց Տեառն մերոց Էթուսսի Թրիստոսի»։ 1814 թվականին, Սատրիու Դապի տպարանուուն հրատարակվել է այս նույն հայաստան բուրբերեն բարգմանությունը, «Ազիզ Վե Ազիմ Երուսաղեմ»-ը (372 էջ), որի բարգմանիցին է եղել անփանի կրրական ու մշակութային գործիչ Թագվոր Վարժապետ Ալբանյանը (1746-1836)։ Պատմական այս երկը կարելոր է ոչ միայն Երուսաղեմի կամ Երուսաղեմահայոց պատմության համար, այլև մասսամբ պոլսահայոց պատմության համար, - զբուծ է Գ. Թամապությանը²¹⁶։

Պատմությանը վերաբերող աշխատությունների մասին խոսելիս

215 Երեմիա Օթեացի Բանաբանը (1637-1695) պատմայ մատնօպիտուրյան ամենահամար գերեցու է նույն Տիմաքուն և Թ շաբ Յեռնիքի. ենի բազմապետական համապատական պատման առջև՝ Անգլիա պարագանեան հայութուութեան հայութանի Ազգային Արքային պատմության ամերան կամեր Վարդի պատմությունը նայեան Ազգային Արքային պատմության մասնաւությունը առաջնազնություն ունի առաջ Արքային պատմությունը և ու Արքունական Պատմությունը պատմությունը և նույն պատմությունը պատման Այսուցը Թագի գործք. որու «Զար առ-առ-գու-» «Ցիկնառան պատմություն» գործ հայելի համառ հայութուութ, որը գտն. է 1681 թվականի, առաջին բարերցանք - Պատմություն - իւ հոտու. Այս հայել ուն Բանի ՀՀ Գլ. 1960, N 7-8, էջ 143-150).

216 զ. Բարձրորակ, Յովաննէս Պատրիարք Խոյս, Առանքու, 1984, էջ 155-159.

հարկ է առանձնակի ուշացություն իրավիրել Հովսեփ Վարդամյանի «Նապոլեոն Բոնապարտի պատմությունը» ուսումնասիրության վրա։ Հովսեփ Վարդամ Փաշան (1815-1878) ժամանակի պոլսահայ զարգացած նույնությաններից է եղել և հայտառ բորբերնի ամենաարգասակոր հեղինակներից։ Կարոյիկական դավանաբուլ քարքարատիճան պալատական այս պաշտոնյան 1852 թվականին Ա. Պոլսամ իմբնադրել է «Սեմաայր Հակատիս» (Ծաղկացան լորերի) պարբռականը, որը գոյություն է ունեցել մինչև 1877 թվականը²¹⁷։ Հեղինակն է «Ազագի», «Շատախոս» երկնի Հովսեփ Վարդամյանը 1856 թվականին քարզանին և հրատարակել է Փարիզի 1856 թ. նարուի 30-ի կոնցընսի 24 փաստուրդները և Կոնգրեսի նասին 283 էջերից քանած աշխատուրյունը։ Էլեկտրական հեռազբի նասին գրքույկը՝ 1863 թվականին, «Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Խառաւանաւ 1863 և Վերաբննեալ»-ի տպագրության ամֆիջապես, նոյն շրջամում արձագանքը է «Սահմանադրութիւն»-ից մեծ ծավալ ունեցող իր բնական «Սահմանադրական ճշնարսութիւններ և անոնց պարտաւորդիւններ» գործը (87 էջ, 1863թ.)։

Հովսեփ Վարդամյանը նաև գիտարվեստական գործերի քարզանության և գրադիվի։ Նրա քարզամանությամբ լուս են տեսնել Լր Սամի «Կուր տառանան», Եթեն Սյուի «Փարիզի գաղտնիքները», Խատրնի պատմությունների մի ժողովածու։ Հովսեփ Վարդամյանը լինելով կարօիկ, կրուրյունը ստացել է Միհրարյան միարանների մոտ, եղել է Տատյան ամիրայական տան խնամակալը։ Սովորել է Վիեննայում, տիրապետել անգլիերնին, Ֆրանսիերնին, գերմանիերնին, արարերնին, պարսկերնին, ինչպես նաև հայերներն ու բորբերնին։ Վաստիորին առաջ է շարժվել պետական ծառայության աստիճաններուն ստացել է փայտյի աստիճան, պայծառատրվել և շրանչաններով և մարդներով։ Եղել է հայ կարօիկ և միաժամանակ՝ բորբական փաշանություրական օրենքներն արգելում կմն բրիտանյաներին պետական քարդրագույն պաշտոններ գրադացնել։ Այսուամենայնիվ նա ի թիվս մի շարք նշանավոր հայերի, իր ծառայությամբ քարենանությունն է պայծառ առլարանական պալատու։ Նա կարողացել է շրջանցնել իր կարոյիկ լինելու համագանանքը, և մի խումբ նշանավոր կարոյիկ մտավորականների հետ միասին մաս կազմել «Համագյաց» միուրյան, որի հիմնա-

²¹⁷ Առջևույթ Հայություն-ը մեջ է հրատարակվել ոյսին ամսաթեր, առաջ շաբաթական և եւսու շաբել ամենաայսէն հայությունը բորբերություն մեջ։

կան նպատակն է եղել պայքարել նայ ժողովրդին պատակող կարութիւնական բարոգիւմերի ու արևմտահայ իրականությունում կարութիւնական ներքափառման դեմ: Ինև պարապական պաշտոնյահի իր դիրքը և կարողիկ լինելու հանգամանքը պարտադրում էին նրան զգություն ցուցաբերել ազգային խնդիրներուն, այնուամենայնիվ նարուն պայքար է մղել պապականությամ և մասնավորապես հաստինական հակածայկական, քայլայիշ գործունեության դեմ: Նրա միակ օգույց բայլը եղել է իր վեպերի ամառուն տպագրելու համգամանքը, որը իմշաւես հայտնի դարձակ գորկ չեւ հեռաւուսուրյունից: Գալույ Նապոլեոն Բոնապարտի մասին պատմությամբ, այս դեպքում Հռվիմիկ Վարդանյանը մի խուափում իր հեղինակության իրավունքը ներկայացնելուց: Տիտղոսարքերին գրված է ոչ ճիշյան ամունը, այլև բոլոր աստիճաններն ու կոչումները²¹⁸: Նշված է նաև այն մասին, որ ուսումնասիրությանց հեղինակն օգտվել է բազմարիվ ֆրանսերերին ու անգլիերին գրեթեից: «Նապոլեոնի պատմությունը» մկավաճ է նրա ճնշյան օրվանից, Կորսիկայի նկարագրությամբ և համարմ մինչև 1812 թվականը՝ այսինքն Բոնապարտի Ուսումնատան կատարած արշավանքի նախօրեն: Ուսումնասիրությունը բաղկացած է 8 գրքերից, որոնք կազմում են երկու շքերթ հատուր՝ 1500 խոշոր էջներից կազմված այս գիրքը Կայսեր կյանքի, գործունեության ու ուսումնական գործողություններին նվիրված ամենամեծ ուսումնասիրություններից է: «Պատմության» շարադրանքը անակնկալ կերպով ընդհանուրում է²¹⁹:

Այս ծավալուն ուսումնասիրությունը, որը հարուստ փաստական նյութ է պարունակում, հեղինակի բրանացան աշխատանքի և նյութական բավականական ծախսերի արդյունք է հանդիսացել Գիրքն աշքի և ընկերության շարադրանքի վերամրած ոռու։ Մեծ թվով օսմաններին ոժվագրամարս բառերի ու դարձվածքների օգտագործմանը: «Եղինակն առաջարարանում խուառամբ է աշխատության վերջում կտրել օսմաններին

218 Գիրքը կուտաքանակություն է և թարգման 1855-1856թ:

219 «Խեցերի պարագայությունների ամսանկայի շքանձնություններինը» և

Ա. Խառը մաս 1	1765-1790թ	Ա. Խառը մաս 1	1802-1805թ
մաս 2	1795-1799թ	մաս 2	1805-1807թ
մաս 3	1799-1800թ	մաս 3	1807-1809թ
մաս 4	1800-1802թ	մաս 4	1809-1812թ

220 Գալույ Ստեփանյանը «Ազգայի վեցի բարձրագույն իրաւություններ ուսումնանության գրանցության մասին» պատմության գլուխական կարծիքով պետք է ուսումնանության պատմության մասին մասերի մեջ ներմարտ պահանջանակ պահպան կատարել պահպան պահպան է ու կապված ուղղությունը կատարելու մեջ և 12 մասերից (ըստընթաց) Ալ Խառը տես «Ազգայի», եր., 1979, էջ 4:

անհասկանայի բառերի բացատրական բառարան։ Ըստադաբի ծերծերու ոճն ապացույցն է այն համգանանքի, որ զիրքը նախատեսված է եղի «Ազատի» և ընթերցողներից շատ տարրեր մի խավի համար։ Այն է թուրքական բարձրաշխարհիկ խավի, մատափրական շրջանակների համար։ Բացառված չի, որ պատմական այս նրկի զարգացմարը տրվել և նույնիսկ պատմվելով է եղի պարատական շրջանակների, կամ հեղինակին ի պաշտոն ծանոթ դիվանագիտական շրջանակների կողմից։ Փաստեր կան, որ օսմանյան կայսրության վերնախավը կարդացել է այս առեղծագործությունը։ Համեմայն դեպք կրկին նշենք, որ «Նապոլեոնի պատմությունը» գրված է եղի հետեւ այս պարատական շրջանակների համար և ոչ թե բարգմանական վեպեր կատարող թրախոս հայ շրջանակների կամ կայսրության բրոխոս մյուս ազգների համար։ Նոյնիսկ պարատական տիրող խավի և դիվանագիտական շրջանակներում մի բանի տասնյակից ավելի մած բիլ շպեսը է կազմենի «Վերաբրած օսմաներնի» գիտակները։ Մինչդեռ նման բանկարժներ երաժշտակության նյութական ծախսերը հոգացու համար աներաժեշտ էր լինելու նկատի ունենալ առնվազն 1000-ի հասնող ընթերցող։

Հարց կարող է առաջանալ, թե այդ դեպքում ինչո՞ւ զիրքը զրկված չի եղի օսմաներնեւ։ Սանալանոյ, որ հեղինակը բակական հմտութեալ բորբերնենին և տիրապետուեալ արարերնենին։ Օսմաներնը նույն է լուս պարատական շրջանակին հասու։ Իսկ հայատառ բորբերնը, նոյնիսկ վերաբրած օսմանիզմով հազեցած զիրքը կարող էր ծառայել ո՛չ միայն կրթյալ հայերին, նաև զարգացած բորբերին, բուզարմներին, ալբաններին և մյուս ժողովուրդների մասնդրականներին, որոնց անպայման կիստարրերը այս երաժշտակությունը։ Հովսեփ Վարդապյանն այն հեղինակներից էր, որի առեղծագործությունները, բարգմանությունները և թերթը՝ «Անմասայր Հավատին»-ը կարդում էին բորբերը։ Օսմանյան կայսրության հպատակ Ժողովուրդները առվորելով հայերին տառերը²²¹։

Հովսեփ Վարդապյանի զրշին է պատկանում պատմագիտական մի կարևոր աշխատություն ևս։ Սա երկիատոր «Արևելյան պատերազմների պատմություն» տառմասիցուրդյունն է²²²։ Այն Դրիմի պատերազմի պատմության մի հատվածն է մերկայացնում։ 650

²²¹ Տարին Առ. Տառմատ. 5. 36.

²²² Տարգման և Կ. Պապոս 1878-1879 թվականներին

Էջերում նկարագրվում են 1877 թվականի հունիսի 15-ից դեկտեմբերի 30-ը Անտոռիական և Ռումինի ճանափառների կայսերը։ Գիշեր գրված է միշտ «Նապոլեոն Բոնապարտի պատմության» ոճով։ Ֆագոր սրտի շարադրանքն անպարու է մացիւ հեղինակի վաղահաս մասնակի պատճառով՝ 1879 թվականի մարտի 28-ին։

1858 թ. Կ. Պոլսում լույս է ընծայվել Օսմանյան սուլթանների համառուս ժամանակագրությունը «Թարիխի Արևիքար Փատիշահում Ալի Օսման» վերմազգությունում։²²¹

Հայերն և հայաստան բուրցերն ձեռագրերը պարունակում են Օսմանյան կայսրության տարրեր շրջանների, տարրեր սուլթանների պատմության համառուս և ընդարձակ շարադրանքներ։ Դրանք իրենցից մեծ հետարրություն են ներկայացնում և կարու են քննական հրատարակության հայերն և բուրցերն իզգուներով։ Հայաստան բուրցերն պատմական շրջա շափած ծոն է հրատարակել պղղահայ հայունի բանանը Գ. Քամալությանը։ Դրանք նվիրված են Սուլթան Մահմետ Բ-ին, որը հայունի է նույն իր բրիտանական պատմագրականությամբ²²², Պատմական արժեք ներկայացնող այս հրատարակությունը զիտական լուրջ ներածականով է ներկայացնել բորբական զիտական ամսագրում, իսկ տերաւոր վերածված է լատինական բուրցերն իմաստում։

1859 թվականին Կ. Պոլսում հրատարակվել է Ֆրանսիանից թարգմանված Նասիֆ Մալուֆի «31 սուլթանների համառուս պատմություններ» աշխատանքը։ Թարգմանյան է Պատկան Թուրքայանց Ֆրանսիանի և օսմաններնի տարրեց։ Սա կայսրության առաջին սուլթան Օսմանից (1256թ.) մասն 31 սուլթանների մասին է, յորքաբանվորի մասին առանձին, առանձին²²³։

Հետաքրքրություն է ներկայացնում 1862 թ. Եօմիածնում տպագրված «Ֆիդիկիսի թիրապապ Պատմության Հայկից մինչև 1780. Պակասի երգումը» կարողիկությանը։ Վերը

Պատմիկ Ստեփանյանի վկայությամբ 1864 թ. Կ. Պոլսում հրատարակվել է «Պատմութիւն Հայոց» վերը, որն ամենայն հավանականությամբ Արքայի Շահնշահի մի քանի վերահրատարակություններից

221 20 էջից բաղկացած այս գիրք մեջ նշնոր է մայու պատմություններուն։

222 Kavruk Pansikciyan. Ercan Sulten Mahneleri. Dan Ermeni Harefi. Tercüme Däter. Marmara Matbuğu. Bilecik, s. LIV, s. 211, Ankara, 1991, s.1023-1073.

223 Այս գիրքը գտնվում է Փայտի Նույնացած մասնակիությունում։

նույն է նախատեսված դպրոցական ուսուցման համար բարբերն լեզվով: Համաձայն Եռյն ադրբեյքի, 1872 թ. Կ. Պոլսում տպագրված «Հիշատակ կամ ընթերցումներ» Կարևոր և համառոտ հայկական պատմություններ» գիրքը ևս հայկական դպրոցների համար նախատեսված հրատարակություններից է մեկն է եղել: Հայատառ բարբերենով պատճենական արժեք ներկայացնում մի անշափ հետաքրքիր «նախակ» է պահպանվում: Հայատառամի Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտուրամ ինստիտուտում: Խոսքը վերաբերում է Փարիզում Թուրքիայի դեսպան: Ֆարզ Մուստաֆա Փաշայի նախակին ուղղված տույժամ Արդու Ազգին: Նամակը Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական կարգեր հաստատելու անհրաժեշտության մասին է: Տպագրվել է և ուղարկվել, հայատառ բարբերենի վերածվել օսմաններնից և 18 էջից է բաղկացած: Տիտղոսարերին նատենագիտուրյանն ամերիանեց այլ տեղեկություններ չենք գտնում²²⁶.

Որպէս հրատարակությունների մասին մեր աղբյուրները սահմանափակում են տարբեր գրավաճառանոցների հրատարակած ցուցակները: Այսպիսի սեղմեկություն տանը բույշար հեղափոխական Զարգարիս Ստոյանովի մասին «Թէնսալը վարանընթէլի» (Հայունապիտուրյան օրինակ) գրքի մասին: Հրատարակվել է Կ. Պոլսի «Ներփակի Ծարգիյէ» տպարանում, 1909 թվականին և 70 էջից է բաղկացած: Թարգմանիչն է Հակոբ Վարժապետյանը:

1879թ. Կ. Պոլսում «Ռուբրոս» կողմից օսմաններնի ուսուցիչ Գալուստ Շիրարյանի կողմից արարերենից բարգմանվել, հայատառ բարբերեն և օսմաններնով էջ առ էջ, հրատարակվել է Մյունիջին Բաշի «Համառոտ Հայոց պատմությունը» (64 է): Ամենայն հավանականությամբ առ հեղինակի «Տիգերական պատմության» Հայատառամին և հայերին վերաբերող հաւովաճն է: Հայատառ բարբերենով հրատարակվել է նաև հայաբնակ տարբեր գավառների սոցիալ-բաղարական իրավիճակի մասին հրապարականական գրականություն: Նրանցու տեղի ունեցող տեղաշարժերի և կարևոր իրադարձությունների մասին պատմող գրքերն իրենցից ներկայացնում են այս կամ այն վայրի մասին յուրաքանչակ պատմական ակնարկ, որոնց հետաքրքրությունն ամենատեղի է:

1870-ին լույս է ընծայվել ոմն ՍԷ-ի «Թարձրագոյն տերութեան

²²⁶ Թարգման իրավունք չենք պարագան ամէլյուր ժաման Մուսուլման Փաշա բայութեան բաւարարությունը անդաման տերընեւու: ՀՀ Ազգային պատմության ինստիտուտի գրաւարաք:

այժմու եւ ապագային օրութիւնը» (Ա.Պոլիս, 16 էջ): 1872թ. Կ.Պոլսում
լոյս է տեսել «Պոլսի գրավումը և Մահմետ փաշայի դեմքը» 40 էջից
բառկացած գիրքը, որի բարգմանից ու տպագրիչն է ուն Գ.Ա. Հոլյ-
մակի անունն անհայտ է:

1897 թ. Կ.Պոլսում երատուրակիւն է Ալյասի Երիխանի «Օսմանյան
սիստերամ և հունաց պատերազմի պատկերագրությունը» (30 էջ), որին ծանոր չենք:

1885 թվականին «Պոլվիդում երատուրակիւն է Տաճառ Լուրֆիյա-
նի «Արևելյան Ռումելիան և հայերը» գրույեղ:

Բայց Օսմանյան կայսրության պատմությանց վերաբերություններից
թիվը հայութառ թուրքերենով չափ չէ: Դրա փոխարեն հայութառ
թուրքերեն պարբերական մասուր բախականին հարուստ է այս արին
լրագրուական-պատմական համառոտ և ընդարձակ երատուրակիւ-
թյուններով:

Հայ գիտնականները տիրապեսներով տարբեր լիգուների, երաշայի
հնամալով գիտական ամերամեջու արևելյան ու նվրուական աղ-
յուրքերը հայերենով ու նվրուական լեզուներով ստեղծել են, նաև
բարգմանել պատմագրական գործեր, որոնք իրենցից մեծ ավանդ են
ներկայացնուել թուրքագիւտուրյան ասպարնում²²⁷:

Գ. Թամապործյանը 1991 թ. «Ծոլակաք» պատմա-բանասիրական
նաւենաշարի 3-րդ համարում տպագրել է նաև մույն Երևանի Շեն-
պի Ջյուրիբյանի «Պատմութիւն Հռակիցնան Կոստանդնուպոլսույ »
արյուրագիտական արժնարարու գործը (184 էջ).

227 Այս մի շահ օրինակ՝ 17-րդ դրամում նայում պատճենահան երևան Շենպի
Ջյուրիբյանը, որ և ուղարկածացի վիճակությունը լուսավոր Արքիմենը Մարտիքի (1858-
1730) խեցանունը 1791 թ. չափը է Հայութական բարերության մեջ նաշինը Շենպինը:
Ենթադրություն է հայութական բարերության մեջ նաշինը Շենպինը ու արքիմենը՝ «Արքանունի
կուտածքին», Քիլակարյան առանձնանու «Առաջնորդի Փարագ և Վեհաց» պարմանը:
Կայսերը և «Սամանօրի պրունակը»-ը շափուծ սահմարդրության հումանությանը պահպանության
և Աղողական հումանության ուղղությունության իր կուտածքության վեհանության 1932 թ. 1938
թվականունը Արքիմեն Հրանտ մեջ Անդրեասյանի կողմէ տակառացնում և Փարմանը
կուտածքին 2-րդ տպացուրտունը 1988 թվականի նախանձ նորություններու նմանութեան
կուտածքության կուտածքությունը գործությունը գործությունը կուտածքությունը կուտածքությունը

Երևան Շենպի Ջյուրիբյան էտիկանը՝ «Հայութական պատճեն ԹՇ (այս նախոր)՝
ուղարկած ուղարկած պատճեն շափուծ կանք ար Օսմանյան կայսերության պատճենության
առաջի առաջի նաշինը գործը է: Այս նախանձ նորությունը 1876 թվականի 1 դրի-
մակի առաջի նաշինը գործը է: Այս նախանձ նորությունը պահպանության ժամկի Աստվածա-
Պատման հումանության պարտադիր ան բարձրագույն արդյունավետ ժամկի Աստվածա-
Պատման հումանության պարտադիր ան առաջ Ո Օսմանյան նորությունը կուտածքությունը՝
այս նորությունը 1982թ.)

Թուրքագիտուրյան ասպարեզով, ինչպես նաև հայազգի զիտնականների բաղած ալյախօսութառազուրյան մեջ իրենց ջշանակայի տեսն ԱՄ գրադացնում ենայր և որդի Դ'Օնտնների, Գ. Ալվազըվակու պատճառացնական Ֆրանսերն և գրաքար աշխատուրյանները, որոնց հեղինակների մասին հարկ ենթ համարում առանձնակի Աշել²²⁸.

Պատճենական բարեփոխություն պատճենական համարում ենթադրություն

Ապահովագործություն պատճենական համարում առաջնական բարեփոխություն

Ապահովագործություն պատճենական համարում պատճենական համարում առաջնական բարեփոխություն

228 Սուրյա Դ'Օնայր (Ծանաժնի Շնուռելու) (1740-1807)՝ պրահայա ֆրանցիական պատճենի, շիքտամանի ներա է վերաբեր վերաբեր եղանակները Բարիակի արքեպահ և Ֆրանցիական ալյախօսի կողման վեց զու է «Զիրիական պրահի Օռեալմյան կրամաբառ» Խունացու մժամաց բարեփոխությունը, որը ըստ Լ տեսէ Փարիզում (1787, 1790, 1820թ): Վեց զու պահանջության համարակալելու է որու Կառուանդմի գումարը Հոլիատուի պարբռամուն պահի առօս Շնուռելու 137 փուլուարինները (ինստուտի): 1804թ. Փարիզի բար է շնուռել - Ֆրանցիական պատճենական առցության Ա ճակո - Շնուռելու պատճենի Արևածիք Քիքաման:

Համարմի Դ'Օնայր (1779-1851)՝ ինքնակի պատճենություն ընտանիանու Այսպարան Դ'Օնայրի թաշամիկուն: Ինքնակի պատճենություն առաջնա և Առաջնան, Ասպարություն, Փարիզում, Համարմի: 1834թ. Համարմի Են վայրի վայրությունը: Հայմակ է տնօղութեան ընտի քամասությունը, որը կողման է - «Պատճենությունների Հնագույնությունը թիւնու բար կամ Բամբարը» Զարգարի և Լայնու և Անմուրական 1814-1835թ և Խամարմի է տնօղութեան ընտի մասին սահմանավայրի և ամսաբարերին պահանջական պատճենաբարեպատճ կատարի Այսպարան ինստարական է իր «Կանոնակ պատճենական» Եր ճակո և «Պատճենությունների Առաջնիք պատճենական»:

Ճականագույն պատճենական պատճենական պատճենական առաջնա և ասպարություն և ամսաբարերի պատճենական պատճենական պատճենական պատճենական պատճենական:

Տարբեր Ալվազըվի (1812-1889) Ռումինի, պատճենական ներա է Մանուչարուն: Ունիական գույքությունների պատճեն և վայրի պատճեն և կուսական վայրի պատճեն, որ և շարունակական պատճեն և վայրի պատճեն: 1841թ. Ավագի լուսապատճ է - «Տարբեր պատճեններ պատճենություն» Խամարմի պատճենական պատճենը Գրադարան պատճենը է անձնությունից «Պատճենի Օնաւիան պատճենա Պատճենիք - շնուռը: Դրս կամացութեան գրված պահանջապահների ընթեան նույն ընթեան ամսաբարերի պատճենի պատճենական պատճենական պատճենի պատճենիք: 1855 թիւնակին զամու է Միկուանանի հան և քամարէ կարդիլ քամարէ: Մասարի մատական պատճենիք, պատճեն տնօղությունը և պահանջակ պատճենական պատճենիք կամ ուղարկան պատճենիք: 1863 և 1864 թիւնական պատճեն Ալվազըվի առաջն պահանջական պատճենիք: «Տանօն բարությունը ի տաճի նոր է ինյա» (24Եթ): «Վայրկապահին ի առաջն նոր է ինյա» (19Եթ): Գրեց Պատճենի Ալվազըվին պատճենական բարեպատճառիք (1826-1906) և բանական ամսաբար Ալվազըվի Այսպարան բարեպատճ (1788-1877) հետ պարտ ու բանական կրամակի կրամակայությունը ու Փարիզում 1856 թ իրադա Հոլիատուարի Սանկտպետան կիսասուրբությունը տնի գումարկ Մուլտակայա, Կամենագուրք բարեպատճ, Հ.Ա. Ե., 1973:)

**Ուստինակամ և գրտահամբաւառչեղի
գրականություն**

Ինչպիս ասվել է, Կ.Պոլսի գրավումից հետո արևելահայության կյանքը և կատարված ամենակարևոր իրադարձությունը հանդիսացել էր Կ.Պոլսում հայկական պատրիարքական Արքով հաստատումը Ստեփան Զարիի տուբանական հաստիկ երաժարությունը՝ 1461 թվականին։ Այս փաստն տեսեցի և ինչպես կյունական, Եռայբրան և քաղաքական խոշոր նշանակություն։ Հայոց պատրիարքները հնարինավորություն և մետեղեղ հայրենակիրական գործությունն ժամանել, որն աննշաններաց կարևորություն է տեսեցի ու մեծ դեր խաղացել արևելահայության ճակատագրում, Արև քաղաքական ու մշակութային կյանքում։ Դրա շնորհի հայեր դարեր շարունակ ոչ միայն կարողացան իրենց գոյությունը պաշտպանել, այլև ճամանակցել երկրի կառավարման գործին։ Ծնայած քաղաքական հայածանքներին նշանակայի դեր խաղացին երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման գործում։ Միաժամանակ մեծ նորով արևելահայության ավանդն ինչպիս ազգային, այնպես և օսմանյան նշանույրի զարգացման մեջ։

Այս ամենալարգաց գարգացու ասցեց ճարտարապետության, նաև միանկարչության, գեղանկարչության առնարկենքում։ Թեև առաջին տպագիր հայ գիրքը լույս է տեսել 1512 թվականին՝ Վենետիկում՝ Հակոբ Սեղակարուի²²⁹ տամբրիի շնորհիվ, ապա 1567 թվականին արդին հայ տպագիր գիրքը լույս աշխարհ է եկել Կ.Պոլսուն։

229 1486 թվականի Մայիսում, թեևս Գալութքը կողմէ հիմնարքով տպագումով իրաւուցիւթեան հունակարգությունը՝ «Տամարագիւղություն» դեպի ամելաց եկեղեցական գործությունը և Մայութ տաճարի վկան և առանձակ մրգնոր նույն Բութեմիւնը 1483-1484 թվականներին եղածութեան համար նաև առաջարկություն։ Գրքն ապացուցված ու առաջի հայութ հաւաքը պատճեն կուրքը Ալյան առարքին է վկայ վեց փորացված կը սույսակ Այս նորդաստանը և Խայկական պատճեն է առաջի անձնանշներ Ազգային պատճեն է անի պատճենական նորդաստանի կուրքը ու պարագանը քանի ու առաջի նաև պարագանը լուսական պարագանը ու պարագանը Ալյան առաջի անձնանշները 5/5 տարին է (Ալյանի առ «Հայութի այլ թիւքի 1486 թվականի հայկական պարտին 5/5 տարին է» (Ալյանի առ «Հայութի այլ թիւքի 1486 թվականի հայկական պարտին 5/5 տարին է»)։

Կ.Պոլսի պատրիարք Հռվիաննես Կոլուտ Թաղյշնցու շնորհիվ հայկական գրահրատարակչությունը Կ.Պոլսում բուռն զարրումը է ապրել: Այսուն 18-րդ դարի վերջին տպագիր գրքերի թիվն արդեն անցել էր 300-ից: Գոյություն ունեին 10-ից ավելի հայկական տպարաններ, ուր աստվածարանական գլուխի հետ միասին տպագրվում էին նաև բնագիտության, գիտական պատմության, պատմության վերաբերող գրքեր, դասագրքեր, երգարաններ և այլն²³⁰:

17-18-րդ դարերը արևմտահայ իրականությունում հայտնի են նաև հայկական դպրոցների գարգացմամբ: Առաջին հայկական դպրոցները և Պոլսում կազմակերպվել են դեռևս 17-րդ դարում, իսկ առաջին ամենօրյա դպրոց-նում արարագ իիմնվել է: Հռվիաննես Կոլուտ պատրիարքի օրոց 1715 թվականին պատրիարք ընտրվելոց հետո: Պատրիարքը իր 30 աշակերտներին բացի աստվածարանությունից դասավանդում էր նաև ինստիտուտություն, որը համարվում էր «արտաքին գիտություն»: 1741 թվականին, եթե պատրիարք ընտրվեց Հակոբ Նայսանց, նա Սկյուռապից Գումզափու բար փոխադրեց այս դպրատունը, որի հետագայում պատրմության մեջ մտավ Մայր դպրատուն անվանք: Այս տեղ դասավանդի են Կ.Պոլսի պատրիարքները, հայտնի հայ նուավորականներ, գիտնականներ: Մայր դպրատունը նաև գրական օջախ է հանդիսացել: 1734-ր, այսուհետ իրատարակվել է Հռվիաննես Կոլուտ պատրիարքի յոր աշակերտների 49 բանաստեղծությունների ընդօրինությունը: Կարելոր հանգանակ էր ուսման անվճար լինելոց: Աստիճանացար իիմնվում են ծխական դպրոցներ: Դպրոցների համար մեջմուս ներկայացվել առանձին շնորհը: 17-18-րդ դարերում հայկական կրոնական դպրոցների, Շնարամների հետ զուգահեռ սկսում են ստեղծվել առաջին աշխարհիկ դպրոցները, որոնք 1790 թվականից հետո անվանվում են վարժարաններ՝ սկզբնականից մինչև բարձրագույնը²³¹:

²³⁰ 1565 թվականին Արքա Եֆրամի (Թոյաքեց) Ծ-1572: Վեհանդում դրս 4-րդ ունակ և Վեհանդի վեհանդ գրք բացությունը բրաբում է առաջն հայերի գրք ունակության և Յաջոր կառաւարակե: Հռում պարու փոքրէ և գրամագրանությունը բարձրացնելու կատարելու կատարելով նույ առաջարան ազքություն օգտագործե առաջարանի ու ուստի կարգավորությունը ուսումնական համար Արքա Եֆրամը Խորհրդական փոխադրի է ուստի պարու գրամագրանությունը և Յաջոր պարագաները:

²³¹ 1677-1678 թվականներին եկել ցիր և սույն երեսին Ծինայի Բանակը առաջարկությունը:

²³² Ամսարկու դրցունին կու յուրաքանչյուրուն գոյրուն ու ունակ յուն գարուն 1789 թ. Ունի 3-րդ օտց սրբանության առաջին բայցարեկ արայտական անձնությունը:

Երեսին աշխարհիկ դպրոցների երևան գալլ Կ. Պոլտում հայերը առվորում էին 30 եկեղեցիներին կից դպրոցներում, ապա 1859 թվականին, պաշտոնական տվյալների համաձայն այնուհետ արդեն զեյթյուն ունեին 42 դպրոցներ, որ առվորում էին 4376 սուսներ և 1155 աշջիններ: Նրանց դասաւանդում էին 192 սուսուցներ՝²³² Հարէ է նշել, որ Օսմանյան կայությունում վկայերներում հայկական դպրոցների թիվը 1834 թվականինին հասել էր 114-ի²³³: Այս դպրոցներին զուգահեռ, Միսիրարյան միարանուրյան եայրերը իրենց հերթին դպրոցներ էին հիմնադրում ոչ միայն Եվրոպայում²³⁴, այլև Թուրքիայում, Ռուսաստանում, Մերձակոր Արևելք հայկական գաղրավայրերում, Հնդկաստանում, Թրագիւմայում: Հայկական դպրոցների գոյությունը պայմանավորված էր ժողովրդի հյուրական գեհողուրյուններով, համայնքների, միաբանությունների, հայունի քարերաբների շնորհիվ, որն անուններով էր հաճախ կոչվել ևն այդ հաստատությունները:

Այս դպրոցների նորմակ աշխատանքի համար անհրաժեշտ են նույն դասագրքեր: Հայերն լեզվով դասագրքերի կողքին, տառօձկել են հայաստան բուրբենակ տարրեր առաջկաներին վերաբերող դպրոցական ճենարկներ՝ բյուջեսու երիշաների կրթությունն ապահովելու համար, նրանց հայ քրիստոնեական դպանանդին մերժեցնելու և հայ մշակույթը ճանաչել տարբ նպատակով:

Հայաստան բուրբենակ տարածին գիրը՝ «Դուռն թերականութեան աշխարհաբան Խօսին Հայոց, շարադրեցնալ տաճկականա Խօսուա» աշխարհաբան Խօսին Հայոց, շարադրեցնալ տաճկականա Խօսուա» դասագիրը է Միսիրարյան միարանուրյան իմանալիր Միսիրար դասատացու հելլինակած գործը, որը տպագրվել է 1727թ. «Անն-Սեբաստիան»:

232 Ընթարքակ տարեցուց Մարք Գրիգոր Ագ. Հայությունը՝ 1907թ. էջ 248-249. Կ. Պոլյա

233 Ապարանակ Արշակ Պատմության հայ Խաչերից, Հ. Ա. Խաչեր, 1937, էջ 1096.

234 «Հայությի առք նազար կազմ հայութ դպրոց, որ ճամանակամիջնորդ անունը է կրու Միսիրար-Շահնակյան, ինձնաւութիւն է 1732 թվականին Միսիրարուներ դպրոցներ և լուսական մատուցությունը 1833թ Յ. Վահանիկուն (1836թ.), Փաթիկուն (1844թ.), Հայութը և անհանգը Պատրաստուն (1833թ Յ. Վահանիկուն (1836թ.), Փաթիկուն (1844թ.): Հայութը և անհանգը նեմանքական նվազագիւ նույնական գործազրյանը Վահանակուն (16-րդ դարի վեցեւերեական կողմանից հայութը այլուր Սեպակունի և այլ բարեգների համար պարունակություն), Հայութական, Առաքելական և այլուր Սեպակունի և այլ բարեգների համար 1887 թվականին տպացված, «Հայութը այս տպան Ազգական և այլ համայնքական պարագաներ» պատճենագիր:

տիկոս, Անտոնիո Բորսոլիի տպարամում²³⁵: Մխիթար Սերաստացու «Թքականուրիսմը» սկիզբ դրեց հայերեն աշխարհաբարի ուսուցնանց, ճգնաւով այն մարրել օտար բաներից ու խեղարյուսուներից²³⁶: Հետազայում, 1774 թվականին երատարակվել է հայերենի թքականուրյուն նույնիսկ երեք լեզուներով՝ իտալերեն, հայերեն, բարբերեն (հայատառ բուրբերեն): Հեղինակը Վենետիկի Ծիփրարյան հայրերից Արանաս Սերասյանն է, որի մասնաւոր բարձրագույն գործառնությունը «Հանասուտ բժիշտունեական վարդապետութեան» հայերեն և հայատառ բարբերեն երատարակությունների բարգանիշը:

Արանաս Սերասյանի «Հանասուտ բժիշտունուրին արածալ խոսլաման, հայկական և տաճկական լեզուա» դասագիրը տպագրվել է Վենետիկի Նմենորիոս Թեոլոգոսությ (Թեոլոյուանցի) տպարամում:

Հրատարակվել են այրենարամներ՝ բուրբերեն-հայերեն բառարաններով համեմեծ Շաջի հայերեն լեզվի դասագրքերից, թքականուրյուններից, Մխիթարյան հայուսոր հետինակել են, հայատառ բուրբերենով երատարակել այլ լեզուների թքականուրյուններ: Այսպիս օրինակ, Գարրիկ Ավետիչյանը (1750-1827) գրել է ««Թքականուրին բուրամեան լեզուի»» հայերեն գրաքար և տաճկերեն բացառությամբ: 488 էտք կազմող այս թքականուրյունը տպագրվել է 1792 թվականին Վենետիկում, Անտոնիո Բորսոլիի տպարամում: Թուրքերեն (հայատառ բուրբերեն) -հայերեն շափած բառարան է իրենից ներկայացնում 18-րդ դարի երկրորդ կեսի սլովական կրթական գործի:

235 Անտոնիո Բորսոլիի տպարամի անոնք կրութած է «Վենետիկի հայկական գրաւուրուսակացրյան գործի մաս 1696 թվականից մինչև 18-րդ դարի վերը, մասնաւորապես մինչ Ռ/Անդր կեղծու Միջինարյան հայատառյան տպարամի հատուտությունը 1785 թվականին» Անդ այս Միջինարյան հայատառյան երատարակությունները տպացվել են մաս Վենետիկի մեջ առաջապահ հենարքի Թեատրում (Թեատրումից) ապահովությունում:

1623 թվականից մինչև 1890 թվականները 50 հայերեն գործ են երատարակելին հանուն, որոնքները առաջարկություն են դրան ուղարկությունը 18-րդ դարի կողմէն: Դրանք հիմնական կրօնա-գագառաբանական երատարակություններ են, ինչպատճենական, Գիտականական եղելք և բառարաններ:

236 Անդի Անդրեար Սերասյանը «Թքականուրինը» Խոսհիայում երատարակել է հայերեն տպագրության առաջնորդը Տապազու և Ացրմասաններ օտարապետների անձնը 1824 թ. Անդանու տպագրվել է Ֆրանչեսկո Ռիվոլո (Francesco Rivolet) հայերեն գործ բրեթարամերությունների առաջնորդի բացառությամբ:

1645-ր կայուն բարեց Կոմիտ Գայաման հետարարէն է իր եպօքին թքականուրյունը, որը ուղարկել է անգլիա թագի դասապիտ է հասունի Շոտլ և Էնդեմբրի ուրաքանչեաթ ուսուցչությունը: Խոսհը նպաստ նաև հետուոքը բարեց բացառությունը է հայերեն առաջարակ կապարի գործացնորդ, ինչպահ նույն հայերեն շրջանմէ կարծի կենցելու կայուն բարեպաշտական գործանուրյունն նախագծան շահագործությամբ:

Թորոսյան Պողոս Տիգրիկեցու (Տիգրիկեցի) 1793թ. Նոր-Նախիջևանում տպագրված «Տեղորակ համառու բառարանի»-6. Հետիմակը Հակոբ Նալբանդ և Զաքարիա Կողօվանցի պատրիարքների, Պաղյատաք Դպրի հետ միասին դաստիարակել է Ակուստարի Դպրատանը. Իր աշակերտների համար նախատեսված բառարանը, որի չափածո լինելու հաճախանոր պիտի ոյսորացներ երկու ինքնների ուսուցումը օգտակար է համոլիսացնել բրախոս մյուս զավանելուն և սպառագործելու համար:

Միսիքար Սերամտացու աշակերտների ջանքերով կազմվել է Ֆրանսիանի (248 լշ) համառու թրակամուրյան հայատառ բուրքերին բարձմանուրյամբ և տպագրվել է 1816 թվականին Վիեննայի Միսիքար և աշակերտներում: 1843-1844 թվականներին Վիեննայում երատարակվել է միարանուրյան անուան, հետագա տարիններին նաև Վիեննայի արևելյան ակադեմիայի բուրքերնի դասախոս Ալեքսանդր Շրամնելինի թրակամուրյունը²³⁷:

Հայ իրականուրյունում մեծ դեր է հանդիսացնել բառարանագիտությանը: Նոյն ականուրյունները շարտնակիզել են հայատառ բուրքերների ընդունմամբ: Մեր կարծիքով հայատառ բուրքերների օգտագործմամբ երատարակվել են ավելի քան 50 բառարաններ և 10-ից ավելի խոսակցական բառարաններ: Դրանցից մեծ մասը մինչև օրս էլ իր տեսակի մեջ եղակի է Վիեննայի կանոնադրությունը և Տրիեստի կանոնադրությունը այս առումուն համարվում են լավագույններն ու եզակիններները կրթական բարեկարգությունից: Առանք իրականում շարտնակի են Միսիքար Աքքայի շնորհակալ գործը, որի իմբնական նպատակն էր հայ ժողովրդի մոտ լուսավորության, կրթույան տարածումը և դրանով իր ժողովրդին ծառայուրյուն մատուցելը: Խնչվեն զատագործություն, այնպիսի է միսիքարյանների իրատարակած բառարաններում հայատառ բուրքերներ միշտ է օգտագործվել և հայերնենին զուգահեռ: Նկատի էր առնվտու այս հաճախանորը, որ Միսիքարյանների աշակերտների բգուտ միշտ է նշանակալի թիվ են կազմել բրախոս զավաններից նկածները: Բառարանների բազմաթիվը լինելու հաճախանոր ալիսի դնդարձակում էր ինտենսիվուալ մտավոր կրթության համարավորությունների: Այսպիսի մոտնշտունը վեպյան էր հայ դպրոցները:

237 Ալեքսանդր Շրամնի (1817-1897) Վիեննայի մատրիքուլարի տպարանի տեսքը է հայության մեջ պահպանվելու ամենահայտնի աշխատանքը: Տապահանքը պահպանվել է առաջնային աշխատանքում՝ առանձին բառարակության ուսումնական ուսումնական մեջ:

իի և հայ լուսավորիչների հետաքրքրությունների լայն շրջանակի մասին։ Բառարանների ու դասագրքերի այս երաշախի, նոյնիսկ նոյն երաժարակություններն իրավմանը կարող են համարվել Յունիամեծ-տալ գործեր, քամզի մինչև օրս չեն կորցրել իրենց գյուղական, կիրառական արժեք և իրենցից պատմական ու լեզվաբանական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում։ Այս երաժարակությունները վկայում են նաև հայ գրահրատարակչության բարձր մակարդակի մասին։ Այս առիվն հարկ է նշել մի քանի բառարաններ։

1. Մաթուել Գալիջախյան (1770-1835), «Բառարան լիտոպական լեզուի ի հայ և ի տաճիկ բարբառ»։ Վինտիկ, Ս. Ղազար, 1804, 896 էջ։ Ունեցել է Երկրորդ տպագրություն 1822 թվականին։

2. Հարուրյուն Ազգերյան (1774-1854), «Բառզիրք գաղղիերէ Գաղղիերէն-հայերէն-տաճկերէն ընդարձակ բառզիրք» Երկու հատույթների, 1811, 739 էջ²²⁸։

3. Հակոբ Պողաճյան, «Համառու բարբառան ի հայ և ի տաճիկ ի պէտս բացուցաց» Երկու հատոր (530 և 1023 էջ)։ Վիննա, Սիսիանյան տպ., 1838։ Երկրորդ տպագրությունը՝ 1858թ.

4. Փիլիպոս Շամիյան (1818-1853), «Նոր բառարան իտալերէն, գաղղիերէն, հայերէն և տաճկերէն լեզուաց»։ Վիննա, 1846թ. 1120 էջ և լ.

5. Նոյն հեղինակի «Գիրք խօսակցորեան գաղղիերէն, անգլիերէն, հայերէն, տաճկերէն, գերմաներէն, իտալերէն»։ Վիննա, 1848, մոտ 770 էջ։

Հայուն են քամաւեր, հայագետներ Սուրիհաս Սոմայանի (1776-1846) Խափառոր Խոպեզու (Վիննիկ, 1843թ. մոտ 940 էջ) և Սրացին Եմինյանի (1823-1854) քառակեզու բառարանները (1853թ. Վիննա, 1359 էջ, Երկրորդ տպագրությունը՝ 1871թ.)։

1883 թ. Վիննայում երաժարակելի է մի այլ եռակեզու՝ «Տաճկերէն-հայերէն-գաղղիերէն» բառազիրք՝ օնտանյան բարբառի համառու բրակիանությանը համեմած։ 956 էջանոց այս աշխատության հեղինակը Ամբիոնիո Զյուփիլյանն է։

228 Բառարան, օքանամ, բարբառնշ Հարուրյուն Ազգերյան Միաբանության հայերէն է։ Նա է 1816թ. Կողմանին ուրեմնագույն մուգ Բարդումին, որի նույն հայերէն բայէ ուսուցնու Միաբան կազմել ու անգիրեն-հոյերն ընդունություն։ Տիրապետություն է 10-92 տար այդ ու ուրեմնագույն հայություն։ Աշխատանք է ու չուր բառագանձուք, պատճե-բառարանը բարբառնշ է առաջնականությունը։

Բառարանների, պուտարանների (լուսակցական բառարանների), նորականությունների և այրենարանների հրատարակությունները շաբանակիչ են հետագա տարիներին նաև Թոքքիայում, Փարիզում, Ենորուայում, Երևանինում, Թումոնում, Թեղուրուն, Սոֆիայում, Կահիրեյում, Այմրուպուն և այլրե²³⁹

Այս հրատարակությունների բնույթ ամենանայանի տպագրությունները կատարվել են Թոքքիայում: Պուտահայ Զշանավոր լաւագործ կազմովներից ամենանայումն է և ամենաշեղունը՝ Մյու Խայտնի հեղինակը՝ Պետրոս Զերի Կարապետյանն է (1873-1937), Խայտնի օսմանիան, ինչինեզրափ, բարիքինի ուսուցիչ: Խոր 1912 թվականին Կ. Պոլսուն տպագրված «Մած բառարան օսմաներէն Խայտն»-ը պարունակում է 50 հազար բառ և արտահայտություններ: Միհրան Արիկյանի և Պետրոս Զերի Կարապետյանի հրատարակած բազմաթիվ դասագրքները և բառարանները (հաջառառ բուրքնենով և տաճանակնում) մեծ ավանդ են ունեցել բուրքերին և նույնականացնել նրա բառապաշտարի հայութացամատ զրութան: 1897 թ. հրատարակվելու և Մհեմ Մոխիբարի «Շնուրով թւորիսց լուսանք» («Հայուրն ուստինել համար»), որի Ա-Ե մասերը հայատառ բուրքերներուն են: Տաղաղվել է Կ. Պոլսուն նիմինելյանների Խայտնի տպարանում և 128 էջ է պարունակելի: Միաժամանակ տպագրել է հայատառ բուրքերն -Խայերն առնենու 176 էջից բաղկացած բառարան: Խոյնոր սրտի, ավելի շատ ույլաներ յունեն այս գրքին մասին: Հեղինակը Մհեմ Մոխիբար (1852-1907) եղիլ է Կ. Պոլսի Արքայական դարձության հայերնի տուուցիք: Կարող ենք ներառյել Ժիայն, որ բուրքական նոր ձևավորվող տեխնիկական ուսումնական հաստատությունների համար բառարանները սուրյան ու մատուցահանության վերաբերյալ գրքերը գերաներնելոց հայատառ բուրքերների բարգնաճանած Մհեմ Մոխիբարն այս դաշտեւն նկատի և ունեցել նոյն այդ ուսումնականին: Եթ հայատառ բուրքերների ձեռնարկու հմարավորություն է ընծունել օգույնի նոյն այդ լազ-վուզ գոյություն ունեցող գրքերից, ձեռնարկներից: Զարմանալի չպետք է համարել, որ այդ ժամանակ հայտնի օսմանիանունք Պետրոս Զերի Կարապետյանի (17 աշխատությունների նույնակ) և Միհրան Արի-

239 Առ երատուակարությունների նախ նաև նաև անդամական նաւթականից առ մարդաբան առ հայութառ բուրքերն արքեք նաև նաև անդամական նաւթականից առ

Եյանի բազմարիվ գորերի ու դասագրքերի կողմին, ազգությամբ բոլոր ժամանակակից կողմից ևն հեղինակվել է հայատառ բուրքերնի դասագիրը։ Անձնայն հավանականությամբ, բացի Արքայական դպրոցում դասավանդելուց, ինչ որ ժամանակ նաև տվյալ ուսումնական հաստատության դասախոսներից մեկը հանդիսացած Մոխիրարը նախընտրել է Բուրք ուսանողներին հայատառ բուրքերներ իրանցներուն իր կարծիքով լավագույն տարրերակը։ Սա բացառքում է նաև այն համարությունը, որ մի շարք հաստատություններ բացառում են հայազգի դասախոսների ու ուսանողների մասնակցությունը տվյալ կրթական օջախներ։ Այն հիմնականում վերաբերվել է ուսումնական ու հարակից մասնագիտությունների ուսուցմանը։

Հայութառ բուրքերներու հրատարակված դասագրքերն ընդգրկել են դպրոցներուն դասավանդվող ամենատարբեր առարկաները։ Հայութառ բուրքերն սպասվիր գրականության սկզբնական շրջանում կարևոր էր տարրերեզ ուսումնական գրականության երկու հիմնական ճյուղավորություններ։ Կ. Պոլսի և Մոխիրարյանների Խնայես Վործեցինք ցույց տայլ Մոխիրարյաններն իրենց զիտական գործունեությանը գործադրություն մեծ կարևորություն նմ տվել կրուրյան և լուսավորության խնդիրներին։

Մոխիրարյանների մնարաններուն հայագիտական առարկաներին գուգակն դասավանդվել է կարողիկական նկատեցու և մրա գաղափարախոսների պատմությունը։ Այս նպատակով Ս. Ղազարի, Վինենայի մնարաններն իրենց տպարաններում հրատարակել են կրոնա-դասաւանական գործների մի ամբողջ շարք։ Թարգմանել ու տպագրել են իին և ժամանակակից շրջանների կարողիկ քարտզիչների երկերը։ Հրատարկվել են սրբայի վարքագրություններ, աղոքագրեր, քարոզներ, խրատաներ, ցուցաններ և այն։ Դպրոցական ճեղմարկներ ծառայած այս երատարակություններին գուգակն մրանք տպագրել են նաև աշխարհագրությանը, քվարանությանը, պատմությանը, լեզուներին և ուսումնական ասպարեզում անհրաժեշտ այլ առարկաներին վերաբերող գործը։

Գալու և Պոլսում հրատարակված հայատառ բուրքերն ուսումնական գրականությանը, իր պեղումնական շրջանում այն պայմանավորված է նոյն Հռվիաննես Կոլում պատրիարքի պատրիարքարանին կից սպանդած Նորառան գործունեությամբ, որ դասավանդել են նաև պատրիարքները, սկզբում նենց ինքը Հռվիաննես Կոլուտ Բաղիշնցին։

Կորատան հիմնացրի ասցրած տարիներին մյայն հրատարակվել են պահի քան 80 անուն գրեր, որն ապացուց է Հռովհաննես Կողու պատրիարքի լուսավորական ու կրթական լայն գործութեարյան, կարողիւրաց ներքափառացնամ դեմ նրա նրած պայքարի էուրյամբ լինելով շափազանց լուրջ դիմանազն և ոչ ժայրահետական բայցերի դիմու գործի, Հռովհաննես Կողուց կարողիվորյան բայցութեան դեմ պայքարի հետատես քայլ էր հաճարում կարողի զարգափարախտաների նույնականությունն ու տպազդությունը հայերեն և հայատառ բույրերեն. Պետք է խոստովանեն, որ այս որատարակությունների զենակցող մասը այնունամնայնիկ կատարվել է հայերեն լեզվով:

Հռովհաննես Կողուն իր աշակերտների, ինչպես նաև արևմտահայ հրականության մեջ առաքելական դաշտանքի հիմքերն ամրապնդելու համար, ճատահերիզոնի զարգացման, ընդհանուր մակարդակու բարձրացնելու համար գուման էր, որ բազարար չէ իշանալ միայն հայ և կենդան պատմությունն ու ծանոք լինել նրա զարգափարախտառությանը. կարդալ միայն հայ և կենդան հայրենի գործերը. Պատրիարքի կարծիքով ժողովության լուսավորելու համար անհրաժեշտ էր, որ նա ծանութանը նաև արևմտյան աստվածաբանների զարդարախտանությանը ու Փիլիսոփայությանը. Միայն բազմակողմանի զարգացված լինելու կարող էր ամրապնդել հայկական եկեղեցու դիրքերը. Տարբեր եկեղեցների ու ուխտերի բարուցւության դեմ անհրաժեշտ էր պարագանել մրանց իսկ գենրով՝ նրանց իսկ տեսեազործությունների բարգմանը ու հրատարակությանը. Այս առողջով Հռովհաննես Կողուի և Միքրար Սերաստացու հայացքները համբեկութ էին. Երկուսն էլ հայ ուղղովովի փրկությունը տեսնելու լին նրան լուսավորելու և փոխարքու համեյութուականության մեջ. Խզոր չէ, որ Հռովհաննես Կողուի զարդարն օանքերի շնորհիկ Միքրար Սերաստացին կարողացավ նույն տակ Օսմանյան կայսերության կատավարության ծեղնարկած հետապնդումներից և հաստատվել հուսախայուն՝²⁴⁰

Հռովհաննես Կողուի կողմից պատվիրված բարգմանական գործերի

240 Միքրար Սերաստացի «Եղութիւն հայութացն ենու և յի կարգանի իսկ Յունակի պարմական բարգմանակ առ Մասնաւ ուս և պան ուղարք բազմութիւն նախանձը շերի և ու հաստակը և ազգի ուղարքութիւնը ար բարուցանի որ մասնաւ իրականության, այս ներեւու առ կապան բազմութիւնը ուղարք և նախանձը բազմութիւնը բազմահամեց. Հռովհաննես Կողու և Տաճեր Նայան պատշաճութեանը նիման պահանջանակ ունեցաւ ներկու նախարարական ուղարքութեանը առ առաջ բարյութիւնը ուղարկի մասը այս կատար պատշաճ կործած ու նախանձը.

Ներ նասր կառարված հմ հիմնակամուն պղյահայ բարգմանից Դուկա վրդ Խարքիցը²⁴⁷ կողմից: Հատիմինքնենից և խոպէրնենից բարգմանից հմ ճանևայ ենդիմականնից գործերը Զակոնը Կորէցի, Հովհան Սանցցեմինը, Հերոնի և ասութուու Շերպարինսի, Ալեքսանդր Կարամատոս, Ալորոս, Թովան Ակիմացի, Պողոս Սեմինի, Թեղորոս Ջնճնարին ու Վախոն, Հելիկոս Թեղորոմացի, Արանսա Ակերտանդիացի, Ալուժոս, Գովինիմու և Լեռնարդ Պետիմինը, Կոտելիոս Կուստմելիա, Մարիանոս Մոռոնի, Ցակով Մարկանտիոս, Անտոնիոս Կոփտին, Կյուրել Ալեքսանդրիացի և այլն: Արժանահիշատակ փառտ է, որ բարգմանական աշխատանքներուն ներգրավված են եղիւ ոչ միայն Դպրատան ուսուցիչները, այլև աշակերտները: Այս եանգամանը ծառայելու Երեյալ նկեղեցականներ պատրաստելու դժվարին գործին: Հովհաննես Կողոս Պատրիարքի սկսած գործ հաջորդյամբ շարունակված հնատագա տարիներին նրա աշակերտների հայ Ակերտօս, ճշակույրի, զիտուրյան ու հասարական գործիների կողմից:

Հայ իրականության մեջ կարողիկության ներքափառնան դեմ պայցըրի հաջող զրավական կարոն Եր համելիսանալ ոչ միայն աստվածաբնության հիմնարար ուսումնասիրությունը, այլև օտար լեզուների իմացությունը, հուսորական արվեստին տիրապետելու, պատմության, ազգագրության ծանոթ լինելու և այլ զիտուրյամներից զարգացը ունենալը: Այս ամենը լայ հիմքների վրա Եր ողջած Մայր դպրատանը և այս ուսուցման մկրտումները ոչ միայն մեծ ընդունելության ու հավանության էին արժանանուն, այլև ենուն որդեմ ունենուն և ուղարկած աշխատանքի ուղղումների կազմակերպման ժամանակ:

Հովհաննես Կողոսին պատրիարքական Արոօի վրա հաջորդից և նրա գաղափարների շարունակացը դարձալ Հակոբ Նայանը: Կողոսի գաղափարների ու գործի ժառանգություններից Եր Պատրաստը Դայիլը²⁴⁸: Նրանց ստեղծագործությունների մի ճառը նախաւունակած Եր նաև դպրոցական ուսուցման որոշակի շրջանի համար: Բային որ կարողիկան բարողական զրականությունը, նախավորապես Տրինուի և Վիեննայի միջիբարյամների կողմից երատարակվում Եր հայատու

²⁴⁷ Արքանունու կառ Յանաչայուն Շուկա Վարպագի Խաչեցը (-1723): Այսուցում է ստուգի Հռոմի Հռամացի տարածման վայժմանուն, որ սկզբանից է բարենքնիւ խույզների և այլ իշտունքի.

²⁴⁸ Հակոբ Նայանը և Պատրաստը Դայիլ, նյուն ահօնապատրիարքների մայթ ուղարկելության առաջին զիտուր:

բոլորիննուվ, ապա նույն այս ընթերցողական շքամակեմերին հակառակ անհրաժեշտ էր ապացուցել իրենց իմացած լիգին՝ նոյն հայտառությունը բոլորիննուվ։ Այսպիսի տրամարանությամբ առաջնորդվելով և այս նպատակը հետապնդելով են իրենց պատճական-կրոնադավանարանական աշխատությունները հայտառա բոլորիննուվ շարադրել Հակոբ Նախանք, Պաղուասար Նաֆիր, հայ իրականություննում կաթոլիկական ներքափանացման մյուս ուժերին հակառակորդներ Գեորգ Ալեքսանդր, Սրբազն Կառարյան-Կարճիկը, Պողոս Արքիանուպուստեցին և որիշներ Նրանց գործերը բազմաթիվ երաժշտականություններ են ոնեցնել Կ. Պոլսում, Երևանում և այլ տարբեր տարիներ շարունակ ծառայել են նաև որպես դասապրես հայ հոգևոր մամարաններում ու աշխարհիկ դպրոցներում։ Նյուրը դպրանար դարձնելու համար անգամ շափած ծննդը են նաև որպես դասապրեսի ու բառազրերի համար, ինչպես Պաղուասար Նաբի և Թորոսյան Պողոս Տյուրիկեցու հեղինակած բառարանների դևալում։

Բնականարար մեծ թիվ են կազմել կրոնի դասագրքերը։ Ռուսական կանոնադատակենարի են ծառայել 1800 թվականից ի վեր Կ. Պոլսում բազմաթիվ անգամ լույս տեսած «Մարդու Նարի մարգարելի» մոտ 400 էջեր պարունակությունություններոց։ Սովորաբար դրանք տպագրվել են Նորվեգիայում և հայտառա թուրքերն ։

«Նասագրքերի երաժշտականությունների բազմաթիվ հեղինակներ դպրոցների ուսուցիչներ են եղել։ Լույս են տեսել աշխարհագործյանը Ավելիքած հարցերի ու պատասխանների միջոցով կազմված հետարրեւաշարը դասագրքեր։ Նրանք հիմնականում Ֆիզիկական աշխարհագործյանը վերաբերու գունավոր բարտեզներ են։ Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի, Ամերիկայի մասին հարց ու պատասխաններով։ Նպացականների համար համառոտ աշխարհագործյան ուսումնական ծննդների են ստեղծվել տարիքային տարրեր խմբերի համար, ինչպես նաև՝ տարրական աշխարհագործյան նկարագրություններու նոր համար։ Բազմաթիվ և ամենամյա տպագրություններ են ունեցել բարգնանությունների համար ձևանարկները, զվարճայի այրենայանները, կիրակնօրյա դպրոցների դասագրքերը, ընդունելության թվանությունների ծրագրերը ու հարցարթերիկները և այլն։ Աշակերտների ընդհանուր զարգացման համար Եվրոպականի նմանություններ երաժշտարական աշխարհագործյան համար նամականիներ։ Հայերն, հայտառակելի են տարրեր լիգվով նամականիները նախատեսված են եղել կանոնադատակենարի համար հարուստ ընտրություն ապահով տարրեր իրավիճակների համար հարուստ ընտրություն ապահով

վոդ նամակներով, որոնք նրբեմն 280 էջ ևն ներկայացրել: Հրատա-
րակիվ նն ընթերցանության դասագրքեր: Դա վերաբերվել է ոչ միայն
հայկական պատմության ու գրականության ծաղկաբաղնիքն, այլև
արևելյան մասնագործական հարժանշան (օսմանյան)²⁴³ և նվիրապա-
կան, բանօֆ դրանք մաս ևն կազմել հայկական վարժարանների
դպրոցական ծրագրերի Կազմվել են այս նպատակին ծառայող
հասունությունների պատմությունների ժողովածուներ²⁴⁴, շարադրությունների
ծնունարկներ տարբեր դասայնանների աշակերտների համար: Երիկա-
կան կրթությանն օժանակելու համար հրատարակվել են բաղադրա-
վարության և բանակցությունների կանոններ: Բազմաթիվ անգամ
հրատարակվել են և անմեն տարի Ծորոգվել կիրակնօրյա դպրոցների
համար նախատեսված դասագրքերը: Դրանք հիմնականում նոյն վեր-
նագիրն են ունեցել, օրինակ՝ «Կիրակնօրյա դպրոցի դասեր 1870 թվա-
կանի համար»: Տպագրվել են որպես կանոն մեկ տարի առաջ, հաջորդ
տարվա համար: Նոյն կիրակնօրյա դպրոցների համար հրատարակ-
վել են նաև համոզ կիրակնօրյա դպրոցների ուսուցիչներին օգնող
ձեռնարկներ, դասագրքեր: Օգուագործելով համեմած նախկին հրա-
տարակությունները, բնականարար հրատարակվել են կրոնի նոր դա-
սագրքեր, բիթուննեական հրահանգներ դպրոցականների համար:
Դպրոցական կանքը նաշուությամբ իր արտահայտությունն է գտնել
ժամանակի մասնություն: Կարապետ Փանոսյանն իր Ազապշամ աղջ-
կանց երկրորդական վարժարանում (1869-1875) ազատական ողու-
տարկող կրթությունը, որ հնարացը նշանակություն է տնեցել իր ժա-
մանակին, դարձրել էր իր խմբագրած պարբերականների ամենօրյա
բնարկման մյութիքից մեջը:

Օսմանյան կայսրությունում դպրոցական գործի զարգացումը 19-
րդ դարի կեսերից սերմանին կապվում է նաև քրիստոնյա ժողովուրդ:

²⁴³ 1900 թ. հրատակվել է օսմանյան դպրոցական յուղը ռամազակ Սահ-
ֆան Կարպահամի: «Օսմանյան առաջապետության» գիրքը Ռուսականքները օսմանյան ան-
դամ հոգաբարության հայտառ բարձրություն, նայեան բացառությունը Արաթերն և պարտիշեն
ճանքը եղբայրության և Միարան նկատությունը: Սակայն եղբայրության օգնության գործակու-
թյան տառանձնահրաժան նվազամաս դրամագրություն և հայտապարտավեր ուղարկել տնտ ու գրա-
վառ նարաւության գրակրթության մեջ, և ժամանակը նաև հերթական և
ունեցել ու առն ունի:

²⁴⁴ Առաջին Խաչը: Շայկում օգնության համակարգության և պահ եղբայրության գոր-
ծականը: Թաքամանության յարագությունը և Պահու Զերջ Կարպահությունը նախառած բար-
քին և պարաւառ բարագությունը: Վերա Ֆերջ Կարպահությունը նախառած բարքին
և բարքին ու նախառածին հրատարակի ներկունի «Ֆերմա»-ից 1894 թվականի, որը ևս
ծառայություն նշանակած էր:

ների շրջանում միսիոներական ուխտերի գործունեությամ հետ: Հայ ի-
րականությունում միսիոներական ուխտերի գործունեության մասին
հարուստ մյուրեր են պարունակում ժամանակի հայերեն և հայալու
թուրքերն մասնվար, հայարբակ տարրեր զավաների պատության
ու կյանքին, այդ վայրերում հայերի ռակատազրին նվիրված գրեթե,
հայրենակցական միտրյունների հրատարակությունները: Վերջին-
ներս հրատարակվել են Մեծ Եղեռնին հաջորդած տասնամյակներուն
աշխարհի տարրեր վայրերում հայերնակցական կազմակերպությունների
հիմնադրմանը հաջորդած շրջանում: Գրքիրի հեղինակները հա-
ճախ ամրողական գրումներ են նվիրում իրենց զավանելուն, բա-
րդաբներում կարողիկական և ավելարանական միօդուներների ներք-
փառցմանն ու հաստատմանը, նրանց գործունեությանն ու հայ բնակ-
չությամ հետ ունեցած նրանց փոխհարաբերություններին:

Արև մասնայ իրականությունում բուն գործունեություն են ծագա-
լի տարրեր ուխտերի քարոզիչներ Ժիզվուներ, կապուցիններ, դոմինի-
կաններ, քրանցիսկյաններ, լազարիտներ, կարմելյուներ, ոմիքորա-
կաններ և ավելուարանական տարրեր կազմակերպություններ: Այս
հարցերը ուսումնախրությամ հասուլ ենու են դարձել և լայնորեն
լուսաբանվել Ս. Պետրոսուրգի համաշխարանից և Արևելագիտության
հնատիտուտից սովորական շրջանի երկու ականավոր արևելագետ
բարրագետների Անատոլի Ժելյազովի և Ֆարի Պատրույանի աշ-
խատություններում:

Ժիզվունները Օսմանյան կայսրություն են սերբափանցել Քրամ-
փական հովանավորությամբ 1538 թվականին: Այս ուխտի գործունեու-
թյունն ուղղված էր կայսրությունում և նրա քիսության հարատակնե-
րի շրջանում Քրանչիկական արշեցուրյան տարածմանը²⁴⁵:

Դեռևս Լոյ 13-ի ժամանակ, Քրանչիկի վաճառնակամուրյունը
գորգացնելու նպատակով, բազավորական հասուլ հրանանով քա-

245 1583 թվականին Հռոմ պար և Պոլտա Քռանչիկական գաղափար Մյասությանը
Պատահած բարձրական հրանչ է ճաշվուած «Առ Թօնու» լրեար, որը պարունակու-
թակ ուս: Այս նայու տա Ապրունան Արշակ Պատահած նվերին: Հայք. Կոտոր, 1952, էջ 850.

1625 թվականին Կ. Պոլտա Քռանչիկական նույնացուցաբերյան իսքերմական նկանը
ժողով ու Գրաքի քարերու կազմակեցած հաստիքնամ ուսում «Առ Լոյ» լրեար
Առաջի համաշխարհային պատմամի նմանության տարրեր ուխտերն
պատկան գրաքիթեր տուրք ԱԲ ամի ուր 100 հազար լրինում: Տե՛ Ա. Ա.
Ջալալիկ, Յ. Ա. Պետրոսյան. Իстория просвещения в Турции / конец XVIII- начало
XX века/. -М., 1985, с. 131-132.

ջակերվում էր նայ վաճառականների գործութեարյունը, բոլյատրվում հայերի բնակչությունը Ֆրանսիայում: 1630 թվականի հունիսի 26-ի երամանով դյուքսություններ տալով նայ վաճառականներին և ազատելով նրանց նարսերից, կարիքնալ Ռիշվենս 1633 թվականին Փարիզում վերականացարակել տվեց Ֆրանչեսկո Ռիվոլիի հույնեն-լատիններին բառարանը, որի առաջին տպագրությունը ներկ էր 1621թ. Սիլանում. Եվ ահա՝ 1669 թ. Կ.Պոլսի Պերա բարյամասում Լյույվիկոս 14-րդի երամանով Ֆրանսիայի նախարարակետ Ժան Բատիստ Կոլբերի կողմից հիմնացրվեց «Երիտասարդ լեզվաբանների կամ հայերի դպրոց»՝ *“Ecole des jeunes des langues ou Armentiers”*²⁴⁶. Դպրոցի տնօրինությունը հանձնված էր կապուցինասի ովհանի կրտսեավորմներն, իսկ եռվանափոխությունը էր այն Կ.Պոլսի Ֆրանսիայի ինսպանի կողմից: Այս դպրոցի նպատակն էր բարգմանիների պատրաստումը: Ֆրանսիացի աշակերտները սովորում էին բարբերնեն, արաքերնեն և պարսկերն լեզուներ, իսկ Արևելի բնակիչ ուսանողները՝ ֆրանսերն, եռնարեն, յունակերն, խազաներն, լատիներնեն: Այս դպրոցում բացի լեզվական առարկաներից դասավանդվում էր պատմություն, աշխարհագործություն, բնագիտություն, թժկություն, համրահաշյու, գծապորություն, երկրաչափություն: Այդ առարկաներին գուշակու սովորողները ծանութանում էին իրավաբանության հիմներներին, առևտության հարաբերությունների օրիններին, բանի որ բարգմանիները ներկա էին գոտվում և մասնակցում դասավարություններին, անգամ կատարում փաստարանի պարտականությունները: Կրթությունն այս դպրոցում անվճար էր:

1700-1720 թվականներին նույնպիսի դպրոց է բացվում Փարիզում «Գրան կութշին» կից²⁴⁷: Կուեզ էին ընդունում հիմնականում հայերին, որպեսզի բարգմանիներ պատրաստեն և կամ նրանց օգտագործեն որպես միհիմներական բարողիներ²⁴⁸: Ոչ առանց այս դպրոցի օրինակին հետևերով նման դպրոց ենուագայում, 1855 թվականին

246 Արարամին Արշակ Պատմության նայ դպրոցի Կանքը, 1947, էջ 565:

247 Լույն տեսակ:

248 17-րդ դարի վերջու Հռով և Ֆրանսիան կարենիւարան միտունելիք պատրաստում ժամանել են ուշացարյուն էլե դրամու հանդիք: Հռով ուսումնական միտունելիք տվյալն էր ուսուր, որու ուսուրում էր Անդամանի: Նախիւնական Շաբաթին կարենական գրքուներու պահանջություն: Այս ժամին մեջ Արարամին Արշակ Պատմություն նայ դպրոցի Կանքը, 1947, էջ 583-605:

բացվեց Փարիզում թուրքական կառավարության ջանքերով և անվանվեց «Օսմանյան դպրոց» (Mekteb-i Osmani), որը տպարում էին 10 թուրքեր: 1864 թ. Կ.Պոլսում բացվեց առաջին խճանկան թքքամբ դպրոցը (Lisan Mekteb-i), որը պատրաստում էր պետական բարգավաճիչներ ֆրանսերեն, հունարեն և բաղդարերեն լեզուների գիտությամբ²⁴⁹:

Ֆրանսիական կառավարությունը ծայրահեր ջանքերի եր գործադրությամբ թուրքիայում իր տնտեսական առավելությունների ապահովման համար: Միսիոներներից շատերը մինչ այսուհետ հաստատվելու նախապարհություն էին Արևելյան, ծանրանոն Օսմանյան կայության ժողովարկների կյանքին, կենցաղին, սովորություններին²⁵⁰:

Ի տարրերություն հրեաների, քրիստոնեական ժողովությունները մեծ պատրաստականներուն էին գուցարելու նրանց հետևելու գործունեալ Միայն հրեաները բացահայտ թշնամարար էին տրամադրված միսիոներների նկատմամբ և հրեական շրջանուն միսիոներներական գործունեությունը անմնացրի տապալու ապրեց:

1830 թվականի մայիսի 10-ին Կ.Պոլսում ստորագրվեց առաջին թուրք-ամերիկյան պայմանագիրը, որը կարևոր հանգրկան համաշխատագույն Օսմանյան կայությունում ամերիկյան զավթողական բանական աշխատազման գործունեալ ներկայ արդեմ նշվել է, ամերիկյան բողոքական «Թորոտ» ներկայացուցչությունը (Board of Commissioners for Foreign) ներկայացնում էր կոնգրեգացիոնալ (Ծիարանական, Congregational), ռեֆորմատորական (Reformed) և պրեսբիտերական (Երիցական, Presbyterian) նկեցեցիները:

Ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը Օսմանյան կայությունուն սկսվել է դեռևս 1820 թվականին, և արդեմ մեզ տարի անց Զեյմունիայում հիմնադրվում է կոլեցիալ: Առաջին բողոքական եկեղեցին Ստամբուլում բացվել է 1836 թվականին: 1846 թվականին Ստամ-

249 А.Д. Желтиков, Ю.А. Петровская. История просвещения в Турции / конец XVIII – начало XX века/. – М., 1965, с.29.

250 Ամերիկյան մատուցություն Օսմանյան կայության ուսումնական համարակարգություն էթու 1830 թ. Իրավաբանական իրեն տարածությունունը. Missionary Researches in Armenia. By E. Smith and H. G.C. Dwight, London, 1834. Նույնական տես և զավածքուն ամերիկյան գիլդիուրական օպայի տեսազնությունները. On Homebeck Through Asia Minor. By Captain Fred Burnaby, London, 1877.

251 Gordon L.I. America's relations with Turkey. 1830-1930. Philadelphia, 1932, p.21.

252 Արդյանան Արշակ. Դատումը իսլամի հայ պարտի. Կոմիտե, 1947, էջ 892.

բոլոր հայ նուավորական շրջանակների կողմից ստեղծվեց «Համագային» միուրյանքը՝ Նոր կազմում էին գունդում արևմտահայ առաջանակների գործիչները։ Միուրյանքն ուներ խիստ արտահայտված հակակառովիկական և հակամիսիոներական ուղղվածություն։ Չնայած դրամ, միուրյանքն իր շարքերն եր ներքրավել կարողիկ հայ նուավորականների, հասարական գործիչների, որոնց համար համբաժիշտոր ազգային շահերը գերազանցի էին կրոնական դավանանքից։

«Համագային» միուրյան նորառակի պայքարը էր ուղղված միայններների պատակտիչ քաղաքականության դեմ։ Որոշ զավաներում, իշխան հայ, այնպիսի ուստար միսիոններներին մած դժվարությանը էր հաջողվում հիմնավորվել։ Միայններական պատակտիչ գործունեության դեմ ուղիղ կանգնեց հայ նուավորականությունը, նկեղեցին, ժողովորդը։ Ա. Պողոս Մատոքոս պատրիարքը հայ համայնքի ամերանների հարկացրած քանայդամբը նմբարկեց կարողիկ և բողոքական միսիոններներին և նրանց հարող հայերին։ Նրանք մեղադրվեցին հայկական նկեղեցու և դպրոցի դեմ ոտնճգույքուն կատարելու համար։ Քազմաքիլ գավառներում ժողովություն ու միայն շեր աջակցում, այլև ամեն կերպ խոշշնորում էր քարոզիչների գործունեությանը, նրանց հիմնավորմանը։ Երթեմն զօրք համում էր ակնհայտ ընթիարումների։

Զարմանափ շվենոց է համարել այն երեսություն, որ բուրքական հայութաբորբոքն ամեն կերպ աջակցում էր «Շորոտ»-ի ներկայացուցչությանը և խրախուսում բողոքական քարոզիչներին։ Պատակտում սերմանելով, բողոքական կառավարությունը դրամով իսկ զգեստ էր հայ ժողովությին միաւնական ուժերով ազգային ազատագրական պայքարի դրուս գալու հնարավորությունից։ Միսիոններների դեմ ուղղված պայքարը շեղում էր հայ ժողովությի ուշադրությունը դեպի կրոնական խմելքները։ Միաժամանակ Բարձր «Դուռը չեր գամկամում հարաբերությունները սրել միսիոններներին հովանակորոր պետությունների հետ, քանի որ ստիպված էր հայվի նատել նրանց հետ։ Կարողիկական և բողոքական միսիոններներին Բարձր «Դասմ կողմից պաշտոնավես թույլատրված էր գործել հայերի շրջանում։ Օգտվելով դրանից, Պիոս 9-րդ Պատմ անմիջապես կարողիկական թեմեր հաստատեց Անկարայում, Արդյունում, Թուրսայում և մյուս քաղաքներում²⁵³։

253 Փալմելան 11., Պատմության Արարվագի հայոց, Նոյ-Յոնը, 1969, թ 515.

Սիսիտներների նյութակամ ահեղի հնարավորությունները, իսկ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսակամ վատրարացող պայմանները, հետզինակ ավելացմուն էին կարողիկությանը հարող հայերի թիվը: Սիսիտներները մեծ հօանդով կրթական գործունեության անցան: Ինչպես նշում է «Պատմութիւն Արարկիրի հայոց» գրքի հեղինակ Անդրանիկ Փոլառյանը, միսիտներների մոտ բարձրացած և կրթական գործունեությունը զուգահեռաբար էր ընթանում²⁵⁴.

Միսիտներները հիմնադրում էին միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցներ, զիշերօրիկներ, որրանոցներ, ծերանոցներ, հիվանդանոցներ, տպարաններ, ճշակորային միուրյաններ: Այս ամենը մնապիս խառնում էր լուսավորական շարժումը: Տարբեր զայտաներում միսիտներական գործունեությունը տարբեր մակարդակի վրա էր գտնվում: Ռուսական հաստատությունների բնույթ համբարձանուր ճամաշում էին գտնել Վ. Պոլսում ամերիկյան միսիտներ Սայրու Համիլթոն կողմից 1863 թվականին հիմնադրված «Առերւու կոլեջը», Այնապի Կենտրոնական Կոլեջը (1876թ.), Խարբերդում բացված «Եփրամ կոլեջը» (1879թ.), Զայտոնիայի կոլեջը (1879), Թարսոսի կոլեջը (1887թ.), Մարզվանի «Անատոլիա» կոլեջը (1887) և այլն:

1896 թվականին Թուրքիայում գործում էին 176 ամերիկյան միսիտներներ՝ Նրանցից 56-ը ծևանաղոված հովիմներ էին, 68-ը ամուրի քառզի-տսուցիչներ: Նրանք ունեին տեղական 869 գործականներ: Կար 19 հիմնական կայաններ²⁵⁵:

1862թ. թիշկ Ազգին Սմիթի կողմից հիմնադրված Այնապանի կիրակնօրյա դպրոցում դասավանդութ էին 60 ուսուցիչներ: Աշակերտների թիվը 1268 էր: Աշակերտների տարիքը 16-ից մինչև 80 էր: Առջիկների դպրոցը, որը հիմնադրվել էր 1852թ. օրիուր Ծնայդերի կողմից 1859 թվականին արդեն վերածվել էր իգական բարձրագույն դպրոցի:

Այնապի Ազգային Ներսանակ «Վարժարանի կամ այլ դպրոցի սրահներում թեմատիկում էին հայաւոր բուփերն թարգմանված Բատերախանդեր, ինչպես օրինակ «Այս Քրանկան», «Կիսյունան»,

254 Այս, էջ 515.

255 1899 թ. հոյնի 24-ին Լուս 15-թ պահ Եվանքուանդ ութիքի օնեւ է որուն և «Այս կարողիկների պատրիարք Էմմանուել Առաքելու բարդութիւն համառ կարողիկների պատրիարք Էմմանուել Առաքելու բարդութիւն առաջաւայրութիւն միջնորդ աշխատություններ, որ կապահանգանակ է ա. Պարտ վեճը 1840թ.»

«Նսրեր Սույրամը», «Հնդկացիների գաղտնիքը» (Ձ ոց Սննդապետ): 1872 թ. ազգային հայկական զինանշաններով ու պատճեկան դեմքերի նկարներով զարդարված Ներսեսյան Վարժարանի 500 հոգիանոց դահլիճում հաջողությամբ թմանցովով է Հովհաննիս Քյուրքօյանօֆի (1824-1883) «Գիմնազիուրյան վնասները» հայատառ բուրքերինեւ գրված պինսը որին մերկա ևն գտնվել նաև բուրք պաշտոնյաներ: Ըստրինյան Երիտասարդական միուրյունում 1872-73 թթ. շարունակվել են նույն պինսի ներկայացուները: Այս միուրյանը Այնրանի հայությանց պատճեկան է ազգային ու կրտսական կյանքի օրինակելի կազմակերպմամբ: Այնրապում բուրքերն ուրեկայացուներ են թանըրվել «ազինյում, իսկ «Ժնննվեր» 1925թվականից «Ամորա միկ» բաներայանքի կողմէյ»²⁵⁶.

1860 թվականին ամերիկուի Մայրա Պրակտոնը կազմակերպել էր ամերիկյան բարձրագույն ուսումնական հաստատուրյուն աղջինների համար: Հետազայտմ Այնրանի այս բարձրագույն դպրոցի հաջորդությունը դարձավ Հայեապում հիմնադրված ամերիկյան բարձրագույն դպրոցն աղջիկների համար²⁵⁷:

Պետք է խստանանել, որ բրախչոս գավառներում հայկական դպրոցներ հաստատելու հետ միասին, միախնդրներական դպրոցները նկատեի ավանդ են ունեցել հայերեն լեզվի տարածման և բրախչու հայերին մայր լեզվին ճամանելու տակտ գործում: Մի շատ կարևոր համամատք եւ: Այն է սովորողներին շեր պարտադրվում բոլորքական դպրոցա: Ուստի և ավելացրանականների այս դպրոցներում սովորում էին նաև առարեւելական կյուն դաշխանու ընտանիքների երեխանները:

Բազմաթիվ շնորհայի շրջանավարտ հայեր ուղարկվում էին ամերիկան և անգլիական համալսարաններ՝ բարձրագույն ուսում ստանալու համար: Հայ Երիտասարդներից շատերը են կրթելի Ելի, Մասսաչուսետսի, Էնդիլուվերի համալսարաններում, ամերիկյան աստվածաբանական կողեցներում, Անգլիայի Սեյլ-Օք կողեցնում: Տարբեր միսիաների բարոզիների իրենք էլ այդ համալսարանների ու աստվածաբանական հաստատությունների շրջանակարներ էին: Նրանք ավարտելուց հետո բարոզական գործներության համար ուղարկվել էին Մերձավոր Արևելք, Թուրքիա: Այդ բարոզիները Միջիգանի, Կոռնելի համալսարանների նախկին ուսանողներ էին, Միլանի, Լեյպցիգի, Ստրա-

²⁵⁶ Այս մայթ տես Գ. Շարտառ, Ամրապնակար, էջ 101.

²⁵⁷ Անդրեան Խաչատրյան, Պատմություն Այնրանի հայոց, հ. II, Երևան, 1953, էջ 493-504

բուրգի, Սորրոնի մախսկին շրջանավարտներ:

Ամերիկյան միսիոններական դպրոցներում ուսումնառության շրջանը հիմնականում 10 տարի էր. Անձ նշանակության էր արվելու լեզունը և պատմության խմացությանը. Ուսումնական ծրագրում անգեղեննի, քրամսներնի, բուրգերնի ուսուցմանը գույնահոռ դասավանդվում էր նաև գրարար:

Պատմական առարկաներից անցնում էին մատենագիտության պատմություն, արքեալի պատմություն, հայ ժողովոյի պատմություն, համեմատական պատմություն, անգեղեննի լեզվով անցնում էին ինչպես պատմություն. Դասականդիմու պատմությունների շարքում էին Հռոմաստանի, Հռոմի, Միջին դարերի պատմությունները, որու շրջանի պատմությունը:

Թուրքերն ինպով դասավանդվում էր Խորքիայի պատմությունը.

Դասավանդվող առարկաների ուսուցումը հիմնականում անցներեն լեզվով էր կատարվում. Աշխարհագրությունը, աստղագիտությունը, բուսաբանությունը, թիման, կենսաբանությունը, նարդակազմությունը, կենցանարանությունը, իրավագիտությունը (6 տարի) անցնում էին որպես կամուն անցներենով²⁵⁸.

Կրոնական առարկաները դասավանդվում էին հայերեն և անգլերեն լեզուներով: Որ տարի անցնում էին թվարանություն: Միայն առաջին դասարանում՝ հայերեն լեզվով, այսուհետև ուսուցումը շարունակվում էր անգլերենով: Դպրոցական ծրագրով հօանվում աշխատաշափություն, հաշվապահություն, տոմարագիտություն անցնում էին հայերեն լեզվով: Ծրագրում կար բաղարաններություն, տիեզերագիտություն-Վայելագրություն, գծագրություն, երաժշտություն, երգեցություն, ֆիզկուլտուրա առարկաներին հատուկ ուղարկություն էր հատկացվում: Այս պատճառով այս առարկաներն անցնում էին 10 տարի: Այս դպրոցների հիմնական առավելությունը հանդիսանում էր նրանում, որ ի տարբերություն ազգային դպրոցների, ուսար լեզուների ուսուցումը շատ լավ ճակարտակի վրա էր դրված: Որոշ բարբարական միսիոններների հիմնարած դպրոցներ ժամանակի ընթացքում առաջնանասար կորցնում էին իրենց նախնական ամերիկյան քարոզական բնույթը և դատնում լուսավորության իսկական օջախները²⁵⁹:

258 Օրենք թէ այս նաևպատճերը և պատճառ գործէ, որ այս առարկաների մասերում պահպանվությունը նպաստակ բարերեն գուշակվելու համարավունք:

259 Առարկ Պատճեն. Սիրառաջաց հայոց պատճենին Թիւրք. 1974, հ. Ա, էջ 539, 545.

Անզերենով և հայերենով դասագրքերի կողքին կարևոր տեղ էր համակացվում նաև հայատառ թուրքերն դասագրքերին։ Դրանք կարող էին լինել և իմբուրույն, և բարզմանական ձևոնակներ Թարգմանական դասագրքերի բառով կարելի է հիշատակել Մալրա կողմուն «Ամերիկան ճարդասիրական ընկերության» տպարանի, Զայտոնիայի, Այնրաայ, և Պոլսի բողոքական միսիոներների տպարանների հրատարակությունները։ Դրանք բոլորն էլ հիմնական բարոյախոսական բնույթ կրող գործեր էին, խրատական սյուժեներ ունեցող պատմություններ, որոնք նախատեսված էին արտադարաբանական ըմբերքանության համար։ Այդ գրքերի բառն էին ամերիկան հայումի միսիոներ Վիլյամ Գուդի գործերը²⁶⁰, որին «Քրուտ»-ը հատուկ առաքելությամբ 1823 թվականին ուղարկել էր Բեյրութ և Թուրքիա, միմիայն հայերի շրջանում քարոզչական գործություններում ծավալելու համար։

Տողոքական միսիոներական հրատարակությունները մաս թիվ են կազմում հայատառ թուրքերն օրականության վերջին հիմնամյակում մկան 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներից մինչև 20-րդ դարի կեսերը։ Դրանք մերկայացնում են բողոքական եկեղեցու տարրեր ուղղությունները, այդ ուղղությունների գաղափարախոսների ու ներկայացուցիչների երկերը հայատառ թուրքերներուն։ Հիշատակության նմանական անդիմացի աստվածաբան, Անգլոնֆորմիստ Մաքերոն Օարդ Հարունի (1834-1892), ամերիկացի ամեստարանական Թորքի Ռուբեն Արչերի (1856-1928), խոլոհամբերի ամերիկայի դարդոցի ուսուցիչ Կալունդ Խումա Հովկինսի (1787 - 18.), պատմուալիորված դիլանյութերի անօդիացի վաճառական, Ֆլամանդուալ Հոյունի Թոնասի (1800-1883), իլլուստրացի պատմաբան Սակլիլի Չոն Սվիֆրի (1849-1926), անգլիացի պատմածաբան-միրտիմության Վալի Ջոնի (1703-1791), ամերիկայի աստվածաբան Ջննաքան Էլվարդի (1703-1758), ամերիկացի պատմաբանական «Յոթ շաբիթ» պատմածաբան և Կոլեջի պրեզիդենտ Յիննի Չարլզ Գրանդիոնի (1793-1875), Սիեւլամուղի քանաստնող քարոզիչ Ռոխարսի, Ֆրանցիսկյան կրոնակոր-պատմաբան հայր Սաքրատինը²⁶¹ գրքերը։ Ամեստարանականների հրատարակած գրքերի բառն են

²⁶⁰ «Գուգի Առաջնակնի Գրամելուալ թարգմանք (268 էջ) հրատասակվել է 1864 և 1903 թ.

²⁶¹ Դարձ Սաքրատին Պայտա է ուստի Այօրօնի հայությանը թուրքի, որը բազմարձն հայերի կոմար է փակ 1895 և 1909 թվականների տարբեր ժամանակ՝ Սատարա է Հայութը 1914 թ.

հայտնի հասարակական գործիչ, բժիշկ Հենրի Վան Լինենփի, Կ.Պոլսում հայտնառ բուրքերենով՝ երաժարակվող կրոնական «Անտարեր»²⁶² շարաբարերի արունատեր և խմբագիր Զոն Գրինի երկերը, Այնրապէ Կովճի առաջին նախագահ դոկտոր Թրոպթիջ, Երան հաջորդող նախագահ Մերիլ Զոն Դզգարելի, այդ նույն կովճի ուսուցիչներ դոկտոր Զասիք Մարտինի, Էլայիս Ռիփուսի, հիվանդապահուի Վայս Շերտոնի; ազգությամբ հույն հայտնի քարոզիչ, հայտնառ բուրքերն «Հազիգար» հոգեոր ամսագրի (Այնրապ, 1914-1915) խմբագիր, Խարալամբոս Պուստանչովով գրերը²⁶³.

Ծեսդիկի հայտնի «Ամենու տարեցոյ»-ից իմանում ենք Հ.Էնանունի Կատչիա Շատուու (1861-1924) Գալիցիայում ծնված և և Ֆրանցիսկյան վանրում կրթուրյուն ստացած կրօնավորի մասին: Երեք տարով ուղարկվել է գործեր Սարաշի կարգիկ վամբը: Սովորել է բուրքերն և հայտնառ բուրքերն է քարգանել և տպագրել մի շարք կրօնական երկեր: Մասնակցել է Զեյթունի 1895 թ. և 1909 բակալավրի կովկաներին և փրկել հազարավոր հայերի կյանք: 1920թ. բացել է Աղանայի որրանոցը: Կիլիկիայի հայարափումն ենոտ անցել է Բյորնեդիրուն և ցանք ապրել այնտեղ իր որբերի ենու²⁶⁴.

Հայտնառ բուրքերն սահագրելոց իմանականում տպագրվել են բողոքական քարոզիչների հաստատված վայրերում, «Աստվածաշնչի տարածման ընկերության» Կ.Պոլսի, Թիրուքի, Հայեայի, Այնրիկայի տպարաններում:

Մինչև 1900 թվականը անդիկյան միսիոներների կողմից տպագրվել է 7 մն. գիր 10 մն դրաբի արժողությամբ²⁶⁵: 19-րդ դարի կեսերին և 20-րդ դարում բողոքական քարոզական հայատառ բուրքերն օրականության հետիմակների մնջ սկսում են զերծակշունդ հայ եղինակները: Դրանք բուրը ժամանակին ամերիկյան հաճարագրաներուն ուսանելու ուղարկված հայ երիտասարդներն էին, որոնք վերադասնալով հայերի շրջանակում իրենց գործունեությամբ

262. -Անտարեր.. Կ.Պոլս 1872-1911. Օրաց հայ բուրքականությ. Հայութառ բուրքերն ու բանական բուրքերն է Անդրեյան բուրքական թագավորական կողմից: Առաջանոր խճառագումն է նույն Զ.Գրինը:

263. Խարալամբոս Պուստանչովում ուսկի հայ եղինակների մասին և կաֆանում բարերացվել 1915թ. Անցուած: Հայութառ բուրքերն ուս երկու քառությամբ գրվել են հայութառեան:

264. Քայլիկ «Անտառ Տառենյոյ» 1926, թ. 735.

265. Կոչեկոցլի Ե. Տուրքու անցուած նախաւու. Խ. 1964 թ. պարբերության մայիսի ամսագուման ուժի շնորհած:

հասուցում էին ամերիկյան «պարտը»: Որպես ապագույց թարմը Այժմապի հայունի «Կոլեջ» ուսուցչական կազմը: Նա պրոֆ. Զինը Պետքյանն է (1862-), որին Ալեքսան Պետքյանի: Փարիզում երեք տարի հետևել է իրավագիտության: Նաևավանդի է ֆրանսերեն, պատմական առարկաներ և բաղարատնեսություն: Գրել է «Գոյենք» պատմություն և այլ գրքույթներ: Անվանվել է «ազգապետ»: Որոք Զեսուի Մարույանց 4 տարի սովորել է Մասնաշնությունի պետական մամլավարժական հաստատությունում և 4 տարի Ելյու: Նաևավանդի է անգլերեն, ճանկալարժություն, հոգերանություն: Զոհվել է Մօծ Եղենի ժամանակ:

Մանասի Փափազյանը (1865-1943) սովորել է 1886-1889 բժական-ներին Ելի և Ենիշենի աստվածաբնության խակուսիններում: Հովիվ է ծնննադրվել Մասնաշնությունի ծողովական եկեղեցում: 1892-1907 թթ հանդիսացել է Այժմապի Կոլեջի գարրունի դեկանարներից, իսկ 1907 թ.-ից հովվություն արել Նյու Յորքում, Ֆրեզնոյում, Օկլենդում, Պասայենայում: Մեկ տարի հայանվաստ ծառներով շրջել ԱՄՆ-ում Խոր Բիլֆ-ի հաշվին:

Պրոֆ. Հովհաննես Գրիգորյանը (1855-1942) եղել է հայ բոդրական հայունի քարոզիչ, իրապարակագիր: Որդին է հայ ավետարամական-ների շրջանում հետինակություն ունեցած հայունի վերապատվելի Գարա Գրիգորի: Կրթություն է ստացել նախ Ենիշենուր կոլեջում, ապա նաև Ելի համասարանում և տարեր ամերիկյան բարձրագույն կրթական հաստատություններում: Ելի համասարանում տուացել է «Պասկավոր աստվածաբանության» տիտղոս: Վերադասմանը Այժմապ, «Կենտրոնական Թուրքիա Գլուխում» դասավանդել է հոգերանություն և փիլիսոփայություն: 1898 թ. կրկնի վերադարձել է Ելի հոգերանության հետեւյուն համար: 1902 թ. աշխատանքի է նշանակվել «Անտարերի» խմբագրությունում: Նա հիմնադրիր արտոնատերն է հանդիսացել Ա. Պոլսում հայատառ բուրքերեն կրօնական, բարեյական, գիտական և բաղարական «Բահենիան» (Առաջնորդ) շարարարերի, որը հետո վերածվել է կիսամայ հանդեսի: Միայն Ա. Պոլսում տմեցել է 3 հազար վճարյալ կանոնավոր բաժնորդներ: 1919 թ. տեղափոխվել է Ամերիկայի միացյալ նահանգներ, որը պարբերականը շարունակվել է իրատարակվել Նյու-Յորքում: 1924-1934 բժականներին: Լինելով բունյավետարանական, այնուամենայնիվ միշտ ջառագով է եղել Հայ առարեւական նկաղեցու հետ մերժավոր հարաբերություններ ունենալու և նրանց հետ հասարակական կյանքում զորակցելու խնդրում: Հեղի-

նուկ է մոտ երկու տասնյակ հայատա բուրքերից բարոյախոսական գորոյելների: Նրա հիմնական գրական, հրապարակախոսական ժառանգությունը գտնվում է «Աւտոարերի» և «Բահնիմի» տասնյաև տարիների էջնորում:

Դրոֆ. Սարգսի Լեռնյանը (1851-1909) Գոյեածի մաթեմատիկայի, բուսաբանության և կենցրամարանուրյան դաստիառներից է համեյշացնել: ԱՄՆ-ի Էջլի համալսարանի բակալավր Ռուսնել է Ընկցարիայի Բագել բաղադրի կենցրամական ֆակուլտետում: Հեղինակել է մի շաբաթ հայատա բուրքերն գրելը, եղովածներ «Աւտոարեր»-ի էջնորում: Սպանվել է ընկերների հետ Օսմանիկում, 1909 թ. ապրիլի 15-ին, Աղամայի շարաշուր դեպքեի ժամանակ: Նոյն է պիրախոս հետուոր, մնձ դաստիարակ:

Հակոբ Պետրոսյանը (1859-1912) եղել է Այնրապի հովիպը-Ավարտել է «Ֆիլիպս» ակադեմիան, եղել Մասաչուսետսի շրջանավարտ, Էնդի-Վերի աստվածաբանության բակալավր: 1883-ին զարդել է Ամերիկա: 1906-1911 թվականներին որպես բարոյիչ շրջել է Այնրապի զուրեմբու: Հեղինակ է բարոզների ժողովածովի (272էջ), որը երաժշտականի է 1913թ. Կ.Պոլոսում²⁶⁶:

Հովհաննես Սմիկյանը, որ Այնրապի կողեցի շրջանավարտներից է եղել՝ տնօրինի պաշտոններ է վարել Աղամայի, Տայնոնի, Մերսիմի Վարժարաններում: 1911 թվականին Աղամայում երաժշտականի է «Ա-տամա» հայատա բուրքերն եռօրյա շաբաթաբերը:

Այս ցամկը կարելի է ամփեր շարունակելու: Այնրապի «Գոյեն» ունեցել է իր տպարանը, որը հիմնադրվել էր 1880 թվականին և անզործության էր մատնվել համեյշան բնակալուրյան շրջանում: Սահանակայության հոչակտություն ենթա սկսել էր զործել ամերիկացիների հիմնած «Գոյեն»-ի շնորհած: Արտաքանակ ենթերելի դասախոս Նշան Պալիովյանն է (1872-1923) եղել Այսոն 1909-1913 թվականներին հայատա բուրքերն երաժշտականի և «Եւմի Էօմ» (Նոր կյամբ) 16 էշանոց հոգևոր աճաւագիրը, «Ըսկինմա-Ծահիլիրա» (Ըսլեցուց ջահակիր) երկոյան կրոնական թերթիկը 1919 թվականին հայատա բուրքերին և օսմաններին լեզուներով: Տպագրվել են մոտ 12 անոն գրելու հեղինակագրեր տպագրվել են հայերն, հայատա բուրքերն, օսմաններին և անգլիերին լեզուներով: Տպարանը, որ բարվել էր Ամերիկայից

266 Այնրապի «Գոյեն» ունեցածն կազմվ. հեղինական և բարձրական բարք գոտե երաժշտական և բարձրական հայատա բուրքերում:

1876 թ., գործել է մինչև 1925 թ. տեղահանուրյունը, ապա տնդափոխվել է Հայկակ և իր գոյության 10 տարիների ընթացքում Տիգրան Խորեցյանի կողմօք լույս բնձայել «Նոր Աւետարեք» հայերեն և հայատառութերեն շարարաբերքը. տպագրել մի շարք հայատառ բուրքերեն գրքեր. 1935թ. Գալակի է և հատկացվել օտարներին²⁶⁷.

Աշերապում 1911 թվականից գործել է մի այլ տպարան և «Առևտրական տպարան». Այն ստեղծվել էր Վարդանյան կրթարանի նախկին սաների կողմից 1909թ. հիմնադրված «Ավետիս Խամազելյան և ընկ» առևտրական գործակցական ընկերությանը կից: Բացի հայերեն, հայատառ բուրքերեն, ֆրանսերեն և թիվ բանակով օսմաներեն գրքեր տպագրելուց, կատարվել են ուկեզօք, շրեթ հրավիրատունների, բարտերի, հայտագրերի և տարրեր այլ պատվիճմեր:

Ամերիկյան ավանդարանակամեների ուսումնական գործունեությունը, դասագրքերի և ընդհանրապես գրահրատարակական ավանդությունները առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո տեղափոխվել են Ամերիկա Արևելյան հարևան երկրները, որը և հայատառ բուրքերեն երաժարակությունները հիմնական մասն են կազմել նրանց աշխատանքը:

Հայատառ բուրքերեն «Մանզումի Եֆեսար», «Շերտի Շարզիյ», «Մեհմանյար Հավատին», «Աւետարեկ», «Ծիածան», «Քիշիր Միմին» և այլ պարբերականներում լայնորեն լուսարանվել են Թուրքիայի հայոց կրթական խմբիները, մանկավարժությամբ, կազմակերպական, դաստիարակության հոգեթանության հետ առնչվող հարցեր: Որոշ պարբերականներ «Ռատունական կյանք» հասուն բաժինների ներու ամենօրյա լուրերով և տարրեր երդականներով ընթերցողներին ժամութարցնում էին ոչ միայն մեծ քաղաքների, այլև զավառական դպրոցների ուսումնական տարին հաջողությունների և գոյություն ունեցող տարրեր խնդիրների հետ²⁶⁸: Բացի օրաբերքերից, նմանատիպ

267 Պատշաճառ Գ. Այսրամբակմար, Թիվուր, 1974, էջ 19-73.

268 Հայունամ թիվուր նոյեմբեր և հայունամ բուրքերն նպանելով երաժարակություններ ստեղծվել ու մասն Արևոտյան Հայունամ թիվ պատշաճառը: Որոշ խթացքներ և բրափետուն ու ծայն համբաւմն էին այլ քարտը, հոգութեանը, այլ բառափոխություն էին այլ բացեցները: Այս ինչ պատճենում եղան ուշակ պարբերական դամեւն երայ ուսումնական հայտառության նույնագործական գուշափանություն և փոքր տաքածնությունը: Մասնաւ եղան պարբերական տաքածնություն Այս պարբերական անընդհանուր բարեկամ է առնենական պրոցեսա: «Մանզումի Ենքիառ-Հայատառ բուրքերն եղանակաց պարբերականին, նրա խթացքի, այսուհետ հասարակական ու ծանրաբարյան գործի, բարբառամիշ և պատասխանի ու նրա հոգութեանը Օսմանյան պաշտամ պարտական օրինակ, որը տարիներ շայտան գոտիների է թիջի եղել:

բաժիններ են ունեցել նաև հայտառա բուրքերն այլ շարաքարերքեր, հանդեսներ, տարեցույցներ ։ Եթեխաների համար երատարակվել են հասուլկ հայտառա բուրքերն հանդեսներ, որն ապացոյ է այն բանի, թե ընդիւնուածն դաստիարակության, դպրոցական կրթության իմ-պետքները շահագրգուն են բուրքն և գտնվել արևմտահայ իրականության բոլոր խավերի ուշադրության կենտրոնում։ Այս հարցը արգա-ցոված է եղել նաև 1863 թվականի «Ազգային Սահմանադրություն Հա-յոց»-ում։ Այն հանգանակը, որ կայսրության ոչ ճահիմույնական բնակչությունը չնայած բաղադրական անընդհանուր համաձայններին, ձևադրությունների և հասել կրթահան ասպարեզում բան թե բուրքերը կկատկել են դեռ Ժամանակակիցները։ Այս հանգանակը գրանցուել է նաև Թուրքիայի լուսավորության հարցերն ուսումնասիրությունների պահանջման հնիքին²⁰⁹.

«Հայաստանի Կողման» շաբաթաթերթի տվյալներով առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Օսմանյան կայսրության տառածում գործում էին 2 հազար հայկական դպրոցներ՝⁷⁹

Որպես հայկական դպրոցները բրածվին, 1913 թվականին
Երիտրուրերի կառավարող շրջանները չեղալ հայտարարեցին
Ամսէկիմում հաստատված ծրագրերը և հայկական դպրոցները
նույրեցին Լուսավերության Ամիսարարության հսկողության ներքո:
1915 թվականին Երիտրուրերի կառավարությունը արգելեց բացել
ունեցած ուսուց. առանց հասուն բույսության:

1918-1923 թվականների ազգային բոլժուական հեղափոխության հայրանակից հետո Թուրքիայում վերականգնվեցին կայսրության ժամանակ վերացված օտար դպրոցների գործութեաւրյունները։ Այսուամենայնիվ օտար միսիոներների ու նրանց կազմակերպած դպրոցներին տրված նախակի արտոնություններն ու լանդմերը չվերականգնվեցին²²¹։

²⁶⁹ А.Д. Желткова, Ю.А. Петровская. История просвещения в Турции /журн. КУШ-
нико-XX века/. -М., 1965.

Поселение в Турунч 1923-1960 гг. Еремин 1971, с. 20.
— проследил в Турции /конец

История просвещения в Сурбагате
271 АД. Желтеков, Ю.А. Петросян. Хуш-чинало XX века. М. 1965, с. 147.

“Նարամկօքին կուտավայությունը խստացնում է հայկական դպրոցների և դասազբերերի մկանամբ գրաբնությունը։ Հայկական դպրոցների ուսումնական գրականությունն իրենից ներկայացնում էր հիմնականում միայն Երական հրատարակություններ։ Այդ տպագրության կենտրոնները 20-ական թվականներից տեղափոխվում են Թիֆլիս, Համակառ»։

• 3 •

Գիտա-համրամատելի գրականության

Հայաստան բուրքերն տպագիր գրականության արտահայտել է կյանքի ամենատարրեր կողմերը: Ռուսանական գրականության մի որոշ մասց կարելի է ներկայացնել նաև որպես գիտական գրականություն²⁷²: Այսպիս օրինակ, Ֆիլորիկենսարամությամբ նվիրված աշխատություններն իսկապէս կարելի է դիմել որպես գիտական ուսումնասիրության հրատարակություններ²⁷³: Օսմանյան կայսրությունում զիտուրյան այս նոր գարզացող բժագականի արտահայտությունը նաև դիմումացող տպագրված հետազոտություններից մեկի հեղինակը Նազարեր Տաղակարյանն է՝ Նա կենարանությանը, բժշկությանը, ֆիզիկային, աստղագիտությանը, բիճարյան նվիրված 15 աշխատությունների հեղինակ է: Աշխատակցել է բազմաթիվ գիտական հրատանակությունների հետ: Ա. Պոլսում 1885 թ. Նազարեր Տաղակարյանը հիմնացրել է «Գիտական շարժում» ամսագիրը: Մանրեարանությանը նվիրված պատկերազարդ ուսումնասիրությունը (168 էջ) հայատառ բուրքերն երատարակել է Ն. Տաղակար անունով 1898 թվականին Կ. Պոլսում: Այն բարգմանություն է հայերենից: Թարգմանիչն է Հովհաննես Ռուբանը:

Օսմանյան կայսրությունում բռնժուական հարաբերությունների ծավորությ ընթացողունքին, այդ բանը իհարկե արևմտահայությանը նոր պահանջներ եր առաջարկում: Հրատարակվում է զերմանացի համանես Ռուբանը:

272 Այս գրականության թվական Շուրջացի գիտական կումբի կողմէու ծանօթ է Ազգային ազգային:

273 Նազարեր Տաղակարյան (Տաղակարյան, 1868-1915) համագնության կրթության ստուգի և Ֆրանչուան Սլեյթո առ ծառամատանիքի գործառնության ուղղության վերաբերյալ Փայտից Պատուի Պատուի համարության: Այս ախտարիմական հաստատության Տաղակարյանը շնորհու է թշնական որոշություն կողմէ: Գիտական աշխատությունների գրքի թվությունը կազմում է գրեթե թուարագույն (15 աշխատություն): Դրանքից շուրջ համար տաճանակ աշխատացնել վետան հայության բարությանը կազմությանը կազմությանը ամսագրում նաև հետազոտական է նոյն Պատուի, Մյունխենի 1900 թ. Փայտից կամացաւան բարության կողմէ նաև ներկայացնել է առաջարկը, Մյունխենի 1910 թ. ստուգը՝ "Mérite agricole" պատվավոցան:

Օսման Հյուրազների «Թաղարատնեսությանը» 1869 թվականին՝ Թարգմանությունը գերմաներնենց պարզ բուրբերնենի, ինչպես նշվում է տիտղոսաթերուում, կատարել է Մահմետ Միհրիատը։ Տպագրվել է այս գիրք Կ. Պոլսի Պ. Հյուրի տպարանում։ Սնը կարծիքով այս գիրքը որպես դասագիրք է ծառայել բուրքական ուսումնական հաստատության համար և այսպիսի առարկայի թարգմանությունն օսմաներնեն, առավել ևս դրա թվականուն օսմաներնենով անհնարին կլիներ։ Լավագույն տարբերակ է ընտրվել այն մատչելի դարձնելու համար։ Լեզուն՝ պարզ բուրքերնեն, իու շարադրանքն արդին շատերին ծանոթ հայաստան բուրքերնեն։

Ավելի ուշ, 1908 թ. հրատարակվել է տնտեսագիտության ծեսնարկ ամենայն նախանականությամբ նոյն Մահմետ Միհրիատի թարգմանությամբ, որը նոյն նպատակին էր ծառայելու։ 1870 թ. հրատարակվել է Օթրվարի Ռաֆայելի «Տեղեկագիրը առևտրի Վերաբերյալ» 220 էջ կազմությունը, որի նոյն կարելոր լինելու հանգամանքը որպես տեղեկառու ծեսնարկ իր ժամանակակիցների համար կանկած չի հարուցում։

Մկրտիչ Ենօքայիրյան ամիրան է սկսել Օսմանյան Կայուրությունում շերամապահության գործը և զբարկել մնացած ազգություններ։ Նա մարտնչել է Թուրքիայում շերամապահության ու մնացած զորքության բնագավառների զարգացման համար։ Այն բանի զավանելում խարիթեաներ է բացել և որպես առաջադիմ ճարու, ցանկացել այս ամեն դեմք զիտական հիմքերի վրա։ Նա 1874 թվականից սկսած շերամապահության վերաբերյալ համարյա ամեն տարի ուղեցույց գրքունիքներ է հրատարակել հայաստան բուրքերնենով։ Բնականարար զավաներում պարզ բարերենունով բացառությունները ավելի շահեկան էին, քանզի այդ խարիթեաներում միայն նայեր չէ, որ աշխատում էին։ 1858 թ. Պոլսում հրատարակվել է բամբակի մշակության մասին «ուսումնագիր», որը ապացույց է ինչպես շերամապահության, այնպես էլ զուղարկության այս ճյուղի զարգացման նկատմամբ հայերի ունեցած շահագրգուփածության մասին։ Այս գրքերը մեծ պահանջարկ են վայելել։

Տնտեսական նոր տիպի հարաբերությունների ապացույց կարելի է համարել բաշնարության, մասմավորակի նախարությունները մասին գրքերը (մոտ 160 էջանոց հրատարակություններ), կենդանիների մասին հատորները։ Այդ բոլորը հանարյա նոյն շրջանում 1870-թվականներից սկսած։ Բնականարար Թուրքիայի նաև երկիր տնտեսությունը 170

բյան համար կարևոր բնագավառ էր հանքերի ուսումնափորյան խնդիրները։ Հայաստան բարքերնով իրատարակվում են հանքանյութերին, գյուղատնտեսությանը, անասնապահությանը, անասնաբուժությանը բյան վերաբերող գրքեր²⁷⁴, որոնք շի կարելի համարել են, միայն հայ ազգի շահերին ծառայող տպագրություններ։ Հայտնի է, որ Թուրքիայում ի թիվս մշակույթի շատ բնագավառների, հայերի են է կազմվել տպարքեր բնագավառների այս կամ այն ճյուղի առևտունն ու զարգացուց թնօրոշ է մի հանգանաճը, որ այդ ճարտիկ չեն ասենանախակը վել գույս պրակտիկ գործունեությանը և փորձել են տպարքեր գործերի, իրատարակությունների միջացով այն բարձեն բոլորի սկզբանական թունը, ինտարրըների կայսրության տարրեր ժողովուրդներին։ Այս նպատակների համար բավագույն է ծառայել հայաստան բարքերին գրականությունը։ 1866 թվականին լոյս է տուել Տեր Թորոսյան Սարգսի հետինակած «Լուսամեջարշական համեստ»²⁷⁵, իսկ դեռևս 1857 և 1858 թվականներին Հովհանք Վարդան Փաշան («Արդանյան») կունանելից բարգմանի և երանտարակել է կենտրական հետազո՞ր գործածության վերաբերյալ գրքով։ Այս և մյուս երանտարակությունները նպատակ էին ինտարրավերան նախ և առաջ հայ ժողովուրդին ծանությանը և Արևմտակայի նորամածություններին։ Արևմտացի գիտության և տեխնիկայի նորամածություններին, հաջողություններին։ Հայաստանի միանալիք բազմապատկված ամենի օգուակարության շրջանակը միանալիք բազմապատկված էր ի շահ կայսրության բրրախան նույս ազգերի, որոնց հայաստան բոր-

274 Խանուկ Վոր Խաչունի կողման՝ «Պարագանելության անոնք գիտություն ու տնօնաբերության հայության առաջնային առաքելությունը, ուստի առաջնային առաքելությունը ու առաջնային առաքելությունը» բառականությունը 1899թ. հայությանը է Ս. Խաչունը։ Կ ուսուցիչ Խաչունը առաջնային առաքելությունը հանդիսանությունը 1883-1925), ուսուուր առցույն Շահնշահը պատկանության մեջ առնելու հայության բարքերի ներկանքի ներկանքությունը։ Միաժամանակ գույնականությունը ու գերազանց պարագանելու գույնականությունը մասնաւոր կարևոր էր առաջնային առաքելությունը հայության առաջնային առաքելությունը։

Այս ընթացքում հայության գործիքն է եղել Նշան Գալիքյան (1865-), Ֆրանցիայում առաջնային առաքելությունը ունի պատմությունը, նույնի, Պատմություն և Պատմության առաքելությունը, ուստի առաջնային առաքելությունը նույնապահանգ պատմությունը առնելու օգնության մեջուն, որը նույնացնելու առաքելությունը և Ֆրանցիայում նույնացնելու առաջնային առաքելությունը։ Շահնշահը պատկանությունը մասնաւոր կարևոր էր առաջնային առաքելությունը հայության առաջնային առաքելությունը։

275 Օսմանյան ցարական բառականության պահումը նախ Շահնշահ Վոր Խաչունը բառ առաջ երանտարակել է Բանագրական նույնը, որ այսպահան և Թուրքական բառականության առաջնային համար կամաց բառական առաջնային առաքելությունը էր առաջնային առաքելությունը։ Տե՛ս՝ «Տակ և Տոք» 1987, Խմ, առակ, է, 27-29.

թերևն գրականությունից օգտվելը օրինաշափ նրանուց էր դարձել:

Կ.Պոլսում գործունեություն էին ծավալել հարյուրավոր հայ թժիշկաներ, իրավաբաններ, որոնք կորություն էին տուածել Եվրոպական երկրներում Ֆրանսիայում, Ընկերություն, Գերմանիայում և այլոր. Հայուսառ բոլորին էին համարակալել նմ թշկության տարրեր բնագավառներին նվիրմած բազմաթիվ զբուր ինքնուրույն ուսումնասիրություններ և բարգանանական հետազոտություններ, ուղղույցներ, տեղեկագրեր: Դրանց բազմազանությունը ցույց է տալիս նաև թշկության գորգացման ուրվագիծը Թուրքիայում: Հայուսարակելու և մանկահաս տղամարդի ու արդիկների նիզենային վերաբերող զբուրի մի ամրող շաբը²⁷⁶: Բնականարար այն մախատնուկած էր հայ դպրոցականների համար, լրացնում էր նրանց կենցաղը ժամանակակից առողջապահությամբ, զանազան դեպքերի համար խորենորդներ ապահովում: Թժկական զբուրի մի շաբը ներկայացնում էր հիվանդությունների ու դրանց ախտորոշման, բուժման տարրական տեղինատուններ, մայրերի համար հետնարկներ, անատոմիային, ատամաբուժությամբ, առողջապահությամբ ու զննեանուր երգնային նվիրված հրատարակություններ: Այս զբուրի նույնիսկ վերմազգեւրը հետաքրքրություն ու հույս են առաջացրել: Այսպիս օրինակ, Ռոբինսոն Օգտենի տպագրած զբի (1914) վերնազիրն է եղել «Թորախառ բուժել է»: Են կամ 1890թ. տպագրված գիրքը կոչվում է «Նույնոր Կոխի առաքելությունը, բորբստի դարմանունը, նախնական կամ սկզբնական վկայություններ»: Գերմաններներից բարգմաննել է ոճն Զինկեր, որից և հայատառ բույրերների և բարգմաննել զրույնը Բարսեղ Շեյխյանը: «Պատվաստ կամ ծաղկախտ հիվանդության առաջին դարմանը» ևս հայ թժիշկների կողմից է հրատարակվել Կ.Պոլսում 1869-ին: Կատարած չնե հարուցու թշկական սերմինների և դիբերի անվանումների բառարանների ամերամեշտությունը, որոնք կարող էին ծառայել միաժամանակ տարրեր ազգերի ընտանիքներին և ինարկել առաջին հերթին թժիշկաներին, թշկական հիմնարկներին: Այս առումով շափազանց արժեքավոր է 1822թ. Մերայել Ռենատ Տիր-Պետրոսյանի «Թժկութիւն. Բառարան զանազան ախտից, դեղորեկց, բուսաց, հանքաց, հեղանիք ու եղանակ, օդային, ցամաքային և ջրային կենդանինեց ունաց ևս ուներ անուան նշանակեալ ի լատին, յիտալական ի գաղղիական, յանցիական, ի

²⁷⁶ Այս առումով հետաքրքրություն ունենալուն Արմեն Հայրենին երաժաւագործ ստուգապահության նվիրված մի բանի գրայները, տպագրված 1900-ական թվականներին:

համական, արարացոյ, ի պարսկական, ի տաճկական և հայ բարձր, հանդերձ բացատրութեամբ նոցին թղթը՝ երկիառոր (542Էջ) ծավալուն աշխատությունը, որը կարծէս թէ շարունակությունն է հայ թշշկացների միջնադարում դնուես ստեղծած հզոր ավանդույթների: Հաստարակվել է բառարանագիտության լավագույն ավանդույթներով հայունի ու Դաշարի Միիքրարյանների կողմից և Վերաթրանառակիվել 1825թ.-ին: Վենենայում հրատարակված 1858թ. «Թնական պատմութիւնը» 570 էջանոց ծավալուն բառարան է կենցանիների, տունկերի, համբամյութերի ամոնների հրատարակված մինչ Եզրումներով: Ա. Պուտում թշշկարանների հրատարակությունները պարբերական բնույթ են կրել:

Ակնհոյի հարուցած զնանների նասին թշշկական գրքերի մի ամբողջ շարք է տպագրվել:

Հայատառ բուրքերնով հրատարակվել են նաև այլազօհ թիշկների ժամանակին կարևորություն ներկայացնող աշխատությունները, որունցից է օրինակ՝ 1893թ. Նիկոլաս Դ. Վագացուպեսի «Նարնանումի գիտությունը» գիրքը: Նոյն 1893 թ. հրատարակվել է Ահմետի Շուշրի տիտի «Հունարև-հայատառ բուրքերն»: Խոսակցական բառարանը:

Հայատառ բուրքերնով հրատարակված զիտա-համբամատչելի գրքերի միայն ցանկն արդեն բավարար ապացուց է... Օմանյան կայության, հատկապես հայերի շրջանուն առաջադիմական զարգությունը փաստի, որն արդյունք էր նվազական առաջընթացի ներքափակացման, բուրքուական հարաբերությունների հաստատման: Նոր սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին սուաջանդում էին երկրում գիտության, տեխնիկայի, տնտեսության նկանամբ որպէս ուսուցներ դաստիարակելու:

Հայատառ բուրքերն ու շարք հրատարակություններ իմբնին հայերի, բուրքերի ու մյուս ժողովրդների կայսրի կանոնը. Կննցադի նասին պատկերացում տվող գրքի են: Ընթրցողների լայն շրջանակ են ունեցել ու մեծ հաջողություն վայելել հայ խոհարարների գրքերը, որ հավաքված են եղել, ոչ միայն հայկական, բյուզանդական, արևելյան խոհանոցի բաղադրատուններ, այլև նվազական խոհանոցն է ներկայացված եղել: Այս գրքերն ամբողջաւագ Վերահրատարակվել են, միշտ նույնոր հավելումներ ներկայացնելով: Անձ ժողովրդականություն են վայելել երգարաններ, երազահաններ, գոշակության գրքերը: Անդամնեց ու պարբերական հրատարակություններից են եղել օրացույցները, տարեցուցները, որոնք նաև տարբեր լեզուներից բարգմանու-

բյուններ են եղել: Դատակերտնից քարդմանված «Կազմամիջնա»-ները Սալմանները, Սելսիմնամները, Ռուզմանները ու մասն օրացոյց ներմ առատորին ապագրվել են Կ.Պոլոսում, հետո նաև Հայեպում: Նու նիշի հայերեն հայտնի պօլսահայ հրատարակություններում, ինչպիսիք են Խոստիկի, Կավուշի, Ս.Փրկիչ Ազգային հիմնարանոցի տարեցույցները, հայտնառ թուրքերեն փոքրիկ հյուրեր են հրատարկվել Նրանցում թե ավոր խոսքերի, անեկդոտների ու խրատների հայտնառ թուրքերն էներ են տպագրվել: Այսպիսի գրականությունը ծառայել ոչ միայն հայերին, այլև մատչելի է նոր տարբնի ժողովուրդների ամենատարբեր խոսքերին: Հայրերքուրքան և մերկայացնում 1859 թ. Փայտում հրատարակված Ֆրանսիական-հայերեն երկեասոր ուղեցուց պատճառը համապարհություն ուսանողների համար, որի հետինական է եղել գրու Խորեն Վլոյ Գալֆայան Նար Պետր. (1831-1892), որն այդ տարի Աթենի պաշտոնավարել է Փարիզի Միջբարյանների Սուրադյան գարժարանում: Նրա տաճիկերեմից հայերեն ընդարձակ քառարանը հրատակվել է Կ.Պոլոսում 1892 թ. 670 էջով: Այս երատարակությունը փաստում է հայ նրբանասարդների եվրոպական երկրներում ուսումնառության մեջներու ծայր առած սկզբությունը: Այնուահայ իրականացնելու դրամատիկ լավագույն, առաջանա կյուրույն ստանալու ճգնաժամում լին կինոսկան խնդիրը ոչ միայն անվանի ու հարուստ ընտանիքների շրջանում: Օսպանիկ օժոված հայ նրբանասարդներ եվրոպական երկրներ ուսումնառության էնճ մեկնում հայրենասեր հիմնավոր-քարերարների մեկնասառության շնորհիլ:

Հայտնառ թուրքերին հրատարակությունների մեջ կարևոր տեղ են գրավում օսմանյան պետության օրնմբների մերկայանակի, քազանիանու տպագրությունները: Դրամբ Ֆիրեանների հավաքածուներ են նոյն, քրեական, քաղաքացիական, դատական օրինագրեր, իրավաբանական տեղենէսառու գրականություն, ժառանգության, կոտակի, Եվրոպական օրնմբներ, և առյօնուկ «Կամոնագիր իրամանագիր շնորհրու իմաներու շիմուրեան մասին» (ա.թ.): Դրամբ իմանականում օսմաններին ծառապահ մասնագիտական քարդմանություններ են: 1876թ. իրատարկվել են քրեական օրինագրի 119 հոդվածներ և մյունց քացառությունները հայտնառ բուրքերին և օսմաններին:

1881-1882թ. տպագրված երկինառող «Ժմարտը» օրեմսպրերի քարդմանից ու երատարակից եղել է Կարպատ Փանոսյանը: Այն տպագրվել է իր խմբագրած «Մանգումէի Էֆքար» թքրի տպարա-

նում: Օրենսդրական իիմնական ժողովածուների «Մեջել»-ների հայութառ բոլորերն արգելահասուրյալի հրատարակության բարզմանից է նույն Նիկողայոս Խորովյանը, որի տպագուած օրինակները հազար ամիս էցեր և մ պարունակում (իիմնական հրատարակություններ՝ ոչ 1891 թվականին և ու նույնը)՝ Իրենց բնույթով այս գրականությանն ու հպատակ «Դատարանների բնույթուր սպառումը» (1872, Կ.Պոյին), նշանա նաև մի շարք տպագրություններ տնօւցած «Ազգային Սահմանադրության Հայոց, հաստատուած 1863թ.», «Թարձրագոյն կարգադրության յաղագի կառավարութեան գործոց լուսատրական Հայոց նկեղցու ի Ռուսաստան»-ը, որը հայունի է «Պարտինիա» ամփան և տպագրված է նույն Ս. Պետերբուրգում հայութառ բոլորերները 1836 թվականին: Նույն 1883 թվականին Կ.Պոյան տպագրվել է հայերն և հայութառ բոլորերն 1863թ. Հովհանի Վարդանյանի կողմից հրատարակվել է «Սահմանադրական ճշճարտութիւններ և ամսոնց պարտադրությունները» 87 էջանոց բնեական ուսումնասիրությունը: Այս շարժում պիտու է ընդորլիկ նաև 1917թ. Երևանինում հայերն և հայութառ բոլորերնու տպագրված «Կանոնագիր Հայոց Կարողիկուտքան և Պատրիարքութեան»-ը, «Կանոնագիր հայ կարողիկմերի» (հայերն և հայութառ բոլորերն 1872), «Կանոնագիր Աշամախուտքանց և հարուստնաց» կրթիւն երկնական, 1929թ. Հայեակոմ տպագրված գործույթը: Հայութը բոլորություն է ներկայացնում: «Նոր կանոնագիր անօպարացափութեան և Կշիռներու» (1870, Կ.Պոյին)²⁷⁷, որը կարեւոր նույն էր կինցադրու և գիտության բաժանականում եվրոպական շափերի հետ մրամմանուրյան հաստատուած գործում: Հիմնականում հայերն և հայութառ բոլորերն նշանով են տպագրել այս կամ այս հայկական նկեղեցական միտրյան, ճշակութային կամ գիտական կինոսրունի ու որևէ հասարակական կազմակերպության կանոնագրերը: Վյափիս օրինակ է 1857թ. Այլրարդի հայոց նկեղցու օրինագրքի հրատարակութեան:

²⁷⁷ Բուրժ կառավարության պատուրյան նոր կույրու տակ է պայման Սարգս Անդրանիկ Էֆեմյան (1865-1944): Նոր հայրապետության շրջանի ամենանշեցնալիւթյան իրավունքի և բարեկանության պահպանի առաջնային պահպանի պահպանի պահպան աշխատությունների հետեւակ և զանազան դաշտարան: Նոր մասն առ ու բանապերը մեր նորման: «Տան և Տօն» 1987, ուժը չ. 20-22.

²⁷⁸ Մոք կացեցրու այս կույրու է այսպիսու հայու պահպանը, որը 1909 թ. համարելի է համարական նշանակությունը:

բյուց և կամ 1894 թվականին՝ Խորենյան ընկերության սահմանադրությունը՝ Մաժակունյան ընկերության դաշնագրությունը (ա.թ.), «Երազիր-Լանոնազիր առեւտրական ֆիլիքիան» (1867 Կ.Պոլիս), 1822թ. Հռոմ քաղաքում հիմնադրված Լևոնյան Խորայրության նախն (ա.թ. «Լիօնեան Եղբայրության մեջպարուն ներհանչի» ամենայն հավանականությամբ տպագրվել է 1840-ական թվականներին). Հետաքրքրություն են ներկայացնում «Կանոնը քարեզորդական ընկերության և նպաստ գաղտնաց Կարողիկոսայ Հայոց» (հայերեն և հայաստաներեն, 1875թ. Կ.Պոլիս), «Կանոնագիր Քաղաքանություն ընկերության» (հիմնադիրներն են եղել Կարապետ Փանոսյանը, Սիերան Տայանը, Կարապետ Սարգսյանը և ուրիշներ, 1873թ. Կ.Պոլիս, հայերեն և հայաստաներեն), «Կանոնագիր առքատախման ընկերության» (1823թ. Կ.Պոլիս) և այլն: Հայերեն և հայաստաներեն են երաժարկվել արքունի իրովարտակները²⁷⁹.

***

Հայաստան բուրբերեն լեզվով ստեղծվել է բովանդակային առումով բազմազան և ծավալուն տատմնական գրականություն: Այն կյանքի եր կոչվել շնորհիվ արևմտահայ իրականությունում սկիզբ առած լուսավորական շարժման: Այս շարժման հիմնական արտահայտություններից եր 18-րդ դարում Կ.Պոլսի հայ պատրիարքական Արքունի կից վարժարանների և Օսմանյան կայսրությունում աշխարհիկ դպրոցների հիմնադրությունը Ուստմանական գրականությունը խրանող երևույթներից է հանդիսացնել Վենետիկի, Վիեննայի, Տրիեստի Սլովենարյան կարողիկ ֆիարանության դպրոցական ցանքը ստեղծված բացի սփական կինոտրուններից, նաև Թուրքիայում, Եվրոպական մի շարք երկրներում: 19-20-րդ դարերում հայաստան բուրբերենով ստեղծված ուսումնական գրականության մի մեծ մասի ստեղծումը սկրտորեն կապված է եղել արևմտահայ իրականությունում միսիոններական տարրերի լինութերի գործունեության, մասնավորապես ամերիկյան ավետարա-

²⁷⁹ «Բայզամանաքիւ Արքունի իրավունքը, որ զինագանակ տիրու բաշխում և հասարակ հանուր պրոլետարական, բարեկան կուսականներն» այսինքն և հայուստ բազընքն և կուզանքն, Կ.Պոլիս (1870) 6 էլ: Հայուստակների է հաջորդ տարի և:

նականների կյոթական գործունեության հետ: Նրանց այդ ջամբների շնորհիվ հյալապարակ է եկան տարրեր լեզուների դասագրքեր, թերական-ներ, բառարաններ, դմբիրցարաններ: Ամերիկյան միսիոներական դպրոցներում, որ հայ աշակերտները նշանակալի թիվ նմկազմել, միայն պատմության ուսումնամիջուրյան համար դպրոցական ծրագրում: 11 պատմական տարրեր առարկաներ են եղել: Դրանց մի մասի դասագրքները նույնպիս հայատառ բուրքնեմ եղել: Հրատարակվել եմ բնական գիտություններին վերաբերող ուսումնական ձևանարկներ: Բնականարար հրատարակվել են նաև բարոզչական բնույթի նորեկր, որոնց բարոզիչ, ուսուցիչ են նշանակները երեսն իրենք են շարադրել դրանք, ուսուցիչ են նշանակները երեսն իրենք են շարադրել դրանք, ուսուցիչ են նշանակները են նաև բարոզչական բնույթի նորեկր, ուսուցիչ, ուսուցիչ են նշանակները երեսն իրենք են շարադրել դրանք, ուսուցիչ են նշանակները են նաև հայեկական հրականություններին, նոզերանությանը, ավանդույթների հետ, ինչպիս նաև հայերեն ու բուրքներին լեզուներին, բանզի այդ անձանց որոշակի մասը պատրաստվել ու ուղարկվել է պաշտոնավարելու: Միմիայն հայեկական շրջանակները մկանի ունենալով:

Հայատառ բուրքներն օգտագործվել է մոնունեալ բազմաթիվ բառարանների և բազմաթեզմյա խոսակցական բառարանների գրացարանների ստուդիան համար: Վերոհիշյալները նամականիների, բուրքներն լեզվի բազմարիկ դասագրքերի հետ միասին, ինչպիս նաև բուրք գիտնականներն են խոստովանում, մեծ ավանդ են ներդրել ոյք, գրական բուրքներն լեզվի ստուդիան ու գարգացման գործում, ունեցել գործնական մեծ կիրառություն: Կյանքի ու կենցաղի ամենատարբեր կողմերին նվիրված հայատառ բուրքներն գիտա-համբամատչելի գրքերը ապացույց են հայատառ բուրքներն գրականության ունեցած կենսական ու գործնական մեծ նշանակության: Հայատառ բուրքներն գրականությունը հնարավոր է դարձել ուժերությունը ամենալայն շրջանակների շփումը ինքնուրույն և մասնավորապիս բարգմանական գրականության հետ: Այն հաջորդակցման միջոց է հանդիսացել Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների սոցիալ-քաղաքական ու մշակութային կյանքի, իրազեկ դարձնելով արտասահմանի գիտության, տեխնիկայի բնագավառներում առաջընթացին ու հաջողությանն-

Հայաստան բարքերին գրականությունն իր ավանդն ունի նաև Օմանյան կայսրությունում գիտական մտքի տարածման ու նոր գրականության, մանկավարժության, լուսավորական ասպարեզի զարգացման գործունեությունը:

Այս առիրի առանձնահատուկ կերպով հարեւ է նշել գրահրատարակիչների, տպարանատերների մեծ ծառայությունը: Եվլուպական ու արևելյան լեզուների գիտակ բարդմանիչները զգալիվ ժամանակի զարկերակը, լավագույն կարողացան տարրեր ազգերի բուրբալեզու ընթերցողներին ծանորացնել և գիտակցել տալ ենր ժամանակի պահանջները:

Այս առանձնահատուկ կերպով հարեւ է նշել գրահրատարակիչների, տպարանատերների մեծ ծառայությունը: Եվլուպական ու արևելյան լեզուների գիտակ բարդմանիչները զգալիվ ժամանակի զարկերակը, լավագույն կարողացան տարրեր ազգերի բուրբալեզու ընթերցողներին ծանորացնել և գիտակցել տալ ենր ժամանակի պահանջները:

Այս առանձնահատուկ կերպով հարեւ է նշել գրահրատարակիչների, տպարանատերների մեծ ծառայությունը: Եվլուպական ու արևելյան լեզուների գիտակ բարդմանիչները զգալիվ ժամանակի զարկերակը, լավագույն կարողացան տարրեր ազգերի բուրբալեզու ընթերցողներին ծանորացնել և գիտակցել տալ ենր ժամանակի պահանջները:

²⁸⁰ Ուստի այս գիտական ու տախանկարկ բնագավառությի յուր հայաստան բուրբալեզու գրականության համար բարձավագույն արդյունք է այն բամի, որ ուսումնական համականություն հայե գրեթե օպերատորն է ինչ ուսումնական գործադրություն է այլ ուժում: Ուսուցչության ուսումնական գործադրություն հայ մանուկաների ծառայությունը օգտագործվ է ինչ, որպես կարեւ պարունակի Օմանյան բանական: Այս պարունական հայությունը իր համականությունը բարձրացնել է այս Ալիքական, բայց զինուուկան քաջականիք մերձին անց հնա հայ բայց կանքի ծառայությունը հաստաքայն մերժեցն: Ազգային գործադրությունները նաև բարձրացնել այս բանականությունը, բանականությունը լր հայաստան բուրբալեզու գրականությունը:

ՄԱՅ ՆՐՐՈՒԴ

Գլուխ Ա

**Հայատար բարքերեն զրամատորգիամ և հայկական բարդող
Թուրքիայում (19-րդ դարի կեսերից -20-րդ դարի սկիզբը)**

Հայատար բարքերեն զրականությամ մի խոչը համփած իրենից ներկայացնում է բարգմանուրբյուններ կատարված բարդումի համար: Այդպիսի ստեղծագործությունների թիվը հասնում է մոտ 500-ի²⁸¹:

Ինչպիսի, դրանց մեծ մասը չի հրատարակվել, սակայն այդ սիեսմարք ներկայացվել են ավելի քան հարյուր անգամներ: Այնուամեմայմիք, հրատարակված շինունու հանդերձ, այս գրականուրբյունը նշանակած է և խաղացել Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների հոգևոր գարգացնան գործում: Այդ թեմայուրբյուններից շատերն ավելի կարևոր են եղել, քան հրատարակված որոշ ստեղծագործություններ: Ծպեսը է անտեսել այն հանգաճանքը, որ կայսրությունում անգրագետների ու բուրքերն կարող շիմացողների թիվը հսկայական է եղել, իսկ գարգացնած ու բուրքերէմին տիրապետությունների թիվը սահմանափակէ: Իրանք բոլորը միասին դիմել և հասկացել են թանու հնչող բուրքերները: Այս առիկ արժե իրշատակէ բոլոր նոր գրականուրբյան հիմնադիրներից Նամբը Թհմալի մի արտահայտուրյունը, թե «Թատրոնը զվարծություն է, սակայն զվարծություններից ամենաօգտակարը»²⁸²:

Ակգրում, 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին ներկայացնումների զարաֆարայատուրբյունը դուրս չել զայիս բրիտանիական հավատքի, շարիմ շիահաճանելու, լյանիք անհաջողությունների ըլքանամք հանդուրժողականության ցուցաբերման բարոյախոսուրյունից:

281 Մյայն բառ Միքայ Անդ ցուցակի, Խաբեկան բառեզրականից լուծա բարքերը ներկայացնում են 366 պիհներ: Տե՛ս Անդ Տառընատ, ս. 454-462.

282 Terc Dil. 1966, էլք XV, ս. 178, 699. (Cetel Միքանենու, 1885.)

1870-ական թվականներին, սոցիալական հարաբերությունների սրբության գործընթացը նրան, որ բատերական կոնֆիդենտները բնակում այլ օնքություն ու իմաստավորում ստացան: Հայատառ բուրքերին ներկայացումների աշխարհագրական շրջանակը շատ ընդարձակ է: Այս պիեսները խաղացվել են «Վենետիկի» և «Պազար» կողմուն, Միսիբարյան միարանուրյան Մորադ-Շախսեյզան դպրոցի թեմում²⁸³, Զեյտոնիայում, Կ. Պոլսում, Տրավիգոնում, Երգումում, Արևոտյան Հայատառնի այլ բաղադրմանուրյան ու գավառներում, լինահայ զարդարվածի բաղադրմանուրյան (հայ դարուցների թեմերում), Ֆիշինում, Թիֆլիսում, Բարվում (վերջին երկու բաղադրմանուրյան հայատառ աղոթքաններեն) և շատ ու շատ այլ բաղադրմանուրյան:

Առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվայ, որ 1830-ական թվականներին Միսիբարյանները բարգմանել են և անգամ տպագրել հայատառ բուրքերներ պիեսներ: Ոչ մի արտասոց քան չկա դրանուն: Ենարանականները հիմնականում կարօիկ իմտամիքների զավակներ են եղել և հիմնականում բրրախոս: Մյուս կողմից, հայտնի է, որ Միսիբարյանների դարուցներում (ինչի այս «Վենետիկում, Կ. Պոլսում, թե մի այլ տեղ) բատերական ներկայացումները ստվորաբար տրվում էին դարուցական ավարտական շրջանի տունախուրությունների ժամանակ: Այդ ներկայացումներին երավիրքում էին ծնողները, «Վենետիկ» ժամանած առևտուրականներն ու գերծարյար անձիր որոնք ևս տիրապետում էին բուրքերներին: Անա թե իմայ, դեռևս 1831 թվականին Միսիբարյանները հայատառ բուրքերներ պիեսների հրատարակեցին իտարակի հայտնի լիրիկ, դրամատոր Պիետրո Մատտառաջիոյի դրամատիկական երկների մի ստվար հատորը «Մատտառաջիոյի բանաստեղծի մի քանի հոգևոր դրամաները» վերմագրով²⁸⁴: Այս ժամանակի մեծագույն երաժշտական դրամայի ներկայացուցիչ «Սըրազան գործոդրյուններն» էին «Արելի մահի», «Խասիակը՝ Հիսուսին օրինակ», «Հովսեփ Գեղնցիկ», «Հիսուսի շարժարանները» պիեսներն էին, որոնք ժամանակին առատորեն թեմադրվում էին եկլոգական թեմերում, կաստրատ երգիչների ամենահայտնի շրջանում: Առողջածաշնչական այրուր պատճերյունները ներկայացվում էին կաթոլիկական մեկնարանուրյամբ: Այս զրբի վերահրատարակությունները ապագույց են այն

²⁸³ Միժամայամների զարուցական բարերման ժամանակ՝ Գ. Ստեփանյան, Ռուզանց, հ.Ա. Երևան, 1962, էջ 93-115:

²⁸⁴ Այն գրականությունը է 1839, 1859 թվականություն:

բանի, որ այս հետաքրքիր նյութ է համովացել ինչպես ընթերցանությամ, այնպես էլ առանց երաժշտության բնմուն ներկայացնելու համար։ Գրիգ քարգմանիշն էր Հովհաննես Եղիսյանը։ Կովկասում այս երեսը արդեն հայերեն էին քարգմանվել ու երաժշտակալվել Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ և տեսուչ Հանոր Կարենյանի կողմէց։

Թուրք քատրոնի պատմաբան Մերին Անդը իր մի հոդվածում անդրադառնում է Սևառատապիոյի մխիթարյանական հրատարակությանը։ Նա նշում է, որ Սևառատապիոն լինելով ընտրյազների ցուցակում միշտ խաղացվել է ու անվերջ հրատարակվել։ Դեռևս 1828 թ Ստամբուլում Գրիգոր Փեշտիմակենյանի կազմակերպությամբ դպրոցում ներկայացրել են Սևառատապիոյի «Օլիմպիական»-ը, 1836-ին մի այլ դպրոցում Գոյրոնիի «Լա Լորանիիան»։ Թուրքերն ներկայացնեն են կազմակերպվել այդ շրջանում նաև հայ ամիրայական տներում²⁸⁵։ Հայունի է, որ մխիթարյանների կողմից քարգմանվել Կոհնացունի ու տեղայնացվել են որիշ շատ պիտինք, որոնք խաղացվել են նրանց դպրոցական քատրոնի թմուն։ Առանց մանրանասնորդյունների մեջ խորանալու, Ծննդ մի կարևոր փաստ։ Մխիթարյաններն առաջինն էին, որ իրականացրին նկարագրող տեքստների, կոմիթսների քարգմանությունները ֆրանսերենից և իտալերենից։ Դպրոցական քատրոնում ներկայացնելու համար նրանք բարերենի են քարգմանն անզամ կրտմական շահմանիշներին ոչ այնքան հարիր Մոհիերի գործերը։ Դրամց բիլու է եղել «Ակամա բժիշկը»։ 1833թ. այն հայաստան բուրքերն են քարգմաններ և Անքիմոսյանը։ Մխիթարյանների դպրոցական քատրոնների համար նախատեսված քարգմանություններն ու երաժշտակությունները ներկայացվում էին նաև Կ.Պոլսի մխիթարյանների դրամարաններում և անզամ հայ կարողի ամիրանների տներում, որ հաճախ էին կազմակերպվում քատերական ներկայացումներ։

Սիծ է եղել Մրապիտն Հերիմյանի ծառայությունը հայաստան բուրքերն ափեսների թմաղրման, նրանց գաղափարական ոոր բովանդակությամբ հագեցնելու և ընդհակառակը կրոնական կաշկանդուներից ծերցագաւուկու գործում։ Հայունի է, որ 19-րդ դարի 50-ական թվականների կնսերին ծնունդ առան Կ.Պոլսի քարայիր քատրոնները։ Դրամց նախաձեռնողները եիմնականում Մխիթարյան Վարժարանների շրջանակարտներն էին։ Ազգային նուավոր վերերի շրջանում, առաջադիմ զաղափարների աղյօնության տակ նրանք իրնոց գրական-

285 Metin And. Gezikrafa İyacozusundan ծeceli türkçe oyntu. Türk Dök. 1966, N 178, s. 681

մշակութային գործունեությամբ ներժեցին մխիթարյանների գաղափարական ավանդությունները։ Կրտսա-խրատական ու քարոյախոսական թեմային նրանք հակառակության և ինքնուրույն պիտեներ, որ արտացոլվում էին ազգային ազատազրական պայքարի և սոցիալական վերափոխությունների անհրաժեշտության շուրջ ժամանակից խնդիրներ։ Այս խամրամատուրյան արդյունքում եինք դրվեց և Պոլսի Օքրաքու քաղի քատերախմբին Մկրտչի Պեշիլքաշյանի ղեկավարությամբ, Խորորոյմ Գ. Չափրաստյանի և Ս. Մնակյանի, իսկ Թերու քաղաքաստոր Ս. Հերիմյանի ղեկավարությամբ։ Պերա հարուստ քաղաքաստոր քատերական ներկայացումները տեղի էին ունենում Նառու Եղբայրներին պատկանող քատրոնի շնորում։ Քանի որ բարձական կատավարության կողմից արգելված էին հայկական ներկայացումները քաղաքի կենտրոնում, Պերայում, ուստի Մրապիոն Հերիմյանի խումբը 1856 թվականից ստիպված էր բուրքերեն ներկայացումներ տալ։ Ակարում ներկայացումները բուրքերեն էին, հետո՝ խուպերեն, ֆրանսերեն։ Հայերեն գրված պիտեներն ամգամ քարզմանվում, վերածվում էին հայատառ բուրքերենի կամ խուպերենի։ Հետազայտե, բույրություն ստանալով նա կարողացավ նաև հայերեն լեզվով ներկայացումներ կազմակերպել։ Այս շրջանում Ս. Հերիմյանը մի շարք կատակերգություններ ու ներուրաններ է քարզմանել ֆրանսերենից և խուպերենից հայատառ բուրքերենի և 1857 թվականին ներկայացրել Նառու քատրոնում բուրքերեն լեզվով։ Պոլսահայ «Մասիս» թերթի վկայությամբ այս քատերախմբը մի ամրող տարի պարբերական ներկայացումներ է տվել։ Նկատի ունենալով կատակերգության ուժը, զանացել է այդ միջոցով ազդել հասարակության վրա, գրադեզնել նրան, լուսավորել, օգնել դուրս նղելու վատ սամորդությունները։ Եվ այդ ամենն օտար ժողովուրդների սովորությունների ցուցադրությամբ։ Հողմածագիրը շարունակում է, որ Մրապիոն Հերիմյանը քարզմանվուվ այս գործնքը, զանում էր աստիճանաբար, դաստիարակել իր համայնքատեսներին, որինսգի մի սրանչելի օր կարողանա այս ներկայացումների բովանդակությունն ու լեզուն դարձնել իր ազգայինը²⁸.

Ամկասկած, Ս. Հերիմյանի կողմից բուրքերենով բժմակրվել են առնվազ 5-6 սինեններ և հայ ճամույթ կողմից դրանց շամորդաշտմալը երևի թե բուրքերեն լեզվով բժմակրված լինելու պատճառով է, ինչպես նաև հայերեն ներկայացումների սպասումով։ Վերջինն իրականու-

28. Մասիս», 1858, 14 Պոյտ, հետևածքը և «Մասիս», 1959, մացա 5.

Բյուն դարձավ 1860 թվականին: Հայաստան թարքերն երկու կատակերգությունների անուններ մեջ են հանել շնորհիվ մի ծրագրի²⁸⁷: Առ Սովորելի «Պարոն ող Թուրքունյան» և «Համեստուրյան վարժատրումը»:

Թուրք պատմաբան և բատերագիտ Մաֆթիլ Ահմենց թարքական առաջին ներկայացումները համարում է 1857 թվականին Սրապիջն Հերիմյանի բատերախմբի կողմից Նաում Արքայինների բատրունու Գորդոնիի «Փայտն տոր» և «Յան Գրեգորիոն» ներկայացումները: Այս նշանակվածից ներկայացմանը մասնակցել է սուլյան Արդուլ Սեղիոց²⁸⁸:

1861 թ. դեկտեմբերի 14-ին հիմնադրվեց «Արևելյան բատրունք»: Բացի մի քանի թուրքերին կատակերգություններից և «Փուշչինուլու»-ից, իհմանական ներկայացումները տրվում էին հայերեն լեզվով: Երկու թատերաշրջան ամց խուճը բայցայից և դերասանները Սրապիջն Հերիմյանի զիշակաբությանը մնանալու հյուրախաղերի օճյունիա, որ փայլում բատերաշրջան անցկացրեցին: Հայերեն լեզվով բնադրվել են սուլկ ողբերգությունները, իսկ մելոդրամները հայերեն և թուրքերեն: Կատակերգությունները ներկայացվել են երեք լեզվով՝ հայերեն, թուրքերեն և հունարեն: Այսուհետ շատ ավելի թուրքերէն Ծերկայացումները են խարդացվել, քան Պոլսում: Թուրքերն ներկայացումների թվում եղել հայտնի «Փուշչինուլ»-ն, Գորդոնի «Յան Գրեգորիոն»²⁸⁹, Սեղիոցի «Արամա քիլչկը» և «Ժորժ Նամիկն», մելոդրամներից «Յան Սեզար ող Բագանը» և այլն: Փաստորն բատերախմբի 1864 թվականի խաղացանկում եղել են 10-15 բարգմանական կատակերգություններով մեր ու մելոդրամներ հայատառ թարքերենով:

Կամ փաստեր, որ այս ստեղծագործությունների բարգմանուրյունները կատարվել են Սրապիջն Հերիմյանի, Մարտիրոս Մեսակյանի, Արքահամ Նարինյանի և մյուսների կողմից: Այս սիրենները հետազոտվել են բազմից խաղացվել են տարբեր բատերախմբերի կողմից, իսկ մի բանիսը տպագրվել են:

Թուրքերն սիրենների թիվն անհամեմատ անը է Հակոբ Վարդովյանի («Երևան Հակոբի») «Օսմանյան բարոնի» գործունեության տարիներին: Սա առաջին բատերախմուն է եղել Թուրքիայում, որ թուրքերն պարբերական ներկայացումներ է տվել: Երեւ Ա.Հերիմյանի և

287 Ե-Շարնեցի առջ պատմապատճեն և սովորական, Ա. Շահրամիք Խու, 1858-1859 թ.

288 Refik Alenç, Türk Tiyatının Tarihi, 1st., 19344 s. 17.

289 «Կեց Գրեգորիոն» Փոլսացուրյանը կոչում է «Հայոց ամենագուշական» (Հոգած Եղիշ):

մյուսների բատերակամքերում բուրքերն ներկայացումները տրվուի են դեպքից հետոց, ապա՝ պիտուղան մեմաշնորհ ստացած և կատակարգան եղանակով բարակակամքություն զայելող «Օսմանյան բատրոնի» մեջ բատրախուումը շարարակամ 3-4 բուրքերն ներկայացում պետք է տարձամանայն Գառնիկ Ստեփանյանի, Մերին Ալոյի, Անդրեյ Ֆեռիմի, Սելիմ Նորդեր Գերյոզի, և մյուս բատերազնուների թերած փաստների, Վարդույանի բատրումն 10 տարվա ընթացքում խաղացվել է ավելի քան 200 պիտուղ բուրքերն լեզվով: Դրանց թվում շատ կան 1-2 գործությանը ողիքիներ, ֆարանց, որոնք խաղացվել են սովորաբար մայուրամներից հետո՝ հանդիսատեսներին զվարճացնելու համար²⁶⁰.

Մերին Ալոյն իր «Թուրքական բատրում 1839-1923ք» աշխատայիսն մեջ ներկայացնում է մանրանասն ցուցակը գրանցնության կողմանց պաշտոնապիսության առօգնված գրքերի ու ներկայացումների²⁶¹: Որքան էլ որ տարորդնակ է, այս ցանկում գտնում ենք Տիգրան Շուշիացյանի «Լեզեացին Հոր Հոր աղա», «Ջուն Ռենյա», «Արիթ» օպերետները: Արևմտակարույական գրականությունից հանդիպում ենք «Հյուզոյի «Անժելո Սոլիմենիր», Ալ Դյումայի «Կուն Սոնք Քրիստո», Պորքայի «Երկու հիմնապետեր» և մի շաբաթ այլ հետինակաների երկեր: Այդ ցուցակում են հայունների «Կատրին Հովարդ», «Ժան Մարի», «Մի կոտր տամանքները», «Ժիրոժի-Ժիրոջյան» և այլն: Ամենազարդամալներից է այն, որ արգելվածներ են համարվել «Թահիր և Զուհրա», «Լեյլ և Մեշնու» և մյուս սիրավեսները: Մերին Ալոյի վկայությամբ ընդարձակ այդ ցուցակի կազմուների արգելքը մեկնարանին է հետույալով՝ «այդ ստեղծագործությունները հարիր չեն խալախին ու նրա ավանդություններին և բաղարական տեսակներից վնասակար են հասարակական զիտակագրությանը» և այլն: Նույնիսկ նի քանի արտօնված պիտուղը, ինչպիսին

²⁶⁰ Թագավորական բատրումի մասին իր տուժնախորհը մեջ (Thalasso Adelie). La revue Théâtre: ուսուցառություն ու լուսապատճեն 1864 թվականի մայիսի 20-ի պահից թվացույնը ու ամեն բար 100 մետր, ապա այսուհետ ջանաց պարսկական բարությունից հանու 1-2.11 ։ Տանիքառաւուն եղան պիտուղը լր զնուն 3-5 մետր, ու ամեն համարակա ։ Գյուղ Հայութի բատրախուի համաց (Հայութ Վազգույշի) անձնանու լր ուսուցառությունը պետք մօ բարպարակի քանի քանի պարագաներու անձնանու բարությունը հանու Ալոյն, 1874-1875 թվականների խաղացնե ու 89 կատակեզություններ, 10 պորխուություն, 44 ցուցանոր, 28 իրնացույն և ստուգանարկում սկսնելու իւս և բար նոյնանձնելով, 10 օպերներ և ուղել:

Հայութ Վազգույշի բարություն (1868-1882) գյուրքան առաջին տասնամյակում խաղացնե ու 200 պիտուղ և ուղել մոտ 1000 օթքապատճեն նայերին և բարերին նույնացնելով 1869-1879ք:

²⁶¹ Metin Ad. Tanzimat...: 246.

Էր օրինակ Վ.Հյուզոյի «Այսի Պրա»-ը, մանրակրկիտ կրծառութեարի է հերարկվել և հիարավող վտանգ ներկայացնող հասլամենքը համար էն: «Սեպտեմբեր» լուսեցող մի քամի պիհաներ են մնացել, որ կարելի էր բնադրել մինչև 1890 թվականի վերցերը Հայություն որում անգամ արգավիճ են, որոնց մեջ այնպիսի անմեղ պիհաներ, ինչպիսին է Թուավիշ որ Մոնթեալին «Սոն արձան շինողները»: Համիլյան շրջանի գրաքննական խասություններին են մնիդրված բազմարիվ հորդածներ, որոնք լույս են ընծայվել սեռու 1898-1899 թվականներից, նաև այս վարապես Ստամբուլում հրատարակվել ֆրանսերեն "Agenzia Ottomana-L'Orient" թերթի էջերում²⁹²: Հայկական բաներախմբերի աշխատամքային լեզուն այս շրջանում եղել է հայաստան բորբերներ: Կ.Պալում այդ տարիներին հրատարակվելու էին 40 անունից ավել հայության բորբերն պարբերականներ, որոնք բոլոր առաջադիմ ծուակուականության շրջանում ուղարկվել բայց բաժանորդներ ու ընթերցուներ են ունեցել: Նրանցից շատերը համագործակցել ու բերանցել են այդ պարբերականներին: Հայաստան բորբերներ մեծ մասսայականության էր վայելու կայսրության բրախուս բոլոր ժողովուրդների, այդ բայց նույն բորբերի շրջանում և գործնական մեծ նշանակության ունիք, ուստի հայաստան բորբերնի օգտագործումը բարենպատճեն որևէ բարդություն և հակագդեցություն չեղ ստացնում, անկախ հեղինակի կամ բարզմանցի որ ազգությանը պատկաներոց: Հարկ է

292 N.Nicolaides, "Agenzia Ottomana-L'Orient" 7.9.1898, N.Nicolaides, "Agenzia Ottomana-L'Orient" 11.11.1899, N.Nicolaides, "L'Orient" 9.2.1901. Այս նորից այսուհետո վետապահ կամ անվագության մեջ տարբեկոյի խասությունուն պարզաբանելու հիմքը ուրիշ ուղղակի մասնաւոր գործություններ է ունենալու համար: Այսուհետո վետապահ կամ անվագության մեջ տարբեկոյի խասությունուն պարզաբանելու հիմքը ուրիշ ուղղակի մասնաւոր գործություններ է ունենալու համար: Այսուհետո վետապահ կամ անվագության մեջ տարբեկոյի խասությունուն պարզաբանելու հիմքը ուրիշ ուղղակի մասնաւոր գործություններ է ունենալու համար: Այսուհետո վետապահ կամ անվագության մեջ տարբեկոյի խասությունուն պարզաբանելու հիմքը ուրիշ ուղղակի մասնաւոր գործություններ է ունենալու համար: Այսուհետո վետապահ կամ անվագության մեջ տարբեկոյի խասությունուն պարզաբանելու հիմքը ուրիշ ուղղակի մասնաւոր գործություններ է ունենալու համար: Այսուհետո վետապահ կամ անվագության մեջ տարբեկոյի խասությունուն պարզաբանելու հիմքը ուրիշ ուղղակի մասնաւոր գործություններ է ունենալու համար: Այսուհետո վետապահ կամ անվագության մեջ տարբեկոյի խասությունուն պարզաբանելու հիմքը ուրիշ ուղղակի մասնաւոր գործություններ է ունենալու համար:

Խաղաղ Հարդովյամի քատրոնում բուրքերն ներկայացված ոչ բոլոր պյեսներն են առնչվում Խայատաւ բուրքերն գրականության, մասմավորապես քարզանուրյունների հետ։ Դրանք բուրք հեղինակների խընուրոյց գոյծերն են կամ նրանց կողմից կատարված քարզանուրյունները, փոխադրույդները, տեղայնացումները։

«Անշատ» է կայացել բուրք հեղինակների ու հայ քատրոնի համագործակցությունը։ Ի սկզբան հայ քատրոնները գործել են ստիլական ուժերով։ Սակայն այլ է եղել «Օսմանյան քատրոնի» դեպքում։ Մուկ քատրաշրջանի ընթացքում թիմադրվել են մոտ 170 տարիքի ներկայացումներ։ Ռևականարար այդպիսի ընդարձակ խաղացանկից համար անհրաժեշտ էր անհետալ ըրանառությունների, սգնարիստների, քարտանիշների մի ամբողջ բանակ։ Անու այս նպատակով Հ. Վարդովյանը քատրոն է ներկայավել ու միայն հայ, այն բուրք մուսավորականուրյան շրջանը բուրք երիտասարդների մի կարևոր հաւաքածի համար ճակատագրական հշամակություն է ունեցել։ Հետոպայում նրանք լրջորեն տարվել են գրականուրյանը, հատկապես քատերական դրամատորգիայով։ Դրան մեծապես նպաստել է այն հանգամանքը, որ Հ. Վարդովյանը ու նի ճախտերի առջև սրբեր կանգ չի առել, եթե այն վերաբերելի է բառորոշման։ Հայկական քատերախմբների հետ համագործակցած բուրք մուսավորականների ցանկն իրենից ներկայացնում է բուրք նոր գրականուրյան դասականների, լուսավորիչների համարյալ լիիլ ցուցակը։ Այն Մ. Նազեր Քննակ, Աննա Միքան, Ծամսերյին Սահման, Երանդիյան Թիֆիք, Ռազահիզայդ Երեմ, Այի Հայրար, Հասամ Թիդրերին, Արդուկիակ Համբիր և շատերը։ Չացի նուրական կողմից²⁹³, քատրոնն ընթաց լուսավորիչներին գրավել է նրանով, որ հենց քատրոն մի մրցույթ է հմարավոր եղել արտահայտել իրենց ամենամեծ երազանքները և բուրք առաջադիմ մուսավորականուրյան տրամադրությունները։

Ծերիամրապես ուժի՞ն են եղել 19-րդ դարի բուրք լուսավորիչները։ Թուրք և բուրգարացած ընտանիքների երիտասարդներ, հարուստ խա-

²⁹³ Օքնակ, Երանդիյան Թիդրը յուրաքանչյուր նախարարության պատճեն է 30 ոտք, իսկ նաև մասն նույն կամ Հայոցից կամ Միքանու պատճեն համար ունի նախարարության պատճեն է 250 ոտք, ուժ այս համամեծներ ունեն զանց գումարը 1 երել։ Տե՛ս Maria And. Taronian, է. 273.

վի ժառանգմեր, որոնք տարրեր նպատակներու նիմնամեամուս տուր-
ույթ կամ դիվանագիտական ներկայացուցչություններու աշխատե-
լու) մեկնել էին Եվրոպա, ապօն այնտեղ որոշ ժամանակ, գիտեին լին-
ուածներ, անհաջորդն կանում էին տեսածք, տվյալներ, գգացածք-
թուրքիայի մասն հետամնաց, արևելյան հեթիարային կողորդութիւն
Շահնշահանյան հակառակ թիւն ընկառություն նաև բազմարիկ ոժվարա-
նարս երեւուցիւթիւն համեմատ, որանցից ոճանց Նվյուպայուն անց-
կացրած տարիները համբնեան մի քանի աշխարհացունց դեպքերի
հետ: Դրանցից ամենակարևորն ինչուիչ Ֆրանսիական հեղափոխու-
թյան էր, որին ականա ականատես եղավ, մասնաւեցեց բուրք լուսա-
փոխչներից Նամքը Քեմալը: Նույն նվյուպայական ներկրներուն, մասնա-
փորակին Փարիզում մեծ էր Արևելքի նկատմամբ բազմակողմանի հե-
տարքրությունն ու շահագրավածությունը: Հրատարակվում էին
Թուրքիայի մասին գրքեր, իսկ պարբերականներուն բնարկվում էին
Կայսրության ներքին ու արտաքին քաղաքականության հարցերը:
Շարժաշխայիկի խավերուն երրուն այս հետարքրությունը ծայրա-
հեղուրյունների էր հասնում և նույնիսկ նորաձեռքյան մեջ անզամ գու-
նում իր արտահայտությանը: Փարիզյան նորաձեռքյան մեջ երկար
ժամանակ իշխու համար ականա ականատես պարբերությունը, շարժայանիա զբ-
խարկները, հարեճի նամակությամբ մետածուն հագուստները և այն
Եվրոպայուն ապրած տարիներին այս անմիտ վկա բուք նոյնա-
սարբների համար ամենակարև որց նուի է 1848-ի ֆրանսիական հեղա-
փոխության պատության, արդարության, հակասարության, եղրայ-
ռության զաղափարներին ծանրությանը: Նամքը Շնման իր «Բազմա-
քակրություն» նորվածուն գրում է, որ ճարդու իրավունքն ու նպատա-
կը ու միայն սուկ ապրելու է, այլ պայմա ապրելու: Իսկ ազատության,
հակասարության բացակայությունն արգելակում է նույն տնտեսուկան
սուացներացը: Նույնիսկ նվյուպայական կրթարյուն սուացած բուք լու-
սավորիչներն ընդհանրապես մի կարևոր տարբերակուն ունեն եվրո-
պական լուսավորական գործիչների համեմատությամբ: Ֆրանսիա-
կան լուսավորիչների գործունեության հիմքուն ընկած էր պայքարը
համուն բանականության հադրանակի, որովհետ միջնադարյան միտ-
ւաստիկայի, կեդրական դոգմաների, որոնք արգելակում էին գիտու-
թյան զարգացումը, բանականության առաջընթացը և վրապայուն այլ-
ունակցիայի կենտրոնը կարտիկական նկեղեցին էր, գիտության ուսի-
շիրաններին այրող, մարդկության պատմության անոր բնորդ ինկվի-
զիոնորական շարժումը:

Առլուսիք, «Կայրոն, Առլաւոն ու մյուս լուսավորիչներն այդ միջնադարյան ամբողջ դամ էին ուղղութ իրենց հիգակները։ Թուրքական կրոնական ժիակիան նվազ շարիք չը թրում մարդկությանը, բայց այդ էին պայմանները Եվրոպայում, այդ տվյալները մուսուլմանական Արևելքում, որտեղ Կուրամը խոր ազդեցուրյան ուներ հետաճնաց, անզուգական քայլության վրա։ Թուրքիայում լուսավորիչները կրոնը դիտում էին որպես թուրքական ազգի հրամանուրյան կարևոր օղակ։ Նրանց գրքում էին լոկ կրօնի սպասավորները ու կրօնական նախապաշտումները։ Այս ամենով համեմերձ լուսավորական շարժումը Թուրքիայում իր հիմքում հակաֆեռապահական էր և լուսավորական զաղափարները նրանց համար նրկի հետազոտ ճակատագրի, նրա պատճական զարգացման հմարավորությունների իրականացման ճգույններն էին։ Իրենց նպատակին համեմերձ հիմնական ուղին նվրոպական զաղափարների ներքանանցումն էր գրականուրյան, բարորոնի նիրոցով։ Արևելահայ հասարակական կյամրում գյուրյան ունեցող վեճերի, հակասությունների հանգուցակետը դավանական, գնրազանցապես հայ լուսավորչականների ու հայ կաթոլիկների միջև բռբքըվող պայքարն էր Թատրոնի համեմատ զաղուց հետո պայքարի մի մասը տեսափոխություն է թիւ։ Ապահազմանցում քարոզող հաստինական շարժման դեմ պայքարի մի նոր ճակատ էր բարորոն։ Սուր, դաշույն, բույջ սրանը էին Ֆրանսիական և իտալական մեղողաճների գործողությունների առանցքը, իսկ եիմքում ընկած էր համամարդկային բարոյական սուրյունը շարիք ու բարու պայքարի մասին։

Թուրք բարորոնի պատճառքն Խնձիկ Անմելդ իրավացիորեն նկատում է, որ «Մարդումանի բարորուն արժանի է ուշացյուրյան որպես բռբքական գրականուրյան ճեպարման կենտրոն»²⁹⁴։ «Օսմանյան բարորոնի» խաղացանկում հաշվում է մոտ 60 պիտիներ, որոնց ներկայացման աշխատանքներում այս կամ այն չափով ներգրավված են նոյն բույրը հերիմակները Վարդույլամի ստացարկությամբ։ Նախ և առաջ դրամը բույր գրողների մոտ 20 ինքնուրույն ստեղծագործությունները են եղել, որոնք գրվել են հասուն Վարդույլամի բարորոնի համար, նրա պատվերով։ Միաժամանակ դրամը հանդիսանում են բույր պարկահանուրյան դասականների ամենահայտնի ստեղծագործությունները։ Բնականարար բույր այս պիտիները նայաւոտ բույրերների վերածվելուց հետո են միայն տրվել ուժինություն, դերասան-դերասանություն»։

²⁹⁴ Refik Ahmed, Türk Tiyatının Tarihi, I., 1934 s. 23.

Մերին: Այսուհանդեմ կարելո նախապայման է հանդիսացել այս հաճածանըք, որ բուրք հեղինակների երկերը խաղացամելուն ընդգրկվելու հասրավորություն են ունեցել միայն որպաշի որակի հաճապատասխանելու դեպքում²⁹⁵. Թուրքական լուսավորիչների անմեների առաջին տորոսմ գտնվող լուսավորչի Ծինափի (1826-1871) 1860 թ զրկած հակակոթրական թափանցակությամբ «Շնորհ ամուսնությունը» թիմ է բարձրացել ուկ 1908 թվականին Սալոնիկում, այն էլ սիրողական խմբի կողմից²⁹⁶, մինչ յուս բուրք հեղինակների հայրենասիրական գործերը, այդ թվում նաև Նամըք Ռեմալի «Հայրենիք կամ Միլիստրա» դրաման ընձարկվել են բազմաթիվ անգամներ: Վերջինիս պրեմիերային ներկա են եղել «Նոր օսմանների» միուրյան անդամները և ներկայացումն ընդունվել է օճախիամերով:

Թատերական գերհազեցված կյանքը մնե յարում և ինքնամփերում էր պահանջում բաներախմբից, դրամատորգներից: Նրանք հասրա- վորություն ունեին սուուզիլու հասարակության իրենց մորթերի ու ծրագրերի նկատմամբ ունեցած վերաբերությունը: Դահիճին տրամադրությամբ ու մամուլի արձագանքներով կարող էին կողմնորոշվել, թե որքանով ան իրենց նորակացությունները համապատասխանում ժամանակի պահանջմերին: Այս փորձությունն նպաստում էր, որպեսզի ժողովրդը մնայի անսկառ մորթը ու ամենաշող նորականգումները մնայի վերաբերին բարյ անսկառ մորթը ու ամենաշող նորականգումները:

²⁹⁵ Խայր Բենար-Հանը եթեսանը: «Հայրենիք կամ Միլիստրա», Երիշ թիմ: Անձագ Սալոնիկում իմ բարձրավագործությունը, «Հայրենիք», «Եզ կալե», «Հայրենիք»: «Հայրենիք»: «Գիլայութ»:

Հայութը մնաց: «Բարե», «Ցայը», «Միյօց»: Ուրամանակ Երևան-Հանջյանը: Առք Բայր-Գյուլինաց՝ պատը: Հայութ «Ամառայիւղան գործադիմք»: Անձ Ներք-«Անձուկըն պատուագ»: «Առաջնարուայն» և հայութը: «Անձ պրո- Զալուզեանինը»:

Անձ Հայութ - Արքան, «Գրիգի պրամանք», «Տաքրութ անցն»:
Հայութ Ռուգարյան - «Նախական» պատ Մանաքարյան ևս Շառի:
Մնամէ Ռիքար - «Կարիս», կառուլ է 20 համար անհապատճեններ:
Արքան Ռիքար - «Հայութ» պատիկ: Ան Թիմ - «Հայութուս առաջին»: «Հայութին որու ողիքուց», ներկ մաս ան ան թիմ բարձրավագործություն, մեռածացուներ: Մասաւած Հ. Շ. Շապարյանը նու մասին գրի է: «Հայութ և Մաքունը», Հայութ Առ. Խաչատր., է. 272; Յեն Աննե Տու Տյուտու Տիմ. է. 23. է նոյն Ինչաւ 1879 թ. «2001 գշտիթիք» և «Կարմանի-ի ճամփությունը պրէ է 12 անյի բառավագներն զիր:

²⁹⁶ Ծննդակի առաջին բարձրավագործությունը բարձրավագ: Անհապատճեններ 98 համարացի ինչ պատ բազմությ գրի և բարձրավագություն առաջուրյան տակ: Բարձրավագ է Խաչենան, Պատի, Լաւարյո, Խաչեն: Տու Տյուտու Տիմ. է. 29.

ոց և ավելի հարթեցվելին գրական կարողություններմ ու վարպետությունը: ՀԱՐԹՈՒՄՅԱՅԻՆ շատ ու շատ հետաքրքիր սյուժեններ և հուշելի բազմարիվ բույր գրողների, հետաքրքիր գաղափարներ տվել, օգնել աշխատելու պիեսների թմական կառուցվածքի վրա: Պիեսների վրա աշխատելու շրջանում այս սերտ համագործակցությունն իր շարունակությունն էր ունենալու փարձերի ժամանակ: Վարդումյանի պատվերով շատ բույր գրողներ բարորմի համար փոխադրություններ, տեղայնացումներ և բարգանույթուններ էին կատարում²⁹⁷.

Շատ զբժիշտ ետքնամկի նշված լինելու պարագայում անգամ անհնար է ճանաչել արդապնդված բովանդակության կամ փոխված վերնագրերի պատճառով: «Երանիիշյալ քարզմանուրյունների մի մասն է միայն, որ կատարվել է բարորմի համար: Խառըունի համար պատվերները տարերայնորեն չեն կատարվել: Գոյուրյուն ևն ունեցել փորրիկ խորիուրդներ՝ կից հրաւարակցություններին, բարորմներին, որոնք նախապիտ որոշել են թէ ի՞նչ երկեր են բարգանելուր: Եվրոպական մի-

297 Թերենց բարգանուրյունները հանդուն տես տպանիր, որ կառացել եւ առջ բարգրի ներմանմանը:

Ռենե Շրեմս - թուրքական առևտության գիշեարգը նշու, որ 25 առաջնամ է առնեց համարելին վելուրություններ ու ճշգույտներ պահանջմանը: «Երանիիշյալ քարզմանուրյուններ» ևրոպական պատճենները թվականում է 1812-ին:

Սենեկա Ռիֆայ - «Հայուս», կառաջը է 20 համարն վելուրություններ, այս թվում Ռենե Շրեմս - «Միջեւ Շայ»: և եղուու Բնականիք «Վելուրություն»:

Համազգետ Մանիք (1850-1904) - Հյուսիս - «Եղանակ» և «Հանոյ» - Առաջնորդություն:

Հեղափառաց Մանիք Լորու (1847-1914) - Հաւորդություն - «Արարատ» - Արարատ - 1875թ, Միջին Ռայիկ - «Բարեւարակություն». Այսույց Անդրեյը 1874թ.

Համար Կանչ - «Եվրոպական պատճեններ»:

Ռենե Ռուժի Փայսն (1822-1891) - առաջ բարգանուրյուն, բարձինել է Ֆենակի մեջմարք, Վուլուք «Միջության»: Լյ Սանի - «Ժի Պայր», և Լենանի «Լյոնի պատճեն», Հյուսիս «Եղանակ»: Շըլեք «Անդամներ», Սունդը 34 կառավարություններ: Այս առաջնորդություններ միայն 1937 թվականին բարձրացաւ անդմանը և «Կառուց կառավարություն»:

Հեռաբ Բամի Փայսն (1808-1876) ևս անդրազընէ է Ֆեների «Տեհմարք» բարգանուրյուն:

Շըլեք Բնականուրյուն Փայսն-Լորու - «Ժիւկիւ-Շինդին»: Համար Բնականուրյուն և Ռուժը թիւ Շըլեք Միջ և Խառընուրյուն - 1875թ., Դիմացի «Անդամներ»: Սունդը 1850-1893) և այլ նույն «Շետեան նարձի»:

Համար Նեցին - «Անդամն պատճեններ», «Անդամնագրություն և Խառընուրյուն», «Ուլու խոռոչներներ»:

Այս Հայուս - «Արարատ», «Փայլից պարանուրյուն», «Բարեւարակություն» և «Անդմանը»: Մանիքացընի հետ մասին:

Ռենե Շրեմս (1870-1945) համարելու բարձրանել է «Հայուսներ», «Օխնացուրյուն» 1870-ական թվականների բարձրանել է Անդման, «Արարատ», «Հուկեր»:

Արարատ Հանիք (1852-1937) - Անդման - «Փայլուրյուններ» Հյուսիս Համբիկ պահպատճեն, ինչ Կոմիտը - Միջ-ի մինչ ջրա գրկ է «Ներքեցիք»:

շարք վեպերի հատուկ բարգմանվայր էին պեսմների վերածվելու նպատակով: Ընուանամբ ասել, որ թուրք զբողներին մեծապես օգնում էր այն հանգամանքը, որ երիմն պատվիրված երկն արդեն բարգմանված և տպագրված էր լինում հայերի կողմից հայրառար բորբթեամլ: Մնում էր միայն կրօնատումներ կատարել և վերածել պիհոների, որն ամենայն էր ըստին զոր չեր:

Սերին Անդը հիշում է բարորոնի հետ կապված ելոյն հայտնի լրացնող Ժամանակի հետևյալ բարգմանուրյունները բարորոնի համար՝ Դյումա Որովի «Դրամի խնդիր» 1874ր., Հյուզոյի «Էլուանի» 1874ր., Ռասիմի «Ֆերգան» 1878ր., Շերապիրի «Վենետիկի վաճառականը» 1884ր., «Մի քաղաքի երաժշտմանը»: Խորք զբողների մի խումբ (Շամոր Շնան, Անդեղ Միհիկան, Համսերյան Օամի, Երօվզիյան Թոժիք, Անձոն Վեժիկ և ուղիւմներ), որոնք դրամատորգիայի ասպարեզում հաջողորդաց էին հասել և հեղինակություն վաստակեց, իրենց արյին ամրապնդված դիրքերից սկսեցին որոշումներ կայացնել, հայկական բատերախմբերի բորբթերն նորկայացումների հետ կապված հարցեր լուծել: Այն է խաղացանկի (հայերն ու բուրբերն) ընտուրյուն, բարգմանուրյան որակի հարցեր, զրական նոր ուժերի ներգույնան խնդիրներ, բատերախմբերի բարերարական համակցուրյունների վերահսկում:

Սուլթան Արդյուն Ազգիցին տապահերու, նրա հասցորդին՝ Սերատին առողջանություն և երկիրը սահմանադրության միավետուրյուն են-

— Համբ Բեր Ենին Լորու և Սեր Ալուք «Երկու Վայաւութեաց», 1886ր.
Մուսային Բաշլո-Շյու Մանթը «Հայութուն Եռամպարի (որն անցուրյուն) Սրապարը» 1887ր.

Այն մեջ՝ Հայութուն անցրին, «Հայութին ուռու ուղեցեց», ինչը ան ուժ բարգմանուրյունների համար է ուղարկածունք: Բնից ողբակ Մայիսի «Սկսումը Բարգմանուրյունների համար» և ուղարկածունք: Հայութին ան անցրին: «Մու Շահնշահ» առ 1872 և 1878 թվականներից այլ 12 թվ բարգմանուրյուններուն պարզաբնություն: (Մու Շահնշահուրյունը մու Տեղունք կոչվել):
Արքայական միարքի (Հայութ Փալայ) Առաքի «Ենի», Մայիսի «Տարունծ»: Կոտոր Երևան ու ուռու հեմանգուն առաք ի Առաք պատմական գրքեանո: Խնամիւն և Շուշ Լուսակի «Անուշափոյի բարգմանուրյուն»: «Արքուն» ը բարգմանուրյուններ համարական ու անհաման հաստ:

Անդ Փալայակ Մեծամբ (1850-1936): Առաքած առանձնաբար գոկ է իր «Ենի» պատմուրյունը: «Լուցեան Բերդան» 1875ր.

Անդ Արդյուն Բայ Մուրաթեան «Անդ Անդ» (1891):

Անդ Մուրաթ 1882յ բարգմանը է հայութ բորբթեան Շոքրիւրուն: «Ենի» պատմուրյունը, որ պատր է թանգարակ Վայուղայայ բարգմանը:

Բայթմ Հյութ Յանառք (1825-1959)-Անդրեանի «Ենի» պատմուրյունը: «Արքունիք» «Հովհաննեսի բարգմանուրյուններ»: Ան Լուսին «Ապրուն առանձին»:

շակելու կոչերը, որ արդյունք էին նաև բուքք լուսավորիչների, առաջարկներ նույնականացների և բնականաբար հայկական քատերախմբերի հետ նրանց համագործակցության, չին կարող աճարձագանց մնալ պայմանի կողմից: 1873 թվականի ապրիլին, Նամբը Թիմուլի «Հայրենիք կամ Սրբատրա» պիեսի բուռն հաջողությամբ անցած մի զիշեր ծերքակալվում և արտրվում է Նամբը Թիմուլը: Ծուտով նույն ծակատագրին են արժանանում քատրոնին կապված մյուս բուքքումներից Ահմեղ Միջնատը, Երովոյից Թեֆիկը արտրվելով Հոռոու Բայրային է գրական օքախը, իսկ Վարդովյանի խաղացանից լուրս են գալիս նրանց առևզագործությունները: Սույնան Արդու Ազիզի մահվանից հետո Սույնան Մուրադի գահակալության կարծ ժամանակաշրջանում արտրավայներից Վերադառնում են ազատամիտ գրուները և կրկին շրջապատում Վարդովյանին:

Նոր բուքքական գրականության գործիչներին ամենից ավելի մոտ հոգով և նրանց օրակարգային խմելիներից էր ժամանակի պահանջները բավարարող գրական նոր բուքքների ծևավորման հարցը: Շնայած իրենց գործադրած հիմքնին՝ արարիզմներով, ծերծներուն ուներ հագեցված բուքքական մնակայացումները միշտ չեն որ հասկանալի են համապատասխներին:

Այս համեմանքը հաճախ մասնուի հեգմանը էր շարժում: Թուրք գրատներից կազմված համեմայտուրք ամեն կերպ զգում էր, որ Հ.Վարդովյանի բատերայտումը լավագույնս նպաստի բուքքական ազգային որամատուրգիայի զարգացմանը: Թաւրունի հետ կապված բոլոր տեսակի հարցերը դառնում էին մասնուի ընարկեամ առարկան ինք այն հայկական, բուքքական, ֆրանսիական, անգլիական, հունական և այլք: Մասնուի էջերում վեր էին բարձրացվում քատրոնի դերի ու շահակորդյան, հասարակական բարքերի ու հարաբերությունների վկան քատրոնի ունենալիք դրական ու բացասական ազդեցությունների, ինչնական արվեստի զարգացման, կայուն բատերայինքների պահեցությանական նոր սերունդներ պատրաստելու, բնական ուրույն խաղաց, լեզու, որամատուրգիայի խմելիների հետ կապված մասնավորական և հասարակական լուրջ հետարքեցություն ներկայացնող հարցներ: Դա նաև թեմի ու համբաւասրանի, հեղինակի ու դերասանի փոխնախարականությունների հետ կապված հարցադրումներ էին: Ժամանակի մասնուց հավաստիացնում էր ազգային օպերայի զարգացման անհրաժեշտությունը և հորդորում միջոցներ շնմայել որպա համար: Հոյները որպես կամոն հաճախուէ են օպերային բոլոր խմբերի հիմնականում հյուրախաղերի եկած խորական և նվրոպական բա-

տերախմբերի) ներկայացումները։ Հայկական նմտանիքներում դնդանված էր իրենց զավակներին երաժշտական կրթության տաջ խոսլացիների մոտ։ Զմյուսնիայում «Վասպուրական» բատրոնին կից ստեղծել էին օպերային խունը, որը բարգմանարար ներկայացնում էր խոսկական խմբի ծրագրերի ժողովականություն վայելող համվածները։ Մասունք առաջարկում էր խոսումնայից երիտասարդներ ուղարկել Եվրոպա նրաժշտական կրթություն ստանալու համար։ Գայով Զմյուսնիայի «Վասպուրական» բատրոնի 1863-64 թվականի խաղարջանին, ապա 5 ամիսների ընթացքում 45 պիես է թևադրվել, որոնց մի մասը՝ բորբերն Ազգային ողբերգություններից ենու ամենից շատ ճափահարվել են բորբերն կատակերգություններ։

Պոլսահայ մամուլում առատորեն հրատարակվող հոլվածների առաջարյած պահանջկուտության և շահազգովուածուրյան մընողուր մեծապես նպաստում էր նաև Վարդովյանի բատերախմբի մասնագիտական վարդակության աճին, որն ավելի բարձր էր, քան Օսմանյան սահմանադրության տարիներին։

Թուրքական բատրոնի պատմարանների կողմից այս շրջանն ուսումնասիրվում է որպես թուրքական ազգային բատրոնի սկզբնավոր մաս ժամանակաշրջան։ Այն փասող, որ դիրասան-դիրասանութիմերը, ուժիուրը հայեր էին թուրքական հեղինակները բացառություն են որպես կրթնական ֆանատիզմի արդյունք։ 1858թ. սուրանական պալատում բոյրերն (հայուսա բորբերն պիեսների հիման վրա) թեմադրվել են «Դու Գրեգորիոն», «Դու Սեպար դր Բազան» և ևս մի բանի պիեսներ, ինչպես վկայում են հայ և թուրք բատերագետները։

Հայտնի է, որ թուրք կիրք այնպիս էր քեզ շարժքացավ ընդհան միջն համբավնուական կարգերի հաստատումը, 1923 թվականը։ Ի վերօն, հայերն ներկայացնուների համար Վարդովյանին տրված բոլյատվությունը կարծես փոխառություն էր թուրքական բատրոնի սկզբնավորման ու զարգացման գործում որևէ ունեցած մած ավանդի համար²⁹⁸։ Շատայություն, որը միշտ էլ մածապես զահահատվում է թուրք բանասերների և թուրքական բատրոնի պատմարանների կողմից։ Երենց եիշողություններում հայերի դիրին են անցրադարձել Սունիխն

298 Հայոց Վարդովյան վարչության մաս է եղել որ առօտ կերպ գրեթե են կրտսելի նշան բարքացնելու համաց, նեղան ժամանակին վերաբերելու են պարունակում մի բարի վերաբերյալ կանոնադրյան համար Առնեուկուդ Տօնք և 1967, N11, «Տ13-Տ14»-ում գրված է, որ 1884թ-ից Արքու Հայոց պարտական բարորդի տեղայուն է եղել, նաև նույնականություն ընդունել և Յանց Երանց սենաց համաց Գոտին Սունիխները են ուստանականություն ընդունել և այս վայրում նոյնին վարդովյան տուիք առնես նաև «Պատմարյան» մաշ նորու է այս վայրում նոյնին վարդովյան տուիք առնես նաև նույնականություն ընդունելու համարեցի։

Երբույթովը, Նազին Հիրմերը, Վասին Ռեզա Զօրում: Թուրք դելասան և թեմադրիչ Վասին Ռեզա Զօրուն նշում է, որ նվյուգական տիպի բուրքական բատրոնի հիմնադիրը եղել է Հակոբ Վարդովյանը: Իր հուշերուն Վասին Ռեզա Զօրուն հիացական էջը է նվիրել Մ.Մնակյանին, Քնար Սվաճյանին, Ռուբենին, Աղավնի և պրիմադրման Ելիզ Պիհննմեցյաններին²⁹⁹: Նրանց ներկայացումները տարբեր բուրքախոս ժողովուրդների՝ բուրբերի, հայերի, հույների, հրեաների, բուլղարների և այլոց հոգևեան մերձնուման գործով են հանդիսացել:

Թուրք բատերագետ Ռեֆիկ Շիմեց, Սերին Անդը և ուրիշներ արդարացիորդներ նշում են, որ եթե շիմեր Հակոբ Վարդովյանի բատրոնը, նրա կողմից նյուրական գարմատրությանը թուրք հեղինակներին տրվող պատուիները, ասաւ դժվար թե ատեղծվեր բուրքական դրամատուրգիան: Եվ եթե շիմեր Գյուլյու Հակոբը, ամենայն հավանականությամբ չին լինի Խամբը Քենալի, Ահմետ Միրհատի, Ալի Ռեյի կամ Շամսեդինի Սամիի նման դրամատուրգները³⁰⁰:

Լուսակորական շարժում, լուսավորիչներ, անգրագիտուրյան վերացում, նվյուգական բաղարակրության ներքանիանցում, ազատակիտական գաղափարներ, նոր գրական լեզվի ու գրականության զարգացում և այլն: Համոն այս գաղափարների են գործել վերտիկալյա թուրք մուսակուրականները, որոնք զբու, բարգմանել, փոխարդուել են նվյուգական դասականներին և ոչ միայն դասականներին, սակայն օսմաններնեւ, պարատական բարձր խալիլ հաստոկ ծնրծեցուն ոճով: Օսմաններն իմնելու փաստն իմրենի նվազագույնի է հասցրել այն մեծ աշխատանքի արդյունքը, որը կոչված էր լուսավորելու թուրք ժողովուրդին, սննդով նոր գաղափարներով, նոր գրականուրյանը, նոր ժամանելով, վերացնելով անգրագիտուրյանը: Այս գործերից բատրոնի համար պատվիրածները միայն հնարավոր է եղիլ շոկել, ներկայացնել թեմում, նախապես այն հայատառ բուրբերնուով ունենալով սկզբանին: Մնացած դիացերուով նրանք զբել են այնպես, ինչպես սովոր են եղել ու կարողացել շնարուղանալով հայրանարել խոսակցական լեզվով ստեղծագործելու արգելքը: Իրենց ժամանակին՝ նրանք համարյա չեն ծառայել ժողովուրդին: Այս գործերը տառնյակ տարիներ անց, հանրապետու-

299 Vlast Riza Zebu. O gredes bo gizze. Ankara, 1977, s. 27-29.

300 Melis Asd. Tanimat. c. 2. s. 449.

կամ շրջանում միայն բարգմանվել և՛ ժամանակակից բորբերնի և Առաջինաւոտ հրապարակ եկել՝ առաջին անգամ ծառայելով իրենց ժողովրդի լայն խավերին, դարձել բոլոր ժողովրդոյի խօսական սեփականությունը։ Դեպի բուրք և բրախուս հայ հրականություն ներփռող այլ վիրխարի գրականությունը կոչված էր ծառայելու մարդկանց ընդհանուր ու մտավոր գարգարմանը։ Այս հաճախանից ուրու է բերել նայատառ բուրքերն գրականությունը հայկական շրջանակներից, սուածել արևելագիտական նշանակություն Մուրքերն ըլուրամարս լեզվով գրականություն երանցնելոց ժողովրդին միշտ էլ մաս է կազմել բուրք լուսավորիչների նպատակների։ Թասկանարար, բարգմաննել Վուտեր, Հյուզո, Չասորրիան գուտ խոսահայկան լեզվով անհնար էր։ Ուստի հասկանալի է բարգմանիցների գործադրած շանրերը բարձրանալու դեպի գրական բորքերն նվազագույն փոխառյալ բառապաշարի շնորհիվ ստեղծել բոլորին հասկանալի միջինը, որի համբազմարում հայատառ բուրքերն ուղղությունը հրատարակությունները, անհնամ բացառություններով իմշացել իրենց ժամանակին, այսօք էլ հաստ են բուրքերն իմացող բոլոր ազգերին ու ժողովրդներին։ Ահա բուրք մշակույթի մի ասպարեզ ևս, որի մեջ դժվար է թերագնահատել հայ գրահրատարակիչների ու բարգմանիչների ուժը ծառայությունը։ Մուրք բամանելու թորգուր Ջուրն ամորադարձել է նաև նայատառ բորքերն բարգմանական վեպերին և ջուռ է այս ասսպարեզում առավելագույնս բնորու բարգմանիչներին, որոնցից նաև Ամսոն Ալիքը 8 գործ, Տիգրան Աղամյանը 7, Սիհրան Պիտար Արագածյանը 7, Կարապետ Փանոսյանը 8, Հովհաննես Մուրզյանը 13 գրական երկերի բարգմանությունները։ Նա անցրադատում է նաև ժողովրդական բուրքերները (Ոչյուն հայատառ բուրքերն երատարակելած) հայ ենելինակների վեպերին, որոնք կարդացել են բուրքերն իմացող ժողովրդների լայն շրջանակները։ Թորգուր Ջուրն այս առքի մշուն է Հովհան Վարդանյանի «Աղամյին» և «Չաստախոսը», հիշատակելով «Ազապիի» Գառնիկ Ստեփանյանի կողմից 1953 թվականին Երևանում հայերն բարգմանության երատարակությունը։ Խոցակը շարունակում են Հովհաննես Բարյանի «Գատօնիք», Կովումյանի և Տիգրանի ահավոր մահու» (1863թ.), Հովհան Մարտիքի ««Թշքառ մի կինը» (1868թ.), Վիշեն Թիգրիյանի «Հովումյա, կամ անտեսանելի Հովհան Վարդանյանի» ամսին, վեպի վաճագիրն անցրադատում է Հովհան Վարդանյանի ամսին, վեպի հիմնական նյութին հայ առաքելականների ու հարուիկների միշտ եղած պայքարին, անգամ այս վեպերի երատարակության փորագրամ

կարմերին: Թուրք գլուխականը 68 անուն հայալու թուրքերին բարձմանուրյուն է թշուրիուն, երբեմ նշկով, եթե այն բարզմանվել է նաև օսմաններին, հայ բարզմանիշների կողմից ևս³⁰¹.

Տանկառուն ենք Ընթացածեւ լոկ 2-3 հայ բարզմանիշների մեջ հայտնի բարզմանուրյունների ցուցակն, առանց անդրադառնալու նրանց ինքնուրյուն և հրապարակախոսական գործունությանը, առանց բարձրունի համար կատարած մրանց գործերի:

Պիտուար Արապաճյանը բարզմանել է՝

1. Շառլ լը Կոստի, «Դամինի գաղտնիքը» (1872 թ.)	500 լգ.
2. Հայութի բանաստեղծություններ (1879 թ.)	160 լգ.
3. Ալ Դյումա, «Լորդ Բիլինգհեմի 7 համրութերը» (1888 թ.)	360 լգ.
4. Հեկատր Մայո, «Առանց ընտանիքի» (1890 թ.)	400 լգ.
5. Պայ Ֆենի, «Սեր Փարֆեյտ» (1890 թ.)	1119 լգ.
6. Հանրի Ֆրանժինի, «Ոերազործության հետըով» (1891 թ.)	288 լգ.
7. Ժյուլ Վեն, «20 000 լոր ջրի տակը» (1892 թ.)	750 լգ.
8. «Հազար ու մեկ գիշերներ» (1891 թ.)	1245 լգ.
9. Ժյուլ Վեն, «Խորհրդականը կողմին» (1893 թ.)	438 լգ.
10. Բրատիկ Շաբթ, «Ամերիկացին Փարիզում» և «Մասոյ փողոցի ապահովությունը» (1893 թ.)	340 լգ.
11. «Ամերիկայի հայունագործությունը» (1893 թ.)	470 լգ.
12. Բունոն ող Թիրրայլ, «Գեղեցկութիւ Ամերիկա» (1893 թ.)	1200 լգ.
13. Ժյուլ Վեն, «80 օր աշխարհի շուրջ» (1893 թ.)	288 լգ.
14. Ռ ող Մոնքնան, «13 համարի կառը» (1894 թ.)	1300 լգ.
15. Էնի Գարորիտ, «13-րդ գործը» (1895 թ.)	752 լգ.
16. Ալեք Սազի, «Հազար ու մեկ օր» (ար.)	
17. «Մուրր Ազերիանոսի փարզը»	

Մեզ հայտնի բարզմանուրյունների ծավալը 10000 լրից ավելի է:

Հովհաննես Թոլսյանի խմբագրի և բարզմանչի կատարած բարզմանուրյունների ընդհանուր ծավալը շատ ավելին է, քան Թամազիմարի և հետագա մի բանի տասնամյակների թուրք մտավորաւ-

³⁰¹ Tarihi Kit. Emetek Harflerinde Türkçe isim ve tercüme kaynakları. Victor Hugo'nun Magdalen adı kaynakının haliyle geçti. İst. 1985, s.195-214.

Կանուքյան կատարած բոլոր բարգմանույթամերջ միասին

1. Ձ. դը Մոնթեպին, Փարիզի խաղատները (1876 թ.)	840 էջ
2. Ձ. դը Մոնթեպին, Գեղուիին (1879 թ.)	560 էջ
3. Ձ. դը Մոնթեպին, Խովածու առժիկներ (1880-81 թթ.)	3100 էջ
4. Ալյոֆ Բլո, (1880 թ.) Ուրիշ արձագանքը	380 էջ
5. Ձ. դը Մոնթեպին, Դավաճանն նայրը (1880-81 թթ.)	750 էջ
6. Ձ. դը Մոնթեպին, 3 մաս օժիտ (1881 թ.)	616, 385 էջ
7. Ձ. դը Մոնթեպին, Հաշագործ կինը (1882 թ.)	1240 էջ
8. Ձ. դը Մոնթեպին, Սիրո խոստանակոյն (1882-1883 թթ.)	2250 էջ
9. Ձ. դը Մոնթեպին, Հայոցների գաղտնիքը (1882 թ.)	575 էջ
10. Ձ. դը Մոնթեպին, Բուազուկ ուր Զորբոն «Կարված թրամ» (1883-84 թթ.)	970 էջ
11. Ժ. Կասարին «Այլ կենց վրեժը» (1883-84 թթ.)	680 էջ
12. Ալյոֆ Բլո-Մայրասպանը (1885 թ.)	1050 էջ
13. Եղիշ Ռիշտորդ, Քողով կինը (1885 թ.)	664 էջ
14. Ժ. Վալ Թուլարդը, Անտոնէ կինը, (1887 թ.)	194 էջ
15. Ձ. դը Մոնթեպին, Փարիզի առերքուրյունները (1887 թ.)	1454 էջ
16. Ձ. դը Մոնթեպին, Խաղամալէ կինը (1887 թ.)	560 էջ
17. Ձ. դը Մոնթեպին, Կարմիր հստակեցիր (1888 թ.)	500 էջ
18. Ժյուլ-Մարի, Թակարը, 1888 թ.)	300 էջ
19. Ձ. դը Մոնթեպին, Փարիզի 2րդուիկները (1890 թ.)	1000 էջ
20. Ձ. դը Մոնթեպին, Հազար ու մեծ զիշերներ, (1891 թ.)	1245 էջ
21. Բ. դը Թերրայի «Պորամբը» (1892-93 թթ.)	2400 էջ

Այսպիսով Հովհաննես Թովայանի բարգմանույթամերջ կազմում էն մուռափորապես 22000 էջ Ձ. դը Մոնթեպինի «Այշերվա սովորանը» վեպի բարգմանուրյան ձևագիրը, որը յի հրատարակվել և 3 մասից է բաղկացած, ու 3045 էջ է պարունակում պահպան է Հայուսանի Ազգային գրադարանուն:

Ավել Անտոնի կատարած բարգմանորյանների մուտավոր ցանկը
հետևյալն է:

1. Էմ. Գևորգյան «Սառանայի զործիքը» (1880թ.)	832 էջ
2. Թող Սոնդեսինի «Մինոն և Մարի» (1885թ.)	700 էջ
3. Սոնդեսինի կարճի կախացոր «» (1885թ.)	420 էջ
4. Բրատուկ Շորժ «Դեղին մարզարիխը» (1887թ.)	460 էջ
5. Շորժ ՕԵՆ «Նպատակի հետաքրքրություն» (1888թ.)	277 էջ
6. Բայ Ալբար «Ուրագործության հետաքրքրություն» (1888թ.)	400 էջ
7. Բաւագուրի դր Ֆարրունին «Արտավազ աշքը» (1888թ.)	414 էջ
8. Քոյ Սոնդեսինի «Խոնդրերի բժիշկը» (1888թ.)	240 էջ
9. Նիմու Պիրո Օսարի կամ խնճիք գաղտնիքը (1889թ.)	800 էջ
10. Բրատուկ Միաս «Մայի հետաքրքրություն» (1891թ.)	240 էջ

Մուտավորական 5600 էջ է կազմում:

Հայաստան թուրքերենով բարգմանվել և թմբականացվել են
արևելահայրական թմբերում և բառերախմբերում հայտնի համարյան
բոլոր մօլորդամարզ, ինչպես օրինակ՝ Լ. Կոստիտոսիի «Ձոյր Թե-
րեզան»; Կրիստովու և Դեղինյանի «Թևար Բորջիա», Ֆ. Դյումա-
նուար և Ադ'Էնների «Դոն Սեպար դը Բազան», Ա. Նյուկանի «Խա-
ղամովի կյանքի 30 տարիները», Է. Մորսի, Սիրուդինի և Մ. Գելակուրի
«Լիոնի սուրբանդակը», Թերենարդե դը Սեն Պիերի «Ռուսո և Վիզի-
նիա», Շ. Դենուայի և Ա. դ'Էնների «Արայաց Հովհաննին»; Վարդուլյա-
նի թմբադրությունների բառու են հայտնի գրքների մի ամբողջ շարք
ստեղծագործություններ՝ Գյորեի «Երիտասարդ Վերերի տանշանք-
ները», Կարլ Գոցիի «Օտար աղջիկը», Թիշեր Սոռուի «Մեսի Թումա-
սի տնակը», և այլն: Մենք չենք անցուածան «Դոն Գրեգորիոյի» և
Փոմշինելլոյի «ախովի կատակերգություններին, որոնց թիվը մի քանի
տասնյակից անցնում է: Կարող ենք շարունակել հայաստան թուրքերն
մելորամների մեր թվարկումը և նշել «Օգնիր աղջատին», «Ալբատի
կտակը», «Երկու իմար ընկերներ», «Երկու մուրացկաններ», Երկու
կույրեր», «Թակար ամուսու համար», «Լյուսի Դիլյե», «Տիկին Սեն
Տրուպե» և այլն, որոնց հելիինակները թիվ են հայտնի, սակայն անվանի
գրողներ չեն ներկ: Որոշակի թիվ են կազմել հայերի կողմից հայաստան
թուրքերեն բարգմանված իտալական մելորամները և կատակերգու-
թյունները: Դրանցից մի մասը Վարդուլյանը ժառանգել էր «Արևելյան

բարունից», սակայն գերակշռող մասի բարզանությունները կատարվել են Վարդովյանի պատվերավ։ Սուսնձմակի տեղ են զուտուն Ե. Սյուի, Ա. Դյումայի, Ֆ. Դյումանուար և Ա. Դ'Էնների, Վ. Դյուկանժի և այլոց կատակերգությունների ու մերուցանների է. Սյուից բարզանունի է «Թափառական կրծք» և «Փարիզի զարդարներոց», «Լունդոնի աշտարակը», «Մարիոդ» և այլ պիեսները Ա. Դյումայից պիեսի է վերածվել «Կոմ Մոնք Քրիստոյի» հայտառություններին բարզանությունը, «Ներասան Ջինը», «Կատրին Հովարդը», «Դյումա որդուց «Քամելիազարդ տիկինը» Շիլերի «Ավազակները» և «Սեր և խարդավանը», իսկ Հյուգոյի «Անժել Մայիրիերի», «Մարի Թյուլոր» գործերը, ինչպես մասն պիեսի են վերածվել «Թշնամներն» ու «Արքան զվարճանում և», Ռուսայի «Երկու հիմնակետերը»։ Վարդովյանի բարունի խաղացանկում որոշ պիեսների անուններ այնպիս են աղավաղվել, որ անհնարին է վերականգնել բնօրինակը և ենդինակը։ Ծանօթ մնայում որոշ պիեսների բովանդակությանը կամ նրանց մասին գրախսականներից ենթադրվ միայն կարելի է պարզել ի սկզբանե դրանց հայտնի ենդինակների հանրահայտ տեղագրությունների լինելը իրենց հիմքում։ Մակայն տեղայնացումը և վերնագրի փոփոխությունը դարձացնում է նույնիսկ նարարտություններ անել։ Վարդովյանի հայատապահությունների վերականգնությունը անելու համար կատարված բարզանությունների էլեմենտները։ Դրանցից են Օֆենբախի «Գեղեցկուի Հեղինեն» և «Օրվելուր դժոխքում», Լ. Բ. Բորի «Ժյուֆի Ժյուֆլյան», «Մարտան Անգոյի աղջիկը», «Ֆրու Ֆրու» և ուրիշ երաժշտական թմբադյուրյուններ, ուրներ Վարդովյանի բարունից հետո բնադրվել են նաև Տիգրան Շահյանի, Ս. Պենլյանի և այլ բարերախմբերում։

Տարբեր երաժշտակացրյալների կողմից տպագրվել և վերահստարակվել են բարունի համար կատարված բարզանություններ։ Դրանցից ունամը, օպերային և օպերետային լիբրետոններ ըստ ներկայական պատառքյալուների³⁰², «Թատերական պատառքյալուներ», «Արտսյակ» և այլ նաև տեսաշարերով³⁰³, Պահպանված բազմարիվ աշուագերի մի մասը երկալվել են, եռավելու, գեղեցիկ նկարագրություններով, ելրենն համակելվելու են, եռավելու, գեղեցիկ նկարագրություններով, ելրենն համա-

302. Հայուսությունների օպերաների մասին տես՝ «Տակ ու Տոքեն», Խ. 1983, համ, ս. 21-27. Մահմետ Ֆակիրը. «M. Cevdet İnceşalı». Հունասը միթքած 1 նու. «Անհանգիծ ինքնարյաններ» «Արդիմայի» արձնաւորյաց, Օրոճ բարականայությունն, նայ-քայլ կամական նարարտությունն և առիջ առցըր բնակույթունն ունեցած համարյացմանը։ Տես նաև Ա. Տիգր «Նույ ուս քուու օպերա և օպերա և օպերա և օպերա»։ Այս գործությունը առաջ է 1979/ ս. 363-368.

ուստի բովանդակության մկանագրություններով։ Թեմադրվել են նաև հայտառա բուրքերն պարբերականներուն երաժշտական թերունները, նաև նախավորապես «Ներխուժի Հակառիչ»-ում տպագրված մի շարք եվրոպական հեղինակների գործեր։

Ինչպես հայտնի է, Տիգրան Շոխանյանի (1836-1898) երեք օպերաների լիբրետունները գրված են հայտառա բուրքերենվագանձեռների պահանջման գործով երաժշտական թագվոր Նախանձի և Տ. Շոխանյանի «Լեսլիպիմի Հօր Հօր» երեք գործուղորյամբ օպերետուն Կ. Պոլոսուն 1924 թվականին։ Առանց հեղինակի ամփան երաժշտականի և Կ. Պոլոսուն «Սամանտիերի» շրջան գործողությամբ օպերայի լիբրետուն, որը Նախանձի բարերանում է թիմադրվել։ Այս բարերանում օպերաների թիմադրություննից առաջ վաճառվում էին որևէ ներկայացող օպերաների երկեզրվագանձերը՝ հայերեն և հայտառա բուրքերն բովանդակություններուն։

Ընդհանրացնելով մեր խոսք ասենք, որ հայտառա բուրքերենի օգտագործմամբ նույն հինգ հարյուր պիեսներ են թիմադրվել հայկական բատերախմբերի բուրքերն Եթրկայացումների համար։ Հնուազայում դրամբ ժառանգել են մյուս բատերախմբերը՝ հազարավոր հանդիսականների Եթրկայացներով արդեն սիրված ու մեծ ընդունելություն գտած ամենատարբեր ժանրերի պիեսների թիմադրությունները։ Նժարաբեռն ենք ասել, որ որոնք են հրատարակվել, առկայն դա այնքան էլ էական չի նելի։ Այս բարգամանուրյունները ծնորից ծուց և բատերախմբից բատերախմամբ են անցել հիմնականում հայտառա բուրքերն ծուռազրերի տնօրուն, որն ամեննեին էլ չի նախացնում նրանց կատարած մեծագույն ծառայությունը մշակութային և հասարակական կյանքում, ինչպես նաև նրանց հայ և բուրք բարգամանիների ունեցած ավանդը։

Հնուազրիք մի հանգամանք, որ բնորոշ է ներկ բուրք լուսավորիչներից բարոյի մտածելակերպին։ Նրանք գտնում ենին, որ ժողովունի լուսա-

303 1895թ. Խ. Պոլոս «MALUMAT» ամսագիր հառու պատմելով զվաճ և նույր 24-ից ստացին անգամ բայց առաջ նույր Արքու Հայունի նվազված Տիգրան Շոխանյանի կողմէցական հայունի «Մայ-Ալ» (-Ան բարերա-ի) բաներ գրված են ուսմանքն և առաջնայա բուրքերն Այս հնուազուած պատմությունները բուրքամբ պահպան անհանդաւ, որ ք թարգմանեցն անմարդ վայսելուարտեակներ է բուրքամբ պահպան բաշքերեց «Ան բարերա-» շաբաթ։ Այս շաբաթը վայսելուարտեակներին նաև 1909թիւնամին լուս տեսած Անդրեա Մարգարի Անդրա Սիմոն Բայի իշխանական նվազված «Կայսերական բարբերա» Այս տասին անու «Տօնի և Տօնու»։ Խ. 1987 N46 և 1988, N 49. Ըստյանից գտնվում են Հռոմ Եկեղի-

վիրության, զարգացման որոշակի մակարդակի ստեղծման գործունեության մեջ դեռ կայող է խաղաղ բարորոշը: Բացարձորությունը շատ պարզ է: Մինչ համառարած անզրագիտության վերացումը, միայն բարորոշ միջոցով է, որ հենարավոր էր շփուցք ելքուական գաղտնաբայուսությանը բայց, կյանքին, կենցաղին, պատմության ու գրականությանը:

Թատրոնն այն եղակի արտահայտություններից էր, որ հանդիս եկավ թաճախմարի շրջանում: Են երե արճառուական փոփոխություններ շնորհած երկրի տցիալական, տնտեսական, քաղաքական կյանքուն, ապա մշակութային կյանքում տեղի ունեցած բարեփոխությունը շնորհած էր հենարավոր չե: Երե նոյ գրական շրջանակների համար այն զարդարուն էր մշանակում, դարերի խորից եկած ավանդույթների զարգացում, ապա բուքը նուավորականների հաճար այն նու պայքար էր միջնադարյան արևելյան բուքական գրական ավանդույթների դեմ: Այս պայքարի հաջող եղը ուղղակի էր, քանզի այն ուղղված էր դեպի փորձառու նվիրապական գրականությունն իր նոր գաղտնաբայուսությունը ու ժամանակին արտահայտություններով: Թուրք նոր գրականության նշանակությունը գործեցր նաևամներ, թեզերեններ, տեխնիկականներ, բյուրոյներ, մեսնելիներ չեն: Թուրք լուսավորիչների սկսել էին ստեղծագործել վեպի, վիզուակի, պատմվածքի, նովելի ժամրում: Նրանց ստեղծագործության կյանքում անմախընթաց դեռ էր ունեցել բարորոշի ներ նրանց նաև գործակցությունը:

Թուրքիայում բատերական կյանքի և դրամատուրգիայի զարգացման ասպարեզուն երկրորդ հիմնական շրջանը պայմանավորված է Մոխիերի երկրի դասական բարօմատուրյունների հետ: Դրանց գերակշռող մասը՝ 34 պիհների բարգֆանությունները հիմնականուն կապված են Թովմաս Ֆատլանյանի բատերախմբի հետ սերության համագործակցած Ահմետ Վեհբիկ Փաշայի անվան հետ³⁰⁴: Այս համագործակցությունը չափազանց արդյունավետ է եղել: Հայ և բուք մուավորականների, բատերախմբերի, դերասանների, լուսավորիչների բարեկամության ու համագործակցության, հանուն երկրի նվուպականացման հաճար նպատ պայքարի հաճատն ջանքերի արդյունքուն զարրունի շրջանի լուսարաննան համար մեծ հետարրերյուն է

304 Առելքըցած ցույնի ուս բարգավաճությամբ եւումը է այս Ահմետ Վեհբիկ փառաց լուսական միայն 16 քարոզականությունների մասին: Այս թվուն բաշվանությունները բազմաթիվ հայության բարգավաճության մասն էին: Ահմետ Վեհբիկ նույնագույն է: 1977, Տ. 18.

ներկայացնում դիպքերի ժամանակակից, բոլոր դերասան Ահմեն Ֆե-
հիմի հուշերը: Այս հուշերում առանձնակի տեղ է հատկացվել հայկա-
կան բատերախոսության Վեհիկ փաշա հարաբերություններին: Պարզվում
է, որ Ահմեն Վեհիկ փաշան ոչ միայն բատրոնի վարժակալության հա-
մար վճար չի պահանջնել, այլև նյութապես օգնել է բատերախոսությն,
մասնակցել փորձերին և դերարաշխմանց, ֆրամսիական հանդեսնե-
րից, ալբոններից ընտրել բատերախոսական հազորատներ, դեկորացիաներ,
դիմակներ ու բատրոնին աներաժշտ տարրեց իրեր: Փատորներ հո-
վանափորի, գնդարպեստական դեկանարի պարտականություններ է
կատարել, անգամ՝ պարզեատրել դերասաններին: Փաշայի տիտղո-
սակիր ամենաբարձր խավին պատկանող այս ազնվական բոլոր նուա-
զորականն ասցել է բատրոնով, իր գրական գործություններ մեծ մա-
սպ կապել բատրոնի հետ: Սասմազիստական բարձր մակարդակ ունե-
ցող համագործակցությունը բուրք լուսավորիչ հետինակ, բարգմանից,
բառարանազիր և բատրոնի մեկնասա Ահմեն Վեհիկ փաշայի հետ
Եղանակորչել է հետո Շուրբայում (որը փաշան պաշտոնավարում էր)՝
Զաւուղանյանի բատերախոսի խավական նոյներյան բատերաշքամ-
ներով՝ ստամբուլան գրաբնական խոսություններից հեռացած: Սա-
կայն ոչ բոլորի բարյացիանությունն էր հարուցած փաշայի կողմէց
Զաւուղանյանի հայկական բատերախոսի գործությունն աջակցու-
մը: Սուրբանական պարատ ուղարկված զրպարտազերի արշումբում
Ահմեն Վեհիկը պաշտոնամէ է արդու և նու կանչվու Ստամբուլ, իսկ
բատերախոսությը մնենու և հյուրախատերի նույնարիա շարունակելով
մոյթերյան թեմադուրյունները²⁰⁵:

Հայաստան բնորդերն արգմանզած պիտիսների թիվն աճել է

²⁰⁵ Ժամանակի կողմէրի թիվաքանի թիվաքանի թաղորի տեսանքից մոտնար, ոյն
մասին իսկուս, ծարքու սպասույն ամսաւայումներից և Ստեղծի ստեղծագործություններից
բազություններուն ու փետարքությունները ցանց բանակազմը ն պա, անհաման է
չեւ, ոչ նպեսքան բազությունները անկի վեր և պար կառավարելու բան բանավայրեան
շարժունք է ուժու առև օսկէ Օսմանյան կայսրությունն: Այս մասին ձեշաստամբուլութը
պիտիսաման քաղաքու և Կայսերական ժողովական բանակի հետ: Արևելու ստամբուլ
զած աշխանքները և առքերը ոյ բատրությունները բայ ու ու պարսի առքեցած
փիմացությունները Առաջնակարգությունները նորությունների ու պահպանությունները
ուղարկել համար Թուրքական բարերի պահպանություն հայտն եղքը և հայութ
Արևի կազմակերպությունները՝ «Կարակոչ» և «Օքու օքու» համար նոյնը յա-
ղամառությունի նշանելի տափու ուղարկած օգուականը:

Մարտիրոս Մնակյանի³⁰⁵ «Օսմանյան դրամատիկ» բատերախմբի գրքումներքան շրջանում: Այն Վարդովյանի բատերախմբի անկումից հետո գոյություն է ունեցել մոտ 25 տարի ընթառապ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները: Մնակյանի բատերախմբը մեծապես տարրերվել է Հակոբ Վարդովյանի բատրոնից: Հիմնական տարրերությունն այն էր, որ Մնակյանին արգելված էր հայերեն ներկայացումները բիանողերը: «Օսմանյան դրամատիկ»-ը բացառապես բուրքերեն ներկայացումներ է տվել Հայերեն ներկայացումների համարակիրուրյուն և ըմձեռնվել միայն 1908-1914 թվականներին: Օսմանյան սահմանադրության վերականգնումից հետո Միաժամանակ նա շարունակել է բուրքերեն ներկայացումները և իր խաղացամկի հարստացման մակարակով հայատա բուրքերն բարգանել մոտ 40 մելոդրամներ («Խեղճ Երիտասարդը», «Ազգանորը», «Դարրնոցակնոց», «Օժիար», «Լիոնի տորեանդամը», «Կույր գեներալը», «Գեղեցկունի Ասելիս», «Աննե աղջիկը», «Գուշակուհին», «Քողով կինը», «Հացագործ կինը», «Սպիտակ փողկապներ»):

Դժվար չի պատկերացնել մի երկրի մշակույթի վիճակը, որի նվազութական կրորյուն ստացած մտավորականներն ու մշակութային գործիչները կամ արտրուն էին գտնվում, կամ էլ լրտեսների խաղացույն հակուրության տակ էին:

Մարտիրոս Մնակյանի բատերախմբի խաղացամկուն մեջ ոչ միայն շենք գտնում Խամբը Զեմայի, Շամելյանի Սամիի, Ահմադ Միջիատի և մյուս հայունի հեղինակների դրամաները, այլև ոչ մի

305 Մարտիրոս Մնակյան (1837-1920): Պատմակ Ժաման, թանգօն, բարօնմայթ Թատրոնին առաջնակ թագավորականության 1861 թվականից նույնականացված առաջնակ առաջնորդներից մեջ գտնվում է Հայության խորացու և Պատրաստական առաջնորդների պատրաստական գործադրությունը: Հայության խորացու և Պատրաստական առաջնորդների պատրաստական գործադրությունը 1878 թվականին առաջականացվել է առաջնորդ հայության պատրաստական գործադրությունը: Հայության պատրաստական գործադրությունը 1880 թվականին առաջականացվել է հայության պատրաստական գործադրությունը: Առաջ առաջ առաջնորդ հայության պատրաստական գործադրությունը հայության պատրաստական գործադրությունը առաջականացվել է 1885 թվականին: Հայության պատրաստական գործադրությունը հայության պատրաստական գործադրությունը հայության պատրաստական գործադրությունը առաջականացվել է 1885-1912 թվականներին:

1885 թ. Հայության պատրաստական գործադրությունը հայության պատրաստական գործադրությունը, որը պահպանվել է 30 տարի (1885-1912 թ.):

նվրուզական դասականի գործ շնոր համբեկություն: Արգելված են եղի ոչ միայն Հյուպոյի, Վոլտերի, այլ նաև այնպիսի հեղինակների գործնքը, ինչպիսիք են Եժեն Սյու, Ալ Պուտան: ՄՌՄնակյանը ստիլված է եղի բակարարվել արկածախնդրական, բովարային վեպերի փոխացությունների բնմականացնամբ: Գրաքննական խստորպյուններն այնպիսի առաջնամեջ են հասել, որ անհնամմություններն կարու էր ողբայի հնուկամբներ ունենալ²⁹⁷.

Վերահսկվում էր ոչ թե բատրոնի շուրջ հավաքված առաջաղին բույր հեղինակների, մտավորականության կողմից, որոնք դեկավայրեմ են բույր ժողովրդի մտավոր և հոգեկան մակարդակը բարձրացնելու սկզբունքներով, այլ հարյուրավոր լրտեսների միջոցով: Նրանց հատկացվում էին հասուն օրյակներ, իսկ մնացածը բատրոն էին խցկվում զարգանի՝ որպայով յուրաքանչյուր կասկածելի թվացոյ բառ, հայացք, շարժում, դարձվածք, բառախաղ:

Միայն Բոյ Մոնթեվանից բնմադրվել են ուրի 10 պիեսներ, որոնց բարգմանուրյունները Մնակյան ինքն էր կատարել: Դրանցից մի բամիան են միայն առանձին զրբերով հրատարակվել 1880-ական թվականներին: Այդ թվում են «Մոն Վաճառող», «Հացազոյք կինը», «Սին» և «Մարի», «Փարիզի ճահիճները», «Երզումիկ» և արև: Ինչպես, Հ.Վարդուխյանի բատրումից Մնակյանը ժառանգել էր մի քանի տասնյակ հայաստան բույրերին մերույամներ, սակայն դրանցից մի բանին արգելվել էին զրաբնուրյան կողմից որպես «չափազանց վտանգավոր»: Բնականարար միայն բույրերն ներկայացնելու տվյալ բարդունի համար այլրանց բավարար չեր և Մնակյանն ինքն էր ստիլված եղի բազմարին հայաստան բույրերին բարգմանուրյուններ կատարել: Ուրի 40 արկածային մերույամներ է բարգմանն Մնակյանը: Երկանի եղից Զարենից անվան զրականուրյան և արվեստի բանօպարանուն պահպան են այդ շրջանի բատերական

297 ԳաՅօնի Մտնիմյանը աշխատության մեջ այ կոմիկական հետարքի վերը Արագագործը կա ուր բարեհանձ ուղարկած վեճակի արձանացու և Մոզ անգամ այցան Արտու Հայոցին հանդուն է ին բարատակամները և անձնա ուղին պարբռասպարցուն հանը պատրան Արքայություն կորուստություն Մուլյուսուն զայլը նախական մի բառությամբ «Հայուան Արքայություն» Առյանը համանական և Անուանանի օրյալը նատա վեճու և նորյամատը Առյանը զարթուղարուն վեճի ու իրավունք և այ այ օգին նորյամատը: «Խեմանան նույնառ առանց Արքայություն մերժակում կուին գոյսու և այ անգամ «Տրուբարք» Արմեն և Կոմիք Արքայություն հետանու է («Մտնիմյան, Շափակի... և ու լու 207)

ազդագրեց: Մի շաբթ քարզմանուրյանների մասին տևելեամբ ենք
Գ. Ստեփանյանի, Միքին Անդի և մյուսների ուսումնասիրուրյուններից:
Թվանը դրանցից մի մասը «Կրիմսնիք մայրը»³⁰⁸, «Մ շրադագի
ոճիրը», «Օրսը» (Ա. Դ. Շմեկ), «Խեղճ երիտասարդի պատմուրյունը»,
«Հայրա» (Օ. Ֆեռյա), «Ամենազոհ կապիտանը», «Մեղավորուիին»,
«Գեղեցկուի Ամելիամ», «Երկու որբեր», «Կարմիր բարեր», «Կարմիր
կամքի ոճիրը», «Կուլը գեներալը», «Օրիորդ Խոնա», «Փարիզի
առյատը», «Փարիզի հետաձառը», «Շորամբու», «Դեղին
ծնունջը», «Ֆրախտ մայրը», «Այսօան Խմբեր», «Մոն արծան
շինողները», և այլն³⁰⁹. Այս գուցակը կարու ենք շարունակել սակայն
մեր մասաւակն այլ է: Մենք ցանկանում ենք ցոյց տալ, թե ի՞նչ դեր է
ունեցել Մարտիրոս Մնակյանը հայաւոա բորբերին քարզմանական
գրականուրյան գարզացման գործուն ժամանակի մասնաւուն
հանդիպում ենք վկայուրյուններ այս մասին, որ վեր թվարկված
պիտսների հիմնական մասի քարզմանուրյունները կատարել է
Մարտիրոս Մնակյանը: Մեզ են հասել այդ փասոց հաստատող որոշ
ազդագրեր: Համաձայն Մնակյանի կյանքի ու գործունեուրյանը
նվիրված աշխատուրյունների, Ֆրանտերնից նրա կատարած
մելուրամների քարզմանուրյունների թիվը մոտ 50 է.³¹⁰ Հայզիած ոչ
մեծ ուսիւներն ու կատակերգուրյունները Մնակյանի կատարած

308 Կործուն մը յարտ մասին ու Մեծեսից՝ «Համանակ մարք» գիրքուն
Առողջապահ Հայութակ բուժեան մասին մասին է, ու բայց է տեսէ Ս. Ա. Մանուկյան
Քարզմանուրյունը 1880թ.

309 Գ. Ստեփանյան, Պահպահ՝ Ա. Բ. թէ 5-158.

310 Արքունիան բարեր գուանուրյուն ձերքու ուսումնախորյուններուն թիւա-
ռութուն մէ այլ բարեցուսիրքի պահան ազգը Արքա որբնակ 1884թ. Մերք Անք պահ
է, ու Ծիկիս Յանուարացի Բորբոքէ Արքայունուն, Սուսաքուն 130 եղան բարեցուն
նույն պահան կամ բորք առաքուրք կամ Արք Միքայէլ Խաչինուն «Եղանձու»
(Եղանձունուն) պետք պատճեան Արքու զամբի երանեն ապահու համար-փայտի
(Փայտական Սոսաքուն 4-Ա.) բարբոք Արքունիք եղան բարեցունուն այն շատ
քիւրքին է բայս: Արքուն Համբի բանակը եղանէ լին, որ որ պիտս ին ինքսին
ներուծուն նախան ունի Օսմաննա զայրքուն ու ապա տեղինութիւնի զնուննն
Արքունուն զակեցանց կամ միքու բանուն այս պատճեանուրյունը ունի անցուց
ու անց բարեցուն մէ նույն բարեցուն բանուն: Այլ օնս 400 մարդուն շնոր սեհունց
(Ahmed Fehim Bey, s. 31-33): Այս առթի մի այլ բարեցունքն, Սոսաքուն նույն Օսման
առաջ հիմնած վայսուրյուն եղիւն, զայր է, ու բարեց ոչ պիտին զնունուրյուն
Բարեցուն արթի շին ու մի ներառյան պանակուն: Այս մասին մուս Միհամ Նիսա
Օսման, Տէք Տյատրուս Տոլի Բե Բայը: Տէք Ըն: 1906, N 178, ս. 660.

բարգմանությունները հարյուրավոր անգամներ թիվ նն բարձրացել ու միայն մոտ «Օսմանյան դրամատիկի» 30 ամյա գոյության տարիներին, այլև հետազայում առաւերեն օգնագործմէի նն բարերական մոր կազմափորձի բատերախմբերի կողմից, որոնց դերասան-դերասանությնները, դառն նախկին բատերական պատմությունների համաձայն տիրապետու նն հայուսա բուրքերներին որպես բատրումի լեզու:

Օսմանյան կայսրությունում լուսավորական շարժման զարգացման գործուն նկատելի դեր նն խաղացել հայկական բատերախմբերի երեսով մեկ կատարած հյուրախաղները: Այս հյուրախաղները համընկել նն «գուրութիւն» տարիներին, երբ Կ.Պոլսում ոչ միայն արգելված էին հայերն ներկայացումները, այլև բոլոր հենդինակների գործութը և բարգմանական պիեսների առ ասար Մնակյանի բատերախուուրը, ինչպես նույն ավելի վայր բատերախմբեր հյուրախաղներով շրջել նն կայսրության շատ բաղադրերում ու զավաններում³³¹: Հայկական բատերախմբերն այցելել են Անգլիա, Բրիտան, Գերմանիա, Տրավիզոն, Օրյու, Սամսոն, Չանակակի, Բայրամչի, Բահչե-աղյա, Կավալիա, Մեղանիկ, Էյիրնի, Օրյու, Գիրիսում, Ռոմի, Ջուր քիլիս, Գյուրզ, Թաքրիեց, Բարիարրաչի, Միլիսի, Շուրուսուն և այլուր: Մայրաքաղաքային բատերախմբերի հյուրախաղերին վերաբերող շափական հետարրիթ նյութեր են պարտամակվում ականատեսի, առաջին բոլոր դիրասան մասնակիցներից մեջ՝ Անմայ Ֆենիմի հումքով առաւ հուշերուն: Հյուրախաղները որպես կամու անցնում էին մեջ հաջողությամբ, բայց բնի նկատմամբ անսպաս հետարրրության արքմաններուն: Նշենք որ այդ վայրերում շատերի առաջին անգամ էին կյանքում շփում բատրուն կազմած երկույիքի ներ: Առաջին անգամ էին տեսնում դերսանների, շփում դրամատորգիայի, այդ բնուն նաև դասականների ստեղծագործությունների, ույ և բոլոր հեղինակների գործերի հետ: Ներկայացվում էին ժողովույի մեջ հայունի արևելյան սիրավեպերը, մելոդիաներ, փոյսիներ, քարտեր:

Այսուաննային պիտու և խուստվանել, որ ոյսուրին շնու եղել այս հյուրախաղները զավաններում, երբ մարտիկ զաղափար շունեին բայ-

331. Ahmed Fehim Bey. s. 188. Հյուրախաղների ընթացքուն բատերախմբերի աշխազություն ին գունդ մինամանուն նայ, եղան կը մարտունենի լուսից: Ըստ մի գաղտնի կամ բուրգեցի կողմէ սրակության ազդեցութ վարպետություն: Մերժ Անմայ իս Անմայ ներկայ նախածուն ունի և, որ Տրավիզուն կամ կրաքարաների մասնակ ենթակարգ բատերախմբեր գունդ է տես գագի՞ պատ Այ թիւ նորամատերության ներք: (Metin And Ahmed Fehim Bey. Taith ուսումնական, 1971, N 7, s 20.)

լոնի, թեմի, դերասանի ճասին։ Եղել են շատ խոշումունք։ Շն եղել բատրոնի շեմքեր։ Ահեղ Խնձինի եկորախատերին նվիրված նույնի բաժինն առաջ է անկրոպրյամ, ու մահմայական կրոնավորների ֆանատիկ ժայռահեղ խափառանորուրյամ նկարագրություններով, որոնց ավելանում էր պետական պաշտոնյամերի ու տեղական ուստի կանուքյամ սահմանափակվածուրյունն ու կաշառակերուրյունը, զրաբննիչների ծիծաղելուրյան աստիճանի բրուրյունը³¹² Հյուրախանուրի գավառում ունեցած լուսավորական մշանակուրյունը մի անգամ և ընդգծում է հայպատ բորբերնի աշխարհագրական շրջանակների ու նշանակուրյամ ընդարձակ լինելը։

Հարկ է նշել ևս երկու համօգամանք, որոնք կապացուցեն Մ. Սնականի համարյան բանակալուրյամ տարիններին բատրոնի պահպանաման ուղղությամբ զործադրած հսկայական ջանքերը բնիկուած մինչև Օսմանյան սահմանադրուրյամ վերականգնման տարինները։ Ավելացնենք նաև թմրանոր առանձ, բորբական Վշակուրային զարգացման պապարնպում։ Մնակյանի մնծ ծառասյուրյունը։ Առաջինը զա օսմանյան հայուրակուրյամը, մասմակորասին բուրց հարենի կանանց բատրոնի միջոցով եվրոպական կենցաղին ու սովորույթներին ծանրացնելը էր։ Հյուտնի է, որ բուրց կանայք պարբերաբար Մնակյանի բատրոնի հայրաստեսան են եղին «Պատրա Մնակ»-ի ներկայացուներուն կինց հանդես էր գալիս ոչ որպես հարենի սուրենուու վիճակում, որը զարկ էր սեփական անձի ինքնազիտակցուրյունից։ Ունում նրանք տիսուու կմ ֆրամսիական սալրնների կանոնց, նույնիսկ զած խուվերի պատկանող կանանց, որոնք գոյուրյան պայրարում զի դառնուով հանդերձ, այնուամենայնիկ ասպատակուու կին և պայրարում համուն իրենց իրավունքների։ Խորց կինց, նամածայն Դորամի, Կուլած էր ծառայելու տղամարդուն, և իրավասու շեր բնուրյան կողմից տրված օրենքներից օգտվելու։ Թուրքական հարեննրում փակված կանայք բատրուու ականատես կին լինուու այմախսի տեսարանների, նոր սովորացն ծմկաչոր սեր էր աղերսուու կենոցից, իսկ վերջինս մարտուն էր, տօխպելու տղամարդուն տանցվել։ Միայն այս համօգամանը բազական էր, որպեսով հարենական կանքով սահմանափակված կինց հասկանար, որ իր բամուարելյալ ու սորիկան վիճակը, որ իրեն զին-վաճառներ-նվիրելու փառանու ի վերուստ կարգադրված երևույր ներ շին և ոչ է մարգարեական պատզամներ։ Հյուտուար բորբերն

312 Bahar Darder. Masaikay. Terci Ddi. 1966. N 172, s. 238-240

բարգմանական գրականության մեջ, ճատկավորության բուրքերին մեր կայստումներում արծարծված էին ամուսնության հետ կապված ամենաբազմազամ խնդիրներ: Կնոջն իրեւ սուկ լոռող, առանց իրավունքների, լոկ որպես «ամկողնու ընկեր» դիմունոց և կիմու առանց սիրությացներոց բացի, բարգմանիներն ու բնաւրիչները ջամում էին ներկայացնելու կնոջ անհաւասկանությունը, հոգեկան աշխարհը, հոգածմնելը, տիրու բարբերի դիմ ծառանայու ընդունակությունը, որպան հերթուրույն դիմաւրիկու կանացի ծառումը: Համում հարատորյան, շահի ու հարկադիր ամուսնություններին եականորվում էր կանաց ազատազրման գաղափարը: Այս ամենին ավելանում էր սովորելու, գարզանայու, և լրանով իսկ որոշ շափով կամքի հարգածներին դիմագրավելու կոչերը որպես կարևոր պայման կյանքում կույր գործիք լինելու համար: Այսունից բխում էր, որ պետք է սովորեն բոլորը կիմ, տղամարդ, հարսատ, աղքատ: Եվ եթ Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման տարիներին բոլոր կիմն աստիճանաբար հասարակական ասպարեզ նուալ և նուրբիայում ծայր առաջ կանաց կանաց պատճեայի խնդիրներին ուղղված շարժումը՝ այն միանգամայն կարելի է վերաբերի ճաւամբ Մարտիքոս Մնակյանի բարորնի հասուլ կանաց համար արևոտ գերեկային ներկայացումների դաստիարակչական մեծ ազդեցությամբ: Ներկայացումները նպաստում էին բուրքական կնոջ սոցիալական ու ճշակուրային մտահորիզումի ընդարձակմամբ Թատրոնի այդ կանաց համար դասում էր ելորպական բարակության հետ շփվելու լավագույն հնարավորությունը: Այն նույն էր հարեմի և համայնատես մյուս կանաց կարյալու ֆրանսիւսից առաստորն բարգմանվոր վեսերը: Հայատու բուրքերին սիրային, արկածային վեպերը տարածված էին ուղ Ստամբուլի հարեմներով ու աննու մի կնոջ բարձի տակ կարելի էր այն զտնել: Իրենք, բրուելիները, հաճախ են շնորհակալության զգացումով խոսունքանել այս մասին: Թուրք քաւերագներները, անդրադառնալով Մնակյանի գործությունները, երախտագիտությամբ են հիշատակում այս փաստը: Ի հաստատումն, նրանք թերում են ներկայացումներից վերադարձող կանաց խոսքերը, որոնք խորիսորդ էին տալիս ամենքին լինել Մնակյանի բարորներում, սպիրելու համար կանաց հետ վերաբերվելու մասը:

Մ.Մնակյանի երկրորդ կարևոր ծառայությունը դա բուրքաստումներ պատրաստելու գործն էր: Եվորպական բնօրնական ծանրություններին ծանրոր ականավոր բնմադրիչի կողմից տարիներին ընթացքում, նրա կողքին, բատերախսության միասին աշխատելով՝

կրթեցին բոլը բարերոնի առաջին դերասաններն ու ռեժիսորները:

Հակոբ Վարդովյանի բատրումում մի քանի պկսնակ բոլը դերասաններ կատարել են հիմնականու երկրորդական դերեր: 1908 թ. Օսմանյան 1876 բվականի սահմանադրության զիյականգնան նախօրդին բուրրական բատրոնը հաշվում էր արդեն մի քանի տասնյակ բոլը դերասանները, որոնցից առևէ 2-3-ը են նարախորդության մեջ ունեցել լինել Փարփառ, առևորել և վայական ռեժիսորները դրանք Սարտիրոս Մնակյանի աշակերտներն են³¹³: Նրանց բոլը իրենց դերերը սովորել են հայերեն տառերը սովորելով, քանի որ պիտաների, դերերը հայատառ բուրբերնեով են գրված եղել Նրանք ևս երախտագիտությամբ են հիշում իրենց ուսուցչին³¹⁴: Խօսքես Հակոբ Վարդովյանը, այնպես էլ Սարտիրոս Մնակյանը ևս մեծ բվու պատվիրներ տարու բոլը ենդինականներին մեծապես նպաստել է բուրրական դրամատուրգիայի զարգացմանը³¹⁵: Թուրքական բատրոնի առաջադիմ գործիչներն ը արժանվույնն են զնահարուել բոլը բատրոնի մկանում ունեցած U. Մնակյանի ծառայությունները, բոլը բատրոնի խաղացանկն ընդլայնեց ու հարստացնելու նրա մեջ ափանուր Նրա մահվան առիրով բոլը հայտնի բնադրիչ Մուհամետ Էրբուրունը գրել է: «Որչափ մեծ անշնորհակալություն կիմեր մուսալ Մնակյանին ու նրա բատերախմբի անդամներին: Ին երրյան կրակի հրաբուխը, որն այսօր վառ է պահում իմ հոգու բոցը ու նրա ներկայացումներն են»:
Նոյնիսկ շատ տարիներ անց, 1956 բվականին մի քանի բոլը նույնականներ Մնակյանի գերազմանարարին հուշարձան կանգնեցրին ու հայերն և բուրբերն լիզուններով զրկցին ենուելով «Ներսասանացին Մարտիրոս Մնակյան, որ բոլը բնին վերծունոյի և բարձրացման զիյավոր սատուր հանդիսացավ 1836-1920»³¹⁶.

313 Bahâ Duder, Mənəkəyan, Türk Dili, 1956, N 172, s. 238-240.

314 Մնակյան պատճենություն է եղած Շիշլի Հայութ Բալը (1856-1930)՝ առաջին բոլը դրամատուրգ ու բատերախմբի դերայից: Անձի բար նույնականությունը նույնական բատերախմբում, ուստի դրամատուրգական դերայից նույնականությունը նույնական է առաջին դրամատուրգությունը Այս դաշտի մասունքն առաջին դրամատուրգությունը է առաջին դրամատուրգությունը:

315 Ahmet Fehim Beyin İstiradesi, 2n, 1977, s. 3.

316 Bahâ Duder, Mənəkəyan, Türk Dili, 1956, N 172, s. 238-240.

317 Գ. Ալիբայևի, Որդիազ, Ե., 1975, h. 4, թ. 96.

Մեկ օրինակը բավական է ցույց տալու համար այս ասպարեզով Միակայանի ծառայության նկատմամբ բուրք գրողների ունեցած նրախտագիտական զգացունը՝ Ներքը պատճել է ականավոր հայ գրող և հրայարակախոս Արշակ Շոպանյանը։ Բուրք գրող Թահինի Նահիդը եկչելով Միակյանին, խորին նրախտագիտությամբ է անորոշագրձել, որ «Եթե չիններ Միակյանի, ապա ո՞վ կրեմացներ իմ գործերը»։ Թ.Նահիդը եկչել է, որ ինչպես իր պրեմիերայի օրը հաճրութել այդ նարդու ձևոցը, որն այդպիսի բարձր աստիճանի է հասցրել բուրք բառուն»²¹⁸։ Մ.Միակյանի նկատմամբ բուրք բառունի ենու կապված ճարդելանց երախտագիտության զգացուներից է համովանանուն մեծ դերասամի նկատմամբ խորն ակնածանքը, արտահայտված բուրք ատելդագործող մտավորականության կողմից 1912 թվականին, Միակյանի հորելյանի օրերին։ Այս հորելյանը փաստորեն վերածվել է համաժողովրդական ջրերի։ «Վարիետե» բարորենու բանախոսներից մեկն իր շնորհավորական խոսքում ասել է «Եթե ֆրամահացմերին ունեն Սունե-Սյուլի»²¹⁹, ապա բուրքին ունեն Միակյան»²²⁰։

Մենք մինչ այժմ խոսեցինք ֆրամահացմերի կատարված բարգմանությունների մասին, սակայն Միակյանը հայաստան բուրքերին է բարգման մասն հայելքնեցից թուրք բանախոսների մոտ հիշատակության ենք գտնում այն մասին, որ Միակյանը զանկացել է բնադրության Գրիգորյանի «Խեցից պատուհասը»²²¹։ Հայունի է, որ 1880ր. Թիֆլիսում Միակյանը մած հաջուկությամբ խաղացել է Ֆամուսովի դերը։ Անմայն հավամականությամբ նա ամեն կերպ գտնել է իրականացնել այդ պիեսի բնականացունքը նաև բուրքերն։ 1883ր. բուրք պատմարան, Երիտրուրական շարժման ակտիվ մասնակից Սիհենը Մորավացունությունում «Վարդապանց», ոռուերենից բուրքերին է բարգմանել ։ Գրիգորյանովի «Խեցից պատուհասը» Հացողվին է Միակյանին այն բնադր-

²¹⁸ Պ.Մանկայան, Արդարք, Ե., 1975, հ.9, էջ 87.

Մի այլ բուրք գրող Աննե Նորդի կարտազում իրեն առնեցածքը ունենալու հետ (-Հայուն և -Հարու ու կանուց-) առյօն տպացնել ցախուսականէ, քայլուտազնությամբ եղանակ է, որ հայ ճանուց պարունակությունը պարզ բարեկարգամ ընթափությամ ենթանութը, և որ ճանապարհ է պատճենում երկրությունից ստուծն է պահպան։ (Այս մասին առեւ «Ազգական» թուրք, Կ.Պոլիս, 1915, 11/24 հայութեանը), Ն.384)։

²¹⁹ Օսման Սուլյա (Mousa Sallı, 1841-1916) Ֆրանչեզամ սպազմի բարորդի պիեսացը

²²⁰ Կ. Մինասյան, Արդարք, Ե., 1975, հ.9, էջ 86.

²²¹ Գործառքական Ա. Ռուքի ու հոօմօն օսմանյան գրականության մասին, Մ.1961, թ. 2, էջ 393.

²²² Յնչպէս նաև Գ.Մանկայան, Արդարք, Ե., 1975, հ.9, էջ 377.

յել չգիտնք: Համիլյան բնակալուրյան տարիներին նման պիտի թմացուրյան հնարակուրյանը հավատ չի ներշնչում: Հետազայտմ երիւրուրքերի 1908թ. հեղափոխությանը հաջործած տարիներին այս երկի թմ բարձրանալու մասին որևէ տեղեկություն բռնը բարորդի պատմարանների մոտ չհն հանդիպում: Ամենայն հավանականությամբ այս պիտօք բուրքերենից հայտառա բուրքերենի վերածված պիտի լիներ, եթե այն նախառնելով էր Մենակյանի կամ նույն այլ բառերանը կողմից թմադրվելու համար.³²²

1912 բվականին Օսմանյան բատրոնի ղեկավար դարձավ Թիմրա-Եֆանին:

Հայուստառ բուրքերեն պիտաներ տաեղծվել են նաև Արշակ Պենկյանի սպահեատային խմբի համար, որը Կ.Պոլոսում գործել է 1910-1923 բվականներին: Այս բատերախումբը, Հակոբ Վարդովյանի բատրոնի նման, իր ներկայացումները տվել է հայերեն և բուրքերեն լեզուներով: Թուրք բատերազներ Բուրիան Արփառը գրում է, որ « այս բուրքական երաժշտուական բաւրունի » հնատիրներն են նույն Սերուբք Պենկյանը (1835-1900) և Տիգրան Չուխանյանը (1840-1898): Ս.Պենկյանն իր վոկալ-դիրասանական վարսեառորյան շնորհիք և կոմպոզիտոր Տիգրան Չուխանյանը առաջին կամ ու կազմակերպել դարձրին 19-րդ դարի վերջին քառորդին կազմակերպել մամանակավոր բաւրեախմբեր և Օսմանյան կայսրուրյան նկատ տարածում հաղորդակից դարձնել ժողովուրդներին « երաժշտական բաւրուն » երևույթին³²³: Արշակ Պենկյանը Վարդովյանի կամ Մենակյանի շափ գարգացած չի նույն Այսուամենայնիվ « Լահրան Փափազյանն իր հոգեբան վկայում ւ որ նա օպերետային ժամբի Փայրում ներկայացուցիչ էր »³²⁴: 1908թ. Օսմանյան սահմանադրուրյան վերականգնություն հետո համեմատարար ազատ ժամանակաշրջանում և ետպատերազեյան տարիներին Օպերետային բատերախումբը իր խաղացանկում մեծ տեղ է հատկացրել արևմտաեվրոպական օպերեններին, որոնք թե՛ բարերացել դեռևս 19-րդ դարի 70-ական թվականներին: Դրանք թե՛ Օֆենբախի, Լե Աորի, Կալմանի օպերետները Ամենամեծ հաջողուրյունն այն տարիներին բաժին է օպերետները:

³²² Bala Dörder. Manakyan. Türk Dil. 1966, N 172, s. 172-176

³²³ Burton Arfai. Mleika Türk Tiyatrosu. Türk Dil. 1966, N 178, s. 685

³²⁴ Փափազյան Վահեն. Արցոյ պատրա, Ե. 1959, լ. 148.

թեկի Տ. Շուխանյանի «Լերիքիմի Հորչը աղա»-ին և «Արքի խարդախության»-ը: Դրանց ժողովրդականությունն այնքան մեծ է եղի, որ Շուխանյանին տրվել է «բորբական Օֆիսրախ» անունը:³²⁵ Մերությ Պենիլյանն իր 10-ամյա գործունեության շրջանում հաճախ է պատվիրել արև մտահվորական օսկերեւմների, ոյլեիների և երաժշտական կատակերգությունների բարգմանուրյուններ: Նա վրբեւտուններ է պատվիրել բուրք հեղինակներին և նրամիշտներին: որոնք այս շրջանում արդեն որոշակի թիվ երես կազմում: Այս բարգմանուրյունների մեջ հաճողաբար են նաև աղապատացիաներ, տեղայնացուններ համապատասխանեցված Արևելքի կյանքին: Այսպիսի փոխադրությունների թվում է նոյն «Հոգա Նասրեղիմ»: Դժվար է զիսի ընկերներ, որ այդ վերնազրի տակ բարնված է Գորդոնիի «Ինձ Գրեգորիոն», որը 19-րդ դարի կեսերին բնադրվել էր հայերն, բորբերին լազունքով: Մեզ հայտնի չի փոխադրության հեղինակը՝ տակայն տեղայնացուն այնպիսի վարպետուրյանը է արվել, որ մյուս թեմայուրյուններից ավելի հաճախ է ներկայացվել: Այս կարգի սարսատացված օսկերեւմների և կատակերգությունների թվում կարելի է եիշել «Գիշակոյ խոհարար Թուում աղա», «Պապա Հիմներ» ներկայացունները, որոնց հիմքում, ինարկե, նվորական պիտիսներ են եղի: Այսուհանդեռք դժվար է գտնել իսկական առյուրը:³²⁶ Նոյնը կարելի է ասել «Սենի Շերիքի», «Ո՞չ է մնացած ալիսի խելքը» և այլ վույշիների մասին:³²⁷ Եվրոպական վերնազրերը պահպանել են «Կրարեւուռա»ն, «Մաղմազի Նիսուուշ»-ը: Առաջինը Միակյանի խաղացանեից էր մնացել իսկ երկրորդը բարգմանվել էր ավելի ուշ:

Մենք մամրանասնորին ենք կանգ առնու հայատառ բորբերին բարգմանուրյունների վրա, որովհետև այս բարգմանուրյունների

³²⁵ Տե՛ս Բայե Բարոն: Diction des Costumes. Vol. et seqq. №. 1977 p. 12.

³²⁶ Արարտացուններ և տեղայնացուններ նկատմամբ բնականոր բայց բարեզն, ենք նորություն է յարկագույն և Այն իր պատմաւորյանը է գտնի նույն պարզությունը բազմաթիվ վեճու նույնացնելու և ներգումն ու անցյալու հերթին մականակ կրթութեանին զնութեանին պահանջմանը և գերեզմանի գովածությունը: Այս դեպքեւում պահի բայց արյուրը գույք բարեւույն կժխաւուրյանը լի ներկայացնել:

³²⁷ «Հայկակի և Գալիք»: 1 պատրի բարեկարգություն (1902), «Դի տված պի զիմք»: Երկու ուշ, մեկ ուշ ամպը 2 գործունեություն եղանակ (1902, 1925): Կ. Պողոս «Արևագարան» ուրի և՛ անեւ Ֆրան Փափազյանի, Երևան, Արևու կան բարեւորյանը և արարդ զաքեսը և «Արշի Մահ Ծամ»: 4 գործունեություն օսմանց: «Ազգաւորյան ամսաթորթը օք և հայություն» (թ. Պողոս, 1887, 34 էջ) «Վահանի «Հայկ» բարք ապարանուն մի բարի պահանջ և երանականին, այս բայց»: Մասնից 212

շնորհիվ են ավելի բան 50 տարիներ Թուրքիայի քնակչության ամենատարբեր, բրախոս և բուրքերներն տիրապետող խավերը հաղորդակցվել քատերական ճշակույթի եւստ Խնչած ասվել է, հայատա բուրքերն բոլոր պիհաները օգտագործվել են Սրաստոն Հերիմյանի «Արևելյան քատրոնի», Հակոբ Վարդովյանի, Մարտիրոս Մնակյանի, Թովմաս Ֆանուանյանի, Անրովի Պինկյանի քատերախմբերի ոչ միայն եայ դերասան-դերասանութիւնների կողմից, այլև բուրք դերասանների կողմից, որոնց միջոցով երանք շփվել բայց եւս և բժնական գործունեություն ծավալել: Բոլոր այս դերասաններն իրենց դերերը սովորել են հայատա բուրքերնեուվ: Հայեական այրութենող հանդիսացել է ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները Թուրքիայում գործող բոլոր քատերախմբերի աշխատանքը պայմանավորող անփոխարիմնելի, անբակտերի գործիքը, իսկ հայատա բուրքերները քատրոնի աշխատանքային թեզուն:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից ենոտ բուրքական թեմանարրակները «ազատվեցին» շատ եայ դերասաններից: Այս պայմաններում բորբական քատրոնների դեկավարները ջղաձգորեն փորձել են վերածել բաւորոնի խաղացանելը: Արդին հայատա բուրքերների բարզմանված պիհանները պարապտացվել են, փոփլավել են հերոսների անունները, սյուժեային դեսպերի վայրերը, այն աստիճանի և ձևափոխել կենցաղը, միջավայրը, սրպեակի մերշնչվի հանդիսատեսին, թե բուրքական պիհեն են ներկայացվածը: Հայերի հանդիսատեսին, թե բուրքական պիհեն այն աստիճանի եր համել, նկատմամբ քնամական վերաբերութեան այն աստիճանի եր համել, որ բուրք քատրոնին մած ծառայություններ մատուցած Մարտիրոս Մնակյանին ազատում են Ստամբուլի քաղաքային քատրոնի դրամատիկական քամին ու բժմայիրէի պաշտոնից և բոշակի ուղարկում: Աներեր էին մնացել միայն քատերախմբի պիհմաղոննա Էլիզ Պիհնեմինյանի (Էլիզ Գովանի) դիրքերը: Ազգայնական Էլիզ Պիհնեմինյանի արյունը համդիսացավ նաև քատրոնի թեզուն փոխելը:

«Քորամանկության հայեր կազմը» (1895), Տիգրա Փագառականը «Անոթիածության փարձացությունը» պարեց զանգը (1895), Անյի «Նախոններ ամուսին» (1895, 1898), Վայը՝ «Անի Աղոյ նարաւակը» (1895), «Թագլանաւ վարաւացը», «Անցին» (1918), Անյի՝ «Անի Աղոյ նարաւակը» (1908), Կանյելում լոյս է տան Վրամես առանձնատիպ՝ «Հայեի» թիրը N 48-ը) 1908ը Կանյելում լոյս է տան Վրամես թագուցաք (նորանշ և տպացն Թեփալ շերտ պատճեն): Ապրան Խոհեմ Բ. Կած Պատճենաք (նորանշ և տպացն Թեփալ շերտ պատճեն): Ապրան Խոհեմ Բ. Կած Պատճենաք (նորանշ և տպացն Թեփալ շերտ պատճեն): 5 պատճեն բաղկացած «ուղարկած-գօտեթ բաներություն»:

Հանի որ Թուրքիայի պետական լեզու թուրքերն էր, ուստի տառերն էլ օմանիներ պիտի լինեին: Առաջին համաշխարհային պատետազմի տարիներին հայատու թուրքերնը որպես բատրոնի գործնական լնող՝ պաշտոնապես արգելվեց:

Երիտրուրքերի կատակարուրյունը «Թուրքական բատրոնի հայերի խնամակատրյունից ազատելու» սկզբունքային խիստ ուժի ընտրեց Թատերախմբերուն ննացել էին մի քանի հայ դերասան-դերասանուհիներ, հիճնականուն հետևեցի համար դերուսուցմանը՝ դերաբաշխմանը: Թատրոնի լնողն դարձել էր օմանիներն:

Թուրք կինը դեռ չէր պատի թմբ, ուստի այդ տեղին ազգու էր և հայ դերասանուհիներին հնարավորություն ցնձնունգեց շարունակելու պրաղեցնել այս՝ ժամանակավորապես: Նույնիսկ հասուն դասրմբացներ կազմակերպվեցին հայ դերասանուհիների համար, որպեսզի օմանիներն սովորեին, տիրապեսին օսմանիներին ճիշճ հնչողությանը: Ունչիկ Ահմեդն այս առիրզ զրու է, որ «հայ դերասանուհիներն անցնելով թուրքերն զրել-կարդալու դասրմբացները, ընտրյուն էին հանձնում և վկայագրեին սուանում»³²⁸:

Հայերի ու թուրքերի հարաբերությունների միջև այնպիսի վիճ էր առաջացել, որ թուրքերի կողմից հայերն տառերն օգտագործելու մասին խոս անգամ լինել էր կարող:

1918 թվականին կազմակերպված «Կ. Պոլսի հայ դրամատիկ» թատրոնն ուներ ցննդմկան ազգային նկարագիր և ներկայացունենքը տրվում էին միայն հայերն լինելով: Թատերախմունքը փորձում էր մի քիչ ընդարձակել իր գործունեությունը և օպերետների կողքին իր խայդացանել և նորուու դրամաներ, այդ բայում «Քամելիազարդ տիկինը», «Էսրեր», «Հունիիր», «Կարմիր քանի» և այլ գործեր: Սրանք նիմնականուն հայատու թուրքերն պիտին էին, որ զայս էին դեռևս Մարտիրոս Անակյանի Գոտորի ժամանակներից:

Հանրապետության հաստատումից հետո, երբ Մաւասաֆա Շնամայի անմիջական կարգադրությամբ ստեղծվեց թուրքական ազգային թատրոն, այժման թուրք կինը և համարձակվեց ուրց դնել թմբ: Հայ դերասան-դերասանուհիներն իրենց զործընկերուհիներին էին փոխանցում դերասանական իրենց վորքը որ ամրարել էին նախորդ 50 տարիների թթացքուն: Այնուամենանիւ ֆրանսերենից, անգլերենից

328 Առնահամբ Ռ. Թուրքական արքուրթեր թագավոր բարերանի պարունակ գրքու համեմ գլուխ առնելու մասին: Եւ. ՀՀ ՀՀ Հայան. 1983, թ. 10.

հայատառ բուրքերնի բարզմանված պիտիները չեն մոռացվել Նրանք դեռ երկար տասնամյակներ օգտագործվել են հայկական բատերախմբերի կողմից և այս գործառքայիշտերում կազմակերպված բատերախմբերի գործունեության ու արանձին ներկայացումների ժամանակը՝ Դա նոյն է Եղիպատում, Սիրիայում, Լիբանանում, Ֆրանսիայում, անգամ հետավոր Անդրիկայում, եղանակություններ են կազմակերպվում բրրախոս հայ գաղրականների համար։ Այդ ներկայացումները հաճախենք և՛ նաև բուրքերն իմացող այսպիսի հանդիսականներ։

***

Օսմանյան կայսրաբյունում բատրոնի ծագումն ու զարգացումը կապված է ազգային փորբամանությունների հույների, իրեաների, հայերի հետ։

Նրանք են կառուցել բատրոնի շնորհը, կազմակերպել բատերախմբ ներկայացումներ, իդուրախաղների երամիկը դրամատիկական և օպերային արտասահմանյան խեցեր Թուրք ուսումնասիրուների վկայությամբ սակայն, բորբական բատրոնի և դրամատորգիայի ծևավերումն ու զարգացումը կապված է եղել միջնաշրջան հայ բատրոնների գործունեության հետ։ Մյայն հայկական բատրոններն են, ի տարրերություն մնացածների, իրենց խալազաններու ունեցել բուրքերն ինքով ներկայացումները Թուրքական բատրոնի սկզբանավորումը, նրա պատությունն ու բորբական դրամատորգիայի ձևափորումը ամենի ընթացքում 50 տարիներ եղել են Մրապիոն Հերիճյանի «Արևելյան բատրոն», Հակոբ Վարդյովյանի «Օսմանյան բատրոնի», Մարտիրոս Մնակյանի «Օսմանյան դրամատիկի», Թովման Զատարյանյանի, Սերովի «Անելյանի պրոֆեսիոնալ բատոներախմբերի բորբերն սերկայացումները հայկական բատրոննա»։

1877-1878 թվականների տաս-բուրբական պատերազմից հետո մինչև 1908 թվականն ըստիուայ, հայերին ներկայացումների արգելված են եղել։ Մոր հաշվումներով հայկական բատերախմբերի կողմը բուրքերն սերկայացումների թիվը հասնում է 500-ի։ Մրանք իրենցին ներկայացումն են դրամական դրամատորգիայի նմուշներ, նվազական թվուներից կառավագան բարզմանություններ, փոխարքություններ, արեւելյան տիպի տեղայնացումներ, հայ և բորք հեղինակների հերթուրուն առենձագործություններ, ինչպես նաև համատեղ գրած պիտիներ։

Ինչպիս համոզվեցինք, բատրուռում աշխատանքային լիգում համընացել է հայառաջ բուրքերինց, ամելախ ենթինակի կամ բարօնանչի ազգային պատկանելուրյունից: Թատրոնի այս առանձնահատուկ կողմը մինչև 1912 թվականը բուրքական նշանակարյուն առանձնակի բարդուրյունների և հակագործուրյունների յի հանդիպել: Այս շրջանի բուրքական կյանքում հայառաջ բուրքերնց բոլորին հասու և հասկանայի հաղորդակցության միջոց է եղել:

Հայկական բատերախմբների բուրքերն ներկայացնենք ինչ որ շափով պայմանավորված են եղել բոլոր հեղինակների հետ համագործակցությամբ: Այս անոնքների բարեկան ժամանուրյան բոլոր դեմքերին՝ Նախը Շնալ, Աննել Միջիա, Շամսերյին Սամի, Երովդիյա Թեֆիկ, Արք Թեյ, Մինել Ոնիքար, Անջահազար Մահմետ Էրրիմ, Հասան Վահիդ, Աննել Վեհիկ Փաշա, Յուսուֆ Ջյամի Փաշա, Շարիդ Բեղրերին Փաշա, Հասան Բեղրերին Փաշա, Որդիար թեյ, Մուալիմ Նազի, Աննել Նեշիր, Այլ Հայրար, Հասան Բեղրերին, Սամաւրըլ Մահմետ, Աննել Ուշիդ Արդյունակ Համիդ, Համիդ Թեյ, Մուստաֆա Ուշիդ, Այլ Թեյ, Մուստաֆա Լ.Ֆ. Արդյունամիդ Զիարրին (Զիյա Փաշան) Սամի Փաշազայի Մեզայի, Աննել Ազիզ, Մինել Մուրադ: Նրանցից շատերն իրենց հետազոտում նվիրեցին գրականուրյանը, շնորհիվ այն հաճախանքի, որ իրենց ժամանակին Հակոբ Վարդովյանի, Սարտիրոս Մանկյանի, Թովեսս Յանովյանի և հայ Բատրոնի մյուս դերասանապետների կողմից ներքաշվել էին գրականուրյան, նաև ամսավորապես դրամատորգիայի աստվածեա, բատրոնի հայող միջավայր՝ որպիս ենթինակներ և բարգանիչներ: Բացի Այսուհետ Վարծառություն ունենալու կարևոր խրանի, բատրոնը դիպի իրեն է ճգնի և նրանով, որ հնարավոր է դարձել բատրոնի, թեմի միջնորդ բարոզել բոլոր առաջային նույնուրականուրյանը հոգող բազմաթիվ նվիրական գաղափարներ: Այն է լուսավորական շարժման, ազգային ինքնազիտակցության գարգանան, կանանց ազատազրման, բոլոր նոր լեզվի ու գրականուրյան ձևավորման և այլ գաղափարներ ու ծրագրեր:

Թուրքական բատրոնի ու գրականուրյան պատմության համար առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնեն 30-ի հասնող ինքնուրույն երկերն ու մոտ 60 անուն բարգանուրյունները, որոնք կատարարնել են բոլոր գրականուրյան դասականների կողմից հայ բատերախմբների հետ համագործակցության արդյունքում: Ուստի բուրքական նոր գրականուրյան, մասնավորապես դրամատորգիայի

իրական ուստմնասիրությունը հնարավոր է միմիայն բատրոնի գործունեությամ հետ նյա համատեղ ուստմնասիրությունը։ Այն բոլոր կուս խոսափել նույրի շուրջ միակօդմանի, անտրամարամական նօրակացորդուններ և արժեվորումներ կատարելուց։

Հայատառ բուրքերն այնուների մեջ մեծ թիվ են կազմու իրենց ժամանակին եվրոպական քննահարրակներուն հայտնի և Ծովողդրականություն վայելած գրական հայտնի ստեղծագործություններ։ Նոյն շարրում են որոշակի գեղարվեստական և գաղափարական արժեք ունեցող գործեր, բազմարիվ դասական պիեսներ, որոնք վերցվել են Թուրքիա կյուրախաղերով հանդես նկած քրանչական խորական բատկրախմբերի և օպերային խմբերի խաղացանելից։ Այս խաղացանելի ամբակտելի նաև նմ կազմել մեղողյամները քարտերը, երաժշտական ներկայացումները, օպերետները նաև հազորոր տպար հանար համբիսականների լայն շրջանակների ճաշակին։ Թարգմանությունները, պիեսի վերածնը, Գոյխադրությունները, տեղայնացումները կատարվել են ինչպես պրոֆեսիոնալ բարգմանների, այնպիս էլ ուժուորների, դիրասամների, բատրոնի գործիչների կողմից։

Սամովի էջերում բարձրացվել են հասարակական և ծակուրային հեշտություն ունեցող լորջ խնդիրներ՝ կապված բատրոնի և դրամատուրգիական հարցերի հետ։ Թատերապետական բնույթի երաժարակումներից բացի, ժամանակի մամուլու պարբերաբար լայնորեն բնարկման առարկա և դարձել բատրումներուն քեմադրված յուրաքանչյուր պիես, յուրաքանչյուր ներկայացում։ Թատրոնի պատության համար այս հոդվածները ու բնարկումները մեծագույն հետարքություն են ներկայացնում, քանզի դրանց օգնությամբ կարելի է վերականգնել, համականակ և զանազան հանդիսականների տարրեր խալիոյի վերաբերմունքն ու զնահատականը նրանց նկատմամբ։ Այս հոդվածները բոլոր ան տալիս ուղ խորությամբ բարունելու ժողովրդի սկզբունքին մոտեցումը հասարակական բարյարական տարրեր խնդիրների, լուսավորական, ծակուրային շարժման նկատմամբ։

Թուրք բատրոնի հայտնի պատմամքան Մերին Անդն իր արժեքագոր ուստմնափորթյան համար առասործն օգտվել է Ժամանակի Քուրքական, Քրանչական, անզիյական, եղուական մամուլց, ինչպիսիք են նույն Ստամբուլում կրատարակվելու «Բասիրեր», «Թերջուման-Շարիքար», «Ռուզման-Շարիք-Շավաշիս», «Վարրը», «Թարից», «Հայալ», «Խոժեն», «Հաղիկա», «Շաքը» «Երրեր», «Թասլիիր Եփրեմը», «Թերաքքը», «Օսմանլը», «Լա բուրքի», «Թեղումանց Անքարը»։

վայ», «Լեանո Հերալդ», «Ժուրնալ որ Կոստանտինոպոլ» պարբերականները, որոնք հաճախ են բարերանի ենտ կապված հարցերում բանավիճել եայիցին և հայատառ բոլորին պարբերականների են՝³²⁹. Չատ հարցերում նրանց տեսակետները չեն համցնել և առիր տվել թերթի էջերում եղբան սուր պայյրար փարելուն:

Թմականարար զերտիշյալներից ավելի ժողովրդականության են վայնել հայատառ բոլորին թերթիր ու հանդեսները, նաև՝ բոլորին համկանայի լինելու պատճառով։ Այս բոլոր պարբերականները հիմնականում անդրադարձել են բատերական կյանքին, իսկ հայկական մասնության այն ամենօրյա հրապարակման մյուր է համդիսացել, որի տարագրվել են քերքերի «Խամսերական կյանք» խորագիրի ներու ապացույց այն բանի, որ բատրոնը վաղուց մաս էր կազմել ժողովրդի կենցաղի, մտել ընտանիքներից ու պալատներից ներս։ Այն գուգակցվել է բատերական գործերի հրատարակություններով և ջարդկանց մոնիկարդակության այդ հեղինակի մասցած գործերը ևս։ Այս համգամանը մի քիչ ավելի է նայատել, որ հայատառ բոլորին զեղարկվածական գրականությունը ավելի մեծ ժողովրդականության վայելի։ Իսկ այն համգամանը, որ բատրոնի հետ կապված մոտ հարյուրավոր մեծ ու փոքր հայատառ բոլորներն ստեղծագործություններից միայն մի փոքր մասն է տպագրվել, իսկ մնացածը ձեռագիր վիճակում են մնացել ու ձեռցից ձեռց, բարորունից-բատրոն փոխանցվել բոլորնին էլ ին նևեմացնում նրանց կատարած հասարակական, մշակութային, լուսավորական դերի անառարկելի մեծ ավանդը։

³²⁹ Ուրիշ Անդը բաժնեցներն օգտագործել է նաև նաև և նայատեռ բոլորին պարբերական մասնություն բայ բատերականության գրականությունը և մասնավորապես Գատիկ Ստեփանական արևմտահայ բատրոնն նշյալներ նշանաւոր մնացելունց։

ՍԱՄ ՇՈՐԵՐՈՒԴ

Հայաստան բուրքերին գրահրատարակչության անկումը (20-րդ դար)

Գլուխ Ա.

Հայաստան բուրքերին հրատարակությունների ընդհանուր բարեկարգության ամենամեծ պատճենները

20-րդ դարի հայաստան բուրքերին գրականությունը մեծապես տարրելի է. մոռքիայում 19-րդ դարում զօյուրյուն ունեցած գրականությունից: Այս շրջանը կարևորվում է նրանով, որ գաղափարական տեսակետից և բովանդակական առողություն ևս կորականապես այլ է, քան նախորդ հարյուրամյակի հայաստան բուրքերին գրականությունը: Այս տարրերությունն ավելի ակնհայտ է դառնում նանական բարգմանական գեղարվեստական գրականության ուսումնասիրման արդյունքում:

Առաջին առանձնահատկությունը, որ ոշադրություն է գրավում՝ ելլուստական վեսպի խապատ բացակայությունն է: «Դատճանները» հիմնականում երկուան են:

Նախ և առաջ, բրախոս հայերի նոր սերունդը շնորհվ նախորդ տասնամյակներում հայկական տարրեր դպրոցների գոյուրյան, այնքան էր տիրապետում մայրենի լեզվին, որ հայաստան բուրքերին զականության սույն անհրաժեշտությունն այլևս չկար: Արդյունքում կրնատվեց հայաստան բուրքերին մամուլի բժարանակը: Այսպես օրինակ, մեծ մասապայականություն վայելող «Մանզուրի Եֆքար» օրաթերթը դարասկզբին արդեն հայպիսու էր գարձել: Հայաստան բուրքերինը դարասկպատճեն մի քանի պարբերականներ կասեցրել էին հայաստան բուրքերին թերթնային վեսպի: Խրատարակության սովորույթը: Այնից 1908 թվականը բաղադրական նկատություններով, իսկ այ-

նուինսկ՝ բորբերին ընթացողմերի քվարանակի նվազման պատճառով «Շերխովի Չարջի»-ն (Կ.Պոլիս, 1885-1913 և 1919-1921թ) և Ծիրանի այ հայտառա բորբերնով հրատարակվող պարբերականներ սկսեցին իրենց էջբուռ հայերեն վեպ-թերթուններ հրատարակել:

Երկրորդ առանձնահատկորդունը՝ ընորոշ այս տարիներին, աշխատիկ բովանդակության տեսի տակն է կրոնա-քարոյախոսական թեմատիկային, նմանվելով հայատառ բորբերն տպագիր գրականության սկզբանվորման շրջանին, 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին: Տարբերությունը կայանում էր լոկ ծրանում, որ նրա ծևափորման առաջին շրջանում տիրող գաղափարախոսություն էր կարուիկական քարուցությունը Տիրխոսի, Վիննիայի, մասամբ նաև Վիննիովիկի Մշտարյան հայերենի միարանություն-կենտրոններով, ապա 20-րդ դարի առաջին քառորդում կարուիկական դավանարանական գրականությունը փոխարինվել էր նիմոնականում ամերիկան միսիոներների կողմից տպագրված հայատառ բորբերն կրոնական հրատարակություններով: «Աստվածաշնչի տարածման» ամերիկյան ավետարանականների ժմուրցունը բռն գործունեություն էր ծավալի Թորքիայում, մասնակիորապես քրիստոնյա ժողովություններից հայերի շրջանում, դեռևս 19-րդ դարի կեսերից և առաջործն Աստվածաշնչեր, Ավետարաններ էր տպագրուու ոչ միայն հայատառ բորբերն, այլև հայտառ քրիստոն նկատի ունենալով կայսրության եղի բնակչությանը³³⁰:

Աստվածաշնչերի, Ավետարանների հրատարակությանը զուգահեռ նկատի թիվ են կազմել անգերենից քարզմանկան աստվածարանական գործերի տպագրությունները:

330 Դաշտերին հայուսա յրդիքնու և Դարմա, Պայմաններ տպագրութ ապացունե Աստվածառու, Մարքու, Սուրբու, Սովուն, Հավանական Ավետարաններ (1919): 1857, 1861, 1872, 1891 և այլ տարբերին Կ. Պոլիս Մատնենիության, Պայմաններ տպագրութ տպագրութ այլ բարեն ու լուր բառացքից, բառաւնելու, բառունենական կյանքի վերաբերու գործը Բրելին արքանություն և այ լուր բառացքիր հետապն էր Արքուն Թրամանման «Աստվածա քրքանի և Թուրք»: Օգնական կուրուպունու հայուսա յրդիքն տպագր հրատարակությունների նույն ու Պայման հրատարակություն «Երևան և Տոլիս» հիմնական հանրագուստանական առաջորդն, որ պարերար հոգիանար և նվազան կրպարքան տաքր տուլակությունից բռնըր թիվու, առայս տաքր այլութեանու տունիւն գոյականության և այ թիվ նու հայուսա բարենին պահանջարանի Շ. Տանի և Տոլիս, 1988, N 54, s. 59-63 - 1988, N 55, s. 58-63. Խայուսա բարենին մասին և հայուսա յրդիքների շարքու K. Rassokouys, "Ermeni Harefi Türkçe yüzlü əslilikler, -Tarih ve Toplum", 1985, cədv, N 25, s. 52-54; K. Rassokouys, "Ermeni Alfabeçisi Türkçe", "Tarih ve Toplum", 1984, 3azirə, N 4, s. 4; Prof. Talaat Tekin, "Ermeni Alfabeçisi Türkçe", "Tarih ve Toplum", 1984, həzirə, N 4, s. 6-9).

Լուս են տեսել Կապիմի (1509-1564) «Համառոտ քրիստոնեական վարդապետությունը» (1924թ.), Թումաս Հովհանի «Սոսք Գիրքն ասոծ» բառն է» (1912թ.) գրքունքը, Զոհ Մազնիշի «Հավատով լեցուն կյանք»-ը (1907թ.), զերմաններմից բարգմանված Ծուայքեղերի «Աստծո զառան ճանապարհ» (1914թ.): Որոշ գրքեր անանոն են տպագրվել, մյուսների վրա նշված են ամերիկյան ամեստարամական-բարոնիչների ամուսները, որոնցից ամենաբղուժն ների է Զոհ Կ. Մեր Գրեգոր Վերջիմիս 4-5 գրքերը դարձակացրին բարգմանվել են հայաստան բուրբեն և տպագրվել: Լուս են տեսել գրքեր, որոնց հեղինակների մասին պատոր մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Այս հեղինակներից եմ Գ. Գրիմ, Հովհան Թելյոր, Շմիգլի Ֆեյրենս, Քոլլեր Ս., Թիրզու Թիմորի, Զոհ Մարին, Սրբ Սիմեոն և որիշներ: Այս իրատարակությունների բարգմանիշներն են ների Սրբուհի Զաքարյանը, Նկուսն Կյատօվիմյանը, Մ. Փափազյանը, Պ. Թահմանյանը, Ա. Հարուբյանը և որիշներ: Հաճախ չի նշվել ոչ բարգմանիշը և ոչ է ո՞ր իզվից բարգմանված լինելը: Երբեմն այս հեղինակների ու կրանց գործունուրյան մասին տեղեկություններ ենք գտնում Ժամամակի հայերին ու հայաստան բուրբերն պարբերականներում, սկսութանայ իրատարակություններում, որոնք տպագրվել են հայրենակցական միուրյունների ու առամձին հեղինակների կողմից և մվիրված են Արևմտյան Հայաստանի տարրեր զավաններին ու առամձին բնակչափայերին³³¹: Պարբերականնորեն իրատարակվել են հայաստան բուրբերնուկ Ստամբուլի Բայր-Հաուզ բողոքական եկեղեցու «Էմանուել» բուշյուր:

Տպագրվող գրքերի, մասնավորապես բարգմանությունների մեջ պատում են իշխող դաշնայ ամսվերենից կատարված բարգմանությունները ճախկինում ֆրանսիսնից կատարված բարգմանությունների փոխարին: Օրոշակի թիվ են կազմում ասովածաշնչական թեմաների գեղարվեստական մշակումները:

331 Թեղեկի «Ամենա տարօնություն»: 1926 թ. պարզրության 735: տեղեկություն մօք Խոհանուշյան ուժոյն կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Կուրուկ այս թիմանցիւյան ուժոյն կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Կուրուկ այս թիմանցիւյան 3 տարի հատակի և Մայուսի կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Այս թիմանցիւյան ուժոյն կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Կուրուկ այս թիմանցիւյան 3 տարի հատակի և Մայուսի կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Այս թիմանցիւյան 3 տարի հատակի և Մայուսի կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Այս թիմանցիւյան 3 տարի հատակի և Մայուսի կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Այս թիմանցիւյան 3 տարի հատակի և Մայուսի կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Այս թիմանցիւյան 3 տարի հատակի և Մայուսի կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Այս թիմանցիւյան 3 տարի հատակի և Մայուսի կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Այս թիմանցիւյան 3 տարի հատակի և Մայուսի կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան: Այս թիմանցիւյան 3 տարի հատակի և Մայուսի կրթամբ Եւստան Կունին Շառուած նախան:

Եթե 19-րդ դարի կնուտիյն ֆրամսիական թօրքոնային գրականության ուժեղ ազդեցուրյանը Կ.Պոլատը և Զմյուռնիայում բարգմանիչների մի ամրուղ համատեղորյում ասպարեզ իջավ, ապա 20-րդ դարի առաջին կեսին հանդիս են զայխու տասից ավելի անգլիական բարգմանիշները: Հայաստան բուրքներն զրոքի վրա հիշատակված բարգմանիշներից են Մ.Պահարյանը, Օ.Պոյաճյանը, Վ.Թահմիջյանը, Մ.Փափազյանն ու ուրիշներ: 1901-1914քք նրանք հիմնականում բարգմանին են բարոյախոսական զրույշները, աստվածաշնչական թեմաներով պատմությունները:

Քաջի բարգմանական գրականությունը, մինչև 20-րդ դարի կնուտը երաստարակվել են նաև նայ հեղինակների իմբուրույն զրոքեր, որոնց կրտնա-բարոյախոսական բնույթի երկեր են և որոնց հեղինակները նարեկ են ավետարանյակամներին կամ կարովիկուրքյանը: Հրատարակվել են առաքելական նայ եկեղեցու պիտքերից զրված զրոքեր, որոնք ուղղված են նոյն վերը հիշատակված միսիոններակամ հրատարակությունների և այդ եկեղեցների հոգեորդ գործունեության դեմ: Սակայն հրատարակությունների առյուծի բաժինն այնուամենայնիւ բոլորականությանը հարսած նայ հեղինակների զրոքերն են եղել: Հրատարակվել են հայատառ և հոմատառ բուրքերներով բրիտանական վարդյանետություն, հայերն և հայատառ բուրքերներ նույն որ երգեր և այլն:

1908ք.Մահմանադրության վելյականգնման համեմատարար ազատ շրջանում, նայ առաջադիմ զրոքի մերը սկսում են հրատարակել հայրենական ստեղծագործություններ հայատառ բուրքներով: «Իրանց մի նասը բարգմանություններ են հայերնենից կամ այլ լնգուններից: Այսպիսս, հնչակյան կոսակեցության զրոքի մերից, հրապարակախոս Հմայակ Արամյանցը (1878-1919) Կ.Պոլսում 1909 թվականին երատարակում է «Թոնմակալի Մահճ» հայերն, ապա՝ 1910 թվականին նույնի հայատառ բուրքերները: 1910 թվականին լույս են տեսնել հետաքրքրություն ներկայացնող մի շարք զրոքեր: Բարունակ Փափազյանի «Թոնմակալության Ժամանակաշրջանի եռաշերք», Կ.Չալյանի «Աղանայի դեաքնը և պատասխանառուները», Ն.Պիհսնիշյանի զիրքը (204էջ) նվիրված 1909ք. Կելիկիայում նախատակված միսիոններներին ու բարովիններին նրանց կենսագրականներով համեյք: 1912-14 թվականներին լույս է ընծայվել Հակոբ Վարժապետյանի «Հայկական տարեգիրք»:

Մարզվանում նույն թվականին լույս են տեսել «Հայրենիքի և ազգա-

տարյան երգեր», իսկ Կ. Պոլառը՝ հայատաբարքերներ ստեղծագործող բանաստեղծների մի ամբողջ խմբի ստեղծագործություններից կազմված ժողովածու։ 1910 թվականին լույս է տեսել հայունի ՌԴ-ի Հարերի (Հարեր Մարյան) բանաստեղծությունների ժողովածուն։ Կարապետ Թեղիշյանի կազմած «Շարք սպամանսի» (Արևելյան տարեդիր, 1914թ.) գրքում արձակ և չափած ստեղծագործություններ են պահպանվելուն։

Այս շրջանում որոշակի թիվ ԱՅ կազմում հայտառա բորբերնուն գրա-
փած շափածու տեղապահությունները³³: 1911-1914 թ հայտառա
բորբերնուն իր բազմարիվ բանաստեղծություններն է տպագրել
Սերաստիայի «Անդրամիկ», «Հոգրար» շարաբարերերուն տեղի
կուսակալ, բոլոր նոր գրականության պայման դեմքերից Սեհմել
Եմինը: Նոյնին գրախոսակամեր են տպագրել «Թաճառաւողծ
կուսականին Մեհմեն Եմին Պէյ»: Այս բարեկամուրյունը հայտառ
բանաստեղծին այնուամենայնիվ հնարավորություն չի տվել կամինելու
իր գավառում հայերի ջարոյը³³: «Ծերականարակվուն նև մի շաք գե-
ղարութեաւական արժեք ներկայացնող զբեր, այս բայում միջնաւոյ-
ուս սիրիւած պատմություններից «Պատմութին Փողիանու կայս-
տին» բարյախոսական հեմք ունեցող պատմությունը: Հերիարձ առա-
տին անգամ հրատարակվել է 1803 թվականին: Այն բարգմանված է ե-
ղին լատիներից բանաստեղծ Հակոբ Եվհոկացու (1573-1680) կողմից
հնաստանուն, ապա հայերներից հայտառա բորբերն է բարգմանվել:
անհանգույնապես տպագրություններ մինչև 1925 թվականը:

Հաստատված մի աղյուրի համաձայն այս եերիաքի հայտառը բարերին 4-րդ տպագրությունը կատարվել է Սադուառը, դեռևս 1790թվականին՝ Հայություն բահանա Ծիրազեց տպարանում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմն ավելի սրբ երիտրություն է ազգային ազգային բարեկամության ուղղվածությանը: Հայերի կուլտուրացման տարրեր գալապահություն և վերջապես 1915 թվականը:

332 Պատմական ժամանակի Գևորգ Բագրայիքանը բաժնեւուսի է Քարմեջ Խաչեցի Աղավանի պատմական, «Եղիսա» (Աշխարհ) հայութեա բարերեն պահան, պատմական, առաջնաբանական հարցազրույթների մասին (1884-1885) տարին խթագիր Ֆրանց Բարեկամը 150 հայութեա բարերեն բահանակներուն ըստ այսուհետու Արքայական Կուռայրական ու ամփոփական կազմակերպութեա 1925-1926 թ ՏԵՐԵ

333 Առաջ և Պահպակ Պատմության Սրբազնության Համար Խորհրդական ՀՀ 1974 օգոստոսի 306.

Թուրքիայի ողջ տարածքով մեկ ամայեցրին հետագա մի քանի տարիների գրական, երապարակախոսական, մշակութային ասպարեզը՝ Համարյա 6 տարի (1916-1922թթ) Թուրքիայում ոչ մի հայտառ թուրքերն զիք չի տպագրել:

20-րդ դարի 20-ական բականներից սկսել են վերահրատարակեալ մախիկին տարիներին առատորեն լույս տիսած արևելյան սիրավեպեր՝ երգերով համեմեծ, եղան Նապելոդիմի պատմությունները, դրամագրքեր, բառարաններ, խոհարարական գրքեր, ինչպես նաև Աստվածաշնչեր, աղոքքներ, բարոզներ, կրոնարարույախոսական շատ երատարակություններ:

Ամենից հետաքրքիր երատարակություններից է 1924թ. լոյս տիսած փորրածակաղ նուազօղ զինվորական եզակի բացառորական բառանց (հայերեն, ֆրանսերեն, հայտառ թուրքերեն՝ 64 էջ): Կազմել է Հակոբ Նորդյանը. Պողմի նվիրված հայտնի ուսումնասիրության հեղինակ Հակոբ Սիրումին (1890-1973): Զինվորական ասպարեզի այն եզակի բնագավառներից է եղել, որ հայերը սուր չեն ունեցել, ուստի և դրան վերաբերու երատարակություններ չեն եղել:

Հայատառ բոլորերն օրականությունց վայեց և ապրել բրբախոս հայերի ավագ սերնդի անհնառացման, և ընդհանրապես հարյուր հայարավոր թքքախոս հայերի մայությունացման պատճեով: Հայատառ թուրքերն օրականությունը Թուրքիայում մեծ արագությամբ անկում ապրեց: Մազապործ փրկված հայերը, որոնց համար թուրքերն մնում եր հայորդակցության միջոց, դեռ երկար տարիներ ստիպված էին օգտագործել այս օրականությունը, կարդալ հայատառ թուրքերն պարթերականներ, իմշափին եր «Բահման», կրօնական-բարյախոսական երատարակություններ և այլն:

Չոր էին զիացել ոչ միայն հայատառ թուրքերն ըմբեցողներ, այլև առեղծող մոռավորականները, հասարակական գործիչները:

Գլուխ Բ

Հայաստան բարեկարգ հրատապեկուրյանները 20-րդ դարում Ծարքիայի ասմաններից դուրս

Արևելքի Երկրներում եվրոպական և ամերիկյան միախառական փորձունությունը բավականին մանրակրկիտ է լուսաբանված առվտական շրջանի պատմագրության մեջ ևս Ապացուցված է, որ բողոքելով միախառական գործունության նկատական նպատակը՝ կապիտալիստական Երկրների կողմից լրապամփայի գործիք հանդիսանալու մասին, բորժուական պատմագրության կողմից մեծ շաներ են գործադրվել Երկայացմներ այս (Միախառական շարժումն Արևելքում) որպես զուտ կրոնական և վշակուրային երևոյթ Ամերիկյան միսիոները ներկայացվում են բացառապես «աստծո խոսքը» քարոզումների դիրում, որոնք գործել են որպես լուսավորական գործիքներ, բարեկործական միությունների, բուժական և ուսումնական հաստատառությունների հիմնադիրներ: Ո՞յ խոսվում այն մասին, թե ինչնային է ին նրանք կապիտալիստական Երկրների ու խոշոր ֆիրմաների բաղարական գործակալների դեր առանձնում: Ամերիկյան միսիոները Սերծանվոր Արևելքուն առաջին հաճախարհային պատրազմից հետո աշխատացրին և ընդարձակեցին իրենց գործունեության շրջանակներու Հայկական գաղրավայրերուն նրանք մասնավորապես զարկ տվին հայատառ բօրբերն գլուխարտարակչության ավանդույթները շարունակելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր շունչ էր հաղորդել նրանց գործունեությանը: Մարտկային հոգիների շունչը լր հաղորդել նրանց դրախտ անցնելու մասին քարոզները նոր որակ փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր շարունակելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք: Հայերի ողբերգությունը կարծեն նոր փորկության ու նրանց դրախտ անցնելու գործիք:

երից՝ որախատը։ Եթշտ այսպիս էին նրանք բարոզում՝ շրջելով Օսմանյան կայսրության մայնիկն Վիայերներով և մերձավորարևելյան երկրներով, որ հայկական գաղթավայրերն օր օրի ավելանում էին Թուրքիայից փախած հայերի հաշվին։ Քարոզիչներն ու նրանց հրատարակությունները համազում էին հայերին զերծ մնալ ինքնապաշտպանությանց ու վրեժիսնորությունից։ Այսպիսի բազմարիվ հրատարակություններ, որոնց մի մասը զեղարվեստական ստեղծագործության շրաբը ունենին տպագրվել են՝ առանցքըն Հայեպում, «Կամակուում, Շեյքանդրերում, Սարսնյում, Լոնդոնում, Փարիզում, և Ամերիկայի մի շարք բաղադրներում և այլուր։

20-րդ դարի հրատարակությունները նախընտրում ենք՝ ըստ երկր-ների ներկայացման։

Հայաւասն բոլորներն զբուր ամենից շատ, մոտ 150 ամուն, հրատարակվել են Սիրիայում «Հայեպում» և «Կամակուում»։ Այդ ժամանակիւ 30 գոյություն ունեցող տպարամներից 17-ում հրատարակվել են հայաւասն բոլորներն զբուր³³⁴։ Սիրիայի հայկական գաղուրը ամենմծծերից էր և սիրիական ժողովուրդը եղութեալ ու ազնիվ։ Թուրքիայի տարրեր գաղատներից հայ փախստականները Սիրիա էին հասցրել ու հիմնացրել իրենց տպարամները։ Այսպիս օրինակ, «Սորիական մասով» (1922-1926) տպարանց փոխադրվել էր Աղամայից 1922 թվականին «Հայեպի «Գուեճ» տպարանը (1922-1945) ժառանգորդն էր Այսրապի Կիլիկյան Կոլեջի, որ բացել էին ամերիկյան միսիոններների։ Մի շարք հայկական տպարամներ բացվեցին կապված նոր հայկական պարբերականների հրատարակության առիվ։ Այսպիս մեջքը նմ ունեցել «Արևել» (1946 թ), «Եփրամ» (1942-1949), «Նախիլ» (համենայի, 1945-1955) տպարամները։ Ինչպես նույն երեսների, այսպես էլ Սիրիայի հայկական համայնքը ներկայացված էր մի շարք բաղադրական կուսակցություններով, մշակութային, քարեզմական, մարմնամարզական և այլ միություններով։ Դրան պես է ավելացնել հայկական տարրեր եկեղեցիների գոյությունը, որոնք դեկափառում էին համայնքի իրենց հույր։

Երբեմն հայկական թերթերն ու տպարամները փակվել են՝

³³⁴ 1973թ. Հայեպում իրաւուցակին է Գ. Շահելքամին և Օ. Վարդապետյանին «Միքայ Տայնական տպարամների պատմություն»։ Կարեն ոստուածախություն։ Այսուհետեւ առաջարկվել են տպարամներ, պատրիարքական և Սիրիայում տպագրված գրքներ։ Հայեր երաժշտական գործնականություն ու նույնի ու պարզական և նոյնական տպարամներուն են նշանակած ուժությունը եղ 10-ը։

կուսակցական շահերի բախման արդյունքում Համարյա ամեն մի հայկական տպարան ունեցել է իր բաղարական տողվածորյունը, հարելով որևէ կուսակցության, միության և եթ ոչ լրիվ, գոնե մասամբ հանդիսացել է վերջինին բաղարական զաղափարների արտահայտիչը:

«Օղեց» տպարանում լույս են տեսել անգլերենից թարգմանված բողոքականների կրօնա-բարոյախոսական տիպի գրքերը, կրոնական պատմություններ, նույիսէ գիտական, թժկական գրքույկներ Երեմճ այս հրատարակություններից առաջացած հատուրը տրամադրվել է տարրեր բարեգործական նախուակների համար՝ «Մարտնաքա» (1922-1963րր) տպարանում 1925 թվականից ակտել է հրատարակելով հայերեն և հայտառ բուքերեն նույնանուն կրօնական ամսաթրը: Այսուղեւ տպագրվել ու անվճար բաժանվել են կրօնական թերթիկներ և քարոզներ: Լինելով Հայեափ բողոքական հայերի տպագիր օրգանը, հաճախ են տպագրվել կրօնական գրքույթներ, որոնք իրենցից հնագումության կոչքը են ներկայացրել: Տպագրությունները կատարվել են հայերեն և հայտառ բուքերեն:

«Մորիական մամուլը» հանդիսացել է հայ հնագում բաղարական կուսակցության տպագիր օրգանը: Այսուղեւ է տպագրվել և նրանց «Հնչակ» թերթը և կուսակցության երիտասարդության նամացույին ամսագիրը:

«Տեր Սահմայան» տպարանը նրեմն տպագրել է գեղարվեստական գործեր, ինչպես օրինակ Խմանյան Մնանուշի «Այբաւափ երգերը» (1931)և Հ.Մերքախանյանցի «Այբաւափ պատերազմի եղերգը» (1948), «Ջոն օղու պատմություններ» (1933): Հայեափ հայ ուսուցիչների միության «Աւան» տպարանում (1944-1946) հրատարակվել է Տեր Պետրոսյան Լուսինի «Ասք Հայաստանի նախն» դեսուանը ներգաղթի շրջանում 1946 թվականին Նոյմիսկ երեւ այս տպարաններում մեկ հայտառ բուքերեն գիրը է հրատարակել, այն հետաքրիել է իր տեղեկատվական տեսակետից: Հետաքրիել է, որ հայ ուսուցիչներն անգամ իրենց տպարանն են ունեցել ուսումնական կյանքի հետ կապված իրենց հրատարակությունները իրականացնելու համար:

Ինչպես նախկինում թուրքիայում, այնպես է Միրիայում

335 1931 թ. տպագրված «Եղանակ առավելութիւն» արևո պատրաստ շատութագույթ է ինստիտուտ երիտասարդ տպագութան:

Իրատարակիվն եմ որոշակի թվով կրտսական բնույթի գրքեր, որոնց հեղինակները եղին եմ ամերիկան քարոզիչներ: Այս տպագրություններն իրենցից ներկայացնում են քարզմանություններ, կատարված հիմնականում անօլերներից: Այս իրատարակությունները պատկանում են ավետարանական նկեղեցու տարրեր ուղղություններին, նրանց դաշտամարական հյութերին ու սկզբունքներին: Հրատարակված գարծերի հեղինակների թվում նաև Թորքի Ռուբեն Արշերը, Ֆիննի Չարլզ Գրանդիսոնը, Վեսլի Ջոնը, Սաֆրոն Չարլզ Հայդոնը: Այսու հեղինակների մասին մենք տեղեկություններ չուտամք ոչ մի կրոգական, միախոններներին վերաբերող հանրապետարանային իրատարակություններում: Թվեմք այդ հեղինակներից մի քանիսին՝ Թրան Արշերը, Օ. Սմիթը, Թ. Մուսի, Խաքարել Մերիլ, Կ. Բրուկը, Ռ. Շարուսը, Ջ. Շարուսը, Ջ. Մարան Էլլիսը և այլն: Բացառված չի, որ այս վերջինները մաս են կազմել Սիրիայի հայերի շրջանուն քարոզվության ուղարկված ավետարանականների: Թարգմանությունները կատարվել են Լ. Մարտիսյանի, Թ. Աննայանի, բռնրական քահանա Ա. Եղոյանի, Ս. Քեշիշյանի, Դ. Շիզոնյանի կողմից: Հայաստան բուրքերն իրատարակությունների թվում են կարողելության ու բուրցականության հարած մի շարք հեղինակների Արքահամ Մեֆերյանի, Սիմաս Պողորշյանի, Ս. Շորպաջյանի, Շեքեկա Գրիգորյանի, կարողիկ քարոզիչ Վահան Թահմիզյանի, Գևորգ Գասարեանի ինքնուրույն գործերը:

Այս գործերի կողքին և դրանց քարոզական բնույթին հակառակվելու միտումով Հայեապում հայաստան բուրքերին գրքեր են իրատարակվել: Հայ առարելական եկեղեցու դիրքերի պաշտպանությամբ, ուղղված միավոնների ազգը պատճենութ, հոգեհոռական քաղաքականության դիմ: Այս առունելի հետարրության և ներկայացնում հայ եկեղեցու կողմից իրատարակված ամուսնությունների և կնումքների կարգի մասին գրույկը (1929թ.): Այսիսի իրատարակությունները նապատակ են հետապնդել կապված մաս առարելական եկեղեցու որևէնքների ու պահպանության հետ: Այս տպագրությունները երկեցու են եղի հայերն և հայաստան բուրքերն:

1930-1950 թվականներին Հայեպում լույս են տեսել 1915 թվականի ազգային մեծ ողբերգության մասին մի շարք գրքեր: Հայրենիքի կորսուի, Այութական և հոգեկան հարստությունների ոչմազման, ժակու-

բային արժեքների, հուշարձամների ավերմանն են նվիրվել մի շաբթ հրատարակություններ: Այս գրքը է կորցրած Երևան, պատմական ու ճշակութային անցյալը նկատմամբ հայրենակարության խոր զգացումներով են լեցուն: Այդպիսի գրքերից են: Խմանյան Մանուկին (Խմանյան Մանուչ, Սանուշակ Տեղիքմանճյան) «Այբապի պարագում», «Երկրորդ զարք», «Այբապի երգեր», և «Հյուղակների դեստամբ», Սարգիս Մերդարյանի նույն թեմային նվիրված լամաձու ստեղծագործություններն ամփոփու գրքուկները (1919-1935 թվականներին), երգարամներ, Հակոբ Պողոսյան 1915-1929 թվականն ոժքախռությունների մասին շափած գործը և այլ փոքր ծափայի ստեղծագործությունները (1929), Սարգիս Մինասյանի հյուպարակայնուսական թեոյը բի շափած գործերը (1939), Խաչիկ Գասպարյանի «Արո Լազա Մահարու» նմանությամբ գրված «Հայ գաղրականը» (1946) և այլն:

Ըստիամբապես այս տարիների հրատարակությունների մեջ որոշակի թիվ են կազմել իրենց «աշխատեր», նորօրքած բանաստեղծների ստեղծագործությունները: Դրանց թվին է պատկանել Մարտիրոս Երատարակված Աշուու Ղազարի (Թագմոր Խաչիկյան) «Հայու ողբերգութիւն» բանաստեղծությունների ժողովածուն (1930):

Միրիայի հայկական գաղութը շի տվակ ոչ մի արժեքավոր պատմական կամ զեղարվեստական երեկ հայատառ բուրքերենով: Տպագրվել են հայունի արևելյան սիրավեպերի հերթական վերահրատարակություններ, իին և նոր հերթարեն, պատմություններ և այլն, որոնք միայն այս գրականուրյան գոյուրյան փաստի արձանագրումներն են և ոչ գրական երևույթներ: Թեև Թուրքիայից փախած հայերը շարունակում էին մնալ բուրքերենի (հայերենի և ետ միասին) կրողներ, սակայն արարական աշխարհում բուրքերը աստիճանաբար կորցնում եր իր գործածական նշանակությունը: Թրքախոս հայերին կոսանցական, հասարակական, մշակութային կյանքին մասնակից դարձնելու համար հայատառ բուրքերն և հայերն մասնուր շարումներում եր այնուամնայնիվ հայատառ բուրքերենով հրատարակել փաստական հարուստ նյութը:

Հայեացից հետո հայատառ բուրքերն հրատարակություններ ունեցած նշանակությամբ Երկրորդ կենտորոյն եղել է Թիգրութը: Հայատառ բուրքերն հրատարակությունները 12 հայկական տպարաններում են բառկատարվել, ինչպես նաև ամերիկյան ավելարամականներին պատկատարվել: 1913-1946 թվականներն ընկած ժամանակականությունում՝ տպարանում:

հասովածում Թեյրորում լոյս է տևել մոտ 40 հայատան բորբըն զիքը: Արժեքավոր են «Սպաներէն հայերէն և հայատան բորբըն զբոցատրութիւն»ը (Խանճուն, 1928) և Կ.Կիջիկեսոյ կազմած «Զրուցանը ու ուղարկին հայերէն և հայատան բորբքէն»ը (1930): Թեյրորում «Էռքիկ, Ֆլորենց և Խավենիմիր» համառոտ պատմության հետ միասին երաժարակվել է Ալեքսանդրի պատմությունը: Հայումի է միայն, որ 32 էքանոց զիքը տպագրվել է Կարապետ Տնօքելյանի տպարամում: Վերահրատարակվել է Փոնցիանոս կայսեր և յոր իմաստանիրների մասին պիրված պատմությունը (1828), Անդրսիանոսի պատմությունը (1826, 1828), արևելյան համարյա բոլոր պիրավեսերը: Թեյրորի հայ համայնքը չի շարունակել հայատան բորբքէն զրահրատարակչության պահպանությունը, թեև համայնքը կազմված է Եղիլ Թուրքիայից փախած հայերից: Գրական ու ճշակուրային գործիչներն արդեն նկատելի թիվ չեն կազմու: Անդիշասում, Մ.Մակուտյանի տպարամում երաժարակվել է զրարար հայամավորքից կատարված ծավալուն «Սորերի կյանքը» Խորագրով (1937թ. 412 էջ) մի քարգմանություն: Հրաժարակվել են կրոնական և եկեղեցական ծեսերին վերաբերող գրքեր, երազականությունների գրքեր, որոնք որոշակի գեղարվեստական արժեք չեն մերկայացնուն: Թեյրորի ամերիկյան տպարամում շարունակվել են տարին մեկ տպագրվել Աստվածաշունչ, ամեստարաններ, բարոզական գրքեր: Կրոնական բովանդակության տվյալները պարձած երաժարակություններին զուգահեռ ի հայու է գալիս բովանդակային նոր արտահայտություն, որն առնյունը էր Թեյրորի հայ զանուրի կյանքի և պատմական իրավիճակի փոփոխության: 1946 թվականին լոյս է տևելում Ալուտ Նաղերի «Ներզադրի մասին դաստանը և խողոքար Մտավիճին» զիքը: Ազգության հայ հեղինակն իր բալադում գովենդում է դեպի Սովունտական Հայաստան կազմակերպված սփյուռքահայերի ներզադրը: Բաղարական ուղղվածություն ունեցող հայատան բորբքերն մի քանի փոքր ծավալի նմանաւիք գրքույթներ երաժարակվել են նաև հայկական մյուս գաղործներում և ս. Ռեյրություն են երաժարակվել նաև մի շաբթ երգարաններ, խոհարարական գրքեր:

Երաստենի Սրբոց Հակոբեանց վանքի տպարամում շարունակվել են տպագրվել Պաղտասար «Դպրի» «Պատմություն Գրիգոր Լուսավորչ» երկի եկեղեցական վերահրատարակությունները: 1928 թվականի երաժարակությունն այդ գրքի 6-րդ տպագրությունն է: Հովհաննես Տերյանց Ծանունջյանի «Երկու սուրբ Հակոբ առարյալների պատ-

մարդունը» (1912), «Ազնես կամ սրբահար աղքակը» (3-րդ տպ. 1912): Սարգիս Սերդարյանի «Նժրախտության նախն» դաստիարակությունը (1927) և Պաղտասար Դավիթ Երկի վերամրատարակությունը (1928) մեզ հայտնի վերջին հայատառ բուրքերն գրքերից են, որ երատարակել են Երևանի տպաստանում: Երրուսադեմի Քրանցիսկյան կողմանակորմերի տպարանում հրատարակել է Աշխեմոն Մուծարելիի «Բարեխաչտությանը մայշիսին» դավանարանական երկը (1939թ. 248 էջ), ապա նույն այդ տպարանում լույս է տեսել «Առած 10 պատվիրանները և բրիսոններական վարդապետություն» գիրքը հայատառ բուրքերն, որը 320 էջ է այդ տարիների հայատառ բուրքերն օգբերիմ ոչ հատուկ մեծ ծավալով (1950): Աշխեմոն Մուծարելիի մի գիրքը հրատարակվել է հայատառ բուրքերնով դեռևս 1826 թվականին, Վիեննայի Միջիարյանների կողմից: Երրուսադեմի Քրանցիսկյանների հետարքիր և ծավալուն հրատարակություններից է նոյն «Ասարութեական կրոնի տուությների օրինակը-ոճը» և «Դիտո 10-րու» ուսումնասիրությունը (1912, 719 էջ): Միջերկրականի ավագանի հայ մյուս զաղովթներում հայատառ բուրքերն հրատարակությունները միջամկայ ներկես էլ պատմիական առուուր են կրել:

1900-1946 թվականների շահիրի 4 հայկական տպարաններում հրատարակվել է միայն 10 գիրք: Դրանց թվում է 1863թ. հաստատված «Ազգային Սահմանադրություն Հայոց» (1901), «Սահմանադրական Կանոնադրություն հայ ավետարանական նկատեցու օրինագիրը, Սպիտական Կառավարյությունն վավերացված և խսիրված բարձրագույն հրամանագրով հաստատված» (1906), «Արևելյան հարցը» (1902), «Արևելյան հարցը և նրա լուծանման հետևանքն ամրող մարդկության համար» (1902), կրոնական ընույթի գրքեր, և թ. U.S. Տեր Արքահամբանի կազմած «Բառագրաւոկ տաճկերեն-ֆրանսերեն» (1907) թվականին, Արմենակ Պետրյանի (1884-1957) «Պատկերազարդ բազմաթիվ հայության բառարան բայսերու անուանց լատիներեն, արաբերեն, հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, թուրքերեն լեզուներով», որը 1711 նկարներ և պարունակում (1099 էջ, 1936 թ.), հայտնի բարգանիշ և երաժիշտ Սերկեր Մնիքի «Ընարերգական հավաքածու»-երգերի ժողովածուն (ա.թ.): 1917 թ. Աւերանորդիայում Վորոբիկ մի գրքում է հրատարակվել «Պատմութիւն թուրք և գերման անկանոն և անել առաջխաղացում»:

մերու» վերնագրով, Արշակ Պոհծալյանի հեղինակությամբ:

Այս գիրքը մեզ հայտնի է միայն մատնագիտական աղբյուրներից՝ Նոյն Արամ Արտեփանյանի տպարանում 1917-ին լույս է տեսել մի այլ բանաստեղծի՝ Կարասպի Մսրյան -Մօրուրի հայտառ բուրքերն բանաստեղծությունները:

Վեհանայում կենտրոնացած «Աստվածաշնչի տարածման ամերիկյան ժիուրյամ» մասնաճյուղի կողմից տպագրվել են Աստվածաշնչեր, «Սոյոնոնի առակները» (1935), ինչ և մետահիմքի Մսիբարյանները շարունակել են արժեքավոր բառարաններ երատարակելու իրենց ազնիվ գործունեությունը: 1912թ. երկրորդ անգամ Վերահրատարակվել է Ա. Գանքարյանի «Բառարան գաղղիերէն-հայերէն-տանկերէն»: 1236 էջից կազմված բառարանը, որը հայտառ բուրքերների օգտագործմամբ և Գանքարի Մսիբարյանների կողմից երատարակված մեզ ծանոթ վերջին տպագրությունն է:

1904 թ. Սաքիայում լոյս է տեսել Աս. Մկրտիչյանի «Բառարան պատկարերէն-հայերէն-տանկերէն»-ը:

Արենութ լոյս են ընծայված Հայկ Գնդրոն (Համբարձում Թոմինյան) «Ալծես բառարան յանաբեն-հայերէն-բուրքերէն» և «Զրուցարան յանաբեն-հայերէն-բուրքերէն լեզուներու»՝ գործնական նշանակություն ունեցող տպագրությունները 1923 թվականին: 1929-ին Անդրանիկոս երատարակվել է Այսրծի գրչամվամբ Ներսես թիմ. Նշանյանի «Սաղերգուրին-աշխողական ինքներգուրիններ»-ը, տպագրված «Հորդոն» տպարանում:

20-րդ դարի 20-ական թվականներից Հայաստան բուրքերն զրկել են երատարակվել Ամերիկայի միացյալ Նահանգների մի շարք բաղամերում, այդ բայց Ֆրիզենյում, Ֆիլադելֆիայում, Լոս-Անջելեսում, Նյու-Յորքում: Այսուհետեւ տեղափոխվել ավետարանականների կողմից ամերիկյան համայստարաններուն կրթուրյուն տառածած բողոքական գործիչների լուսամիջները Նյուարկ շարունակել են երատարակել հայտառ բուրքերն զրկել, 7 պարբերականներ Դեսորյուում, Նյու-Յորքում (4 ամուն), Պասադենայում:

Բազմարիկ երատարակություններ, որ տեղ է ներ գտել մեր կազմած հայտառ բուրքերն տպագիր գործերի մատնագիտության հավելվա-

ծովանց բնականի, առանց վայրի կամ առանց հետխնակի հիշատակության, իրենց մեջ պարունակութ եմ նաև դասագրեր, քառարաններ, որոնց մի մասն ամենայն համանականությամբ 20-րդ դարի Առաջին կետերին են տպագրվել¹³⁶:

***

անձնական ուղարկությունները կազմության մեջ առաջանական էին:

20-րդ դարում հայատառ բույրերին գրերի տպագրության աշխարհագրական սահմաններն աննախընթաց ընդարձակել են: Սակայն թե բանական առողջութ և թե դրականական չափամիջներով այդ գրականությունն ամենախընթաց վայրեց է ապրել: Այն հիմնականում վերաբերում է առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ընկած ժամանակշրջանին, երբ հայատառ բույրերն արդենական գրականության հրատարակությամբ աշխատվելով սկսում են գրադիվի ամերիկյան միսիոներները: Մարդկային հոգիների փրկության գաղափարը և դրախտ տեղափոխվելով մրանց տարածած քարոզները նոր որակ են տուածում: Ըոշափելի օգնության կարու նարդիկանց ներշնչում էին հնագանդություն և քարտում էին «դաշույմի դիմաց դաշույմ շրաբյացնել»: Այսպիսի քարոզության նպատակառության մասին են վկայում քաջարիկ հրատարակություններ, որոնք միսիոներներն իրացրծել են Սերճակոր Արևելքի, Եվրոպայի և Ամերիկայի քաջարիկ քաջարներուն: Ամերիկան քարոզության հիմնական նպատակն էր հայերին դուրս հանել երկրից, թույլ չտալ միավորվել ու դիմադրել.

136 Ուսու մասն ունեց եռապայման՝ «բարություն-հոյերն-ու թթվագլուխություն-հոյերն-անձնագրելու-բարություն» բարություն: Տար-Առաջաման՝ «Հայություն բարություն հոյերն անձնագրելու-բարություն» բարություն: Հայություն հոյերն բարություն հոյերն անձնագրելու-բարություն» հայեց և հայություն բարություն: Գյուղը Առաջաման՝ «Կոմոք նմանություն ու և այլ օքան:

Հրատապահման գործեն արթցաւել 26 բարություն ունեած Անդաման պատկերակություն-հոյերն անձնագրելու գրասահման (1914, 1920): Վայր Եռապայման՝ «Հայություն բարություն-հոյերն անձնագրելու-հոյերն անձնագրելու-բարություն» (Վայ-Երև, 1919): «Անցին-հոյերն-բարություն, հոյերն անցություն-անձնագրել, բարություն-հոյերն անձնագրել բարություն»: Լայ Աղյուսակ (1920): Հիյասապահության հե արժանի Ա. Պատրիկիաման՝ «Արքայի արտադրություն» (1924), Նյու-Յորքում Վայրի արքայի արտադրություն լրաց տեսան «Փալու» քարություն, «Ժայռվայրական երեր հայություն և արձականություն», որի 8-15 լրաց հայություն բարերեն երես է (1928):

Բնակու Արքանու ֆորմի մի գործու է պատասխանի 1930 թվականին՝ «Արքու ամերիկական կամաց կամաց և հոգերամբարան նախը»: Ծանոթ պատճեն գործ անձնագրել:

Բանակու Արքանու 1968 թվականի 1 տարբեր մնացած մասն նայաւու տարբեր «Կառամանների գլուխ» Տիգրան Թիգրանակի եպիհամբարան

որպես «ասուծ» կամք» նկատելու տակ կատարված՝ մեծ ողբերգությունը։ Այս ամենը՝ քարենիրական քարոզվենքից ու օգնություններից քոյլ տակ։ Այսօր համոզված կարենի է ասել, որ ամերիկյան կառավարության դարասկզբի հետատես շահամղական, քորուափրական քաղաքականությունն իր արշավարձները լինելին տվիլ է ամերիկյան ազդեցությունն ամենազերիչնույն է ժամանակակից Խորհրդական։

Հայաստան թուրքերն ի ավանդությունները վերականգնելու ժամանակ առ ժամանակ կատարվելու թուրք վիրունը մատուցված էին պարտության: Տասեսությունը, սոցիալական պայմանները, կենցաղը, հոգեբանությունը նաև ավանդանը Ամերիկայում և Եվրոպայի երկրներում ոչ միայն չեն նպաստում հայաստան թուրքերն ի ավանդությունների վերականգնանը, շարունակելուն, զարգացնելուն, այլև մեծապես խոչընթառում են դրան: Պատճական և սոցիալական նոր պայմաններն իրենց պահանջների վեհագործություն մեջ գործություն ունենալու հայտապես թուրքերն ի անձանականինք, անախությունը և ուսումնական կարգը:

Асмик Степанян

**Арменописьменная литература
на турецком языке
(Источниковедческое исследование)**

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Арменописьменная литература на турецком языке представляет собой своеобразную и важную ветвь армянской культуры, самобытное проявление которой было обусловлено специфическими социально-историческими условиями существования армянского народа в Османской Турции. В процессе своего формирования и развития арменописьменная литература на турецком языке прошла два этапа: рукописный и печатный. Рукописный период, зафиксированный с XIV века, не был прерван вследствие появления печатной литературы в начале XVIII века и продолжил свое существование еще целый век. От рукописного периода до нас дошло свыше 300 рукописей и фрагментов многоязыковой литературы, изучение которой дает, несомненно, ценный материал по истории, культуре, фольклору и общественной мысли армянского народа.

Предметом наших исследований является преимущественно печатный период литературы, охватывающий время с 1727 года по наши дни. В основу исследования положена изданныя нами в 1985 г. библиография печатных книг на арменописьменно-турецком языке и в 1987 г. библиография арменописьменной периодической печати на турецком языке.

Зарождение и существование арменописьменной литературы на турецком языке было вызвано социально-историческими условиями, сложившимися в Западной Армении, входившей в состав Османской империи. Эта литература была средством общения в среде туркоязычных армян как властов-

ших родным армянским языком, так и утратившим его/. Книжные публикации наряду с весьма рачительным количеством периодических изданий на арменописьменно-турецком языке /около 105 наименований газет и журналов/, были призваны воспрепятствовать процессу ассимиляции туркоязычных армян посредством приобщения их к традициям и ценностям армянской культурной жизни, к достижениям европейской научной и общественной мысли, к процессу вестернизации в Османской империи, тем самым способствовать пробуждению национального самосознания западных армян.

Арменописьменная литература на турецком языке широко использовалась также миссионерами разных католических и протестантских орденов. Помимо проповеди христианской веры, эта литература, в конечном счете, имела имела целью распространение политического влияния того или иного европейского государства, а впоследствии и Америки среди христианских народов Османской империи, прежде всего - армян.

Арменописьменная литература на турецком языке по своему характеру была многогранной: художественная / как оригинальная, так и переводная/, историческая, историко-реалигнозная, просветительская, публицистическая, философская, научная и научно-популярная, учебная, детская, вероисповедная, а также правовая /своды законов и кодексы/. В процессе своего развития эта литературе претерпела изменения, и уже в XIX веке преобладающим в ней стало светское содержание. Новое качество придали этой литературе переводы произведений французских просветителей /Вольтера, Руссо, Ламартине, Расина, Шатобриана/, а также произведений таких гигантов литературы, как Гюго, Сервантес, Доме и другие.

Политическая обстановка, сложившаяся после Танзимата, выдвинула необходимость и создала возможность появления прогрессивного романтизма в противовес реакционному романтизму и сентиментализму, отдалявшим читателя от подлинной жизни, от активной политической борьбы и уводя-

щим к одиночеству, к уходу в себя, как предлагали произведения Э.Юнга, А.Поля, Метастазио и других.

Жестокая цензура в годы "зулумов" загнала в тупик культурную жизнь и общественную мысль в Османской империи. Это обстоятельство неминуемо отразилось также как на арменописьменной литературе на турецком языке, так и на аналогичной периодике.

Закрывались армянские театры, запрещались армянские представления, из школьных программ были исключены история и география армянского народа. Однако и в такой ситуации арменописьменная литература на турецком языке не прекратила своего существования, а лишь видоизменила формы своего воздействия. С 70-х годов XIX века началось издание романов десятков писателей беллетристов, но уже иного общественного и художественного масштаба. Произведения, публиковавшиеся с того времени, были лишены социально-политической, а также художественной значимости, однако при этом неоспоримым осталось их познавательное значение для читающей публики в условиях Османской действительности. По свидетельству ряда турецких исследователей, арменописьменная литература и периодика на турецком языке были известны и доступны не только армянам и туркам, но и другим туркоязычным народам Османской империи - болгарам, грекам, албанцам.

Арменописьменная литература, в частности переводная беллетристика, паряду с представлениями армянских театральных трупп на турецком языке /в основе представлений лежали арменописьменные пьесы на турецком языке/, в большой мере содействовала развитию просветительского движения в Османской империи, процессу вестернизации, определенным сдвигом в области науки, техники, культуры, оказала влияние на эмансипацию женщин в Турции.

В основе арменописьменной литературы на турецком языке лежит синтез разговорного и литературного турецкого языка. Эта литература сыграла неоспоримую роль в деле становления и развития современного турецкого языка. Значительно предвосхитив развитие турецкой литературы, арmeno-

письменная литература на турецком языке, переводы произведений европейских авторов, через арменописьменную-турецкую литературу, проникшие в Турцию, в немалой степени способствовали формированию собственно турецкой печати, а затем и новой турецкой литературы.

В XX веке наблюдается спад арменописьменной литературы на турецком языке. Главной причиной ее гибели послужила резня армян в Османской империи, которую не избегли также армяне - носители турецкого языка. Спасшиеся деятели армянской культуры и литературы были рассеяны по всему миру. Уцелевшие армянские типографии перебрались в разные страны Востока и Запада. В сложившейся обстановке определенный интерес к активизации арменописьменных изданий на турецком языке проявили американские миссионеры, "душеспасительные" проповеди которых, несомненно, принесли вроде армянским общинам диаспоры. Издания американских миссионеров появились преимущественно в странах Ближнего Востока, в разных городах США.

Попытки восстановить былое могущество арменописьменной литературы на турецком языке, ее традиций, не увенчались успехом. В социально-исторических условиях новейшего времени арменописьменная литература на турецком языке стала анахронизмом.

Со временем турецкая письменность, как и любая другая, подверглась изменениям. Важнейшим из них было введение в 1928 году транскрипции на основе латинского алфавита. Тогда же были предприняты попытки заменить традиционную турецкую письменность на латинскую. Важнейшим фактором в этом процессе стала политика правительства Турции, направленная на унификацию языка и письма. Важнейшим результатом этого процесса стала унификация турецкого языка, что привело к тому, что турецкая письменность стала более удобной для чтения и письма. Важнейшим результатом этого процесса стала унификация турецкого языка, что привело к тому, что турецкая письменность стала более удобной для чтения и письма.

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՄՔԵՐԻ ԹՈՒՐՖԵՐԵՆ (ՀԱՅՆԱԾ-
ԹՈՒՐՖԵՐԵՆՈՎ ԳՐՎԱԾ) ՆԵՐԿԱՅԱՑԱՌՄՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ³³⁷**

1. Afrika Avcılarının Herası. GA/OT
2. Afrika Bedevilleri. GA/OT
3. Ahmak Köpek Açığından Hisse Umar Baklavadan. GA/OT
4. Ahz-ı Sâr yahut Avrupa'nın Eski Medeniyeti.(Ahmet Mithat). GA/OT
5. Akif Bey (Namık Kemal). GA/OT
6. Aksı gün. GA/OT
7. Aleksinac(Fethi)y Osmanlı Kahramanları (Nâzim Paşa). GA/OT
8. Alicenap Amiral y Portsmouth Vâka'sı y Amiral Bing(Paul Foucher). MM/OT
9. Alp Dağlarının Çoban Kızı (Ch.Desnoyers-A.Dennery). GA/OT
10. Altın İfritleri. MM/OT
11. Amerika Korsanları. GA/OT/MM
12. Anadolu Köylüleri (Hasan Vahid). GA/OT/MM
13. Angelo Malipieri (V.Hugo). MM/ GA/OT
14. Arabacı y Evlît Uğruna Hersey Feda (Bouchard).MM/OT
15. Arap Çalgısı. GA/OT
16. Arif'in Hilesi (b.Dikran Çuhaciyan-A.Alboreto). GA/OT
17. Ariyet. GA/OT
18. Armand Lefourtier. MM/OT
19. Arzu ile Kamber. GA/OT
20. Aşkim Bir Yar Isterim Sadık. GA/OT
21. Aşk-ı Mulrib. MM/OT
22. Aşk-ı Tabib (Molière, ç.A.Vefik Paşa). GA/OT
23. Atar-Güll (E.Sue-A.Bourgeois-Masson). GA/OT
24. Ay Kuşan (A. Dennery). MM/OT
25. Ayna. GA/OT

³³⁷ Metin Asıl. Türk Tiyatrosu 1839-1908. Ankara 1972. 454-462 s.

26. Ayyar Hamza (Molière, Ali Bey). Biçare 27. Aziz Ağa. GA/OT
28. Baba Hımmet(E. Cormon-E.Grangé). GA/OT
29. Balmumcu (X.de Montépin). MM/OT
30. Bekâr Filizof. GA/OT
31. Belle Hélène (Offenbach). GA/OT/F
32. Bernard y Bohemya Haydutları. GA/OT
33. Besa y Ahide Vefa (Şamseddin Sami). GA/OT/F
34. Biçare (Nuri Bey). Bir
35. Biçare kız. MM/OT
36. Biçare Mionne. MM/OT
37. Biçare Zevce. MM/OT
38. Bigiünöh Kızcağız. GA/OT/MM
39. Bir Evlakıdn Tesiriyle Bir Karındaşın Nedameti. MM/OT
40. Bir Fakir Delikanlığının Hikâyesi (Octave Feullet-ç.Ahmet Fahri).MM/OT
41. Bir Floransalı. GA/OT
42. Bir Hannenin Namusu. MM/OT
43. Bir Kadeh Çay. MM/OT
44. Bir Kadının On Senelik Hayatı. (Scribe-Terrier). MM/OT
45. Bir Kadının Parası. MM/OT
46. Bir Peder Ne Kadar Sefil OlsaYine Pederdir y Hokkabaz (A.Dennery-J.Brésil)
GA/OT/MM
47. Bir Saat Mahpus. GA/OT
48. Bir Sefil Familya y Kaldırımcı. MM/OT
49. Bir Türk Kahramanı y Türkistan'da Çernayet (Vizental). GA/OT
50. Bir Validenin Hatası. MM/OT
51. Bir Validenin Hayır Duası. MM/OT
52. Bohemya Eşkiralrı. GA/OT
53. Bohemya Ömrü (Th.Bartiere-H.Murger). GA/OT
54. Bombardonun Lokantası. GA/OT
55. Borsa (F.Ponsard). GA/OT
56. Bourgeois Gentilhomme (Molière). GA/OT
57. Börek Ana. MM/OT
58. Les Brigands. GA/OT
59. Burnurdan Müşteki. GA/OT
60. Bühtan. MM/OT

61. Cani Pederin Avukat oğlu. MM/OT
62. Catherine Howard (A.Duma Père). GA/OT
63. Cezar Borgia (Crisafullu-Devisque). GA/OT
64. Ceneviz Fethi. GA/OT
65. Cenova Muharebesi (Ahmet Necip). GA/OT
66. Ceylan ile Azime (Ducange). GA/OT
67. Cinayetle Vikaye'yi Namus. GA/OT
68. Charlotte-Werter (Goethe). GA/OT
69. La Comtesse Sarah (George Ohnet). MM/OT
70. Çalma Kapıyu Çalarlar Kapını (Çingirak. Ali Bey?). GA/OT
71. Çemenzârin Bir Lâlesi. GA/OT
72. Çengi y Danış Çelebi (Ahmet Mithat, Haydar Bey, Muallim Naci). F/OT
73. Çerkes Özdenleri ((Ahmet Mithat). F/OT
74. Çingirak (Ali Bey?). GA/OT
75. Çileli Kadın y Muhabbet-i Mâder-âne Aşka Galebe Eder mi?
MM/OT
76. Çilingirler (F.Pyat). MM/OT
77. Çinli Han. MM/OT
78. Çin Çiçeği (C.Lecocq-Chivot-Duru), Çuhaciyan/OOT
79. Çoban Kızı. B
80. Çoban Oğlu ve Çoban Kızı. GA/OT
81. Çocuklar. GA/OT
82. Çocukların Fendi. GA/OT
83. La dam o Camelias (A.Dumas fils). GA/OT/MM
84. Dalila (O.Feuillet). MM/OT
85. Dava Budalası. GA/OT
86. Değirmenci kızı (S.Manasyan). GA/OT
87. Delile /Kanlı İntikam/ (H.Bedrettin-M.Rifat). GA/OT
88. Demirhane Müdürü (G.Ohnet). MM/OT
89. Denartie Muttasif Bir Karı y Çocuk Hırsızı Bir Karı. MM/OT
90. Dilenci. MM/OT
91. Dilenci Fufine. MM/OT
92. Dilenci Karı (A.Bourgeois-Masson). MM/OT
93. Dîmyata Pîrînce Giderken (Bidar Arabaciyan). GA/OT
94. Dingala. GA/OT
95. Direktörün Hali (Bidar Arabaciyan). GA/OT

96. Divaneler Hekimi. GA/OT
97. Dokuz Ayın Son Çarşambası. GA/OT
98. Dolandırıcının Neticesi. GA/OT
99. don Cesar de Bazan (Dumanoir-Dennery). GA/OT
100. Don Gregorio (Giov.Giraud). GA/OT
101. Don Juan (Molière). GA/OT
102. Dört Yüz Frank (K.Rişduni). GA/OT
103. Ecel'i Kaza (Ebüzziya Tevfik). GA/OT
104. Edgard ile Beslemesi (E. Labiche-M.Michel). GA/OT
105. Efendinin İntikamı. GA/OT
106. Ekmekçi Kadın (X.de Montépin). MM/OT
107. Eleman. GA/OT
108. Ersas (Ali Haydar). GA/OT
109. Eski Bina Alevlendi. MM/OT
110. Esrar-i Paris (E.Sue). GA/OT
111. Eşkiya Zevcesi. GA/OT
112. Evlatlık Kız. MM/OT
113. Evlatlarımız. MM/OT
114. Eyvah! (Ahmet Mithat). GA/OT
115. Falci Karı (X.de Montépin). MM/OT
116. Fakir Delikanlı. MM/OT
117. Fazilet Mağlup) Olur mu? (A.Bourgeois-Masson). GA/MM/OT
118. Fedakâr Germici (N.Fournier-H.Meyer). MM/OT
119. Feth-i Celîl-I Konstantiniye. GA/OT
120. Feyz-i Aşk (Şakir). GA/OT
121. Feyzi Paşa. GA/OT
122. Fırsat (A.Potevin). GA/OT
123. Fiyska. MM/OT
124. Fortuno'nun Şarkısı (J.Offenbach). GA/OT
125. Fransa-Prusya Muharebesi y Comt de Saint- Hélène. GA/OT
126. Frankfurt Piyangosu. GA/OT
127. Frou-Frou (H.Meilhac-L.Halévy). MM/OT
128. Fukaraya Sadaka var (J.de Prmary). GA/OT
129. Fukaramın Vasiyetnamesi (V.Ducange). GA/OT
130. Gavaut. Minard ve Sürekli (E. Gondinet, ç. Ali Bey). GA/OT
131. Gâve (Şamsettin Sami). F/OT
132. Gemiciler. GA/OT

133. Gemicilerin Horası. GA/OT
 134. Geveze Berber (Ali Bey). GA/OT
 135. Giroflé-Giroflâ (C.Lecocq-ç.H.Bedrettin Şakir). GA/OT
 136. Görenek (Mehmet Rıfat). GA/OT
 137. Granpimpampoli (K.Rıdünni). GA/OT
 138. Giuditta (P.Giacometti?). GA/OT
 139. Gülnahkâr Karı (A.de Prebois). MM/OT
 140. Gürüh-i İnsan Nakistir Her An (Lambert Thiboust-ç.M.Hilmi).
     GA/OT
 141. Güzel Amelia (N. Fournier). MM/OT
 142. Güzel Elen. MM/OT
 143. Güzellik Kışızadeleri. GA/OT
 144. Hasan Onbaşı. GA/OT
 145. Hayali Hasta (Molière-A. Vefik Paşa). GA/OT
 146. Haydutlar (Schiller). GA/OT
 147. Haylaz Çocuk. GA/OT
 148. Haylaz ile Mûrai. GA/OT
 149. Hırsız Simon. GA/OT
 150. Hokkabaz. MM/OT
 151. Horhorlu Bekri. GA/OT
 152. Huda ve Aşk (Schiller- ç.H.Bedrettin Şakir). GA/OT
 153. Hürmüz. GA/OT
 154. Hürmüz Beyin Boşboğazlığı. GA/OT
 155. Hüsn-i Ahlâk. GA/OT
 156. İbdar ve İkbâl (Ahmet Necip). GA/OT
 157. İğreti Saç. GA/OT
 158. İhtiyar Onbaşı/Müsîn Onbaşı ((Dumanoir-Dennery-ç. Şamsettin
     Samî)).GA/OT
 159. İki Ahbab Çavuşlar(T.Baudoin d'Aubigny-Maillard, ç.Mehmet
     Hilmi). GA/OT
 160. İki Ahmak Yoldaşlar (E de Richmont). GA/OT
 161. İki Donsuzlar (Siraudin-E.Moreau-Delacour). GA/OT
 162. İki Kardeşlerin Sergüzeşti (Ziya Bey). GA/OT
 163. İki Karpuz Bir Koltuğa Sığınmaz (O.Hamdi). GA/OT
 164. İki Mülâzim (C.Roti). GA/OT
 165. İki Oksuz Kız (Dennery-Cormon). MM/OT
 166. İki Peder. MM/OT

167. İki Sağırlar (A. Bourgeois-J. Moneaux). GA/OT
168. İki Yümrüçak (P. Decourcelles-ç.Mehmet Reşat). MM/OT
169. İki Zülfürt Açıkdozlar. GA/OT
170. İki Hemşireler. MM/OT
171. İraklıs. GA/OT
172. Iskonçes. GA/OT
173. Isveçli Kız (V. Ducange). GA/OT
174. İşret Belası. MM/OT
175. İşte Alafranga (M.F.) GA/OT
176. İtalya Koylileri. GA/OT
177. İtimat, Emel, Rikkat (J.B. Roisuer). MM/OT
178. Jack Varley (L. Sazie-G. Grison). MM/OT
179. Jean Gray (E.Nus- A.Brot). GA/OT
180. Jean de Galais. GA/OT
181. Jozef'in Mantosu (ç.Fahri Bey). F/OT
182. Kader Böylemiş. GA/OT
183. Kaliforniya'da Altın Arayıcıları y Glaston Golü (u. Dennery). MM/OT
184. Kalp Güzü. GA/OT
185. Kampanacı y Müthis Bir Netice (J. Bouchardy). MM/OT
186. Kanarya. GA/OT
187. Kantoci Kız. (X.de Montépin). MM/OT
188. Kanton Kalesi. GA/OT
189. Kapıcının Başından İki el Saç Mathabu. GA/OT
190. Kara Dağmen Cinayeti y Çinayeti Yılan İzi (M.E.Braddon-ç.M. Refik). MM/OT
191. Karı Adam Ne Yapar. GA/OT
192. Karı İntikamı (M.J.Sedain-ç.M.Rifat, E.Eşref). GA/OT
193. Karnaval Aşıkları. GA/OT
194. Karnaval Çapkinları. GA/OT /MM
195. Karnaval Kokozları (M. Çarpasçıyan). F/OT
196. Karnavalda Bir Gece. MM/OT
197. Kean (A.Dumas Pére). GA/OT
198. Kel Kapıcı. GA/OT
199. Keyhüsref Şahin Adetleri. GA/OT
200. 48 Okkaliğ Baş Belası. MM/OT
201. Kırmızı Güzdan (N.Fournier-Meyer). MM/OT

202. Kirmizi Oda (Th. Anne). GA/OT
203. Kirmizi Pantalon. GA/OT
204. Kiskanç Kar. GA/OT
205. Kiskançlık Belası. MM/OT
206. Kızıl Koprü çinayeti (E.Gaboriau-Hipp.Hostein-ç.Fuat Bey).MM/OT
207. Kızının Katili y Bir Nasihat Bin Müsibettin Yegdir. MM/OT
208. Kızıl Düğün. GA/OT
209. Klamar. MM/OT
210. Kocaya Tuzak (Stapleaux). GA/OT
211. Kokona Yatsyor (E.Grangé-V.Bernard, u. Ali Bey). GA/OT
212. Kömrüçü Kari. MM/OT
213. Kör y Öz Evlât Aslina Çeker. (A.Bourgeois -Dennery, ç.A.Münif).MM/OT
214. Körün Oglu. GA/OT
215. Köse Kâhya(b.D.Çuhaciyan-A.Alboretto, i. K.Rıştu). OOT
216. Köyün Uftadeleri y İki İhtiyar Aşiklar. GA/OT
217. Kral Çoban. GA/OT
218. Kumarbazın Encamı. GA/OT/MM
219. Küçük Gemiciler. GA/OT
220. Küçük Polonya (L. Thiboust-E.Blum). GA/OT
221. Leblebici Hor-Hor Ağa (b. D.Çuhaciyan, I.T.Nalyan) OOT/ GA/OT
222. Lerouge Gavası. MM/OT
223. Leyla ile Mecnun (Mustafa Efendi). GA/OT
224. Londra Expresi. GA/OT
225. Londra Kulesi. GA/OT
226. Londra Pazari. MM/OT
227. Lostracının Mirası. GA/OT
228. Lucie Gigier (L.Battu-Jaim Fils). GA/OT
229. Luciferce Borgia. GA/OT
230. Luisa Miller. GA/OT
231. Lyon Postası. GA/OT
232. Madam Angof'nun Kızı (Lecocq). GA/OT
233. Madam Saint Tropez ((A.Bourgeois -Dennery). GA/OT MM/OT
234. Madam Sularda. GA/OT
235. Madam Uykuda. GA/OT MM/OT
236. Mağdur-i Kalp y Fedakâr Valdenin Fedakâr Çocuğu (V.Sejour- J.

- Bresil,ç Mehmet Fahri) MM/OT
237. Maçubiyetin Mukafaati. GA/OT MM/OT
238. Manon Lescaut (Th.Barriere-M.Fournier). GA/OT
239. Marie-Jeanne(Demerry-Mallian). MM/OT
240. Maei Tudor (V.Hugo). GA/OT
241. Marianne y Kör Général (A.Bourgeois-M.Masson). GA/OT MM/OT
242. Martel Yavruları. GA/OT
243. Mathilde (F.Pyst-E.Sue). GA/OT
244. Matmazel Blede. MM/OT
245. Matmazel Irma (Moreau?). MM/OT
246. Matmazel Jani. MM/OT
247. Memiş Ağa (Molière-u. Ali Bey). GA/OT
248. Merduh Kız (ç. Mehmet Tahir). MM/OT
249. Metruk Yetimler. MM/OT
250. Méyhane Faciaları y İşaret Mazlumları. MM/OT
251. Miras Sandığı (K. Rıştumi). GA/OT
252. Misafiri İstikbal(Ali Bey). GA/OT
253. Monsieur Kızınız. GA/OT
254. Monte Cristo (A.Dumas Pére). GA/OT
255. Montoni. GA/OT
256. Milcez. GA/OT
257. Münasebet-I Gayn Resmi. MM/OT
258. Müraci ve Lâubali. GA/OT
259. Müsin Onbaşı. GA/OT/MM
260. Müsahabet y Lyon Postası (E.Moreau-Sirnudin-Delacroix). GA/OT MM/OT
261. Nedamet y Hırsız Evlât (Ahmet Necip). GA/OT
262. Nikotimos'un Kızı. GA/OT
263. Nilcs Niks (K. Rıştumi). GA/OT
264. Nitouche. OOT
265. Obur. MM/OT
266. Obur Mûneccim. GA/OT
267. Odun Kilaç. GA/OT
268. Orphée (Offenbach). GA/OT
269. Osmanlı Marşı. GA/OT
270. Otuz Sene y Kumarsızın Encarnı (V.Ducange-Dinibux). GA/OT

271. Pamela (b.l. S.Manasse). GA/OT
 272. Papelci. GA/OT
 273. Paris Çöpçüsü. GA/OT
 274. Paris Dilencisi. GA/OT
 275. Paris Faciaları (X.de Montépin). MM/OT
 276. Paris Fukarası (Eug.Nus-Ed.Brisebarre). GA/OT/MM
 277. Paris Kayıkçıları (H.Thiery-Ad.Duperty). GA/OT
 278. Paris Paçavrası (F.Pyat). GA/OT/MM
 279. Paris'te Bir Vak'a. MM/OT
 280. Paris'te Misk Soknığı Vak'ası. MM/OT
 281. Paul ve Virgine (B.de Saint-Pierre). GA/OT
 282. Peçeli Kadın. E. Richebourg-ç.M.Tahir). MM/OT
 283. Penbe Kız (b.Haydar Bey, İ.O.Nuri-M.Muslihiddin). OOK
     Bengliyan
 284. Pierre d'Artzo. GA/OT
 285. Pinti Hamit (Molière-u. Teodor Kasab). GA/OT
 286. Plevne. GA/OT
 287. Polonya Balosu. GA/OT
 288. Potar Mober. GA/OT
 289. Monsieur de Pourceaugnac (Molière). GA/OT
 290. Pulçinella (Minagyan?). GA/OT
 291. Raife. GA/OT
 292. Richelier'nün Sergilzeşti. GA/OT
 293. Rigoletto (V.Hugo). GA/OT
 294. Robert, Reis-i Eşkiya (Schillerden Lamartelière). GA/OT
 295. Roger Laroche (J.Marie-Moreau). MM/OT
 296. Rocambole /Para Dolabı (A.Bourgeois-P.de Tressal-Blum). MM/OT
 297. Roma Kiralı (C.Desnoyers-L.Beauplat). GA/OT
 298. Romeo ve Juliet. GA/OT
 299. Rosamonde (Alfieri). GA/OT
 300. Saatçinin Şapkası (Mme. De Girardin). GA/OT
 301. Sadık Bende. GA/OT
 302. Sahte Tablot. MM/OT
 303. Sarı Eldiven (Bayard). MM/OT
 304. Sefahate İnhimak. MM/OT
 305. Sefil Familya. MM/OT
 306. Sefil Valide (A.Dumas Fils-X.de Montépin). MM/OT

307. Sefiller (V.Hugo). GA/OT
308. Senart Ormani (G. de Monters). GA/OT
309. Serdar-I Eşkiya Robert. GA/OT
310. Sergilzeş-i Perviz (A.Haydar). GA/OT
311. Serseri Yahudi (E.Sue). GA/OT
312. Servetle Saadet Olmaz. MM/OT
313. Seydi Yahla (Şamsettin Sami). F/OT
314. Simon ve Marie (X.de Montépin). MM/OT
315. Sofiça. GA/OT
316. Söhum Mazafferiyeti (Nazım Paşa). GA/OT
317. Sözde Çocuk Meraklıdır. GA/OT
318. Sü-i Zann. MM/OT
319. Suzanne Imbert (E.Brissebare-E.Nus). MM/OT
320. Şaşkın Kopek. GA/OT
321. Savel. GA/OT
322. Şeytan Çekici. GA/OT
323. Şeytanın Yuvası. MM/OT
324. Şik Bey. GA/OT
325. Şiko Şiko. GA/OT
326. Söhret Budalası. GA/OT
327. Tabib-i Aşk (Molière). GA/OT
328. Tabib-i Mecazip. GA/OT
329. Tahammul. GA/OT/MM
330. Tahir ile Zulre (Bidar Ef.). GA/OT
331. Tahta Kılıç. GA/OT
332. Talih Ağacı. OOK
333. Talihsız Kız. MM/OT
334. Tayyarzade y Binbirdirek. GA/OT
335. Telemak. GA/OT
336. Telemak Kupidon Heykelinde (b.A.Piccito, I.T.Nalyan). GA/OT
337. Tenor Dambrak. MM/OT
338. Tiynet y İki Hemşireler. MM/OT
339. Tirolien. GA/OT
340. Titizmeşreb ve Keremkăr (L.Bellotti). GA/OT
341. Tiyatroya Gidelim (B.Turiyan). GA/OT
342. Tosun Ağa (Molière-u. Ali Bey). GA/OT
343. Troltin. GA/OT

344. Üvey Ana (H. de Balzag). GA/OT
 345. Vazife Aşka Galebe Eder mi? GA/OT
 346. Venedik Apukaryası. GA/OT
 347. Venedik Taciri (Shakesepeare). GA/OT
 348. Venedikli Kadın. GA/OT
 349. Very Likantasinin Uşağı (Eug.Labiche). GA/OT
 350. Vikaye-i Namus. MM/OT
 351. Viyana'da Nemcece Bilmez İki Türkleri. GA/OT
 352. Yabancı Kız. GA/OT
 353. Yabancı y Kopek Karı. MM/OT
 354. Yananı Kız. MM/OT
 355. Yadigır Yüzük (İhsan Bey). MM/OT
 356. Yarabbi Şükür Sofra Kuruldu. GA/OT
 357. Yeni Eleman. GA/OT
 358. Yerodello. GA/OT
 359. Yusuf-i Kenan. GA/OT
 360. Zavallı Çocuk (Namık Kemal). GA/OT
 361. Zaza. MM/OT
 362. Zevc ve Zevce. MM/OT
 363. Zevzekler Hülasası. GA/OT
 364. Zeybekler (A.Mithat, b. Hristo). GA/OT
 365. Zor ile Hekim (Molière-u. A.Vefik Paşa). GA/OT
 366. Zor Nikâh (Molière-u. A.Vefik Paşa). GA/OT

B- Արշակ Պետելյանի օպերատուային բատերախոմը

F- Թողման Ֆասովաճյան

b- Լուսպողիսոր

φ բարզմանիչ

GA- Հակոբ Վարդովյան (Գյուլի Հակոբ)

I- Միքայելյանի հեղինակ

MM- Մարտիրոս Միակյան

OT- Օսմանյան Դրամատիկ

OOT- Օսմանյան օպերային բատորուն

w- արևապուացիս

ԱՆՎԱՐԱՏՄԱԿ

Ա

- Արզար Թողարկածի (Եվդոկացի) 31
Արտավ Զերի խան 134
Արդուիսկ Համիլ 186, 216
Արդուիսկի Զիյաթբերին (Զիյա Փաշա) 216
Արեւան Մամոն 19
Արիկյան Միհրան 17, 149
Արամյան Տիգրան 195
Ազարյան Արիանակես 77
Ազարյան Ստեփանոս 77
Այի Հայդար 186, 194, 216
Այշան Ղևոն 18, 88
Այիր Անտոն 128 -129, 195
Ազգոյաճյան Արշակ 59
Ահմետ Ազիզ 216
Ահմետ Միհրան 101, 118, 186, 191, 192, 194, 203, 216
Ահմետ Մուխտար 149
Ահմետ Նեջիր 216
Ահմետ Ռասիդ 39
Ահմետ Ասքիկ Փաշա 201, 202, 216
Ահմետ Ֆերիմ 184, 201
Ահմադյան Հրաչյա 9, 18
Ամենյան Թ 228

- Ամիրդովլար Ամասիացի** 46
Այվազյան Արքահան 39
Այվատյան Մատթեոս 18
Ամանում Սերաստացի 7
Անդրեասյան Հ. 99
Անդրիմոսյան Ա. 181
Անհեղեղ Ռոբերտ 8
Աշոտ Ղազար (Թագվոր Խաչիկյան) 229
Աշոտ Նազիկ 230
Աշոտ Զիմանի 115
Ապրո Սահակ 101
Առաքելյան Կարապետ Անկյուրացի Խաչիկ 75, 78
Արամյան Թագվոր Վարժապետ 135
Արամյան Հ. 31
Աստվածատրյան Հովհաննես 32
Աստվածատոր Դափիք 135
Ավելիյան Հարուրյուն 76, 148
Ավելիյան Ակրտիչ 64
Ավելիյան Պետրոս 78
Ավելիյան Ստեփան 73, 76
Ավգուստին տես՝ Օգոստինոս
Ավետիք Եվլոյեացի 57
Ավետիքյան Գարրիք 146
Արամյանց Հմայակ 222
Արապանյան Մ. Պիտար 113, 114, 127, 128, 195, 196
Արապյան Պաղոս Ապուշելացի 32
Արիստոտել 56
Արք Բեյ 216
- Բ**
Բաբրույան Վ. 18
Բագրակ 122
Բաղրման Հովհաննես 195
Բահա Շահլեր 20
Բամպորձյան Գ. 18, 48, 135, 139, 141
Բատոռուա Էնճամոնի Կառշիա 163
- 46 մասունքների
 812, 837 Բանակ Անդրեասյան
 ԱԾ արքոյ պատու մասունքը
 ՅԱ ՀՀ ՀՀ Տարածաշրջան
 ԻՀ Ազգային Ռազմական
 ԱՀ Աշխատամբ անձնութեան
 115 պահանջման
 ԵՀ բաշխութեան
 111 առնելի պաշտոն
 ՅՈՒ, ԴԱ ՀՀ պահանջման
 ԴՔ ովհանակ պահանջման
 ԱՀ այս Պատուացան
 ԱՀ մ պահանջման
 161 պահանջման
 ԱՀ ՀՀ բահանջման
 116, 05 ըստը Պատուացան
 901, 521, 127 բահանջման
 01 գումար Խաղաղութեան
 911, 531 հայտ Անդրեասյան
 525-Շ Անդրեասյան
 ԱՀ բահանջման
 01 բահանջման
 01 մայրէ

- Քարսեղ Կենսաբացի** 64
Քելլյերին Հասամ 186, 216
Քեղրեթին Ծարիր փաշա 216
Քելլարմին Ուրեմս 64, 73, 75, 146
Քենչեստ Արդազանի 114
Քեխչեստ Մուտուաժա 114
Քենիմ Եֆենջի 211
Քենելիկոսս 15-րդ 57
Քժշկյան Մինաս 111
Քյո Աղորիք 197, 198
Քորտովի Անտոնին 145
Քրատս Արժիքաց 228
Քրետոսն միսս 198
Քրուկս Կ. 228
Քուպը 101
Քուլարեր Ժյուլ 121, 197
Քուրհան Արյաշտ 20, 211

Գ.

Գարորիտ Էմիլ 121, 122, 196
Գաբրյան Հովսեսի 19
Գալիքյան Խորեն Նար Պետ- 112, 174
Գանիքարյան Ս 232
Գասարյան Գևորգ 228
Գասպար Նալբիր Անքաստացի 30, 60
Գասպարյան Խաչիկ 229
Գարիքրազի 95
Գյորիք 198
Գյուղի Հակոբ տես Վարդովյան Հակոբ
Գյումուշյան Մանուկ 102
Գնդրմին Հայկ(Հանքարձում Թովմյան) 232
Գողոսին 109, 212
Գործիս սկի Վեպիմիր 120
Գրամիշյան Ֆենին Չարլզ 228
Գրիգիլիս Զմիւրեն 69
Գրիգորյենով 210, 211

Գրիգոր Դարանադի	7, 34, 49, 50	ՏՀՀ Զ. 17 սպառը
Գրիգոր Լուսավորիչ	57	ՏՀՀ Զ. 17 սպառը
Գրիգոր Կեսարացի	50	ՏՀՀ Զ. 17 սպառը
Գրիգոր Տաղասաց	115	ՏՀՀ Զ. 17 սպառը
Գրիգոր Մարզվանցի	31	ՏՀՀ Զ. 17 սպառը
Գրիգոր Մարկարացի	115	ՏՀՀ Զ. 17 սպառը
Գրիգորիս Ալբամարցի	41	ՏՀՀ Զ. 17 սպառը
Գրիգորյան Հովհաննես	164	ՏՀՀ Զ. 17 Սույնութեան
Գրիգորյան Ը.	19	ՏՀՀ Զ. 17 Որևէ պահանջառ անձագան
Գրիգորյան Ռեքելս	228	ՏՀՀ Զ. 17 Որևէ պահանջառ անձագան
Գրիշ Զոն Թ.	163	ՏՀՀ Զ. 17 Որևէ պահանջառ անձագան
Գրիշ Գ.	221	ՏՀՀ Զ. 17 Որևէ պահանջառ անձագան
Գոնզալեզ Էմ.	196	ՏՀՀ Զ. 17 Որևէ պահանջառ անձագան
Գոլդոմի	181	ՏՀՀ Զ. 17 Որևէ պահանջառ անձագան
Գօժի Կարլը	198	ՏՀՀ Զ. 17 Որևէ պահանջառ անձագան
Գովստիր Օլիվյե	66	ՏՀՀ Զ. 17 Որևէ պահանջառ անձագան
Գուղել Վիլյամ	162	ՏՀՀ Զ. 17 Որևէ պահանջառ անձագան
Գևորգ Մխլային	34, 57, 58, 153	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դ		
Դավիթ Արևելցի	26	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դեմկուր Մ.	198	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դեմի Ժան	9	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դեմուայն Ը.	198	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դեմինյակ	198	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դեքո Դամիել	110	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դիորո	96, 188	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դյուլորիե Էդուար	104	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դյուկանժ Վ.	198	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դյումա Ալեքսանդր	102, 120, 124, 184, 196, 304	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դյումա Որդի	191, 199	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դյումամուար Ֆ.	198	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Դուրյան Պետրոս	88	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան
Ե		
Եղիսակար Անդրեացի	78	ՏՀՀ Զ. 17 բայց այլքառության մասնաւուն պահանջառ անձագան

Եղոյան Ա.Զ	228	02, 09, 14, 7 մատուցություններից
Երեմյան Հովհաննես Ասպետ	69, 78, 181 ⁷²	բառակառը, որովհան
Երեմյան Պետրոս	78	02 ուշաւանի ակադ.
	218	03 գուստունու տեսքուն
	25, 140	ուղևուսուն տուրուն
Զ		բայուրուն տուրուն
Զարուիք 38		14 մարտական սիլուսուն
Զարդարյան Պիմեն 59		15 ունակուն առաջարկան
Զարսիանալյան Գ.19		16 ունակուն առաջարկան
Զարարիա Կաղզվանցի 19, 31, 147		17 17 մայուսուն
Զարդարյան Պիմեն 59		18 25 օրդունուն
Զարդարյան Վահան 113		19 1 օրդուն
Զարարյան Մրբուի 221		20 1 օրդուն
Զիմկեր 171		21 1 օրդուն - ամս
Զոհրապյան Հովհաննես 75		22 1 օրդուն
Զորյայան Նիկոլոս 87		23 1 օրդուն
Է		24 1 օրդուն
Էրուզայիա Թեմիկ 118, 186, 192, 216		25 16 նվաճուն ըրուն
Էրկարդս Զոնարան 228		26 16 նվաճուն ըրուն
Էմին Սլյուտիչ 19		27 1 պարագանելլ պայման
Էմինյան Մրապին 76, 148		28 1 կ քայլություն
Էմմանուելյան Պողոս		29 1 մասն օւժուն
դ'Էմմեր Ա. 198, 205		30 1 Շ պատունան
Էպիկտետ 68		31 1 խանություն
Էրբուրուլ Մահսին 20, 209		32 1 պայման ուժուն
Ծ		33 1 առ ազգի ուժուն
Ծաղեսոս Սերաստացի 7		34 1 առ ազգի ուժուն
Ծաղեսոս Թոխսարեցի 41		35 1 գուտուն մշտություն
Ծաղաք Թերին 9		36 1 յ նախարար
Ծաղաստ Այրուֆո 20		37 1 ցուլունուն նույզ
Ծաղեակի 41		38 1 ա գուտուն անուն
Ծահմիքյան Պ. 221		39 1 ուղարկուն Խաչուն
Ծահմիքյան Վահան 222, 228		40 1 ուղարկուն Խաչուն
Ծաղյառյան Ա. 19		41 1 ուղարկուն Խաչուն
Ծամպուրի Արուրին (Քյուչուկ Արուրին) 67, 134		42 1 ուղարկուն Խաչուն

- Թաներ Թիմուր 127
 Թնրայլ Բոնսոն դը 121, 122, 128, 196, 197
 Թեյլըր Հովհարյ 221
 Թեռդիկ (Թեռդրոս Լապշինյան) 15, 174
 Թեռդրոր Զասավ 191
 Թեռդրոր (Թեռդրոս Ղազարյան) 146
 Թիբգոն Թիմորի 221
 Թիրաքյան Գևոստ 140
 Թիւճճարի 38
 Թորապյան Պատկան 139
 Թուքորու Ն. 28
 Թորովյան Նիկողայոս 175
 Թողայան Երվանդ (Կավոռ) 14, 174
 Թողայան Հովհաննես 114, 123, 128, 197
 Թովմա Գեմրացի 72, 75, 78
 Թովմա Սեծոփեցի 78
 Թորգոմյան Ա. 99
 Թորոսյան Պողոս Տիրիկեցի (Տիվրիկեցի) 7, 153
 Թորի Ռուբեն Արշեր 162, 228
 Թոփայան Հոխվահմէն 110
 Թրոպիք դոկտ. 163
 Թումա Հալեպցի 49
 Թույսուզ Գասապար 102
 Լզ Թուրմնոր 69
 Թումա Հալեպցի 49
 Թորգոմ Հոր 19, 113, 116, 117, 195

Ժ

- Ժելտյակով Անատոլի 18, 155
 Ժիրեր 101

Ի

- Ինանյան Միննոց 227, 229
 Ինքրիտ Պոլ 71
 Ինքիրյան Պալկան 25, 27
 Իրիքան Ավետիս 141

255

Խփերծյան Նուրիճան 18

Խովհերին 37

ԱՀՀ դրամ 0 դրամներ

Լ

Լամարին 101, 111, 113, 114

Լևն 13-րդ 66

Լը Սաժ 104

Լը Քոր 199, 212

Լիգուտի Ալբոնտ-Մարիա դը 64, 75

Լիմինի Հենրի Վան 163

Լիտուան Ենն 19, 38

Լյուքֆի Հակոբ 102

Լոյդա Իզմատիս 107

Լոխ 13-րդ 155

Լուսնյան Գ. 36

Լուսնյան Մարգին 165

101 դրամ 0 դրամներ

101 դրամ 0 դրամներ

101 դրամներ 0 դրամներ

04-1 տարրու առցարքներ

01 դրամներ 0 դրամներ

001 յաման 0 հայություն

00 0 յաման 0 հայություն

001 պարագաներ առաջարկ

001 պարագաներ առաջարկ

001 պարագաներ առաջարկ

001 պարագաներ առաջարկ

001 պարագաներ առաջարկ

001 պարագաներ առաջարկ

001 պարագաներ առաջարկ

00 0 պարագաներ առաջարկ

Խ

Խոշատոր Տերզին 97

Խորավամպս Պուտուանը օվլու 163

Խորիմյան Կարողիկոս 61

Խորորյան Տիգրան 165

Խորենացի Մովսես 100

001 001 ուղարք նեղան 0 դրամներ

001 պարագաներ նայություն

001 տարր սպառու

00 0 ուղարք առաջարկ

001 ուղարք 0 առաջարկ

00 0 ուղարք 0 առաջարկ

Ծ

Ծներն 93, 105

001 001 001 001 001 001 001 պարագաներ

Կ

Կալման Բաբէ 212

Կալվին 221

Կասրին Ժյու դը 121, 196 -197

Կարապետյան Զերի Պետրոս 149

Կարապետ Կեսարացի 26

Կարենյան Հակոբ 181

Կավոռշ տես Թուայան Երվանդ

Կենարիս պատր. 23

001 001 ուղարք նայություն

001 ուղարք

001 ուղարք 0 առաջարկ

001 ուղարք 0 առաջարկ

00 0 ուղարք 0 առաջարկ

001 ուղարք 0 առաջարկ

00 0 ուղարք 0 առաջարկ

001 ուղարք 0 առաջարկ

00 0 ուղարք 0 առաջարկ

- Կեսարյան Մանուկ Սրբարիշ Կարճիկ 153
 Կիլիկեցի Կ. 230
 Կյուզելիմյան Ներսիս 221
 Կոհմոն Պող դը 121
 Կոլընք Ժամ Բատիստ 156
 Կովակսի Թայելուշ 9
 Կոմոլնտոփ Լ. 198
 Կրիստովութեա 198
 Կրօնիկյան Անդրանիկ Փաշա 133

 Հ
 Հայոցն Սպերգոն Չարլզ 162, 228
 Հակոբ Ակնեցի 32
 Հակոբ Դայիր Շամանու որդի 60
 Հակոբ Մոդապարտ 143
 Համելի Բեյ 216
 Համիլին Սայրու 110, 159
 Հասան Վահիդ 216
 Հաստինյան Անտոն (Անտոն-
     Պետրոս 9-րդ) 64, 65, 93, 103, 104
 Հարուրյան քեն. Շիրազեցի 223
 Հարուրյան արք. Պալատեցի 60
 Հարուրյանյան Ս Գ 221
 Հերակլ Երկիրորդ 32
 Հերիմյան Սրբային 181-182, 213, 215
 Հիմր Ֆ. Ֆ. 78
 Հյուզոն Վիկտոր 101, 108, 109, 113, 122, 184, 191, 195, 204
 Հյուզ Պ. 170
 Հյուրպմեր Օքրո 170
 Հոլլոսյ Թոմաս 162, 221
 Հոլլոսյ Թոմաս 162
 Հովհաննես Կառլոնիք Թոմաս 162
 Հովհաննես Երգնելացի 41
 Հովհակիմ Եպսէպատը 24
 Հովհաննես Վլու. Աղասի (Հովհաննես Արք. Համբա) 135
 Հովհաննես Թղթուրանցի 41
 Հովհաննես Կեսարացի 46

- Հ**
 Հովհաննես Կողուտ Թաղիշեցի 19, 26, 33, 55, 135, 144, 150 - 152
 Հովհաննես Խոլգ 26
 Հովհաննես Տերզնցի 97
 Հովհան Պատ (Շիզմիս Հովհան) 73
 Հովհանյան Աննի 147
 Հովհանոս 56
 Հովհանոս Պյեմոնթեցի քիլ. 75

Ղ

- Ղոկաս Խոարքերդի վրոյ (Գասպարյան-
 Աբրահամյան) 30, 60, 152
 Ղոկասյան Հովհաննես 102

Ծ

- Ծամճյան Փիլիպոս 76, 148
 Ծեզափյուան Սկըտիլ 29, 170
 Ծեզափյուաններ 29
 Ծիզմենյան Դավիթ 228
 Ծիմենկյաններ 149
 Ծորդյան Հակոբ տես Սիրունի

Մ

- Մագնիլ Զոն Ավիլիք 162, 221
 Մազմուսյան Մ. 230
 Մարոսյան Զնամի 164
 Մալխասյանց Մտեմին 19
 Մարտ Հեկտոր 121, 196
 Մարտի Նասիֆ 139
 Մածինի 96
 Մարքին Զոն 221
 Մամուրյան Մատոքոս 87
 Մանաւրըրդ Մահմետ 216
 Մանաս Ռաֆայել 33
 Մանաս Ռուբեն 104
 Մավրոյանի Վաչա 127
 Մատոքոս Դավիթ 135

- Մարին Միշել-Անժ (Անժ-Մարին) 75
 Մարին Ժյուլ 121, 197
 Մարտին Զեսի 163
 Մարտուշանց Պողոս Անկյուրացի 78
 Մարիամելի 102
 Մարտուշան Լևոն 228
 Մարդուա Նընն 121
 Մերին Անդ 20, 181, 184, 191, 194, 205, 18
 Մեհմեն Զարին Երևարդ 8, 23
 Մեհմեն Մրրորդ 21
 Մեհմեն Էմին 133, 223
 Մեհմեն Միղման 170
 Մեհմեն Մուրան 211,
 Մեհմեն Ռեքար 216
 Մելիք Օհանջանյան Կարապետ 98, 99
 Մեզոն 39
 Մեսյիի Երմենի 38
 Մետաստագիտ 67, 180, 181
 Մերարխյանց Հ. 227
 Մերարխյան Արաման 64, 78, 146
 Մերի Զոն Խոգաբել 163, 228
 Մերկեր Մելիք 231
 Մերգրեգոր Զոն 221
 Մինասյան Սարգսի Չառչ 229
 Միրզա Խան 38
 Միտիճանյաններ 32
 Միլիքար Մերարխյանցի 62, 63, 70, 145-147, 151
 Մկրտիչյան Առ. 232
 Մյունիստիխյան Հովհաննես 94
 Մյոնթքշիմ Բաշի 140
 Մյուսսի 101
 Մնալյան Մարտիրոս 182, 203-211, 213-216
 Մնացականյան Ս. 19
 Մոնթեպին Քառվի դր 89, 102, 121-123, 124-127, 129, 160, 185, 196-
 198, 204,
 Մոնտեսպին 101

Ըն մասին բարձրացնելու

143 պարբ

8 գումարի այլոցն

87 Եղանակ

901 Ձ ժաման

ՏՀՀ դրամներու առաջնորդու

ՏՀՀ նույնագումար նույնացնելու

ՏՀՀ Անդրանիկ Մատուցյանի

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

ՏԻՀ Դրամի այլություններու

- Սոնչօրդ պատրի 62
 Սոլիկ 181
 Սուլովա Մություր 8
 Սուրման 78
 Սուրսի Է. 198
 Սուրան Կարասետ-Մորուր 232
 Միջըան Հարուրյում 28
 Մոմբան Մ. 108
 Մուծարելի Աշխանս 75, 231
 Մուստաֆա Էքմանի 216
 Մուստաֆա Ռեշիյ Փաշա 127, 216
 Մուստաֆա Քեմալ 215
 Մուսլիմ Նամի 216
 Մունի Սյուզի 210
 Մուսի Թ. 228
 Մուրայյան Անուն 78
 Մուստաֆա Ռեշիյ Փաշա 85
 Մուստաֆա Քեմալ 215

Ց

- Յոնա Եղուարդ 68
 Յոնա Կարերս 79
 Յոստիք Քյամիլ փաշա 216
 Յոստիք Նարի 39

Ն

- Նազիմ Հիրման 194
 Նահիյ Թախիմ 210
 Նագանոյան Միքայել 89, 90, 94, 96, 106-108
 Նալյան Թագվոր 200
 Նալյան Հակոբ 19, 30, 33, 46, 58, 59, 144, 147, 153
 Նահասետ Քոչար 41
 Նաղաջ Հովհաննես 41
 Նամեր Քեմալ 101, 118, 133, 179, 186, 187, 189, 192, 194, 203
 Նազմելոն Բոնապարտ 137
 Նար Պեյ տես Գալֆայյան Խորին

Նարիմյան Արքահամ	183	ՀՀ Ռենեգազոս
Նեվ Ֆելիքս Ժան Բատիստ	78	ՀՀ Առաջարկած նույնագործություն
Ներսես Սեծ 57,		
Ներսես Ընդհակի	67,	բ
Նիմուս Պիեռ 198		Վ Անդրեանի նույնագործություն
Նյուտոն 56		ՀՀ բանական գործություն
Նշանյան Ներսես	232	ՏԸ Առաջ. Անդրեանի նույնագործություն
Նուպարյան Ա.	109	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ը		
Ծալգիի տես՝ Զարուիք	111, 207	Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ծահսուփարյան Ա.	19	ՀՀ բանական գործություն
Ծամսերյան Մամի	101, 186, 191, 194, 203, 216	ՏԸ Առաջ. Անդրեանի նույնագործություն
Ծատարյան 111, 195		ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ծերսակի 191		ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ծիլդեր 199		ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ծինակի Իրրահիմ	101, 189	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ծմիդտ Ջրիստոֆեր	112, 113, 121	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ծնայդեր օր. 159		ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ծախո Օստոն 19, 38		ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ծոսայներգեր 221		ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ծույց Է. 9		ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Ո		
Ուլցան Ստեփան	106, 169,	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Չ		
Չագճյան Եղիբատ	76	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Չալյան Կ	222,	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Չամչյան Միքայել	67, 134, 135	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Չամուճյան Հովհաննես տես՝ Տերյանց		ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Չափրաստյան Գ.	182	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Չերվարի Ռաֆայել	170	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Չիլինկիյան Գրիգոր	87, 109, 112	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Չղարիսիս Դիմիտրի	173	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն
Չուպարյան Արշակ	19, 210	ՀՀ Ա Անդրեանի նույնագործություն

- Ծորպանյան Ա. 228
 Ծովանյան Տիգրան 184, 199, 200, 211, 212
Պ
 Պալասամյան Ստեփան 19
 Պալյաններ 33
 Պալեոզյան Նշան 165
 Պահարյան Մ 222
 Պահտասար Դավիթ 30, 34, 41, 49, 60, 147, 153, 230
 Պարոնյան Հակոբ 132
 Պարոնյան Հակոբ 105, 111
 Պատմանյան Գրիգոր Պատրիարք 25
 Պեղընան Ազերսան 164
 Պեղընան Ջենոր 164
 Պեհսանիլյան Ե 222
 Պեհսիլյան Արշակ 211
 Պեհսիլյան Սերոբիք 199, 211, 212, 213
 Պեշիքրաչյան Ալբարիչ 88, 93, 105, 182
 Պետևյան Արմենակ 231
 Պետրոսյան Յուրի 18, 155
 Պերսկերյան Հայկ 19
 Պիննենեցյան Աղավնի և Էլիզ (Էլիզ Գովան) 194, 214
 Պիսիդյան Կարապետ 114
 Պիտար-ռես Արտավաճյան Պիտար
 Պյոս 9-րդ պապ 158
 Պյառույան Հակոբ 165
 Պողաճյան Հակոբ(ոս) 76, 148
 Պողորչյան Միհնաս 228
 Պոհծալյան Արշակ 231
 Պողոս Աղրիանապոլսեցի արք (Գրիգորյան) 61, 153
 Պոյաճյան Օ. 222
 Պուպ Ալեքսանդր 69
 Պոտղունի Հակոբ 229
 Պրադեկ Շորժ 196
 Պրակտոր Մայրա
 Պրեշիան արք 89, 96

Պրիցակ Օ. 9	Հայոց Շնուզը հանու 10%, Ռ. յա 90 օնդութեան 132, 176, Տօնածութեան 11,
Զ	Հետօնութեան Ասաղմբ 125
Զախարախյան Մանուկ 148	125 ունչյայի ուղարկութեան 125, Վ ըրտուլ Ասաղմբ 125
Ծ	Խ թուման Ասաղմբ 125
Ծարուրու Ա. 228	991 պարունակութեան 991
Ծասին 101, 191	Խ շառավագ պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Ծեփիկ Ահմեյ 20, 24, 183, 188, 194, 214	991 պարունակութեան 991
Ծեղախյան Մահմուտ Եքրեն 186, 216	991 պարունակութեան 991
Ծիկո Նիային 163	Խ շառավագ պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Ծիշրուր Էմիլ 101, 197,	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Ծիշնին (Կարողինայ) 156	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Ծիւլոյի Ֆրանչեսկա 156	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Ծորա 184, 199	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Ծորին 194	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Ծուսինյան Նահապետ 87	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Ծուսատ Ժան Ժան 96, 101, 188	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Ս	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սարքատին պարի 162	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սազի Ա.դ 196	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սահի Թոշագ 103	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սահակ Պարբ 57	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սահակյան Համբիկ 19	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սամի Փաշապահ Սեպային 216	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սանի Ժորժ 129	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սարգիս Զերի (Նուռլյան) 38	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սարաֆյան Կարապետ 176	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սելիմ Նուլեք Գերշեկ 184	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սեյ Թ. 102	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սեպթայան Հովհաննես Շելսոյ 55	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սեմերի Պաուլ 64, 75	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սեն Պիեր Բերմարտին յո 198	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սերդարյան Սարգիս 229	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991
Սերովին Տերյիշ օպու 76	991 պարունակութեան Խ պարունակութեան 991

- Սերովյան Մուշեղ 9
 Սերդանուն 90
 Սեփերյան Արքահամ 228
 Սըռ Սիլվեյր 221
 Սիմոն Լեհացի 7, 22
 Սիմբույյան Գևորգ 106
 Սիրովինի 198
 Սիրո Սի Հակոբ (Եղիսաբէթ) 224
 Սկորոս 60
 Սմբետ Ազարիան 159
 Սմիք Օ. 228
 Սնմիւյյան Հռիփաննես 165
 Սյու Է. 89, 105, 121, 123, 136, 199, 204
 Սվաճյան Հարուրյան 18, 87
 Սվաճյան Քննար 194
 Ստեփանայն Գառնիկ 15, 18, 20, 104, 139, 184, 195, 205
 Ստոյանով Զարարիան 140
 Ստոռու Թիշեր 198
 Սուխյան Վեհապ 102
 Սույրան Արդուլ Ազիզ 140, 191, 192
 Սույրան Արդուլ Համիդ 33, 89, 118-120, 127, 133
 Սույրան Արդուլ Մերիզ 37 85 183
 Սույրան Սելիմ Ալաջին 7, 21
 Սույրան Մահմուդ 2-րդ. 139
 Սույրան Միհեմի Բ Ֆարիհ 143
 Սույրան Սույրան 5-րդ 133, 192
 Սումայան Սույրիան 76, 135, 148
 Սովայսան Սահակ 64
- Վ
 Վագարապուռու Նիկոլաս Դ. 173
 Վասիֆի Ուրգա Ջորժ 20, 194
 Վարդան Բաղրիչեցի 56
 Վարդան 39
 Վարդյանյան Հռիփսիփ (Հռիփսիփ Փաշա) 18, 93, 95, 100, 103, 104 131,
    132, 136 -138, 171, 175, 195

Վարդովյան Հակոբ (Գյուլի Հակոբ) 109, 133, 183, 186, 188, 190,
195, 198, 199, 202, 209, 211,
213, 215, 216

Վարժապետյան Ներսես 19, 1, 60, 66, 21 անձունակ նախորդական

Վարժապետյան Հակոբ 140, 222 125 յաջական նախորդական

Վերդի Ջուզբաղի 110 128 տոմարդ նախորդական

Վեռն Ժյու 89, 121, 124, 132, 196 129 101 նախական նախորդական

Վեսիլ Ջոն 228 129 նախքան նախորդական

Վեհոն Էժեն Ֆրանսուա 126, 127 130 ուղարկություն նախորդական

Վոլոտեր 96, 101, 188, 195 131 եղանակ գլուխ

132 յիշացը Անդրեան

Տ 133 բանել նախորդական

Տաղավար (յան) Նազարեթ 169 134 պատճեն նախորդական

Տափերնիք Ծան 27 135 գործուն նախորդական

Տառյաններ 136 136 ուղարկել նախորդական

Տառյան Միհրան 176 137 բացառ նախորդական

Տերի Ալբեր 121 138 բացառ նախորդական

Տեվեծի օլոր Մահտևի Սիմոն Գաղատացի 72 139 պատճեն

Տեր Արքահամյան Թագուհի Մանուկ 231 140 ուղարկություն նախորդական

Տեր Թորոսյան Սարգս 171 141 ուղարկություն նախորդական

Տեր Ստեփանյան Արմեն 50 142 ապրանի նախորդական

Տերոյենց Հովհաննիս (Չամունյան Պրուսացի) 19, 90, 92-94, 104,

231 143 ապրանի նախորդական

Տեր Պետրոսյան Լուսին 227 144 բանել աղքան նախորդական

Տեր Պետրոսյան Ռեստեն Սիրայի 172 145 բանել աղքան նախորդական

Տիեզ Անդրեաս 9 146 աղքան նախորդական

Տիեզ Լյուտիկ Ջոն 113 147 աղքան նախորդական

Տրայարսկի Եղուարդ 9 148 աղքան նախորդական

149 Ա աղքան

ՈՒ 150 Ա աղքան

Ուրիշինի Ա. 24 151 Ա աղքան

Ուղի Հարեր (Հարեր Մարյան) 223 152 Ա աղքան

Ուրունյան Կարասյան 106 153 աղքան նախորդական

Ուզիլի Խօգեր 39 154 աղքան նախորդական

Ուրուպեցյան Հովհաննիս 78 155 Ա աղքան նախորդական

Անդամական Օգաստ 172 թիւ Եղիշեց պատրիարքական պահպանության
172-ամս լուս 1981 թու 201

Փ

- Փանոսյան Կառավար 15, 89, 106, 123, 132, 154, 174, 176, 195
Փափազյան Բայրութ 222
Փափազյան Խօնակիոս 64
Փափազյան Մանասի 164, 222
Փափազյան Վահրամ 212
Փեշտրմանցյան Գրիգոր Դպիր 181
Փեղիսի Էրրասիմ 7
Փոլամյան Անդրամիկ 159

Ք

- Քարաքու Անհան 38
Քարելերի Զուլեպակ 94
Քասապ Թուուրը 102
Քերրոն Վալիս 163
Քեյյյան Թարտել 172
Քեշիշյանի 37
Քեշիշյան Կարապետ 223
Քեշիշյան Ս. 228
Քեպիացյան Պետրոս 78
Քիմոյի Ֆլորենս 221
Քյարին Շեխանդ 47
Քյունուրյան Երևանի Չեկիսի 31, 34, 51, 98, 100, 111, 132, 135, 141
Քյուիրուր Յանադ 19, 38, 116
Քյուրբյանօֆ Հովհաննես 160
Քյուիլյան Ամրուսիոս 76, 148
Քոզ Սարքի 19
Քոջարուրը Վասիլի Մահիլ 38
Քոլիկը Ս. 221

Ծ

- Ծեն Ժորժ 124, 128-129, 198
Ծաղկան Հակոբ 91
Ե՛Շարին Մուրադ 26, 27, 33, 142

դ'Օհսըն Կոմստամիլին 142
Օսման Նորի 120
Օւյան Գրիգոր 87, 88, 118
Օֆենբախ 199,212

Ֆ

Ֆազրլ Մուստաֆա փաշա 140
Ֆատավաճամ Թովման 201, 213, 215, 216
Ֆերր Միշել դը 22
Ֆեհիմ Ահմեդ 20, 207
Ֆենելոն 101
Ֆեյյե Օկտավ 205
Ֆեվալ Պոլ 121, 122, 127, 196
Ֆոնտենել 101
Ֆորբուն Բրակոպի դը 89, 121, 122-124, 130, 197, 198
Ֆրանձիմի Համբի 121, 196

ВОЧИ, ЧИСТОВЫЕ

Առաջարան	5
ՍԱՅ ԱՌԱՋԻՆ.	
Հայատակ բուքընին գրականության սկզբնավորման ծնուզընկան ցրամք և հայատակ բուքերն տպագիր գիրք 15-19-րդ դարի սկզբոց	
Գլուխ Ա. Հայատակ բուքերն գրականության ճևափորման բաղադրական-սոցիալ-տնտեսական և մշակութային նախադրյալները	21
Գլուխ Բ. Հայատակ բուքերն ծնուզընք գիրք (14-19դդ.)	35
Գլուխ Գ. Հայատակ բուքերն գրականության վայրէցական սկզբնավորումը	53
ՄԱՅ ԵՐԿՐՈՒՆ.	
Արև նուահայության ազգային գաղթօնիք արտահայտությունը հայատակ բուքերն գրքում 19-րդ դարի եզրորդ կեսին	
Գլուխ Ա. Խճրուցույն և բարգմանական գլուխութեական զբականություն	84
Գլուխ Բ. Պատուական սանհեծագործություններ	134
Գլուխ Գ. Շնուռննական և զնուռ-համբանաշեցի գրականություն	143
ՄԱՅ ԵՐՐՈՒՆ.	
Գլուխ Ա. Հայատակ բուքերն դրամատորդիան և հայկական բարորմ Թուրքիայում (19-րդ դարի կենսակից -20-րդ դարի սկիզբոց)	179

ՍԱՄ ՇՈՐՏՈՒՄ՝ Հայաստան բորբերին պահպատակակցության ամկամը (20-րդ դար)	
Գլուխ Ա. Հայաստան բորբերին երաժշարակությունների ընդհանուր բնորագիրն ու ամկամն պատճենաները	219
Գլուխ Բ Հայաստան բորբերին երաժշարակությունները 20-րդ դարում Թուրքիայի առհմաններից դուրս	225
Ամփոփում ռուսերեն	235
<i>(Հայոց առաջնախոս Անդրեանի հայոց առաջնորդության մասին)</i>	
Հայկական բաւանդախմբերի բարբերին Շայաստան բորբերիննով գրված) մնակացումների ցուցակ	239
Անվանացանկ	250

Տարբեր Ա. ՀՀ պահպատակակցություն
նախարարության լրացրած գաղտնաբառը

ՀՀ 1992 թվականի հունվարի 1-ին դատարկության
ամենաքիչ մասնակիության դատարկության
(0.1%) - ուժի մեջ մտնելու մասին ՀՀ օրենք
ՀՀ պահպատակակցության մասին ՀՀ օրենք

ՀՀ 1992 թվականի հունվարի 1-ին դատարկության
ամենաքիչ մասնակիության դատարկության
(0.1%) - ուժի մեջ մտնելու մասին ՀՀ օրենք

նայութեառաջնորդական առողջապահութեան մասին ՀՀ օրենքը
Եղանակը թիվ 653 ընդունելու գործութեան մասին ՀՀ օրենքը
Հայաստանի Հանրապետութեան օրենսդրութեան մասին

ԱՆՖԻՆԱՏԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԹԻՒԽԱԵՐԵՆ ԳՐՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Արդյունաբանական էներգուայրություն)

ՀՀ նախարար Ն. Զ. Շահումյան
Հանձնարար Ժ. Մ. Մանուկյան

Ստորագրման տարբերակ 17.09.2001 թ.
Զամփ. 60x84 1/16: Թափ. սօֆթը:
Հրատ. 14,9 մամլ, տափաք. 17,0 մամլ = 15,81
պար. մամլի: Պատճեն 102:

Երևանի նախարարական նախարարություն, Երևան, Ա. Մանուկյան 1:
Երևանի նախարարական տարարան, Երևան, Արշակունյաց 52:

A II
91778

ՀԱՍՏԻԿ ՍԵՒՓԱՆՅԱՆ

Ծնվել է 1950 թվականին Երևանում, հասկրտականի ընտանիքում: 1972ր. ավարտել Երևանի պետական հոգեպարագան Արևելագիտական ֆակուլտետը բարբերն թշու և զարկանություն նախապեսառողջապահ: 1972-1997րը, աշխատել Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում: Մասնամասն 1992-1993րը

աշխատել ՀՀ ԱԳՆ Անդամանության Անդամանության Անդամանության առաջնորդության մեջնկ ժամանակաշրջանում: 1995-1998րը ղեկանապետական առաջնորդության մեջնկ ժամանակաշրջանում: 1998-2000 աշխատել ՀՀ Անդամանության Անդամանության առաջնորդության մեջնկ ժամանակաշրջանում:

1987ր. պաշտպանել է պատմական գիտությունների թեկնածուական թեզ «Հայաստան բարբերն զրականության դերը Օսմանյան կայսրության տագիալցական քայլի կյանքում» թիմայում:

ՀՀ արտակարգության գրականությունում՝ այդ տերագրական հիմունքությանը հեղինակի եղբարու աշխատանքը է նվիրված հայաստան բարբերն զրականությանը:

«Հայաստան բարբերն զրականությունում (1727-1968)» գիտք երաժշտականին է 1985 թվականին Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի իրատարակչության կողմից: Այս ներկայացնում էր մոտ 1200 ամսություն բարբերն երաժշտականությունում: «Արտաքոսուական պատրաստ այս աշխատանքի ծավալը համարյա կրկնապատճենվել է:

«Հայաստան բարբերն պարբերական մասություն» մատենագիտական քառակերպ աշխատանքը նոյն երաժշտականության կողմից բայց և բնագիտ 1987 թվականին ամփոփվելով 105 ամսություններում ներկայացվել է:

Հայաստան բարբերն սպառված մատենագիտական քառակերպ աշխատանքը նոյն երաժշտական մատենագիտությունների լուսաված եղանակությունները (քառակերպ հայաստան բարբերն, հայերն, բատինաստան բարբերն, Հայաստանի սերն) փառուց ի վեր պատրաստ և առաջարկության Հայուղիայում և յուրի համագործական կենտրոնի կողմից:

Հրատարակության նմանապատճեն հայաստան բարբերն գործիքներին և հայաստան բարբերն մատագրերին նվիրված աշխատանքները: